

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ХЕРСОНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Водотика С.Г.

**ІСТОРИЧНА НАУКА УСРР 1920-х РОКІВ:
СОЦІОПОЛІТИЧНІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ
ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Херсон – 2006

Рекомендовано до друку Вченою радою Херсонського юридичного інституту
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол №2 від 29.09.2006р.)

Рецензенти: **Задорожній В.В.**, заступник начальника Херсонського юридичного інституту ХНУВС з наукової роботи, кандидат філософських наук

Павленко В.М., доцент кафедри історії України Херсонського державного університету, кандидат історичних наук, доцент

Цибуленко Г.В., завідувач кафедри історії української державності Херсонського юридичного інституту ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент

Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. – Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. – 336 с.

У монографії досліджено та описано соціально-політичні та соціокультурні умови функціонування історичної науки, вдосконалення її науково-організаційної структури, оновлення теоретико-методологічного інструментарію в умовах мультипарадигмальності, плюралізму ідей та альтернативно-сті концепцій. Творче засвоєння уроків нелегкого поступу вітчизняної науки допоможе виробити реальну концепцію розвитку історичного знання, докорінно переробити суспільну історичну свідомість як складову побудови модерного соціуму. Таке дослідження може сприяти вирішенню ряду цілком конкретних теоретичних і прикладних проблем як самої науки, так і механізмів її взаємодії з суспільством.

Посібник розраховано на науковців і студентів історичної спеціальності, а також курсантів системи МВС (передусім при вивченні державно-правових і соціально-економічних дисциплін), ад'юнктів, аспірантів.

© Водотика С.Г., 2006

© ХЮІ ХНУВС, 2006

Підготовлено до друку відділом організації наукової роботи
Херсонського юридичного інституту ХНУВС

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Стан наукової розробки теми.....	7
1.2. Огляд джерел з проблеми взаємодії науки та суспільства УСРР 1920-х років	22
1.3. Методологія дослідження	32
2. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	40
2.1. Соціально-політичні завдання історичної науки.....	40
2.2. Складання партійно-радянського механізму керівництва історичними дослідженнями	53
2.3. Вчений-історик і суспільство: характер і наслідки взаємодії	69
2.4. Соціальна характеристика науковців.....	85
3. НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА СИСТЕМА ІСТОРИЧНИХ	
ДОСЛІДНИХ СТРУКТУР	111
3.1. Історичні установи Всеукраїнської Академії наук.....	111
3.2. Науково-дослідні кафедри історичного профілю	131
3.3. Партійно-ідеологічні заклади історичного знання.....	146
3.4. Наукові товариства.....	162
3.5. Система організації історичних досліджень	179
4. НАПРЯМКИ І ШКОЛИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	194
4.1. Теоретико-методологічне обличчя історичної науки на початок 20-х років ХХ ст.	194
4.2. Національно-державницька течія.....	206
4.3. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку історичної науки	236
ВИСНОВКИ	255
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	

Увага! Зкладка не определена

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп	Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У
АП НАН України	Архів Президії Національної Академії наук України
АРАН	Архів Російської Академії наук
ВРТ ІЛ НАНУ	Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України
ВРВР ХДНБ	Відділ рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка
ВР ОДНБ	Відділ рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького
ВРКР НБ ОНУ	Відділ рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
ВКР ЦНБ ХНУ	Відділ колекцій рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ВР ДРМ	Відділ рукописів Державного російського музею (м. Санкт-Петербург)
ВУАК	Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАМЛІН	Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів
ВУАН	Всеукраїнська Академія наук
ВУКСВ	Всеукраїнський комітет сприяння вченим
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ДАК	Державний архів м. Києва
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАРФ	Державний архів Російської Федерації
ДАХО	Державний архів Харківської області
ДВУ	Державне видавництво України
ІА НБУВ	Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
ЗІФВ ВУАН	Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук
ІНО	Інститут народної освіти
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
Істпарт	Комісія вивчення історії Жовтневої революції і комуністичної партії
НКО	Народний комісаріат освіти
НА СПВІА РАН	Науковий архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Російської Академії наук

НБУВ	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
НДК	Науково-дослідна кафедра
НТШ	Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові
ПА ШПЕД НАНУ	Поточний архів Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України
РВ РНБ	Рукописний відділ Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі
РД АСПІ	Російський державний архів соціально-політичної історії
РДАЕ	Російський державний архів економіки
РЕІУ	Радянська енциклопедія історії України
РЦ ЗДМО	Російський Центр зберігання документів молодіжних організацій
СВУ	Спілка визволення України
СНП	Спілка наукових працівників
СПВА РАН	Санкт-Петербурзьке відділення Наукового архіву Російської Академії наук
СУ УСРР	Собрание узаконений й распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Украины
УІМЛ	Український Інститут марксизму-ленінізму
Укрнаука НКО	Українське Головне управління науковими установами
УСРР	Наркомату освіти УСРР
УНТ	Українське наукове товариство, м. Київ
ХДАК	Харківська державна академія культури
ХІФТ	Харківське історично-філологічне товариство
ЦАУ УСРР	Центральне архівне управління УСРР
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦСУ	Центральне статистичне управління

ВСТУП

Із здобуттям Україною незалежності проблеми поступу науки стали її власною справою. Кардинальне оновлення системи наукових досліджень має стати основою відродження і піднесення духовного й інтелектуального потенціалу нації. Сьогодні історична наука разом із суспільством переживають системну трансформацію. Зрозуміти причини, зміст та оптимальні шляхи подолання цієї «хвороби зростання» доцільно комплексно як з позицій власне науки (внутрішніх закономірностей поступу науки), так і з погляду соціально-політичного та соціокультурного розвитку суспільства.

У наш час традиційні підходи до вивчення історії історичної науки значною мірою вичерпані, що вимагає першочергового дослідження історії науки як певного соціального феномену в широкому соціально-політичному контексті.

Актуальність теми зумовлена тим, що у переломні періоди розвитку науки принципового значення набувають поглиблені дослідження перехідних, трансформаційних періодів. Вони дозволяють узагальнити історичний досвід взаємодії науки і суспільства, тенденцій змін в історичній науці відповідно до суспільних потреб. Саме такий перехідний етап пережила українська історична наука у 1920-ті рр.

Творче засвоєння уроків нелегкого поступу вітчизняної науки допоможе виробити реальну концепцію розвитку історичного знання, докорінно переробити суспільну історичну свідомість як складову побудови модерного соціуму. Таке дослідження може сприяти вирішенню ряду цілком конкретних теоретичних і прикладних проблем як самої науки, так і механізмів її взаємодії з суспільством. Йдеться про соціально-політичні та соціокультурні умови функціонування історичної науки, удосконалення її науково-організаційної структури, оновлення теоретико-методологічного інструментарію в умовах мультипарадигмальності, плюралізму ідей та альтернативності концепцій.

I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Перші спроби аналізу дії зовнішніх і внутрішніх факторів поступу історичної науки 1920-х рр. були зроблені активними учасниками історіографічного процесу.

На початок 1920-х рр. існували традиції персоналіїного та етнографічного аналізу української історіографії, у 1920-ті рр. сформувалися ще два підходи – гносеологічний, суто внутрішньонауковий і соціокультурний [1291, с. 23]. Перший реалізував Д. Дорошенко, зводячи поступ науки до розвитку думки, ідей, концепцій. Вплив зовнішніх факторів майже не враховувався, опосередковано проявляючись в обстоюванні державницьких концепцій. У більшій мірі на аналіз взаємодії у системі «суспільство-наука» був націлений соціокультурний підхід, втілений М. Грушевським і М. Василенком [190; 1211; 1212; 1214]. В його основі лежав аналіз взаємодії між соціокультурним середовищем і наукою.

Проте ці підходи не стали домінуючими при вивченні сучасних історикам 1920-х рр. соціальних аспектів розвитку науки через відсутність відповідної методології, завантаженість поточними справами, неможливість об'єктивного публічного аналізу в умовах УСРР і, нарешті, час відповідних наукових оцінок тоді ще не прийшов.

І все ж М. Грушевський найближче за інших сучасники підійшов до системної оцінки соціальних умов поступу української історіографії 1920-х рр. З внутрішньонаукових факторів вчений проаналізував значення науково-організаційних аспектів, підкреслив необхідність органічного поєднання потенціалу різних генерацій дослідників. Із зовнішніх чинників М. Грушевський виділяв соціально-політичні фактори, роль національної держави. Він намагався використати і в значній мірі використав конструктивний потенціал української радянської державності, хоча жорстко критикував її за нехтування інтересами національної історичної науки і гальмування процесу остаточного відокремлення від російської науки [1208; 1217].

М. Грушевський чітко виділив важливість суб'єктивного фактору в прогресі науки, окреслив у загальних рисах механізм перетворення зовнішніх впливів у конкретні праці, хоча у радянських умовах ці впливи не завжди позитивно відображались на якості досліджень. Із соціальних функцій історичного знання академік наголошував на його ролі у перетворенні

України і українського народу в суб'єкт історії, відзначав його чільне місце у формуванні національної державності [1216, с. 5-8; 1495, с. 316-317].

З прихильників М. Грушевського О. Гермайзе докладно студіював історіографію УСРР 1920-х рр. [1189; 1190]. Він доречно вважав її спадкоємицею дореволюційної, виділяючи сталість народницьких і соціалістичних традицій [1184, с. 145; 1187, с. 217]. Остання успадкувала від М. Драгоманова ідею соціалістичної перспективи, доповнення марксизму ідеями українського народництва, заперечення догматизму і політичної кон'юнктури, повагу до несоціалістичних концепцій історіографії. Все це відділяло український марксистський напрямок від радянської історіографії.

О. Гермайзе вважав напрямок М. Грушевського провідним, а його концепцію «окремішності історичного процесу українського народу» [1191, с. 31] вершиною національної історіографії і основою її подальшого розвитку [1188, с. 94-96]. Вчений привітав появу соціально-економічного напрямку, причому некоректно протиставив його adeptів М. Слабченка, В. Романовського, Л. Окиншевича) вченим-позитивістам старшого покоління (Д. Багалію, В. Барвінському).

Д. Багалій уникав політичних небезпек оцінки соціально-політичних умов поступу науки. Безпосередньо в історіографії він виділив марксистський (О. Гермайзе, М. Слабченко, М. Яворський) напрямок і школу (напрямок) М. Грушевського, основними здобутками якого він вважав створення схеми історії України й відокремлення української історії від російської, що стало найвищим досягненням національної історіографії [1058; 1059, с. 50-99, 122].

Академік виділив три наукових центри («вогнища») – Київ, Харків, Одесу (в цьому з ним погоджувались й інші дослідники), підкреслював важливість створення розгалуженого науково-організаційного підґрунтя, що сприяло виникненню харківської наукової школи на базі Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури [1061, с. 5-6]. Причому Д. Багалій називав свою школу «харківською документальною», наголошуючи на подібності методологічних засад з київською школою свого вчителя В. Антоновича [1059, с. 58-61].

Прихильники Д. Багалія відчували себе творцями нових революційних соціологічних підходів «на фоні власне всесвітньої економіки й політики», «державницьких» – на противагу, як їм здавалося, позитивізму М. Грушевського та його школи [749; 1379]. Так, М. Слабченко розділяв науковців на послідовників застарілих концепцій М. Грушевського та марксистів, зараховуючи з переважно кон'юнктурних причин до марксистів і прибічників соціально-економічних підходів [473, Арк. 2]. За О. Оглоб-

линим, вся українська історіографія визнавала схему М. Грушевського, але вивчала історію України в межах двох соціологічних схем – власне М. Грушевського і нової революційної, або соціально-економічної [1100, с. 317; 1108, с. 27].

Втім, школа М. Яворського слушно зараховувало прихильників соціально-економічного напрямку (М. Слабченка, О. Оглоблина, М. Петровського) не до «марксистів», а до тимчасових «попутників» [1573, с. 428-430; 1515, с. 140].

М. Рубач, А. Річицький та інші адепти радянської історіографії ділили науку на «правильну», власне радянську, і «неправильну», тобто українську. Вони закидали М. Грушевському, правильно вбачаючи у ньому найбільшу загрозу радянзації історії України, ідеалізм, класову обмеженість, механічне використання ідей Е. Дюркгейма. «Попутників» картали за аполітичність, поверховість у використанні марксизму, ігнорування праць В. Леніна, недостатній аналіз класової боротьби і, що вельми симптоматично, за надмірну увагу до історико-правових сюжетів [1448; 1519]. Водночас владні структури, перебільшуючи свої реальні здобутки і намагаючись розколоти співтовариство істориків, при нагоді зараховували до марксистів Д. Багалія чи, скажімо, О. Оглоблина [140, Арк. 148-154; 1564].

Сучасники започаткували традицію виділення в історіографії 1920-х рр. шкіл М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського і М. Слабченка, вбачаючи їх наслідком наукової (організаційної, педагогічної, дослідницької) діяльності лідера. Виділили вони й певну суму ознак наукової школи – дослідницький осередок, учні, друкований орган. Проте питання оцінки ролі шкіл в розвитку науки не ставилось [1056; 1059, с. 59-93; 1303].

Отже, у 1920-ті рр. не постала проблема шляхів взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників поступу науки у системі “наука-суспільство”. Проте розпочалось вивчення деяких внутрішньонаукових закономірностей розвитку української історіографії, в першу чергу науково-організаційних. Було започатковано традицію аналізу науки як сукупності шкіл, які (за винятком марксистської) сперечались щодо шляхів розвитку схеми М. Грушевського. Соціокультурні підходи в оцінках розвитку науки не стали домінуючими, на перший план виступили громадсько-політичні і групові пріоритети. Історіографічні пошуки на рубежі 1920–30-х рр. зупинила «радянська» наука.

До кінця 1950-х рр. у літературі майже не було об’єктивних характеристик спадщини 1920-х рр., хоча іноді звучали влучні оцінки. Так, Л. Окиншевич у погромній статті про М. Грушевського правильно підмітив організаційну замкненість його школи [1389, с. 101-102], що відмічають і сучасні дослідники [1109, с. 97].

З кінця 1950-х рр. робилися спроби довести своєрідну «двокорінність» радянської історіографії в УСРР. Основний корінь за цією штучною схемою склали марксистські установи (Істпарт, УІМЛ, ВУАМЛІН), а ВУАН і вузівська наука розглядалися як додаткові корінчики. Відповідно спадщина 1920-х рр. оцінювалась з точки зору утвердження догматичного марксизму-ленінізму, погляди репресованих вчених кваліфікувались як політично ворожі та антинаукові. Соціально-політичні та соціокультурні складові становища науки, політика влади в науковій галузі подавались однозначно позитивно. Під страхом репресій і нагінок вчені, характеризуючи історіографію 1920-х рр., вдавались до огульної критики, перекручувань і замовчувань, тенденційності у підборі та інтерпретації матеріалу, видавали партійно-ідеологічні установи за наукові, ідеалізували радянську модель науки, засуджували плюралізм в ідеях і формах організації наукових досліджень.

Але ми далекі від однозначних оцінок радянської історіографії. «Навіть у часи ідеологічного диктату, – зауважує В. Смолій, – деякі вчені жили і творили не лише в руслі канонів та ідей партійних настанов. Українською історіографією було накопичено великий документальний матеріал, написані цікаві книги, зроблено оригінальні висновки» [1489]. У дослідженні спадщини 1920-х рр. поступ йшов шляхом введення до наукового обігу фактів щодо діяльності установ і науковців, окремі вчені наважувались давати замасковані політичні оцінки.

Так, уже в 1957 р. І. Шовкопляс позитивно оцінив діяльність установ 1920-х рр. у сфері археології та давньої історії [1555, с. 11-26, 406-411]. У 1960-ті рр. таких оцінок побільшало. Наприклад, А. Санцевич і В. Сарбей відзначили роль наукових товариств і деяких репресованих істориків у розвитку історичного знання [1263, с. 91-113, 322-333; 1469, с. 38-44]. М. Коваль зробив спробу охарактеризувати систему дослідних установ і без звичних ритуальних оцінок згадав Науково-дослідну кафедру історії України М. Грушевського [1286]. З'явилися невеличкі замітки про науковців, які пережили репресії, – О. Барановича, А. Ковалівського, М. Ткаченка, П. Федоренка [1073; 1317; 1393], почався аналіз періодики [1297; 1502].

Внаслідок дискусії середини 1970-х рр. підвищився інтерес до наукових шкіл, пролунали заяви про необхідність нового ставлення до спадщини 1920-х рр. [1357, с. 36-45] і почалось повернення науці імені та окремих праць Д. Багалія [1350; 1471]. Це піднесення дозволило на початку 1980-х рр. В. Кравченку наголосити на значному внеску у становлення радянської історичної науки цього «видатного історика України» [1313, с. 3].

Спробу переглянути усталені погляди на науково-організаційні основи історичної науки УСРР 1920-х рр. зробила Н. Комаренко. Дослідниця

залучила значний матеріал, відстежила «дозволені» сюжети з історії створення і діяльності окремих наукових установ, подала відомості про творчість частини вчених. Але традиційні радянські концептуальні підходи завадили створенню об'єктивної картини [1301, с. 161-167]. Н. Комаренко цілком логічно згідно з радянською схемою генезису історіографії УРСР спробувала відсікти «корінчик» у вигляді ВУАН та немарксистських закладів і запропонувала вважати УІМЛ початком академічного Інституту історії [1300]. Це викликало несприйняття істориків партії і «громадянських» вчених, що наочно довело штучність поглядів радянської історіографії на розвиток історичної науки 1920-х рр.

Узагальнююча праця «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» поряд із звичними заполітизованими формулами містить об'єктивну оцінку доробку ряду вчених, наводить відомості про дослідницьку і видавничу діяльність частини установ, добрим словом згадує Історичну секцію ВУАН, відмічає використання М. Грушевським «найрізноманітніших архівних фондів» і навіть говорить про «тіньові сторони» радянської науки [1451, с. 18-26]. В цілому ці позиції були закріплені і в наступних синтетичних історіографічних дослідженнях [1261; 1465].

Отже, в цілому ряді праць було зроблено порівняно об'єктивний аналіз частини спадщини 1920-х рр., почалось доведення спадковості між українською історіографією 1920-х рр. і дореволюційної доби в структурах, кадровому потенціалі, історіософських концепціях.

Водночас в літературі продовжували домінувати сумнозвісні класовість і партійність. Так, смілива спроба Ф. Шевченка об'єктивно з'ясувати причини та наслідки повернення в УСРР «найвидатнішого буржуазного історика України» М. Грушевського викликала «оргвисновки» і не стала початком перегляду оцінок часів сталінізму [1551]. До часів перебудови були чинними одіозні партійні рішення типу «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» від 29.08.1947 р., наукові праці 1920-х рр. зберігались у спецхранах, більшість дослідників залишалась «ворогами народу». Здобутки часів «відлиги» були майже знищені у 1970-х рр., коли знову запанували політичні штампи і в працях згадувалась ідеологічно небезпечна обойма дослідників з відповідними застереженнями про їх «помилки в оволодінні марксистом-ленінізмом». Щодо дослідників 1920-х рр., які пережили репресії, склалася дивна, як на здоровий глузд, ситуація. Вони нібито існували і водночас не існували для офіційної науки.

Наприклад, В. Романовський працював з 1947 р. у Ставрополі, продовжуючи розпочаті у 20-ті рр. дослідження, в Україні зрідка

публікувались праці цього вченого та замітки про нього [1454; 1455; 1549]. Але в Україну він не повернувся. У другому виданні УРЕ про нього симптоматично «забули», але при нагоді закинути йому ідеологічні «помилки» не забували.

Відомо, що українські вчені писали з оглядкою на Москву, звідки надходили неоднозначні імпульси. Так, у Москві проходили плідні теоретичні дискусії, звідти лунали заклики системно вивчати історію науки, там високо оцінювали репресованого М. Слабченка [1458, с. 93-94] чи визнавали вищість професіоналізму Д. Багалія порівняно з «радянськими» наступниками [1516, с. 8]. Проте більшість російських метрів неадекватно реагувала на спроби реабілітації прихильників самостійності історії України. Скажімо, Л. Черепнін на початку 1960-х рр. вважав Д. Багалія українським буржуазним націоналістом [1400, с. 273]. Показово, що автор нормативного підручника з вітчизняної історіографії назвав його «Історіографія історії Української РСР», тобто відмовився навіть у назві від визначення «українська історіографія» і визначив його лише як додаток до підручника з історіографії СРСР. Зрозуміло, що зміст історіографії України зводився до «боротьби за утвердження марксистсько-ленінської історичної науки» [1284, с. 3-4].

Природно, що в ті часи проблема комплексного аналізу дії зовнішніх і внутрішніх чинників на поступ історичного знання, шляхи взаємодії у системі «наука-суспільство» не ставилась через заздалегідь відому відповідь: засвоєння марксизму-ленінізму, утвердження радянської моделі. На соціальну історію української науки не розповсюджувався наукознавчий діяльнісний підхід, який передбачав системне вивчення науки в контексті суспільного розвитку і який обстоював ще з 1960-х рр. український наукознавець Г. Добров [1234]. На перешкоді об'єктивним дослідженням стояли не стільки закритість джерел, табу на установи і прізвища, численні «білі плями», скільки теоретико-методологічна безпорадність. Абсолютна перевага політичних критеріїв і догматизм вели до значних втрат, до ігнорування унікальності історичної науки УСРР 1920-х рр.

Перепопи почали долати науковці діаспори. Розрив між дослідниками в УСРР і в діаспорі намітився ще у 1920-ті рр. Вчені діаспори не мали матеріалів навіть для лекцій, а тому Д. Дорошенко читав, за власним визнанням, «... поверхові, популярні лекції. З такими лекціями, наприклад, у Києві, виступати я б посоромився» [858, с. 223]. Сталінський погром на 60 років закріпив поділ української науки на історіографію радянську та історіографію діаспори.

Нестача літератури, опублікованих і архівних джерел негативно позначилась на працях дослідників діаспори. Водночас це стимулювало

ретельне вивчення праць вчених 1920-х рр., пошук джерел у західних бібліотеках та архівосховищах, збирання мемуарів.

Скажімо, Д. Дорошенко вже у 1920-ті рр. позитивно оцінив новаторство соціально-економічного напрямку і негативно сприйняв погляди істориків-марксистів через войовничість і відсутність наукової етики, політичну тенденційність, ігнорування здобутків дореволюційної історіографії. Він же внаслідок певної недооцінки праць державницького спрямування на Наддніпрянщині першим став вважати В. Липинського і С. Томашівського «основоположниками української державницької історіографії» [1237, с. 211-212]. Але до фундаторів цього напрямку слід також віднести ряд дослідників УСРР (скажімо, М. Слабченка), які з 1910-х рр. успішно працювали над доведенням тривалості державотворчих процесів з часів Київської Русі, що призвело до формування нової дисципліни – «Держава і право України». Це кореспондується із загальновизнаними фактами ідейної єдності всієї української історіографії 1920-х рр., розміщення її центру в УСРР, плідними історіософськими пошуками початку ХХ ст. щодо розвитку, наповнення новим соціальним змістом схеми М. Грушевського [1083; 1236; 1381].

Після появи на еміграції внаслідок другої світової війни досвідчених фахівців з України у діаспорі розпочалось предметне вивчення проблеми. Наголосимо, що працям істориків діаспори притаманні, на думку В. Смоля, «... обмеженість джерельної бази і законсервованість (десь наприкінці ХІХ ст.) інструментарію досліджень, методологічних і теоретичних підходів їхніх основних праць» [1489].

О. Прицак звернув увагу на існування серед вчених діаспори ізольованих осередків і висування ними патріотизму на роль домінуючого оціночного критерію наукової діяльності при вивченні доробку вітчизняної науки. Це відповідно відсунуло об'єктивність на другий план [1434, с. 14] і стало суттєвою перешкодою у вивченні соціальної історії науки УСРР 1920-х рр. Ю. Шевельов підкреслив недоречність у біографістичних дослідженнях ототожнення біографії, політичних переконань, творчості і місця вченого в історії науки, канонізації репресованих українознавців, списування помилок за патріотичні наміри й оцінки «прямо протилежно» порівняно з радянськими [1550, с. 61-62].

Соціально-політичні умови еволюції науки 1920-х рр. оцінювались вченими діаспори однозначно негативно, що не дозволило об'єктивно проаналізувати конструктивні елементи наукової політики української радянської державності. Відповідно функціонування системи «наука-суспільство» не вивчалось, соціокультурні підходи зводились до стосунків з

патріотичною інтелігенцією і тому дослідження присвячувались аналізу внутрішньонаукових закономірностей.

Але це не заперечує важливості внеску науковців діаспори у розробку аналізованої проблеми. Вони користувались двома принциповими перевагами порівняно з радянськими істориками – свободою і зв'язками зі світовою наукою. Так, «Енциклопедія українознавства» відкрила реальну історію науки 1920-х рр., була майже 40 років вагомим джерелом правдивої інформації з проблеми і не втратила вартості до наших днів. Йдеться про ретельно зібраний та узагальнений величезний масив фактів – біографії вчених, відомості про наукові установи, характеристику наукових центрів, шкіл і напрямків. Уже за час публікації енциклопедії зменшилась політизація оцінок у бік об'єктивності (скажімо, щодо марксистських установ).

Серед концептуальних недоліків названого видання слід виділити недооцінку специфіки діяльності наукових центрів та інституцій, схематизм характеристики науково-дослідних кафедр як унікальних в українській історичній науці закладів [1236, с. 404].

Продовженням енциклопедії стали статті про життя і діяльність репресованих істориків, які продовжили традиції персоналіїного вивчення української історіографії [1072; 1394; 1395; 1402]. Наприклад, Б. Винару належить перша монографічна розвідка про М. Слабченка [1108]. Автор опрацював наявні на Заході документальні матеріали і праці академіка, зібрав свідчення сучасників, подав бібліографію творів вченого, намітив шляхи подальшого вивчення спадщини одесита, які з кінця 1980-х рр. торували вже вітчизняні дослідники [1152].

У цілому точні та об'єктивні оцінки досліджуваної проблеми належать О. Оглоблину, докладний аналіз історіографічної спадщини якого зробив І. Верба [1100, с. 316-330]. Зокрема, О. Оглоблін здійснив аналіз деяких концептуальних особливостей історіографічного процесу 1920-х рр., конспективно охарактеризував політико-ідеологічні складові стану науки, подав оцінки ролі центрів історичного знання [1378; 1379; 1383, с. 3-39; 1581]. Він виділив наукові течії, які «набули характеру шкіл» (М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського, М. Василенка та історико-економічну), хоча приналежність двох останніх до історичної науки та недооцінка осередку М. Слабченка викликають заперечення [1378, с. 11-12]. Прагнення О. Оглоблина подолати всеосяжне визначення наукової школи і напрямку вело до механістичного об'єднання різнопорядкових ознак та ототожнення цих термінів.

Дослідник доречно підкреслив «державницький дух» української історіографії 1920-х рр. та її єдність «в УСРР, Галичині, діаспорі» на основі

визнання схеми М. Грушевського, в оцінці якого О. Оглоблин піднявся над власними амбіціями і пройшов шлях від «критики і осуду на марксистському ґрунті до виважених оцінок» [1495, с. 15].

Вчений вважав доцільним вести мову про об'єктивну взаємодію наукових шкіл і напрямків у вивченні проблем української державності [1378, с. 11-12], що дозволило почати успішне створення «нової наукової схеми української історії» [1383, с. 36]. З О. Оглоблиним згоден і І. Лисяк-Рудницький, відзначаючи роль у цьому М. Грушевського, М. Слабченка, О. Гермайзе, с. Шамрая, М. Яворського. О. Оглоблина [1334, Т. 1, с. 194].

Грушевськознавство діаспори, яке неодноразово було предметом спеціального аналізу [1464], представлено двома течіями [1413, с. 76]. Перша основну увагу надає аналізу теоретико-методологічних аспектів. Так, О. Прицак в історіософії М. Грушевського обґрунтовано виділяє еkleктицизм, розвиток у бік політико-державницьких сюжетів, еволюцію в ритмі і контексті європейської традиції, імплементацію української історії у європейську і світову [1435, с. 5-44].

Лідером традиційно-історичної течії є Л. Винар. Він детально характеризує науково-організаційну діяльність М. Грушевського, звертає увагу на використання історико-соціологічних і міждисциплінарних підходів, підкреслює унікальність комплексу комісій порайонного дослідження. Варті уваги думки вченого щодо відносності шкіл 1920-х рр. «Властиво в історіографічно-дослідному сенсі, – зауважує Л. Винар, – терміни «державницька» і «народницька» історіографічні школи є доволі штучні та повністю не віддзеркалюють головних історіографічних концепцій українських істориків 1920-х рр.» [1109, с. 74].

Відповідно він слушно уточнює оцінку О. Оглоблиним школи М. Грушевського як «народницької», оскільки неонародницькі переконання академіка не тотожні недооцінці держави чи політичної еліти.

В літературі вже висловлювалися критичні зауваження щодо праць Л. Винара [1413, с. 73; 1495, с. 14-15]. У світлі даної проблеми звернемо увагу на елементи ідеалізації М. Грушевського, недооцінку комплексності при аналізі функціонування системи історичного знання (зокрема недостатнє врахування ролі соціокультурних складових); розгляду установ академіка як самодостатніх, що не дає повною мірою виявити їх унікальність та реальну роль школи М. Грушевського у генезі національно-державницької течії, спрощення стосунків вченого з владними інституціями; формально-позитивістське визначення наукової школи; важливі фактичні недоречності – невиправдане розширення складу школи і хронологічних меж її існування, неточності в динаміці створення мережі науково-дослідних кафедр [1413,

с. 57-73; 1110]. Найбільш суттєві вади пов'язані з аналізом спадщини М. Грушевського в межах внутрішньонаукового аналізу в традиціях Д. Дорошенка, ігнорування тих же соціологічних і соціокультурних підходів, які обстоював сам Михайло Грушевський.

Зазначимо еволюцію поглядів Л. Винара після 1991 р. Так, вчений визнає переміщення центру дослідження спадщини М. Грушевського в Україну, уточнює зміст основних напрямків діяльності академіка, враховує наявність у 1920-ті рр. системи наукових закладів, закликає до об'єктивних, без «ідеологічно-догматичних інтерпретацій» досліджень [1113, с. 65-66].

Отже, дослідники діаспори зробили гідний внесок у справу повернення із забуття спадщини історичної науки УСРР 1920-х рр., у вивчення внутрішньонаукових закономірностей її еволюції. Після 1991 р. доробок діаспори став надбанням вітчизняної науки, і подальше вивчення проблеми здійснюється спільними зусиллями всіх українських вчених.

В Україні крига над історичною наукою 1920-х рр. почала зникати у роки перебудови, коли стали заповнюватися численні «білі плями», розгорнулася критика більшовицьких ідеологем, штампів і міфів радянської історіографії, почалося повернення імен та спадщини М. Грушевського і репресованих науковців, відкрилися спецховища архівів і бібліотек. Відбувся справжній публікаторський бум, методологічною основою якого став неопозитивізм, який в тих умовах був природним і навіть виправданим. Потенціал цього етапу в цілому був вичерпаний на середину 1990-х рр.

Спочатку робились спроби «очистити» радянську історіографію від сталінських нашарувань. Наприклад, у дисертації Т. Осташко розвінчано чимало наріжних каменів радянської концепції історії ВУАН [1398, с. 59], але слідування марксистсько-ленінським догматам не дозволило створити нове бачення стану історичної науки перших років радянського режиму. Непродуктивність використання поверхово доопрацьованої старої методології наочно довели марні намагання створити наукоподібну схему генези «історико-партійної науки» протягом 1920-х рр. [1575, с. 4, 15, 57, 96, 97].

У монографії В. Кравченка «Д.И. Багалея: научная и общественно-политическая деятельность» обережно, але для 1990 р. прозоро доведено, що головним сенсом діяльності академіка було ствердження права українського народу на власну історію [1314]. Водночас цей висновок через тиск старого ніби повисає у повітрі. Залишились без відповіді питання про еволюцію поглядів вченого за радянський час, діяльність зі створення наукових школи і соціально-економічного напрямку, місце і роль в історіографічному процесі 1920-х рр.

На ці питання спробувала відповісти О. Богдашина монографічним дослідженням історії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури [1077]. Авторка на широкій джерельній базі дослідила діяльність кафедри, всебічно охарактеризувала школу Д. Багалія. Проте неувага до наукознавчих і соціокультурних концепцій не дозволила проаналізувати діяльність кафедри, харківської школи і соціально-економічного напрямку в системі «наука-суспільство». Поступово в літературі стає більше узагальнень. У працях В. Смоля була доведена плідність використання спадщини 1920-х рр. при розробці нового бачення ключових проблем історії України [1485-1487].

Шлях до об'єктивності пролягав через подолання старих і нових міфів. Так, повернення Д. Яворницького з ритуальними приписами про неприйняття марксизму та ідеалізацію минулого почалося з 1960-х рр., а з кінця 1980-х рр. з'явилися міфи патріотичні. Тому М. Ковальський доречно нагадав, що козацький літописець не потребує апологетики і модернізації, в методології він був продовжувачем традицій М. Костомарова [1067, с. 153]. Дійсно, історіографія 1920-х рр. була багаторівневою, в ній було місце і для народницьких поглядів. У середині 1990-х прийшов час для об'єктивного з'ясування ролі й місця Д. Яворницького в історіографічному процесі. Так, було доведено, що академік через певну ізольованість від наукових центрів, нестачу талановитих учнів і колег та застарілу методологію не створив наукової школи [1442, с. 31-32].

В. Ульяновський переглянув погляди діаспори щодо ореолу Н. Полонської-Василенко як української дослідниці і довів, що вона у 1920-ті рр. ще працювала у рідній загальноросійській традиції [1512].

У ході запеклих дискусій за три-чотири роки було пройдено шлях від публіцистичних питань типу «хто такий Михайло Грушевський» до наукових оцінок його спадщини. Так, вже у 1991 р. В. Смолій і П. Сохань системно охарактеризували роль академіка в історії науки і культури [1488], Я. Дашкевич об'єктивно висвітлив його роль у формуванні концептуальних засад національної історіографії [1225; 1227], В. Заруба проаналізував етапи і механізм нищення владою установ М. Грушевського [1254] (згодом він опублікував наукові біографії Д. Яворницького, М. Грушевського, М. Слабченка – 1256), П. Тронько у збірнику «Репресоване краєзнавство» зробив огляд науково-організаційної діяльності М. Грушевського у 1924–1930 рр. Названий збірник біографічних нарисів (їх авторами є Ю. Данилюк, с. Кот, О. Нестуля, В. Ричка, О. Рубльов, Є. Складенко, Ф. Турченко) подає біографістичну історію історіографії 1920-х рр. [1445].

Зрозуміло, що не всі ідеї дослідників виявились достатньо обґрунтованими. Скажімо, важко погодитись з думкою В. Березинця про те, що основою історіософії М. Грушевського був націоцентризм [1071].

Підсумковими у царині грушевськознавства стали дві ґрунтовні монографії. Р. Пиріг докладно вивчив ставлення влади до М. Грушевського та історичної науки, вперше на новій джерельній базі проаналізувавши соціально-політичні чинники діяльності установ академіка в УСРР [1411]. Характеристиці внутрішньонаукових закономірностей формування і діяльності академічних установ М. Грушевського присвячена друга монографія П. Соханя, В. Ульяновського і С. Кіржаєва [1513]. Вона з'ясовує науково-організаційну структуру Історичної секції ВУАН, її місце в історіографічному процесі, висвітлює методологічну складову доробку школи і напрямку М. Грушевського.

В цілому колективними зусиллями вітчизняних дослідників критично узагальнено доробок попередників, залучено до наукового обігу широке коло нових джерел, уточнено значний обсяг фактичних відомостей і зроблена плідна спроба подати системне уявлення про роль М. Грушевського та очолюваних ним формальних і неформальних структур в поступі історичної науки УСРР 1920-х рр.

Вивчення життя і творчості М. Яворського викликало жвавий інтерес дослідників і проходило за типовою для сучасної української історіографії схемою: оглядові праці після політичної реабілітації, вивчення окремих аспектів і поява на середину 1990-х рр. монографічних узагальнюючих студій.

Так, Г. Касьянов об'єктивно оцінив діяльність академіка і прослідкував політичний зміст боротьби з «яворщиною» [1271; 1273]. О. Рубльов на базі нових джерел охарактеризував політичну зумовленість трагічної долі вченого [1459]. У монографічному дослідженні А. Санцевича проаналізовано наукову діяльність М. Яворського у контексті ідеологічної боротьби, вивчено роль вченого у формуванні марксистського напрямку і власної наукової школи, підкреслено творчий характер тодішнього українського марксизму і доведено його приналежність до української історіографії [1467; 1468].

Втім порівняно з іншими науковими напрямками марксистський залишається найменш вивченим. Так, не з'ясовані його склад і структура, взаємодія з партійно-державною елітою і владою, роль у реальному прирощенні наукового знання, місце в історіографічному процесі.

Отже, за 1988–1995 рр. проходило інтенсивне повернення науці спадщини 1920-х рр., введено до обігу значний масив нових джерел, заповнено численні лакуни. Ці екстенсивні процеси проходили переважно на

позитивістській основі й відзначалися зайвою політизацією. З середини 1990-х рр. почався сучасний етап у вивченні проблеми. Його змістовними ознаками є підготовка виважених досліджень з використанням сучасної методології, засвоєння здобутків і втрат попереднього етапу, розширення проблематики, удосконалення методів використання і пошук нових джерел. Для цього склалися й певні передумови.

В першу чергу йдеться про створення об'єктивного уявлення про суспільний контекст еволюції науки УСРР 1920-х рр. Так, синтетична «Історія України: нове бачення» (керівник – В. Смолій. Підготували провідні науковці – В. Даниленко, Г. Касьянов, с. Кульчицький, Ю. Шаповал) подає сучасне уявлення сутності ключових проблем України 1920-х – початку 1930-х рр. [1266]. Видання доповнюють і конкретизують «Малий словник історії України» та «Історія України. Хронологія основних подій», у підготовці яких брали участь В. Смолій, В. Верстюк, В. Волковинський, В. Даниленко, Г. Касьянов, с. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Пінчук, О. Рент, В. Ричка та інші відомі науковці. У колективній праці відділу історії культури українського народу академічного Інституту історії України «Нариси історії української інтелігенції» проаналізовано вплив «соціалістичного будівництва» на динаміку суспільної позиції науковців [1265; 1339; 1362].

У дослідженнях С. Кульчицького, В. Даниленка, Г. Касьянова з'ясовано роль української радянської державності у соціально-політичних процесах 1920-х рр., виявлено вплив набираючого силу тоталітаризму на функціонування системи «наука-суспільство», окреслено політичну й соціально-економічну детермінованість соціальних функцій культури [1228; 1322-1324]. У студіях Г. Касьянова докладно реконструйовано політику влади щодо інтелігенції, виявлено її конструктивні й деструктивні елементи, зроблено висновки про катастрофічні наслідки для науки змін у соціальному складі вчених внаслідок радянзації української науки. Вчений правильно наголошує, що в соціальному обличчі науковців УСРР 1920-х рр. порівняно з дореволюційним часом принципівих змін не відбулося, і тому вони за своїм складом, морально-політичними цінностями і світоглядом не могли вписатися у радянські реалії [1272; 1273].

Історико-політологічні праці Ю. Шаповала реконструювали хронологію, мету і наслідки репресій 1920-х рр., що мали національно-політичний характер і вістря яких було спрямоване проти інтелектуальної опозиції [1545; 1546].

В «Історії Академії наук України» обґрунтована нова періодизація, подано структуру історичних установ, охарактеризовано стосунки ВУАН з

режимом, проаналізовано втрати української науки внаслідок її радянізації і репресій [1264]. Автори Д. Матвєєва, Є. Циганкова, О. Янковський, В. Онопрієнко узагальнили значний масив відомостей і зуміли обґрунтовано подолати радянські стереотипи. Концепція праці виходить із самодостатності ВУАН. Через це не проаналізовано її місце в суспільстві, поза увагою залишились пов'язані з академією установи, і в першу чергу система місцевих філіалів – наукових товариств, яких на кінець 1920-х рр. було 12 [1141]. Адже значною мірою за їх допомогою було подолано плани режиму зробити з ВУАН установу місцевого характеру. Такий підхід не дозволяє створити цілісне уявлення про мережу академічних історичних структур.

Нові теоретичні підходи до вивчення історії науки знаходимо в монографії С. Посохова «Соціальна історія радянської науки» [1425]. Автор обстоює розуміння категорії «соціальна історія науки» як нової спеціальної дисципліни, предмет якої складають закономірності розвитку науки у системі «наука-суспільство», механізми взаємодії науки з окремими сферами суспільного буття – політикою, економікою, культурою.

Методологію комплексного, передусім соціокультурного підходу до вивчення історії історичної науки плідно розробляє І. Колесник. Дослідниця виявила механізм взаємодії історичної науки з національним відродженням, розробила критерії періодизації розвитку української історіографії у контексті її соціокультурного аналізу, збагатила уявлення про функції історичного знання [1291, с. 23-32; 1293], що узгоджується з традиційним для українського наукознавства розглядом науки як саморегульованої системи [1241, с. 17-19]. За І. Колесник, мірою поступу української історіографії є відокремленість від російської і подолання провінціалізму, що досягається включеністю у світову науку [1292]. В останньому вбачає засіб оновлення методологічної основи національної історіографії і Л. Таран [1503].

О. Ясю належить оригінальне тлумачення категорій «наукова школа», «науковий напрямок» та «історична концепція» [1579, с. 113-116, 120-121], хоча Я. Грицак вважає непродуктивним дискутувати з питань термінології [1206, с. 167-168]. Аксеологічний підхід до історії науки 1920-х рр. реалізував О. Удод, приділивши значної уваги питанням ідеологізації та одержавлення історичної науки в Україні [1508].

Цікавими студіями поповнилось грушевськознавство. Так, О. Рубльов на основі ретельної, часом жорсткої критики джерел реконструював діяльність М. Грушевського протягом року після повернення вченого до УСРР [1460]. Автор поставив за мету очищення імені М. Грушевського від кон'юнктурних нашарувань, і це стало своєрідним девізом сучасного етапу розвитку вітчизняної історіографії.

О. Юркова узагальнила і суттєво розширила відомості щодо Науково-дослідної кафедри історії України як науково-організаційної основи історичних установ, школи і напрямку М. Грушевського [1566]. Дослідниця з'ясувала наукознавчі чинники створення і діяльності кафедри, її склад, досвід підготовки наукової молоді, місце установи в історіографічному процесі.

З поступом досліджень зростали і фахівці. Наприклад, І. Верба почав свої студії над історичною наукою 1920-х рр. з вивчення життя і творчості Н. Полонської-Василенко. Для неї це були роки формування національно-самостійницького світогляду [1092; 1095]. Згодом дослідник зробив обґрунтований висновок про панування клановості (родинні зв'язки, кумівство, приятелювання) при створенні формальних і неформальних об'єднань істориків 1920-х рр. [1097; 1098] Це посилювало суб'єктивізм і дріб'язковість наукового життя, полегшувало владі маніпулювання науковцями. Зрештою у монографії «Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні» [1100] визначено роль діяльності відомого вченого в історіографічному процесі.

Отже, з середини 1990-х рр. українська історіографія почала систематичне вивчення закономірностей розвитку історичної науки УСРР 1920-х рр. із використанням сучасної методології й на основі критичного засвоєння здобутків дослідників діаспори і вітчизняних науковців.

Підсумовуючи стан розробки проблеми наголосимо, що зроблено чимало. Водночас залишилось багато невивчених (чи досліджених недостатньо) питань, виникло багато нових. Причому мова йде не стільки про нові факти, скільки про нові концептуальні підходи. Використання сучасних методологій дозволить узагальнити досвід розвитку історичної науки в умовах системних суспільних трансформацій, політичного і методологічного плюралізму, альтернативності історичного знання і взаємодії із світовою наукою.

Щодо конкретних питань, то в першу чергу мова йде про комплексне дослідження впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на розвиток науки та її соціальні функції, про взаємодію в системі «наука-суспільство», про шляхи реалізації соціально-політичної та соціокультурної обумовленості зміни концептуальних засад історичного знання.

Потребує узагальнення механізм безпосередньої взаємодії окремих структурних елементів науки (історіософія, кадри, організація тощо) з відповідними сферами суспільства. Очевидно, що на перешкоді продуктивному аналізу цих узагальнюючих питань стоїть недостатня розробленість ряду питань конкретних.

Йдеться, зокрема, про правове поле науки, специфічну роль науково-дослідних кафедр, наукових товариств, шкіл і напрямків. Причому аналіз літератури застерігає проти штучної модернізації цих явищ 1920-х рр., що

знецінює відповідні праці, не дозволяє оцінити унікальність цього періоду історії історичної науки.

Недостатньо вивченим і оціненим залишається марксистський напрям, доробок якого є специфічним явищем в історії науки і для свого часу дав суттєве збагачення знань з історії української революції, був оригінальним українським явищем як з погляду дослідників діаспори [863], так і сучасних вітчизняних спеціалістів [1490, с. 69]. Є чимало нез'ясованого у світоглядно-історіософських позиціях провідних науковців і залишився без узагальнення образ «пересічного» дослідника. Але все це, наголосимо, аж ніяк не знецінює зробленого у вивченні соціальної історії історичної науки УСРР 1920-х рр. Українська історіографія містить цілком достатні передумови для успішного вирішення поставлених у роботі дослідницьких завдань.

1.2. Огляд джерел з проблеми взаємодії науки та суспільства УСРР 1920-х років

Джерельну базу дослідження складають документи: за формою існування – опубліковані й архівні, за походженням – офіційні й особисті, за змістом – документальні й наративні, за характером інформації – нормативно-законодавчі, науково-організаційні й творчі. В основу нашого викладу покладено видову класифікацію, за якою використані в роботі джерела умовно поділено за схожими ознаками внутрішньої форми і структури, походження, призначення, значною мірою змісту і до яких застосовувались однакові методи аналізу. У ході текстологічної критики джерел використовувались і довели свою ефективність методи герменевтики.

Дамо характеристику археографічних публікацій. За радянський час було опубліковано значний документальний масив, основу якого склали директивні матеріали партійно-державного керівництва наукою. Так, директивно-розпорядчі документи вміщено у багатотомнику «КПРС в резолюціях...», двотомних виданнях «Компартія України в резолюціях...» і «Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду» [841; 842; 843; 852], матеріали щодо їх реалізації – у збірниках «Культурне будівництво в Українській РСР», деяких обласних і союзних археографічних виданнях [853; 854; 953].

Політика комуністичної партії і радянської держави, безумовно, справляла у 1920-ті рр. величезний вплив на історичну науку. Але розпорошені, неповні, асинхронні, суб'єктивно підібрані матеріали зазначених збірників не відбивають реального стану науки, є політично заангажованими.

Наприклад, вміщений у збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР, 1928–1941 рр.» уривок статті з «Вістей ВУАН» про роботу академічної Археографічної комісії подає не аналіз стану археографії, а політичне обґрунтування погрому установи і репресій вчених. Наведені кількісні показники зростання у 1928–1932 рр. установ і науковців по суті приховують нищення історичної науки, оскільки не містять відомостей про соціальні науки, не простежують долі тих історичних установ 1920-х рр., які успішно працювали за оцінками попереднього видання «Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927».

Сучасні археографічні видання позбулись цих недоліків. Так, документальна «Історія Національної Академії наук України» містить величезний комплекс матеріалів з історії академічних установ історичного профілю – звіти, плани, кошториси, листування, рішення НКО УСРР. Нові збірники мають інформаційно насичені додатки [827; 829; 830]. У подальших археографічних публікаціях варто усунути нахил до автаркії, самодостатності ВУАН, розгляду академічної науки поза системою «наука-суспільство», подати матеріал щодо соціальних функцій історичної науки. Проте дане побажання лише підтверджує інформаційну насиченість цього корисного для дослідження видання.

Типовим для документальних публікацій останніх років є укладений знаними архівістами і дослідниками збірник «Михайло Грушевський: між історією та політикою (20-30-ті рр.)» [869]. Попри невеликий обсяг (108 документів) порівняно з подібними археографічними виданнями про академіка [740; 773], у ньому вміщено різноманітні за походженням, характером і, головне, спрямованістю (апологетичні, ворожі й нейтральні) документи, що достовірно змальовують масштаби й соціально-політичне значення науково-організаційної та науково-дослідної діяльності М. Грушевського. Збірник відзначається ретельним археографічним опрацюванням і зручними додатками.

За останнє десятиліття з'явилося чимало документальних публікацій з історії національної історіографії (збірники, додатки до монографій і статей, окремі публікації матеріалів), що значно збільшило фактологічне підґрунтя нашої праці. Це є, як засвідчує наш моніторинг, початком тривалої роботи архівістів, археографів і дослідників зі створення документальної історії національної історіографії на засадах об'єктивності й достовірності.

Природно, що більшу частину інформації було отримано з архівних джерел. Оскільки документи про діяльність переважної кількості установ і вчених не відклалися в одному фонді чи архіві, автору довелося провести значну евристичну роботу з виявлення розпорошених, але необхідних для

дослідження комплексів матеріалів. Внаслідок знайдено новий фонд Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури [1119] та значну кількість важливих документів [1093], і що головне – виявлено достатній за обсягом і достовірний за змістом комплекс архівних матеріалів для досягнення поставлених дослідницьких завдань.

Наслідки цієї роботи відображені у документальних і дослідницьких публікаціях автора та у зданих до друку (серія «Науково-довідкові видання з історії України» Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України) покажчиках «М. Слабченко. Життя та діяльність. Покажчик архівних документів та бібліографія» (сумісно із В. Зарубою) і «Н. Полонська-Василенко. Покажчик документів архівосховищ України» (сумісно із І. Вербою) – 10 др. арк. кожний. Наголосимо, що всі архівні матеріали використовувались у комплексі з друкованими джерелами.

Найбільше інформації було вилучено з документів ЦДАВО України (усього використано 9 фондів). Так, автором проаналізовано звіти, плани, кошториси та інші матеріали діловодства Українського головного управління наукою, ВУАН, наукових установ з фонду Наркомату освіти. Ці матеріали широко залучались й попередніми дослідниками, чого не скажеш про понад сто використаних особових справ науковців (Ф. 166. Оп. 12). Комплексний аналіз останніх дозволив реконструювати соціальний склад вчених-істориків, умови їх життя і політичні переконання (вміщені у справах анкети надають таку можливість), дослідницькі смаки, громадську активність, механізми реалізації кадрової політики.

З урахуванням переважно однобічного висвітлення в літературі марксистського напрямку було проаналізовано особові справи істориків-марксистів і відповідні фонди (Фф. 177, 1249, 1267). Наприклад, фонд Інституту червоної професури, що нечасто вивчається дослідниками, дозволив уточнити методи боротьби марксистів з українською історіографією, склад, концептуальний зміст і реальні здобутки марксистського напрямку, повніше реконструювати генезу радянської моделі історичної науки.

Значний обсяг інформації про реалізацію наукової політики радянського режиму, діяльність окремих науково-дослідних структур, наукових шкіл та напрямків знайдено в архівному фонді Національної Академії наук України – ЦДАГО України, ЦДІА України у М. Києві, ЦДАВО України (Ф. 166), архівах Інститутів архівознавства та рукописів НБ України ім. В. Вернадського, архівних збірках академічних інститутів, Архіві Президії НАН України. Ці матеріали проаналізовано з урахуванням їх оприлюднення у численних археографічних публікаціях. Зазначимо, що останні не мали на меті висвітлення соціальних і суспільно-політичних

аспектів історії історичної науки УСРР 1920-х рр., а тому відповідні матеріали в них не відображені або опубліковані фрагментарно.

Так, у архівних документах Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського (досліджено 9 фондів, переважно Фф. I, X) вивчено протоколи засідань Історико-філологічного і Соціально-економічного відділів та історичних установ ВУАН з підготовчими матеріалами, їх листування і кошториси, документи обстежень академічних структур. Листування суттєво доповнює відомості звітів щодо генези й основних напрямків діяльності установ, дозволяє з'ясувати соціально-політичний і соціокультурний зміст провідних історіографічних концепцій, характеризує стосунки наукових лідерів та очолюваних ними формальних і неформальних наукових структур.

В архіві Інституту архівознавства НБ України ім. В.І. Вернадського проаналізовано колекцію документів репресованих учених (Ф. 257), а в Архіві Президії НАН України – особові справи керівників науки (Ф. Р-251), що містять уточнюючі відомості для реконструкції етапів діяльності, структури та організації досліджень історичних установ. Матеріали особистого походження архівного фонду НАН України (автобіографії, характеристики, звіти, творчі матеріали) доповнюють відомості про діяльність не тільки окремих вчених, але й установ та наукових об'єднань. Кращому використанню документальних покладів архівосховищ НАН України сприяють покажчики.

Отже, в цілому інформаційний потенціал архівного фонду НАН України становить змістовний і достовірний комплекс матеріалів щодо науково-організаційної та науково-дослідної діяльності установ історичного профілю. В ньому є й документи щодо реакції дослідних установ і співтовариства вчених на політику радянського режиму стосовно науки. Проте найкраще ці матеріали представлені в ЦДАГО України.

Націоналізація архівів КПРС суттєво розширила документальну базу відтворення реальної наукової політики радянської держави, зокрема завдяки документам із грифом «цілком таємно». Останнім часом значну їх частину, в першу чергу щодо М. Грушевського, репресій і нагінок стосовно науковців активно публікують. Вивчення раніше таємних матеріалів наочно довело курс правлячої верхівки на ліквідацію «буржуазної» ВУАН протягом усіх 1920-х рр., і лише слабкість режиму та рішучий спротив науковців відклав нищення української науки до кінця 20-х рр. [1125, с. 84-86], що підтверджується і архівно-кримінальними справами, які сконцентровані у фонді.

Матеріали архіву (доповідні записки, матеріали постійних і тимчасових комісій, звіти агітпропу, зведення ДПУ про настрої населення)

чітко показують механізм формування і реалізації наукової політики, розпалювання ворожнечі серед наукових лідерів, просування партійних фаворитів.

Багато корисної інформації фактичного й оціночного характеру міститься у підготовчих матеріалах до рішень ЦК (відділів, політбюро, оргбюро, секретаріату) з політичним підсумком заходів щодо національної історіографії; з аналізом дій НКО УСРР, центральних і місцевих владних структур, з викладами настроїв науковців та їх лідерів. Так, до комплексу матеріалів для доповіді О. Шумського на комісії політбюро ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН у 1925 р. [269, Арк. 108-11] увійшли огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК, доповідна записка Я. Ряппо «О реорганизации ВУАН», лист полтавського професора П. Клепацького до НКО УСРР «В справі реорганізації УАН». План ліквідації історичних установ ВУАН було викладено завідуючим Укрнауки НКО УСРР Ю. Озерським в аналітичній записці до політбюро ЦК 15.02.1928 р. [245, Арк. 157-164].

У партійних документах (службових характеристиках і резолюціях) міститься оцінка здобутків вчених-марксистів, а самооцінка стану марксистського напрямку на кінець 1920-х рр. подана в листі М. Яворського до С. Косіора. Його опублікував з коментарями А. Санцевич (Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору [Лист] // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 183-188).

Отже, документи ЦДАГО України суттєво доповнюють відомості про механізми формування і реалізації наукової політики радянського режиму.

У дослідженнях та археографічних збірниках з історії української науки недостатньо використано матеріали архівосховищ Санкт-Петербурга, де відклалися документи Російської АН (АН СРСР), Товариства дослідників української історії, письменства та мови (філії ВУАН) і вчених-українців, свідчення творчих контактів істориків України та Росії.

З узагальнюючих відомостей було проаналізовано первинні списки науковців за округами УСРР з фонду Комісії обліку і вивчення наукових сил [649; 664]. У комплексі з опублікованими даними комісії (збірник Комісії зберігся в Україні у двох примірниках [873]) та за обстеженнями Держплану СРСР [885] вони утворюють достовірний статистичний масив щодо соціокультурної характеристики вчених-істориків (вік, місце роботи, спеціалізація, розміщення). Аналогічно досліджувалась картотека наукових установ України цієї комісії, що велась з 1917 р. [665-673] у комплексі з опублікованими даними ЦБ краєзнавства і Держплану УСРР [879; 851], відомостями з інших архівів.

Систематизація цих даних дозволила уточнити критерії наукових структур, визначити статус багатьох музеїв, бібліотек і краєзнавчих

товариств. У архіві Російської АН було виявлено частину фонду Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді [676-680], а повніші дані щодо його діяльності знайдено у фондах споріднених з ним установ і членів товариства (було вивчено 14 фондів у 4 архівосховищах) [695-731]. Унаслідок цього було реконструйовано діяльність товариства як філії ВУАН у Росії й відтворено координацію досліджень вчених України та Росії [1138].

Евристична робота в архівосховищах Одеси дозволила залучити до дослідження документи 14 фондів і однієї колекції з 3 архівосховища. Результатом став аналіз та оцінка внеску одеських установ (комісії краєзнавства при ВУАН, наукового товариства при ВУАН, філій ВУНАС і двох секцій НДК тощо – усього 11) і дослідників (М. Слабченка, О. Рябініна-Скляревського, с. Борового, с. Дложевського) у поступ української історіографії, узагальнено досвід координації їх зусиль на регіональному рівні [1133; 1139].

Загалом у монографічному дослідженні використано документи й матеріали з 110 фондів 29 архівосховищ України і Росії. Огляд найбільш інформативно насичених з-поміж них доводить необхідність їх комплексного використання шляхом порівняння з опублікованими джерелами. Такий аналіз буде зроблено в ході розгляду видової класифікації джерел.

З окремих видів джерел найбільший обсяг інформації міститься в матеріалах наукових установ. Значна їх частина (звіти, плани, праці) опублікована в численних виданнях – часопису «Україна», записках, збірниках, журналах та інших виданнях [1106; 1365; 1478]. Зазначимо, що видавнича діяльність історичних установ 1920-х рр. попри політичні й матеріальні негаразди порівняно з попереднім і наступним періодами набула небаченого розмаху. Це є вагомим свідченням розвиненості системи історичного знання. Цей комплекс став одним із головних джерел інформації.

Звіти містять в цілому достовірну й об'єктивну інформацію про науково-організаційну, науково-дослідну і науково-педагогічну діяльність, дають можливість з'ясувати приналежність установи і провідних науковців до певної наукової школи та напрямку. Комплекс звітів (опублікованих та архівних) є провідним видом джерел для вивчення наукознавчих і соціокультурних аспектів. Їх системний аналіз дозволив простежити внутрішні тенденції поступу науки – зміни в тематиці, методах і методиці, концепціях, соціально-політичному спрямуванні діяльності установ і вчених.

Враховуючи суб'єктивність частини інформації звітів через політичну позицію, громадські переконання чи приналежність керівника (керівництва) до певного наукового угруповання, вони використовувались разом із

супутними матеріалами (підготовчі документи, резолюції НКО УСРР чи ВУАН) та звітами членів і структурних підрозділів установи. Архіви більшості закладів не відклалися в одному фонді (втрата частини діловодства, зосередження низки документів в особистих фондах керівників і провідних членів, численні реорганізації або ліквідація на рубежі 1920–30-х рр.), що вимагало широкої пошукової роботи. На основі зібраного, узагальненого й проаналізованого комплексу звітних опублікованих і архівних матеріалів провідних дослідних установ виявлено наукознавчі внутрішні закономірності еволюції системи історичного знання, провідних наукових шкіл та напрямків.

Наприклад, підсумкові матеріали про Харківську науково-дослідну кафедру історії української культури були зібрані шляхом вивчення її 10-томних «Записок», опублікованих і архівних звітів, документів з фондів її керівника академіка Д. Багалія [69; 431; 441; 450; 603-606; 836]. Системний аналіз цього масиву дозволив простежити роль і місце кафедри, її лідера та провідних учених у розвитку харківського центру, становленні системи дослідних закладів, формуванні наукової школи та національно-державницької течії, пристосуванні науки до специфічних умов 1920-х рр.

Такий же синтетично-узагальнюючий підхід було застосовано щодо установ різних типів (академічних комісій, науково-дослідних кафедр, наукових товариств, наукових музеїв), наукових шкіл та інших неформальних об'єднань вчених, окремих напрямків їх діяльності (громадської науково-дослідної, науково-педагогічної тощо).

Матеріали особових фондів, що становлять за характером документів наступний вид джерел дослідження, доцільно поділити на три групи. Першу становлять комплексні особові фонди (чи навіть особові справи), що відклалися в процесі життя і діяльності наукових лідерів (М. Василенка, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Оглоблина, Ф. Шміта). Вони містять дані про зовнішні і внутрішні фактори соціальної історії науки, детально характеризують очолювану лідером установу, наукову школу і науковий напрямок та особисту діяльність фондоутворювача [349; 418; 419; 421; 645; 646; 698; 699]. До другої групи належать фонди відомих науковців з матеріалами діяльності фондоутворювача і структури, до якої він належав [346-348; 712]. До третьої слід віднести фонди з різномірними документами. Так, етнолог Д. Зеленін (до 1925 р. працював у Харкові) мав звичку складати у власний архів будь-які матеріали, а тому його навіть пошкоджений пацюками величезний фонд (10000 справ) містить несподівані й унікальні документи. Досить назвати знайдену в ньому характеристику творчості М. Слабченка, складену М. Сумцовим у 1921 році [689]. У документах

Н. Полонської-Василенко, зокрема листуванні, є багато відомостей про стан науки [224; 305].

Цінним видом джерел стали мемуари, в яких знаходимо оцінки умов розвитку науки (політичних, матеріальних тощо), тогочасної соціокультурної атмосфери, вдачі відомих науковців і чільних можновладців, стосунків у науковому середовищі, особливостей тогочасного життєвого укладу і ментальності істориків. Подібні відомості соціально-політичного і духовного життя соціуму вчених з інших джерел отримати важко чи взагалі неможливо. Оскільки переваги мемуарів як джерела легко перетворюються на недоліки через природній суб'єктивізм, автор враховував авторство (обізнаність, характер, належність до певного угруповання, вдачу) мемуарів і порівнював їх дані з іншими джерелами.

З опублікованих спогадів широко відомими є свідчення Г. Костюка, що передають громадську атмосферу, доводять переважно український характер духовного життя УСРР 1920-х рр., містять суспільно-політичні оцінки історичної науки [850, с. 187-193; 1308, с. 168-173]. Л. Окиншевич як знавець академічного життя зважено описує зміст і характер наукової праці, подає влучні спостереження стосовно дій влади [900]. З мемуарів-сповіді М. Кареева стає зрозумілою соціально-політична і гносеологічна закономірність переходу вітчизняної історіографії до соціологізму [835]. Точні оцінки генези нового, «революційного напрямку» в історіографії подає О. Оглоблин [896].

Зі споминів Н. Полонської-Василенко використано оцінки лідерів української історіографії, наукових шкіл і напрямів, характеристики очевидних і прихованих пружин наукового життя [1418; 1422]. До цього виду джерел віднесено й відому її працю «Українська Академія наук. Нарис історії», що не може вважатись повноцінним дослідженням через обмеженість джерел (писалась переважно по пам'яті), заполітизованість, структурну фрагментарність, фактичні помилки, брак узагальнень і аналітичності.

Ми використали оцінки й факти із спогадів-бесід істориків старшого покоління (П. Стояна, с. Королівського, І. Рибалки, І. Шермана, З. Першиної) про їх зустрічі та співпрацю з дослідниками 1920-х рр. – Д. Багалієм, с. Ковбасюком, Ф. Петрунем, В. Барвінським, М. Болтенком, М. Петровським, А. Ковалівським), які допомогли відчутти психологію тогочасних науковців, їх ціннісні орієнтації.

З історіографічних джерел уважно вивчались узагальнюючі праці, а інші (загальна кількість наукових публікацій 1920-х рр. сягає 2,5 тис.) переважно опрацьовувались за допомогою контент-аналізу. Такий підхід дозволив уяснити в необхідному для даного дослідження обсязі зміст основних історіософських концепцій і проаналізувати їх соціокультурний

контекст. При необхідності опубліковане доповнювалось архівним «дослідницьким портфелем» – чернетки, гранки тощо.

Характер нашої праці обумовив чільну увагу до вивчення проявів саморефлексії історичної науки 1920-х рр. – історіографічних студій, оглядів літератури, рецензій (найбільш масовий різновид). При дослідженні рецензій враховувалися авторство та місце публікацій, час і мета. Корисним виявився синтетичний аналіз реакції громадськості на «резонансні» праці і дослідження, що мали найбільший вплив на концептуальний поступ науки [1162, с. 5-12].

Журнальна періодика стала важливим інформаційним джерелом монографії. Фахові і суспільно-політичні часописи (Архівна справа, Більшовик України, Бібліологічні вісті, Вісті ВУАН, Життя й революція, Літопис революції, Наука на Україні, Прапор марксизму, Шлях освіти, Східний світ, Україна, Червоний шлях) друкували хроніку наукового життя, огляди літератури, рецензії, короткі звіти наукових установ, некрологи.

Комплексний аналіз періодики виявив декілька рис української історіографії 1920-х років, які недостатньо відображені в інших джерелах. Періодика чітко засвідчує фактичну незалежність української науки від російської історіографії, її самодостатність. Так, в російській періодиці до кінця 1920-х років не друкувались українські автори (за винятком В. Бузескула, єдиного в Україні до 1929 р. історика-академіка АН СРСР), побіжно йшлося про проблеми української історіографії [1044, с. 4, 61, 75, 222].

У 1920-ті рр. не склалося розвинутої системи історичної періодики – частина наукових шкіл і напрямків, дослідних закладів не мали своїх часописів, не було освітніх і науково-популярних журналів. За радянської влади українські історичні журнали не могли існувати в принципі, що суттєво обмежувало соціальні функції історичного знання, гальмувало його поступ і надавало всій системі української історичної науки рис недосконалості й незавершеності.

Окремий вид джерел складають архівні відомості ДПУ, що потребували всебічної зовнішньої та внутрішньої критики. Таємна політична поліція мала численні й надійні джерела інформації щодо реального стану науки, сумлінно фіксувала найважливіші події наукового життя та відслідковувала їх суспільно-політичний резонанс. Тому аналітичні висновки ДПУ заслуговують на увагу.

Водночас серед використаних документів ДПУ зустрічається чимало суперечливої, неперевіреної й тенденційної інформації, що відображає політичну позицію режиму. Скажімо, архівно-кримінальні справи неодноразово препарувались, що вимагає їх використання у комплексі з іншими

документами та ретельного текстологічного аналізу. Внаслідок цього їх інформативні ресурси вмонтовано у широкий соціокультурний контекст змін зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку науки. Йдеться про уточнення дат і фактів життя й діяльності вчених, повнішу реконструкцію публічних і прихованих механізмів втілення в наукову продукцію соціально-політичних впливів і внутрішніх переконань істориків.

Неабияку цінність для дослідження мали щоденники, записки, мемуари, творчі матеріали, які збереглися у слідчих справах найгірше. Їх свідомо знищували, але є поодинокі виключення. Зокрема, щоденник М. Слабченка, використаний автором у монографії про академіка й у дисертації [1005; 1148].

Вкрай обережним було ставлення до такої групи документів з архівно-кримінальних справ як свідчення-спогади вчених з політичними оцінками діяльності та наукових праць колег, установ, наукових шкіл і напрямків і самооцінками. Та їх використання дозволило уточнити ряд усталених в науці положень щодо взаємовідносин між вченими і їх угрупованнями.

Природно, що архівно-кримінальні справи вивчати важко. З пожовклих сторінок постає трагедія, в якій одні вели себе мужньо і героїчно, другі – прогнозовано, а треті – далеко не у кращий спосіб. Автор не переносив моральні оцінки поведінки вчених у камерах ДПУ на їх наукову діяльність.

Раніше недоступні науці матеріали ДПУ-НКВС склали документальну основу відомих праць В. Пристайко і Ю. Шаповала [1432; 1433; 1547], які широко використані в монографії. Вони доводять керуючу роль московської верхівки у репресіях, свідчать про широкий розмах потенційної та реальної опозиції владі з боку науковців. Масштаб репресій істориків є сумним своєрідним визнанням успіхів національної історіографії, яка була генетично дисидентською більшовицькому режиму. Наведені в роботах В. Пристайка та Ю. Шаповала аналітичні матеріали допомагають чіткіше зрозуміти соціально-політичну значимість праць і діяльності істориків (в цілому, їх об'єднань, окремих вчених) у соціальному просторі й часі УСРР 1920-х рр.

Вищенаведений огляд свідчить, що залучена до аналізу джерельна база надає можливість з належною повнотою і достовірністю висвітлити головні аспекти проблеми на об'єктивному фактичному підґрунті. Залучення різноманітних за походженням і характером джерел, їх співставлення і синтез дозволяють уникнути однобічності чи упередженості, складають надійний і достатній інформативний масив для реконструкції внутрішніх і зовнішніх закономірностей функціонування історичної науки УСРР 1920-х рр. у системі “наука-суспільство”.

1.3. Методологія дослідження

Вивченням соціально-політичних, соціокультурних і наукознавчих закономірностей функціонування науки займається соціальна історія науки, що з середини 1980-х рр. стала повноправною галуззю історичного знання [1425, с. 5-6]. Її метою є пізнання тенденцій поступу науки у системі «наука-суспільство» залежно від взаємозв'язків науки з іншими суспільними утвореннями, розвитку самої науки та зміни її соціальних функцій, тобто соціальна історія науки у певному соціальному просторі й часі.

Історична наука є цілісною, складною і структурованою системою, що змінюється під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Вона складається з підсистеми власне науки (методологія, проблематика, джерела, концепції) та її інфраструктури (кадри, організація, освіта, архіви і бібліотеки, видавнича та інформаційна мережі, матеріально-фінансова база, система соціальних інститутів із регламентації дослідної діяльності). При цьому всі елементи науки є відносно самостійними.

Соціальність історичної науки та її соціальна детермінація розглядається як форма і наслідок впливу суспільства і культури. Взаємодія науки та суспільства аналізується як синтез соціально-політичних і соціокультурних впливів. До зовнішніх чинників зараховані тип суспільства з політичним режимом і соціально-економічним підґрунтям, соціокультурна ситуація, суспільна свідомість і ментальність, наукова політика держави і «соціальне замовлення» науці, загальна наукова система, статус вченого. Вони в кінцевому підсумку визначають функціонування науки як соціального інституту і функції історичного знання [1351].

З погляду соціальної історії в структурі науки виокремлюють соціальну систему науки (сукупність зв'язків елементів науки як певної єдності) і соціальну організацію наукової діяльності, власне соціальність (зв'язки науки з суспільством). Соціальна організація науки складається з підсистем дослідної праці, соціальних стосунків у сфері науки, організації та управління наукою (соціальний інститут науки). Отже, соціальність науки є не лише об'єктивною, але й суб'єктивною у плані діяльності щодо організації досліджень [1363, с. 28].

Водночас автор не абсолютизував умовні протиставлення «наука-суспільство» і «наука-культура», оскільки наука існує не ззовні, а всередині суспільства і культури у певному соціальному просторі й часі. Тому соціальність науки 1920-х рр. у монографії оцінюється у двох вимірах: соціальність зовнішніх і соціальність внутрішніх, наукознавчих чинників її поступу.

Зауважимо, що детермінація не вичерпує всі види взаємодії. Вона є відносною необхідністю, оскільки доповнюється вірогідними, випадковими і нелінійними зв'язками. Включення суб'єкта в соціальну детермінацію науки робить її керованою, надає науці 1920-х рр. соціально-політичних і соціокультурних ознак.

Оскільки категорія необхідності аналізується у взаємозв'язку з категоріями випадковості, можливості та дійсності, то еволюція історичної науки УСРР 1920-х рр. вивчалась поліваріантно. Кожний варіант реалізації необхідності залежав від вибору політичного режиму і позиції соціуму вчених, що робить зрозумілою певну свободу дій радянської бюрократії, об'єднань вчених і окремих істориків. Тому всі дійові особи драми української науки 1920-х рр. вивчаються як унікальні попри їх соціальну визначеність. Отже, в монографії суб'єктно-об'єктні відносини оцінюються як визначальні.

Соціальна детермінація еволюції науки виходить з її гуманістичного змісту і відображає тенденцію гуманізації та аксіологізації сучасного пізнання, введення «людського фактору» на противагу предметно-речового підходу. Водночас необхідно враховувати обидва підходи відповідними методичними засобами, шляхом органічного поєднання формалістських і антиформалістських концепцій. Внаслідок цього історичну науку в монографії проаналізовано не як суто відсторонене досягнення істини, а як єдність знання і соціально-детермінованої діяльності. Таке розуміння соціальної детермінації еволюції науки логічно призвело до використання методів неісторичних соціально-гуманітарних дисциплін, які дозволяють проаналізувати всю сукупність соціальних зв'язків науки.

Відповідно до предмета, мети та дослідницьких завдань монографії обрано сукупність методів дослідження. Їх умовно можна поділити на загальнонаукові, соціально-гуманітарні та історичні. Серед перших автор спирався на об'єктивність, деполітизованість і світоглядний плюралізм, системність, методи наукової класифікації та типологізації, аналізу й синтезу, логіки наукового пізнання.

Загальновідомо, що політизація та ідеологізація спотворюють науку. Генуезька конференція ООН з проблем науки і суспільства, до рішень якої приєдналась НАН України, визнала головними умовами існування науки свободу і критичне мислення [1011, с. 15-16]. До речі, об'єктивною передумовою деполітизації наукознавці вважають часову відстороненість від аналізованих подій.

З концептуальних підходів соціального знання використано комплексний багатофакторний соціокультурний та соціально-політичний аналіз,

системні уявлення про динаміку соціальних систем, синтетичні методи наукознавства та історії науки на засадах гуманізму, структурний аналіз.

Скажімо, комплексний багатофакторний соціально-політичний та соціокультурний аналіз дозволив виявити наслідки дії внутрішніх і зовнішніх чинників на статус, стан, соціальні функції науки. Порівняно широко застосовувались методи наукознавства при з'ясуванні закономірностей функціонування історичної науки УСРР 1920-х рр., аналізі структури дослідницької діяльності, характеристиці механізмів взаємодії науки з іншими соціальними інститутами і сферами суспільного життя.

Наукознавчі підходи дозволили оцінити історіософські напрацювання вчених 1920-х рр. з урахуванням поступу науки від однієї омани до іншої, оскільки лише так торують шлях до істини. Нерідко помилки виявляються істиною і навпаки. Жодний вчений не уникає помилок, дійсно вчений (як і історична наука в цілому) має право на помилки [1086, с. 65], а тому до наукових традицій слід ставитись критично.

Наприклад, історіографічні традиції початку 1920-х рр. переважно акумулювали соціально-політичні та епістемологічні цінності кінця XIX – початку XX ст., відображали соціокультурний статус національної історіографії часів імперії чи, в кращому випадку, національно-демократичної революції. В нових умовах вони стали водночас передумовою і перешкодою прогресу, що вимагало аналізу дії кожної з них у конкретній ситуації [1042, с. 27-32]. Відповідно нове потребувало неабиякої сміливості від учених з огляду на позицію влади, до того ж воно нерідко не сприймалось співтовариством істориків або його частиною. Тому, зважаючи на постулати соціальної психології, стає зрозумілим, чому нове творилося переважно дослідниками середнього покоління, які вже набули досвіду та фахової майстерності і ще зберегли сили, амбіції та завзятість.

Структуралізм як випробуваний напрямок і підхід соціального знання дозволив послідовно проаналізувати основні елементи науки як соціального інституту, а при характеристиці взаємодії науки та суспільства відокремити провідне і маргінальне, виділити структуральні функції. Структурно-функціональний аналіз у межах системного підходу надав можливість охопити предмет монографії як цілісність з відповідними підсистемами (структурами другого рівня) та їх складовими (структурами третього рівня). Використання «реалістичної онтології структур», що виходить із пріоритетного поділу на структуру та дію, дало можливість проаналізувати дію і взаємодію суспільних, владних і наукових структур. Унаслідок цього було реконструйовано тенденції еволюції історичної науки УСРР 1920-х рр. як інтегруючий механізм поступу власне науки та взаємодії науки з

суспільством і політичним режимом, де знову-таки були відокремлені провідні структури й охарактеризовані їх функції та реальні дії.

Діяльнісний підхід (наука – єдність знання і діяльності) передбачає соціокультурну зумовленість еволюції науки. На підставі певної єдності соціального знання і відповідної проблематики у роботі виявлено шляхи включення соціокультурних традицій у форми, методи і наслідки наукової діяльності, передусім на концептуальному рівні. Внаслідок у роботі охарактеризовано поступ знання як активний процес, детермінований не лише об'єктом, методом і організацією досліджень, але й світоглядними цінностями вчених-істориків 1920-х рр.

Це включає співтовариство істориків, систему його цінностей в об'єкт, методи й умови історичних досліджень, що кореспондується з кантівським постулатом щодо єдності теоретичного і практичного розуму. У такий спосіб ціннісні компоненти розглядаються як канал внутрішньої соціальної детермінації науки, механізм опосередкованого включення соціально-політичних і соціокультурних факторів до історіософських концепцій 1920-х рр.

Такі підходи актуалізуються перехідною добою непу, мультипарадигмальністю та альтернативністю тодішнього історичного знання. Наука в ті часи, часи кардинальних суспільних змін, була далекою від лінійної залежності згідно з формальною логікою розвитку. Потенційна можливість певного варіанту розвитку залежала значною мірою від дієздатності наукового співтовариства.

Роль вченого і громадських об'єднань істориків у поступі науки УСРР 1920-х рр. вивчалась із застосуванням положень філософської антропології (антропологічна філософія, структурна антропологія). За філософією «надраціоналізму» чуттєве інтегрується у раціональне (наукові праці), причому таке вивчення соціально несвідомого надало можливості досягнути типові, визначальні риси «сукупного історика» 1920-х рр. Його постать стоїть у центрі монографії.

Йдеться про вияв ролі пересічного дослідника у поступі науки, про з'ясування мотивації вчинків у багатоманітних виявах. Зрозуміло, що стан науки зрештою залежить від професіоналізму вченого. Політологічно-соціологічна теорія еліт стала в нагоді при характеристиці ролі лідерів наукових шкіл і напрямків, авторів синтетичних та історіографічних праць. Останні є найкращим носієм інформації щодо історіософських побудов, саморефлексії науки і реального прирощення історичного знання. При цьому об'єктивність викладу не затьмарює позицію автора, оскільки існування, як дотепно зауважив Ж.-П. Сартр, передує сутності, або, якщо хочете, треба виходити з суб'єкта.

Природно, що в монографії основними стали методи історичного дослідження. Історія історичної науки 1920-х рр. уже за визначенням вимагає історичного підходу і відповідного інструментарію з чітким визначенням дослідницької «методологічної ніші».

Дослідження ґрунтується на принципах історизму, альтернативності та об'єктивності в координатах цивілізаційного підходу. Найбільш корисними для досягнення мети монографії стали проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-аналітичний методи, контент-аналіз, методи історичних аналогій, статистико-аналітичні, спеціальних джерелознавчого й архівознавчого аналізу.

У монографії віддано перевагу методологічним ідеям неопозитивістського і нередукціоністського характеру шляхом їх синтезу на концептуальних засадах методологічного плюралізму міждисциплінарності, доповненості (додатковості). Це дало можливість використати перевагу кожного методу для вивчення певного компонента предмету дослідження, для розв'язання конкретних дослідницьких завдань.

Історичні методи використовувалися поряд з ефективними й апробованими методами інших суміжних і споріднених наук. Міра співвідношення, міра використання методів неісторичних дисциплін і відповідно зміст міждисциплінарних підходів визначались характером об'єкту, предмету і дослідницьких завдань праці та залучених джерел у координатах діалектичного й філософського підходу. Такий прийом з успіхом застосовується не одним поколінням істориків [1282, с. 302].

Синтетичний підхід в історичній епістемології орієнтує на більшу еклектичність, методологічну поліфонічність і меншу універсальність досліджень на противагу монізму [1248, с. 52; 1444, с. 15]. Це слушно з огляду на принципову неможливість існування абсолютної істини чи універсальної методології. Щодо еклектики зауважимо таке.

Автор свідомо відмовився від монізму заради методологічного плюралізму та додатковості, оскільки всі методи є рівноправні й рівноцінні для науки. Будь-який з них розкриває хоч і суттєву, але лише частину об'єктивної реальності.

Еклектичність дозволила сполучити після доопрацювання (з огляду на об'єкт, предмет і мету монографії) різні методи історичної науки та споріднених наук на підґрунті додатковості. Проте всі методи застосовувалися критично, з урахуванням соціального простору й часу аналізованих подій, що створило можливість зробити об'єктивні висновки.

Наголосимо, що методологічний плюралізм та еклектика базуються на «здоровому релятивізмі» і критичній саморефлексії. Такий підхід не

перешкоджає, а сприяє наближенню до істини, оскільки заперечення монізму й еkleктика не є абсолютними, бо інакше наукове дослідження позбавлене сенсу. Формулу співвідношення монізму, плюралізму та еkleктики чітко сформулював О. Пріцак: «Кожен великий (у принципі й невеликий – С.В.) історик є еkleктиком, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які для такої мети найкраще підходять. Але він, звичайно, намагається зберегти монізм у загальному синтезі» [1435, с. 5].

Автор свідомий, що міждисциплінарний підхід потенційно небезпечний через свою фрагментарність і навіть викривлення реальності через неадекватну увагу до якоїсь частини предмету дослідження або абстрагування певної дисципліни від суттєвих рис об'єкту вивчення. Уникнути цього ми прагнули за допомогою комплексного, синтетичного підходу, розглядаючи історичну науку УСРР 1920-х рр. послідовно і всебічно. Другим запобіжником став широкий соціально-політичний, соціокультурний і наукознавчий контекст аналізу у певному соціальному часі. Виходячи з постулу науки як інтегрованого показника дії й взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, у роботі не тільки і не стільки розкривається їх позитивний чи негативний вплив, але й аналізується механізм змін у структурі науки. Такі підходи кореспондуються із постулатом М. Блока “мислити не фактографічно, а синтетично, соціологічно, у широкому історичному контексті” [1076, с. 9-12, 25-30, 42-46].

Робота над монографією довела продуктивність методу історичного моделювання на цивілізаційних засадах. Відомо, що УСРР часів непу становила трансформаційне суспільство з відповідним цивілізаційним архетипом. Його координати – політичні, соціально-економічні, духовні, розкол суспільства і більшовицький варіант його інтеграції – мали визначальне значення для долі науки [1228; 1504; 1324].

У процесі реконструкції як еволюції історичної науки, так і механізму її взаємодії з суспільством була сконструйована відповідна модель шляхом виділення системоутворюючих рис науки та взаємозв'язків у системі «суспільство-наука». Внаслідок цього було ідентифіковано раніше невідомі тенденції розвитку історичного знання, що в сумі з уже наведеними в літературі дозволило змоделювати характерні шляхи еволюції історичної науки та її взаємодії з суспільством, виокремити архетипи стану, соціальних статусу і функцій національної історіографії перехідної доби.

Щодо міждисциплінарності, то зазначимо, що запозичена з юриспруденції категорія «інституалізація», спрямована на вивчення нормативності стосунків у процесі наукової діяльності, може використовуватися з урахуванням радянських методів правового регулювання суспільних

процесів. При дотриманні цього використання інституціонального методу дозволило виявити правове підґрунтя соціальної інституалізації історичної науки УСРР 1920-х рр.

Загальновідомо, що українознавство 20-х рр. було чільним фактором українського національно-культурного відродження. Використання культурологічних підходів, в першу чергу пізнавального потенціалу самої категорії «національне відродження» [1292; 1336], дозволяє охарактеризувати результати взаємовпливів «розстріляного відродження» та історичної науки.

Сьогодні не підлягає сумніву важливість для нормального розвитку науки якісної й об'єктивної інформації. Інформаційна підсистема науки залежить від стану самої науки, економічних, політико-правових і морально-етичних можливостей держави та демократичного потенціалу суспільства в цілому [1247, с. 186-206] і вивчається за допомогою методів відповідних наук (економіки, політології, соціології, правознавства), кількісних та якісних показників.

Оскільки предметом монографії є соціальна історія історичної науки, то у методологічному інструментарії необхідно врахувати відповідні складові наукознавства, історіографії та історіософії. У роботі використано гносеологічні можливості ряду наукознавчих термінів *історіографічна ситуація, історіографічний процес, історіографічна традиція, наукові школи, напрямки і течії*. Найбільш узагальнюючим з них є «історіографічний процес», яким позначається динаміка комплексу внутрішніх факторів поступу історичної науки.

Все вищенаведене свідчить, що використаний в монографічному дослідженні методологічний інструментарій дозволяє встановити достовірну картину соціально-політичних, соціокультурних і наукознавчих ознак еволюції історичної науки УСРР 1920-х рр. Природно, особливості теоретико-пізнавальних підходів визначаються не лише предметам і метою дослідження, але й характером залученої джерельної бази.

Підсумовуючи зазначимо, що соціальна історія історичної науки УСРР 1920-х рр передбачає з'ясування закономірностей розвитку науки як соціального інституту і як системи знань в контексті соціального простору й часу тодішнього суспільства. Йдеться про встановлення механізмів імплементації зовнішніх і внутрішніх чинників (соціально-політичних, соціокультурних і концептуальних) еволюції науки в діяльність установ, шкіл і напрямків, окремих вчених.

Сучасне історичне знання має для цього адекватний інструментарій. Так, цивілізаційний метод передбачає розгляд науки у системі «наука-суспільство» з урахуванням конкретно-історичних, цивілізаційних власти-

востей суспільства УСРР 1920-х рр. Системний міждисциплінарний аналіз дозволяє виявити механізми, характер і наслідки впливу соціально-політичних, соціокультурних і внутрішньонаукових факторів на поступ історичного знання. Внаслідок цього створюється можливість об'єктивної оцінки унікального місця історичного знання 1920-х рр. в історії вітчизняної науки.

Така методологія враховує як загальні сучасні підходи до вивчення історії взагалі та історії науки зокрема, так і соціальну специфічність та неповторність історичної науки УСРР 1920-х рр. Вона відповідає об'єкту, предмету і характеру дослідження, дозволяє досягти поставленої автором мети і виконання дослідницьких завдань.

Джерельну основу монографії складають різноманітні за формою існування, походженням, змістом, характером інформації та видом (матеріали наукових установ, особові, історіографічні, періодика, відомості ДПУ) документи і матеріали. До кожного виду джерел застосовувались адекватні їх характеру й ознакам (формі, структурі, походженню, призначенню, змісту) методи зовнішньої і внутрішньої критики, засоби джерельного аналізу. Різноманітність джерельної бази дозволяє уникнути суб'єктивізму та односторонності у висвітленні та зробити об'єктивні висновки й узагальнення при оцінці подій, явищ, осіб і процесів.

Комплексна системна характеристика залученого до роботи масиву джерел створила достовірне за якістю та достатнє за обсягом фактичне підґрунтя для дослідження соціально значущих закономірностей функціонування історичної науки УСРР 1920-х рр.

Українська історіографія має суттєві здобутки у дослідженні проблеми. Зусиллями декількох поколінь дослідників введено до обігу і проаналізовано значний обсяг джерел, вивчено чимало конкретних питань, існує декілька історіографічних традицій розгляду цього періоду в історії української науки. Проте в літературі відсутні праці з комплексним аналізом впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на поступ історичної науки, не стала предметом монографічного вивчення взаємодія у системі «наука-суспільство», закономірності функціонування складових історичної науки в умовах трансформаційного суспільства 1920-х рр. (відносного плюралізму, мультитипарадигмальності, альтернативності історичного знання). І хоча чимало аспектів історії історичної науки 1920-х рр. потребує уточнення, перегляду чи спеціального вивчення, потенціал традиційних підходів вже вичерпано.

Досвід майже 75 років дослідження соціально-політичних, соціокультурних і концептуальних проблем історії історичної науки УСРР 1920-х рр. переконливо засвідчив, що об'єктивною передумовою такого аналізу є використання сучасних теоретико-методологічних підходів.

2. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Наука як невід'ємна складова суспільства перебуває під значним впливом оточуючих соціально-політичних реалій і функціонує у певному соціокультурному просторі й часі. Вони створюють умови поступу історичного знання, визначають зовнішні закономірності еволюції історичної науки та становлять собою соціокультурний контекст зміни наукових концепцій. Значний, постійно зростаючий, а з кінця 1920-х рр. – вирішальний вплив на стан історичної науки в УСРР мав радянський режим.

Тому цілком доречно спочатку проаналізувати саме ці зовнішні, соціально-політичні та соціокультурні чинники розвитку історичної науки. Зауважимо, що проблеми політичної, соціально-економічної та духовної еволюції Радянської України 1920-х рр. отримали в цілому належне висвітлення в літературі [984]. Перед нами стоїть завдання виділити вирішальні політичні, економічні й соціальні фактори – на рівні суспільства, історичної науки в цілому та окремого вченого – впливу радянського політичного режиму на історичну науку. Природно, що при висвітленні ряду конкретних питань автор провів необхідні дослідження на основі вивчення джерел.

2.1. Соціально-політичні завдання історичної науки

Період 1920-х рр. займає вирішальне місце в історії Радянської України, оскільки тоді була створена більшість системоутворюючих, «родових» ознак радянської влади. При незмінності стратегічного курсу на «світову пролетарську революцію» та «побудову соціалізму в одній державі» тактика правлячої комуністичної партії змінювалась, порівняно гнучко реагуючи на зміни у співвідношенні сил в середині країни й на міжнародній арені. Це дає підстави розглядати період 1920-х рр. як відносну цілісність, принаймні з погляду на зміни в історичній науці.

Виходячи зі змісту політики комуністів, форм і методів її реалізації щодо культури та науки в досліджуваній час доцільно виділити три періоди:

1921–1925 рр. – перегрупування сил, «вирівнювання лінії фронту» з метою усунення недоречностей «воєнного комунізму», накопичення сил для наступу на нерадянську науку. Проголошення та здійснення українізації, перетворення УСРР на територіально-адміністративну одиницю СРСР, допущення певного плюралізму в культурі поряд із політизацією суспільної свідомості, історичної науки на тлі наступу на демократію.

1926–1928 рр. – посилення контролю Москви над УСРР, компартією України та національно-культурним відродженням. Гальмування украї-

нізації, усунення найбільш послідовних лідерів націонал-комунізму. Наступ на українську історіографію та посилене створення українського радянського суспільствознавства, рішуча боротьба з політичним «інакомисленням».

1928 – середина 1930-х рр. – сталінський «стрибок» до соціалізму, зміцнення радянського тоталітаризму. Укріплення осередків радянського суспільствознавства, погром української історичної науки, всеохоплююча політизація соціально-гуманітарного знання, утвердження тотального контролю над історіографією.

Твердо й рішуче проводячи генеральну лінію, правлячий режим вимушений був враховувати досвід боротьби за утвердження радянської влади в Україні в 1917–1920 рр. й адаптуватись до українських умов. І хоча ці поступки у політичному плані не мали принципового значення, неухильно зменшувались і у другій половині 1920-х рр. зійшли нанівець, все ж вони відкрили певні можливості для національно-культурного відродження, для позитивних соціально-політичних впливів на поступ української національної історіографії.

Першим за значенням для історичної науки з цих факторів був крах Російської імперії та реальний, практичний доказ самого факту існування українського народу. Відповідно в суспільній свідомості утвердилося визнання історії України як об'єктивної реальності, що відразу перетворило попередні надбання української національної історіографії у соціально значуще явище. З цього часу центральне місце в цій науці посіло питання про ступінь самостійності історії України щодо історії сусідніх народів і цивілізацій, про роль і місце України у світовій історії, про співвідношення загальносвітових, цивілізаційних і національних, специфічних закономірностей історичного розвитку України. Зникнення Російської, а за нею і Австро-Угорської імперій викликало небувале пробудження національного руху, скинуло пута та звільнило творчий потенціал народу, його культури й науки. Історія України перетворилася у вагомий чинник соціально-політичного буття українського народу.

Перебіг національно-визвольних змагань, відродження української державності зробило національну історіографію важливим елементом державної політики. З часів УНР усі політичні режими опікувалися українською історичною наукою, що стало початком створення державної системи історичного знання у галузі підготовки кадрів, організації державних науково-дослідних установ, видання джерел і літератури тощо.

Наслідки національно-визвольних змагань значно розширили «соціальне замовлення» і в цілому позитивно вплинули на поступ

історичного знання, на розширення проблематики досліджень, на становлення об'єкту та предмету історії України. Йдеться про значення української державності, з'ясування закономірностей її поступу, досвід взаємодії соціальних і національно-визвольних складових українського руху, ставлення неукраїнських етнічних груп до національно-визвольних змагань і взагалі про історію неукраїнської людності в Україні.

І хоча позитивний вплив на розвиток української історіографії поступово зменшувався як через фактор часу, так і через поразку національно-визвольних змагань, все ж імпульс цей був вагомим.

Серед соціокультурних чинників найбільш позитивне значення мало національно-культурне відродження, яке попри свій суперечливий характер в умовах радянської влади, в період непу охопило значні верстви населення, пробудило широкий громадський інтерес до історії свого народу.

Українізація стала фактором внутрішньопартійної боротьби, що створило додаткову суб'єктивну можливість її позитивного впливу на історичне знання. В процесі цієї боротьби перемогли централістські, проросійські кола, а сталінське угруповання вже з другої половини 1920-х рр. почало наступ на націонал-комунізм як вияв «національного ухилу». Зрештою українізація була зведена до апологетичного культурництва, до засобу приглушення національних почуттів, а зміст її – до популяризації більшовицької ідеології українською мовою. Це чітко розуміли й спостережливі історики [1221, с. 73].

Проте, всупереч політичним іграм більшовиків, національно-культурне відродження супроводжувалось пробудженням національної свідомості, причому чи найвідчутнішим проявом українізації було піднесення гуманітарних наук і насамперед історіографії.

Національно-культурне відродження не лише дає уявлення про соціокультурне тло еволюції історичної думки та історичної науки, але й є ключем їх вивчення як певного явища духовного життя у соціальному просторі й часі [1291, с. 26]. При цьому слід зважити на те, що відродження 1920-х рр. було складним соціальним феноменом: водночас було і національним рухом, і виявом національної свідомості, і розвитком ідей національної державності.

Всі ці фактори впливали – безпосередньо, опосередковано, всупереч чи при сприянні владних структур, більшою чи меншою мірою тощо – на мову, характер, тематику наукових досліджень, кадровий склад, соціальний статус науковців і соціально-політичний зміст досліджень. Скажімо, на початку 1920-х рр. нарком освіти УСРР проголосив українізацію чи не головним напрямком діяльності дослідних установ, надавши їм значної самостійності

через децентралізацію управління, сприяв залученню до державних установ частки відомих вчених під гаслом «співробітництва буржуазної інтелігенції з радянською владою» [27, Арк. 2-5].

Водночас важко погодитись з тими авторами, що твердять про «успішність проведення політики українізації щодо розвитку історичної науки» [1077, с. 17-18]. Дійсно, національна історіографія на хвилі українізації пережила небувалий зліт. Але, по-перше, це було обумовлено об'єктивними факторами, незалежно від політики правлячої партії. По-друге, в плані суб'єктивному, це пов'язано не тільки і не стільки з цілеспрямованою та послідовною політикою радянського режиму, скільки з позицією частини української інтелігенції, зокрема, більшості істориків-дослідників. Вимушені піти на співробітництво з радянською владою, вони використали всі політичні, правові, науково-дослідні та інші можливості (можна сказати навіть – шпарини) для розбудови національної історіографії, для дійсного національно-культурного відродження. Останнє трактувалось багатьма чільними діячами українізації як можливість мирної трансформації радянського режиму (щось подібне до російського «сменовеховства»).

Такі настрої становили реальну загрозу для режиму з погляду на можливість створення блоку лідерів українського демократичного руху з націонал-комуністичним крилом в КП(б)У під антимосковськими гаслами. Московське партійне керівництво, і особисто Й. Сталін, чітко розуміли цю небезпеку. Красномовним свідченням цього є лист Й. Сталіна щодо О. Шумського та М. Хвильового. Вождь звертає увагу українського керівництва на неправильне розуміння О. Шумським та його прихильниками цілей українізації, картає М. Хвильового за його гасло «Геть від Москви». Цілком доречно Й. Сталін відзначав як небезпечний той момент, що оскільки українізацію очолює «сплошь и рядом некоммунистической интеллигенцией», то вона може набути характеру «борьбы за отчужденность украинской культуры и украинской общественности от культуры и общественности общесоветской... против русской культуры и ее высшего достижения – ленинизма» [992, с. 152-153].

У політичному та ідейному плані національно-культурне відродження і національна історіографія об'єктивно спиралися на націонал-комуністичну течію у лавах КП(б) України.

Не вдаючись до детального аналізу, можна відзначити ті фактори розвитку українського націонал-комунізму, які безпосередньо впливали на розвиток історичної думки. Це насамперед час його існування, бо навіть його внутрішня періодизація кореспондуються з хронологічними межами піднесення української історичної науки. Як течія політичної думки, він

впливав на методологію, характер і тематику історичних досліджень – це вибір соціалістичної перспективи в органічному взаємозв'язку з національним визволенням, обстоювання суверенітету українською держави, використання марксизму, боротьба з централізаторсько-шовіністичною політикою Москви, послідовна українізація [1338, с. 725]. В ідейно-політичному плані принципове значення мала пристрасна боротьба за українізацію, послідовна критика російського шовінізму, несприйняття «подвійної бухгалтерії» [981, с. 266]. Націонал-комунізм мав глибокі коріння в українському суспільстві та в частині правлячої еліти, об'єктивно спираючись на антимосковський сепаратизм.

Сила українського націонал-комунізму полягала у повсякденній праці його послідовників у школах, вузах, бібліотеках тощо. Багато з них займалися історією. Наприклад, у 1920-ті рр. у Миколаєві досить помітною постаттю серед історичної громадськості був М. Лагута – колишній боротьбист, який активно працював у «Просвіті», Миколаївському науковому при ВУАН товаристві, архіві та музеї, був активним краєзнавцем і плідно вивчав спадщину М. Аркаса, викладаючи в Інституті народної освіти. Його життєва доля була типовою для інтелігенції розстріляного відродження: арешт чекістами у 1920 р., таємний нагляд, засудження у справі «СВУ» і безсудовий розстріл у 1937 р. [1432, с. 405].

Лідери українського націонал-комунізму – ці незламні, фанатичні, полум'яні революціонери, нещадні до себе й інших – не воліли обпертися чи просто використати в своїх інтересах історичну науку, розглядаючи вчених старої формації як небезпечних супротивників. Так, О. Шумський у промові на червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У, віддаючи належне професіоналізму М. Грушевського і О. Гермайзе, затаврував їх як політичних супротивників радянського режиму і поставив завдання підготовки вчених-істориків з числа комуністів [1037, с. 277].

Поодинокі винятки не змінювали загальної картини. Скажімо, М. Скрипник підтримував М. Грушевського (швидше за все, з певних тактичних політичних міркувань), надаючи історичній секції ВУАН за рахунок НКО спеціальних субсидій, фінансуючи його видавничу діяльність, сприяв наданню установам М. Грушевського будинку по вул. Володимирській, нерідко ставав на бік академіка під час його конфліктів з НКО чи керівництвом ВУАН [759, с. 72]. Але й ця підтримка була обмеженою та непослідовною, не визначала позицію влади щодо М. Грушевського.

Отже, з тих чи інших причин, але лідери українського націонал-комунізму – ці, за влучним висловом сучасника, «справжні апостоли національного, незалежного від Московської партії комунізму» [974], не змогли

не лише захистити Україну від імперської політики Москви, але й від дій російських шовіністів у самій партії. Але їх діяльність, навіть сам факт існування, мали принципово важливе значення для поступу українознавства.

Українське національно-культурне відродження зустріло опір у суспільстві, і в першу чергу серед частини партійної верхівки. Теоретичним обґрунтуванням опозиції українізації була сумнозвісна «теорія боротьби двох культур», найбільш відомим речником якої був Д. Лебідь. Українські дослідники переконливо довели, що він лише «озвучив» логічні висновки з теоретичних постулатів і практичних рекомендацій відповідних праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, вчення яких відверто уникає національного прагнення народів. Цю антиукраїнську, шовіністичну теорію і практику сповідувала кремлівська верхівка, й особисто Й. Сталін [1302, с. 85-86], значна частина партійних і державних працівників республіки.

Тому не дивно, що хоча радянський тоталітаризм чимало шкодив розвитку російської історіографії, відносно історіографії української його дії були принципово іншими. Для «верных ленинцев» українська національна історіографія будь-якого характеру (навіть марксистського) була непринятною. Це була чи не найсуттєвіша складова політики більшовиків щодо історичної науки. Українська радянська історіографія мала бути виключно доповненням (переважно суто косметичним) до російської історіографії.

Проти шовіністичного наступу на українізацію взагалі й зокрема на національну історіографію рішуче виступив М. Грушевський, солідаризувавшись цього разу з М. Яворським, і отримав чергову порцію звинувачень від О. Шумського в націоналізмі, «дискредитації Москви як центру світового пролетарського руху», антирадянщині [869, с. 90-91].

У СРСР і в Радянській Україні поступово формувалось тоталітарне суспільство. Для цього був необхідний надзвичайно розгалужений управлінський апарат із відповідними правами і функціями, який контролював практично всі сфери життя суспільства. Комуністична партія, створивши й очоливши цей апарат, «втратила ознаки політичної партії та перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури» [1324, с. 224]. З середини 1920-х рр. КП(б)У практично втратила можливість навіть тактичної самостійності, а процес централізації влади як у межах УСРР, так і СРСР різко посилювався, набувши на початку 1930-х рр. свого логічного завершення. Відповідно вже з 1927-1928-х рр. основними стають жорсткі адміністративні та партійні методи організації історичної науки, що характеризувались відмовою від традиційних принципів наукового керівництва: демократизму, самодіяльності, самоорганізації та самоуправління.

Влада намагалась постійно контролювати політичні настрої наукової інтелігенції, яка розглядалась апріорі радянським режимом як носій антибільшовицької, дрібнобуржуазної ідеології та «продукувач» відповідної науково-дослідної, науково-популярної продукції та вихователь студентства у неприйнятному для більшовизму дусі. Так, 28.10.1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У створило комісію ЦК для боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією на чолі спочатку з С. Косіором, потім із В. Затонським. До неї входив голова ДПУ УСРР – В. Манцев, а згодом В. Балицький [261, Арк. 154, 181, 194]. Політбюро на закритому засіданні за доповіддю голови ДПУ В. Балицького про українську інтелігенцію прийняло рішення «Створити Комісію у складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького для вивчення питання про українську інтелігенцію, нашої тактики щодо неї, зокрема Академії та Грушевського, залучення до роботи тощо» і виділило кошти ДПУ на «освідомлювальну та контрдиверсійну роботу» щодо інтелігенції [1433, с. 60].

Перелік відповідних заходів партії щодо приборкання науковців знайшов належне відображення в літературі. Варто лише зазначити, що для партії та ДПУ носіями «українського буржуазного націоналізму» та інших «ізмів» антибільшовицького спрямування були визнані наука, зокрема українська національна історіографія, та науково-дослідні установи, зокрема ВУАН. Владні структури, в першу чергу спецслужби та державно-партійна верхівка, з середини 1920-х рр. різко посилили тиск і контроль над історичною наукою, над діяльністю і працями вчених, використовуючи всі важелі влади. Зауважимо, що з другої половини 1920-х рр. в УСРР залишилась одна партія, безроздільно панував більшовизм і по суті боротьба ідей припинилась. Але режим не мав інших аргументів впливу на науку крім адміністративно-репресивних.

Одним із найдійовіших засобів контролю над історичною наукою була цензура. Першим законодавчим актом щодо цензури був Декрет про пресу, підписаний В. Леніним 9.11.1917 р. В УСРР у 1919 р. було створено редакційно-видавничу колегію, яка вирішувала питання щодо доцільності публікації будь-якого твору. Центральне управління у справах друку в складі НКО УСРР, що розпочало свою діяльність у серпні 1922 р., мало на меті «об'єднання всіх видів цензури друкованих творів і забезпечення достатнього політичного контролю над видавництвом і розповсюдженням друкованих творів».

Мав цей орган і відповідне коло владних повноважень. Політичним куратором органів цензури була комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією ЦК КП(б)У. І хоча видання ВУАН та деякі громадсько-політичні

журнали формально були звільнені від цензури, на них цензурний тиск постійно посилювався незалежно від реорганізації Центрального управління у справах друку: у квітні 1925 р. на його основі створено Управління справами літератури і видавництва [1316]. Тому не дивно, що на кінець 1920-х рр. контроль за друком з боку партії був повним і всеосяжним.

Крім цензури влада використовувала й нові засоби контролю над друком, цілеспрямовано створюючи всеохоплюючу підконтрольну систему. Йдеться про практику періодичного масового вилучення «ідеологічно шкідливої літератури» з мережі книжкової торгівлі. За санкцією ЦК КП(б)У в 1923 р. було значно розширено функції Центрального управління у справах друку щодо політичного контролю книжкового ринку і бібліотек [1277]. Страждали при цьому і твори істориків-емігрантів. Наприклад, до 1924 р. твори М. Грушевського, що пересилались до УСРР, перероблювались на папір [1459, с. 302].

Науковці до середини 1920-х рр. у більшості випадків уникали цензури, активно домагалися звільнення наукових видань від неї, та й тоталітарна система ще повною мірою не дійшла до гуманітарної сфери. Скажімо, спільне зібрання ВУАН 13.08.1922 р. звернулося з клопотанням до РНК УСРР про необхідність законодавчого закріплення права безцензурної публікації своїх видань [827, с. 488], а 16.10.1922 р. прийняло до відома відповідну статтю прийнятого Раднаркомом «Положення про Центральне управління у справах друку при Головпросвіті Наркомату освіти УСРР» [827, с. 490]. Тому практично до кінця 1920-х рр. майже всі видання ВУАН дозволялось друкувати без цензури, хоча вони і мали реквізити Окрліту. Водночас «Україна», хоч і була академічним виданням, мала цензора.

Порівняно з іншими республіками СРСР українська наукова інтелігенція не в останню чергу завдячуючи своїй наполегливості мала певну можливість у 1921–1928 рр. обходити цензурну систему. Політика лібералізації сприяла певній свободі друку, розгортанню видавничої діяльності науково-дослідних структур у річищі національно-культурного ренесансу України 1920-х рр. [1277, с. 4].

Природним для радянського тоталітаризму і згубним для науки було керівництво цензурою органами держбезпеки. Так, усі гранки друкованих праць, звільнених від цензури Головлітом, з друкарні випускались лише з дозволу працівників політичного контролю. З бібліотек і книжкових крамниць ДПУ конфісковувало все, що хоч якоюсь мірою не відповідало усталеним ідеологічним постулатам більшовизму, зокрема навчальну та наукову літературу. Характерно, що органи державної влади не мали права втручатись в дії політконтролерів [1539, с. 1620].

Широке використання репресивно-терористичних методів щодо наукової інтелігенції було органічно притаманне радянській владі. Чекістські органи, функції яких визначив В. Ленін, наполегливо боролись із будь-якими проявами контрреволюції. До останніх зараховувались дії й думки, що становили загрозу владі та комуністичній партії.

Найбільш копіткою сферою діяльності чисельного загону чекістів був облік неблагонадійних. До них «за визначенням» потрапила більша частина вчених-істориків, бо вони думали й діяли «не так», мали «неправильне» соціальне походження, певний час жили за кордоном, перебували свого часу в антирадянських організаціях і т.п. [1326, с. 16-17]. За ними пильно стежили й накопичували компрометуючі матеріали, які при необхідності використовувались у політичних процесах чи окремих справах про міфічні контрреволюційні організацій. І хоча такі дії чекістів були характерні для всього аналізуемого періоду (перший показовий судовий процес відбувся у 1921 р.), масових і навіть брутальних форм вони набули з кінця 1920-х рр.

Застосовувала влада для «приручення» історичної науки й безпосередні репресії. Умовно у політиці репресій можна виділити періоди 1921–1927 рр. і 1928–1933 рр. До 1928 р. влада уникала, як правило, масових арештів серед науковців. Заарештовували лише на короткий термін і виносили порівняно м'які вироки. Очевидно, це було обумовлено наміром залякати вчених, змусити їх співробітничати з більшовицькою владою. Певним чином впливала і лібералізація початку непу та брак дослідників.

Арештів було багато. Але через закритість цієї теми за радянських часів вона залишається недостатньо вивченою і тільки монографічне опрацювання життя й діяльності істориків 1920-х рр. дозволить уявити дійсний стан справи. Зроблені висновки дають підстави стверджувати, що в перший період репресій значна частина відомих істориків зазнала арештів.

Так, М. Слабченко у 1922 р. був заарештований одеськими чекістами і лише випадково unikнув адміністративної висилки у 1924 р. [1162, с. 61]. У 1923 р. за справою «Київського обласного центру дій» проходили В. Романовський, В. Смирнов та декілька менш відомих істориків [1161, с. 68]. У листопаді 1921 р. заарештували відомого історика та археолога М. Рудинського, а у 1924 р. його разом з іншими провідними фахівцями Полтавського музею усунули з роботи [1445, с. 205, 275]. 1924 р. до в'язниці потрапив харківський аспірант-історик Д. Соловей. У 1925 році було засуджено ряд директорів історичних музеїв – С. Дложевського, М. Біляшівського, М. Макаренка, М. Рудинського, Д. Яворницького [860, с. 405].

Вдавалась влада у 1920-ті рр. і до масових репресій, хоча масштаби їх були значно меншими, ніж у кінці 1920-х рр. . Так, у 1922 р. з України за

рішенням ЦК КП(б)У було вислано 77 представників культури, зокрема професорів-істориків. Значна частина вчених, невдоволених комуністичними порядками, виїхала за межі України, інших звільнили з роботи та вислали в інші місця проживання (скажімо, історика П. Клепацького усунули з посади ректора Кам'янець-Подільського ІНО та направили до Харкова) [1224]. З кожним роком перманентні «чистки» вузів і науково-дослідних установ усе більше нагадували репресії [73, Арк. 6-6 зв.; 155, Арк. 1-16; 157, Арк. 75-77].

Отже, до кінця 1920-х рр. репресивна система сформувалась і пройшла «обкатку». Симптоматично, що саме вона поступово ставала головним засобом доведення режимом свого соціального замовлення до свідомості науковців і головним елементом механізму забезпечення його виконання. Одночасно все чіткіше визначався більшовицький зміст «соціального замовлення», яке влада до певної міри намагалася пристосувати до особливостей становища в УСРР, в першу чергу національно-культурного відродження та позиції науковців. При цьому радянська бюрократія, як і будь-яка інша, видавала свої корпоративні інтереси за суспільні.

Загальновідомо, що історик у будь-який час необхідно враховувати політичну ситуацію. Вже Лукіан у трактаті з красномовною назвою «Як слід писати історію» наголошував, що без «політичного чуття» писати історичні дослідження неможливо [1177, с. 213]. Загальновідомо й те, що історична наука завжди відгукувалася на соціально-політичні трансформації в суспільстві, перш за все, перебудовою методології та тематики досліджень. І якщо вести мову про дійсно серйозні, а не політично кон'юнктурні чи тим більше примусові зміни, то вони позитивно впливають на поступ історичної науки.

В УСРР події розвивались за обома сценаріями, але природні зміни спочатку відбувались під ідеологічним і політико-адміністративним пресингом режиму, а у 1928-1929-х рр. взагалі були зведені нанівець. Відповідно можливості дійсно об'єктивного наукового пошуку в умовах навіть порівняної ліберальної радянської дійсності 1920-х рр. були вкрай обмежені.

У повоєнний період відбулись суттєві зміни в історичній свідомості суспільства. Об'єктивно це обумовлювалось крахом Російської та Австро-Угорської імперій, жахливими наслідками Першої світової війни, поразкою національно-визвольних змагань українського народу та перемогою більшовизму. Радянський режим послідовно, наполегливо і порівняно ефективно насаджував у суспільстві нову історичну свідомість. Ці зміни об'єктивно впливали на історичну науку, оскільки історичне пізнання є складовою частиною історичної свідомості (більш докладно це питання дослідження в дисертації та монографії О. Удода [див.: 1508, с. 132-207]).

Більшовицькі ідеологи розцінювали жовтневі події 1917 р. у Петрограді як початок дійсної історії людства і відповідно вимагали перегляду всього попереднього періоду. Йшлося про необхідність не лише дати нову оцінку фактам, подіям чи особам, а взагалі створити нову, радянсько-більшовицьку концепцію історичного розвитку. Основами її мали бути механістичний класовий підхід, пролетарський інтернаціоналізм, войовничий атеїзм, нігілістичне ставлення до надбань буржуазного минулого. Об'єктивно такий підхід означав курс на виховання безбатченків-манкуртів, бо за умов панування пролетарського інтернаціоналізму, який у трактуванні московських вождів та їх послідовників надто нагадував великодержавний шовінізм, не залишалося місця для національної самосвідомості, національного патріотизму й відповідно для національної української історичної науки.

Не менш згубною була і відмова від загальнолюдських цінностей. Утилітарно-спрощений підхід до історико-культурних цінностей означав відрив від традицій світової культури й науки, неминуче призводив до відриву української історіографії від світової.

Відповідно до ленінської доктрини тотальної політизації суспільного життя для більшовицької партії на першому плані стояли ідеологічні функції історичної науки. Стосовно вітчизняної історії йшлося про доведення закономірності і навіть нагальної необхідності для суспільства встановлення диктатури пролетаріату у формі радянської влади, оскільки більшовицький режим не мав освяченої історією легітимності.

Йшлося про вироблення нової концепції історії України на основі постулатів у кращому випадку марксизму і ленінізму – класової боротьби як головної рушійної сили історичного процесу, примату виробничих сил і виробничих відносин, підпорядкування національного питання соціальному, заперечення цінності буржуазної демократії через її обмеженість тощо. Поступово набирала силу, догматизувалась та освячувалась теза про закономірність створення СРСР на уламках Російської імперії при вирішальній ролі російського народу – під прикриттям ленінської теорії щодо шляхів вирішення національного питання та необхідності об'єднання російських та українських робітників з метою побудови соціалізму в одній країні та створення в СРСР бази для майбутньої світової пролетарської революції.

Не подаючи у даному випадку оцінку об'єктивності цих постулатів марксизму-ленінізму (тим більше, що історія і нашої країни, і людства в цілому дала вже щодо цього переконливі відповіді), наголосимо, що орієнтація історичної науки на вирішення нагальних ідеологічних завдань

вкрай згубна. Вона позбавляє наукову творчість самостійності, незалежності та спадкоємності, заперечує внутрішню логіку саморозвитку науки.

До того ж справжній вчений завжди стоїть проти політизації, суб'єктивізму, підкорення науки владі, оскільки він має залежати тільки від наукової істини. У цивілізованому науковому середовищі адміністративно-чиновницька субординація сприймається як патологія, а поняття «придворний історик» є таким же нонсенсом, як і «паркетний генерал».

На практиці реалізація цього «соціально-політичного замовлення» суттєво деформувала, а потім і практично знищила справжню науку. Скажімо, культурне відродження 1920-х рр. об'єктивно викликало потребу в узагальнюючій праці з історії України. Зрозуміло, що влада чекала праці відповідної до політичних вимог. Спочатку партійно-державна радянська система «припускала» участь у цій роботі таких істориків (О. Гермайзе, О. Оглоблина, М. Слабченка), які тією чи іншою мірою орієнтувались на політичні завдання щодо тематики, методу, джерел, зрештою хоч би відповідної фразеології. Узагальнююча ж «Істрія України – Русі» М. Грушевського оцінювалась однозначно негативно [869, с. 98].

Особливе захоплення можновладців викликали праці істориків-марксистів і в першу чергу узагальнюючі науково-популярні праці М. Яворського. Вони були написані в дусі марксизму, подавали підсумкові оцінки політичної та соціально-економічної історії. Наприклад, віталосся висвітлення в марксистському дусі українських соціальних рухів кінця XVI – першої половини XVII ст., Гайдамаччини, декабризму, народництва, наслідків реформ 1860-х рр. та інші. Проте М. Яворський не зумів чи не захотів «колебаться вместе с линией партии» і тому в кінці 1920-х рр. через ігнорування сталінських ідей щодо тлумачення історичних підвалин українсько-російських відносин, тобто невиконання «соціального замовлення», його репресували, а підручники заборонили.

До 1929 р. влада йшла на певні прагматичні кроки, допускала до певної міри і до певного часу деякі відступи від «генеральної лінії». Це була, зрозуміло, лише тактика. Скажімо, для вивчення Сходу як резерву всесвітньої соціалістичної революції у 1926 р. було створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС) [752, с. 4]. Але завдяки успішній праці вчених-сходознавців вона вийшла за відведені межі і розгорнула широке вивчення історії східних етносів в Україні, історії зв'язків України зі Сходом. Тому не дивно, що на початку 1930-х рр. асоціацію було ліквідовано, більшу частину сходознавців репресовано [1540, с. 35-37; 1541, с. 63]. Орієнталістика в УСРР практично перестала існувати.

Показово, що, як і у випадку з М. Яворським, влада виходила з позицій російського централізму і зберегла сходознавчі центри у Москві та Ленінграді, свідомо обмежуючи рамки вітчизняної історичної науки, українського соціального знання. Посилення великодержавництва як складової «більшовицького соціального замовлення», відхід від певного лібералізму часів національно-культурного відродження (яка передбачала й національно-культурне відродження нацменшин) і перехід до нового наступу русифікації відбувався шляхом ліквідації досить численних установ із вивчення історії неукраїнської людності [1134; 1151; 1202].

Отже, ліквідація цілих галузей української історичної науки та репресії відповідних спеціалістів (сходознавства, візантології, гебраїстики та ін.) була безпосередньо пов'язана з уточненням соціального завдання української історичної науки з боку влади відповідно до зміни реального статусу УСРР у складі СРСР.

Відмова від традиційної структури історичного знання була таким чином обумовлена ленінськими постулатами ідеологічної форми класової боротьби. Саме цим пояснюється відмова від використання традицій дорадянської національної історіографії та світової науки взагалі. Так, Й. Сталін у виступі на VIII з'їзді ВЛКСМ у травні 1928 р. оголосив військовий похід до оволодіння наукою, причому слід було захопити «фортецю» науки і відповідно знищити її захисників, тобто немарксистських вчених [990]. У галузі політичної думки в УСРР перехід від авторитаризму до тоталітаризму відбувався у 1925–1927 рр. [1329, с. 307-310], що логічно відбилося на формулюванні політичних завдань історичної науки у наступні роки. Саме з 1926-1927-х рр. почалось «вбивання» у суспільну історичну свідомість та історичну науку марксистських, ленінських і особливо сталінських догматів, які з філософських категорій перетворились на політичні реалії наукового життя Радянської України.

Таким чином, соціально-політичні умови стану історичної науки в УСРР протягом 1920-х рр. були неоднозначні. З одного боку, позитивно впливали крах Російської імперії та національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., неп та українізація, національно-культурне відродження, певна автономія УСРР у складі СРСР і міцні позиції націонал-комунізму. Паралельно існували і набували сили з кожним роком принципово інші, не лише несприятливі, а й згубні щодо існування української національної науки як такої чинники.

Йдеться про поступове посилення тоталітаризму, політизацію та ідеологізацію наукового життя, курс на партійно-державну підтримку радянської (тобто у розумінні влади марксистсько-ленінсько-сталінської) науки і

репресії щодо інакомислячих науковців, згортання і «відкидання» непу та українського національно-культурного відродження, ліквідацію націонал-комунізму, незначної автономії УСРР у культурній сфері та посилення бюрократичного радянського централізму з його проросійським та анти-українським спрямуванням.

Динамічне співвідношення цих протилежних соціально-політичних тенденцій і визначало положення історичної науки в УСРР, причому динаміка була не на користь науки. Своєрідним вектором цих тенденцій було партійно-державне замовлення української історіографії, яке з 1927-1928-х рр. набуло жорсткого, дійсно директивного характеру.

Наголосимо, що сприятливі та несприятливі тенденції діяли практично протягом усього аналізуємого періоду. Не варто абсолютизувати перевагу тих чи інших, хоча з 1926-1927-х рр. сприятливі фактори перебували в агонізуючому стані і практично до певної міри впливали лише на темпи знищення української історіографії. Навіть на фоні досить-таки згубних для національної історіографії імперських та сталінських часів умови 1920-х рр. теж були в цілому несприятливі, що чітко усвідомлювала українська громадськість [748, с. 166]. «Але українська наука, – заявив із сумом на своєму ювілеї 1926 р. М. Грушевський, – ніколи не була оранжерейною рослиною... Ні, вона жила, розвивалась і привикла розвиватись в обставинах більш, ніж несприятливих (йдеться про радянський режим – С.В.) не заради слави і добра, а під загрозою розгону і заслання» [869, с. 72-78].

Підсумовуючи зазначимо, що розвиток історичної науки в УСРР у 1920 рр. здійснювався у складних і переважно несприятливих соціально-політичних умовах. Оскільки ж негативні тенденції поступово набирали силу і діяли переважно опосередковано, через систему партійно-державного керівництва наукою, то варто проаналізувати вплив на еволюцію української історичної науки відповідних органів партійно-державного управління.

2.2. Складання партійно-радянського механізму керівництва історичними дослідженнями

В умовах взаємодії і навіть протиборства двох тенденцій у розвитку історичної науки (більшовицької, яку обстоював радянський режим, і цивілізованої, яку втілювала наукова громадськість) значну роль відігравали партійно-державні структури управління історичними дослідженнями і наукою взагалі. Звичайно, вони діяли у рамках тогочасних соціально-політичних реалій, але зберегли до певної міри і до певного часу автономію. Їх можливості впливати на стан науки зменшувались відповідно до становлення радянського тоталітаризму, і все ж діяльність органів державно-партійного керівництва наукою була суттєвим чинником поступу української науки.

З утвердженням радянської влади в Україні почалось формування системи директивного управління наукою (див. схему 2.1). Її становлення відбувалось у межах партійно-радянської державності, з урахуванням

досвіду керівництва наукою в радянській Росії та виходячи з проголошених у другій програмі РКП(б) шляхів побудови комунізму в одній державі.

Аналіз численних джерел різноманітного походження засвідчує (як це відображено у схемі 2.1.), що вирішальну роль у виробленні та реалізації політичних принципів наукового будівництва відігравав у першу чергу агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У та комуністична партія в цілому. З кожним роком тиск її на науку зростав [842, с. 100, 272; 843, с. 246-247, 447, 534-537]. Вищі законодавчі органи УСРР здійснювали правове регулювання наукового будівництва, нехтуючи при цьому демократичними нормами взаємодії держави і науки. Так, ВУЦВК безпосередньо керував підзвітними йому науковими установами (див. схему 2.1.), підводив підсумки роботи всеукраїнських наукових з'їздів, конференцій, нарад. Проте реальний вплив законодавчої влади на стан історичної науки був незначним. Насправді влада не вдавалась до правових важелів управління наукою, а тому й правове поле нагадувало скоріше макіяж реального режиму.

Схема 2.1.

Партійно-державні органи керівництва наукою в УСРР у 1921-1928 роках

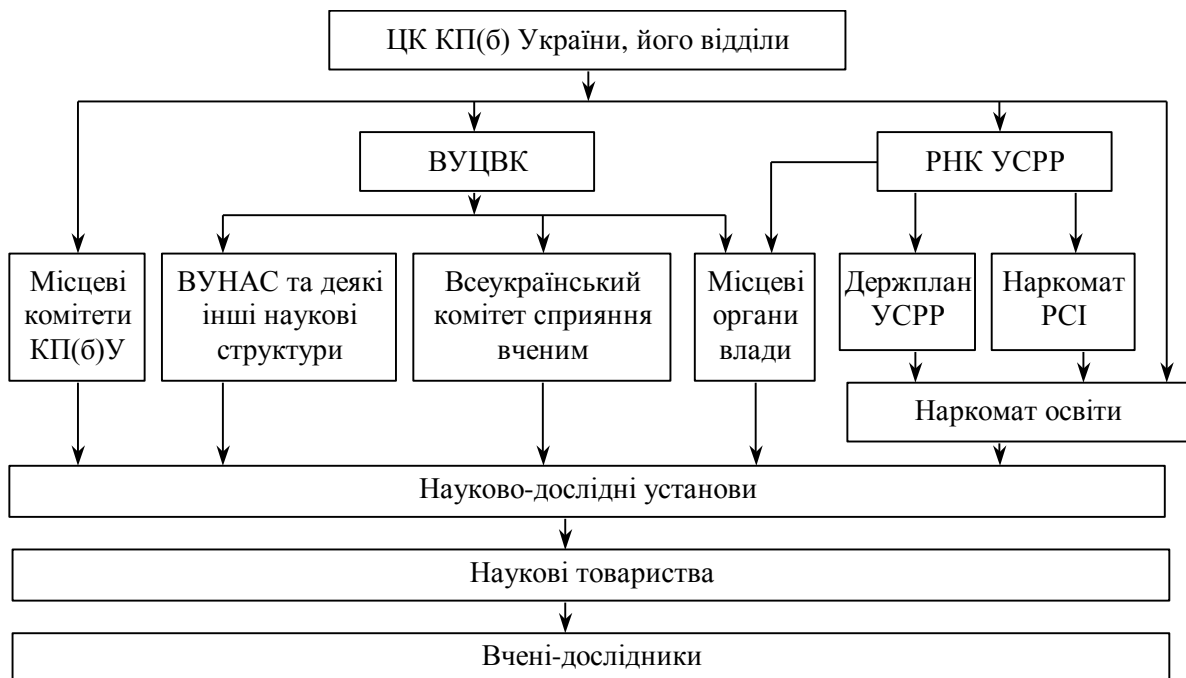

Схема 2.1 складена на основі: 1203, с. 189, 192, 194; 1259, с. 50-51; 49, Арк. 1.

Вищі виконавчі структури, передусім РНК, порівняно із законодавчими органами відігравали значно більшу роль у керівництві наукою, що є симптоматичною ознакою авторитарного й тоталітарного політичних режимів, нехтуванням нормами функціонування правової держави. Відповідно з

більшовицькою концепцією ігнорування розподілу влад РНК УСРР і навіть Наркомат освіти постійно визначали правове поле діяльності науки своїми розпорядженнями та нормативними актами. При цьому виконавчі структури ігнорували радянське законодавство, безпосередньо втручались у роботу не лише державних, але й громадських дослідних структур, пильно відслідковували будь-які вияви самодіяльності науковців. Показово, що влада досить детально, незважаючи на власні правові норми, регламентувала діяльність громадських наукових товариств, а наприкінці 1929 р. взагалі їх ліквідувала.

Безпосереднє керівництво історичною наукою здійснював Наркомат освіти УСРР через свої основні та допоміжні структури:

Схема 2.2.

Органи керівництва наукою Наркомату освіти УСРР

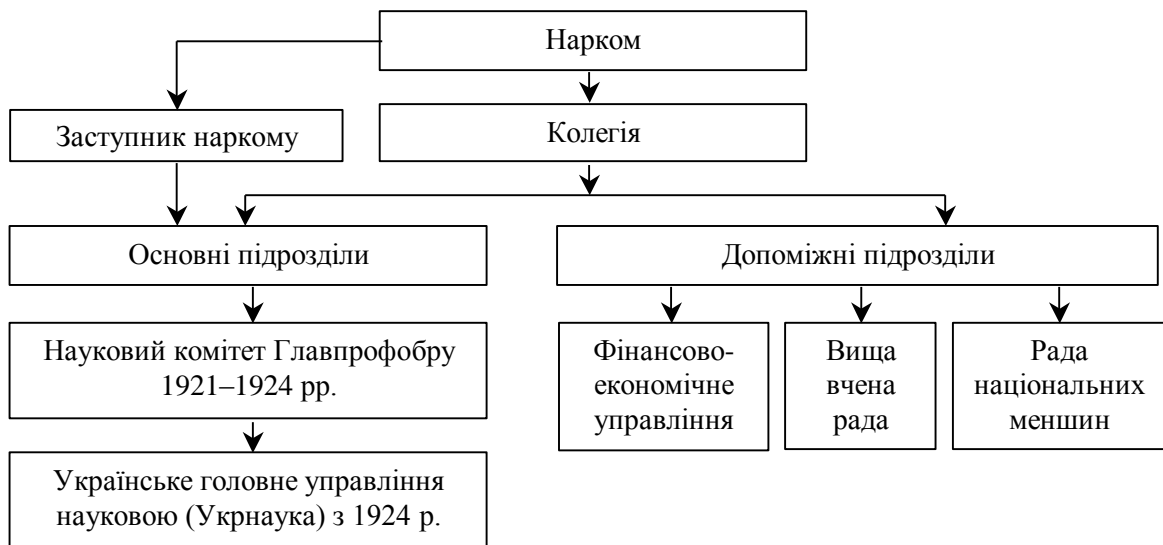

Схема 2.2 складена на основі: 852, с. 52-53; 853, с. 116-230; 933, с. 19-21; 45, Арк. 2.

Колегія Наркомату освіти подавала пропозиції щодо вирішення політичних питань наукового будівництва до ЦК КП(б)У, ВУЦВКу та РНК УСРР, а управління та відділи самого наркомату розв'язували кадрові, матеріальні та інші організаційні проблеми, погоджуючи найбільш важливі з партійними комітетами. Проте колегіальні органи мали суто декоративне значення, оскільки всі реальні владні функції щодо науки належали особисто наркому та його відповідному заступнику. Зрозуміло, що дії цих урядовців перебували під постійним контролем ЦК КП(б)У.

Система державного управління наукою в Радянській Україні почала складатися з квітня 1921 р., коли було утворено Науковий комітет (НК) Головного управління професійної освіти (Главпрофобр) Наркомату освіти. НК НКО, що існував до 1924 р., опікувався питаннями організації, керівництва та контролю діяльності історичними науковими структурами –

науково-дослідними кафедрами, науковими товариствами, музеями й бібліотеками. Щодо ВУАН, то Комітет юридично був лише доповідачем в академічних справах у вищих органах влади, хоча на практиці наполегливо намагався перетворити академію на підлеглу НКО організацію, всупереч її статуту та чинному законодавству.

До компетенції НК НКО входило проведення наукових з'їздів, конференцій і зібрань представників науково-дослідних організацій, створення сприятливих умов для ефективного функціонування дослідних структур, налагодження міжнародного наукового співробітництва, створення системи видання результатів наукових розробок [927]. Відповідно до цих завдань була побудована і структура НК НКО, представлена на схемах 2.2, 2.3.

Як видно зі схеми 2.3, до складу НК НКО входило дві секції (науково-дослідна та науково-інформаційна і консультативна) та інформаційний відділ з відповідними органами на місцях. Серед місцевих структур важливу роль у становленні історичної науки відігравав уповноважений НКО з ВУАН, який безпосередньо впливав на стан академічних установ.

Схема 2.3.

Структура Наукового комітету Наркомату освіти УСРР (квітень 1921 р. – листопад 1924 р.)

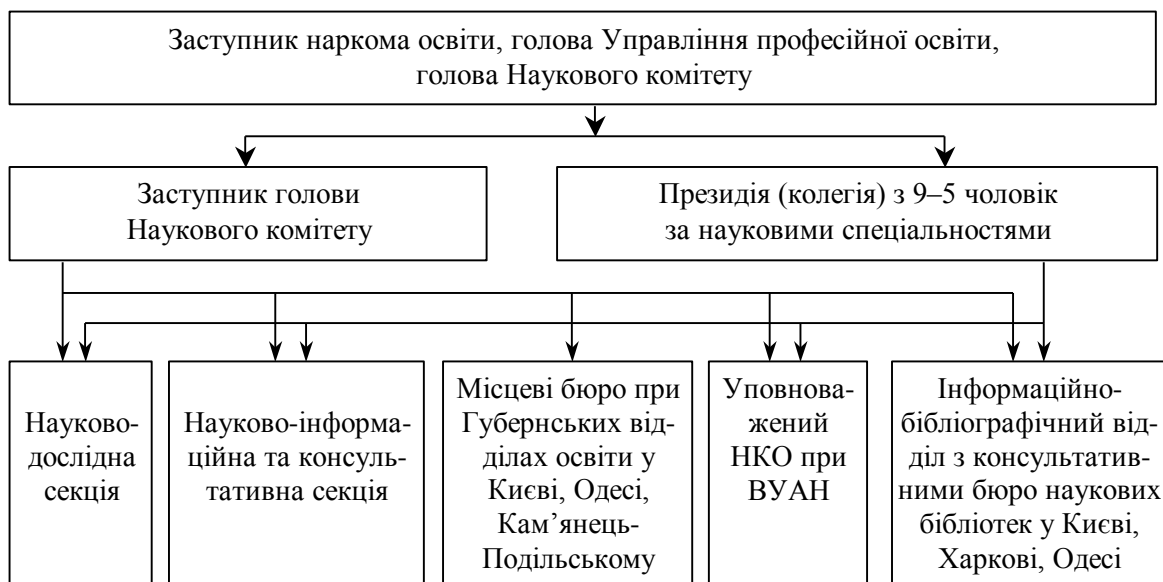

Схема 2.3 складена на основі: 886; 986; 904; 56, Арк. 18-24; 595, Арк. 226, 392.

У діяльності Наукового комітету важливе місце займала колегіальна президія, до якої входили провідні українські вчені-історики Д. Багалій та М. Яворський. Президії безпосередньо підлягали наукові бюро у провідних наукових центрах республіки – Києві, Одесі, Катеринославі та Кам'янець-Подільському (харківськими справами опікувався безпосередньо Науковий комітет). Наукові бюро були колегіальними органами, хоча у більшості

випадків практичні повсякденні справи вирішували їх голови. Ці структури безпосередньо керували роботою науково-дослідних кафедр.

В цілому, як свідчить структура, персональний склад та аналіз практичної реалізації функцій Наукового комітету, в його діяльності переважали колегіальні засади. Колегіальності сприяла й особиста позиція керівників Наукового комітету.

У 1924 р. Науковий комітет було перетворено на Українське головне управління науковими установами (Укрголовнаука, Укрнаука, Упрнаука) на правах самостійного управління Наркомату освіти УСРР. Його функції порівняно з Науковим комітетом суттєво розширились, оскільки йому підпорядковувались всі науково-дослідні й науково-допоміжні установи історичного профілю, крім архівів. Відповідно ускладнилась і структура Укрнауки (схема 2.4).

Схема 2.4.

Структура Українського головного управління наукою НКО УСРР

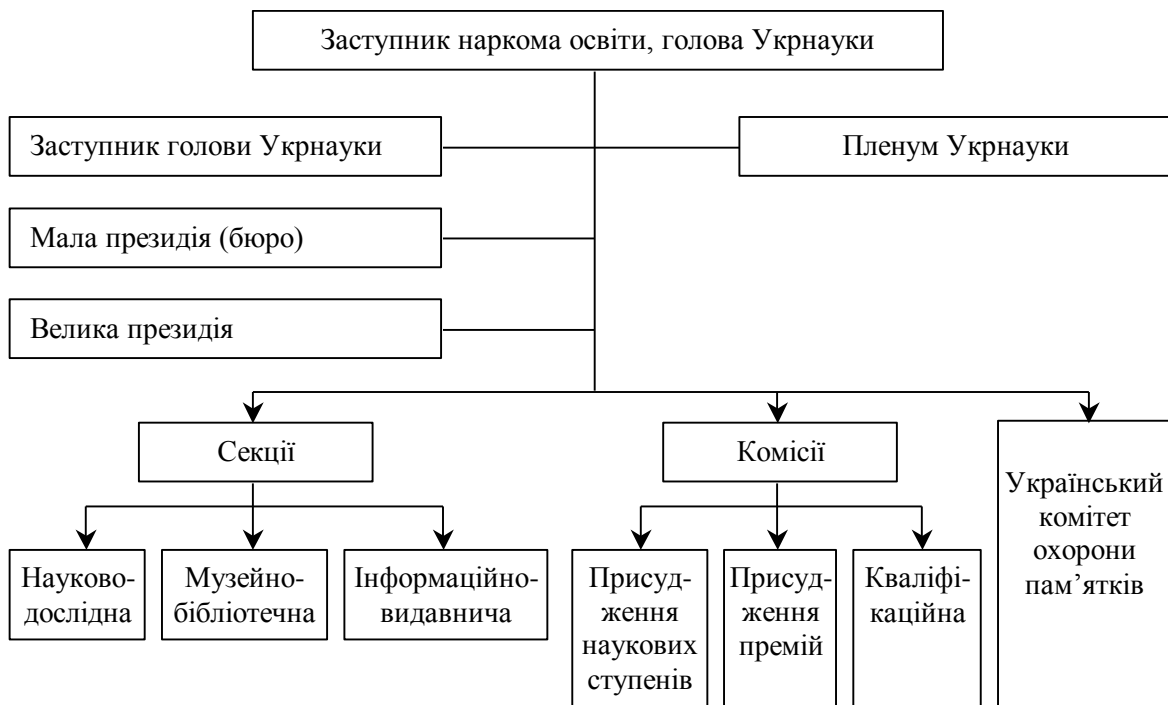

Схема 2.4 складена на основі: 853, с. 421-422, 452; 964; 918; 616, Арк. 49; 99, Арк. 30; 106, Арк. 3-4; 110, Арк. 35-39; 443, Арк. 1; 346, Арк. 23.

Розширення функцій Укрнауки було закономірним проявом тенденції одержавлення науки, посиленого втручання набуваючого сили тоталітаризму в наукове будівництво за допомогою бюрократичних структур НКО. І хоча Укрнаука мала колегіальні органи – Пленум (дорадчий орган при Президії за участю керівників наркомату, його управлінь та провідних науково-дослідних закладів), Велику і Малу президії, вони мали суто декоративне

значення і фактично Укрнаукою керували чиновники. Так, голова Укрнауки та його заступник мало зважали на рекомендації Пленуму (який до того ж з 1929 р. перестав існувати) і керували історичними установами згідно з канонами радянської бюрократії.

Отже, на Укрнауку було покладено присудження наукових ступенів і вчених звань, планування наукової роботи і визначення пріоритетних напрямків історичних досліджень в інтересах «соціалістичного будівництва», підготовка відданої радянській владі нової генерації наукових і науково-педагогічних працівників, керівництво громадськими науковими установами, узгодження планів досліджень з іншими радянськими республіками, постійний політичний контроль за змістом і характером історичних досліджень [147, Арк. 5-6].

Зміни у формах, методах і змісті державного керівництва наукою відобразились на діях відповідних чиновників, вплив яких на стан історичного знання не слід недооцінювати. Серед них було багато колишніх боротьбистів, особливо у 1921–1927 рр. Це Г. Гринько (нарком освіти у 1920–1922 рр.), А. Хвиля (у 1925–1926 рр. – заступник завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У, наступні два роки очолював відділ преси, у 1928–1933 рр. – завідуючий культурно-пропагандистським та агітаційно-пропагандистським відділом), П. Любченко (у 1927–1934 рр. – секретар ЦК КП(б)У з ідеології), О. Шумський (нарком освіти у 1924–1927 рр.), Ю. Озерський (у 1927–1931 рр. – голова Укрнауки НКО УСРР) та багато інших.

Всі вони були яскравими і талановитими людьми й зробили особистий внесок у розробку і реалізацію політики в галузі науки, хоча наслідки їх діяльності були не однозначні. У межах радянської політики вони створювали матеріальні й організаційні умови для розгортання історичних досліджень, забезпечуючи політичне прикриття піднесенню національної історичної науки у розрахунку на свої особисті чи групові інтереси. Типовою постаттю в цьому плані був О. Шумський, який вважав широке розгортання соціально-гуманітарних досліджень важливою складовою українізації і національного відродження України.

Водночас значна частина колишніх боротьбистів мала надзвичайні кар'єристські нахили, вміло пристосовувалась до змін у політичній кон'юктурі та чимало зробила для нищення національної історіографії. Наприклад, А. Хвиля завжди чітко розумів і робив саме те, чого від нього вимагав більшовицький режим: спочатку сприяв, а згодом запопадливо виконував «установку» на ліквідацію української історичної науки [1169; 1501; 1546, с. 155-156].

Порівняно з цими відомими діячами більшу роль у вирішенні практичних питань життєдіяльності науково-дослідних установ відігравали чиновники рангом нижче. Скажімо, Ю. Озерський. Син священника, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту, колишній український есер та боротьбист. Після вступу у 1920 р. до КП(б)У посідає відповідальні посади в армії, ВУЦВКу, апараті ЦК КП(б)У, через гострий дефіцит у правлячій партії освічених українців. Проте вирішальну роль в його кар'єрі мали спритність, пропагандистські здібності і ґрунтовне засвоєння механізму функціонування більшовицької бюрократії. Внаслідок цього син священника дослужився до посади завідуючого підвідділом друку ЦК КП(б)У [175, Арк. 11-12; 262, Арк. 62; 275].

Саме тому Ю. Озерський, замінивши М. Яворського, з липня 1927 р. по лютий 1930 р. очолив Укрнауку та Експертно-кваліфікаційну комісію Наркомосвіти у вирішальний час радянзації вітчизняної науки. Він безпосередньо здійснював погром національної історіографії, а у 1932 р. після виконання «брудної» частини справи був репресований за належність до «керівництва боротьбистської підпільної організації» [1433, с. 65-66]. У 1928 р. Ю. Озерського за рішенням політбюро ЦК КП(б)У було призначено головою спеціальної комісії Наркомосвіти з перевірки ВУАН, яка підбила політичні підсумки роботи академії за 1918–1927 рр. і розробила схвалені політбюро ЦК КП(б)У заходи щодо радянзації та підкорення ВУАН [280, Арк. 9; 245, Арк. 145]. Все позитивне в діяльності ВУАН він відніс на рахунок радянської влади, причому всупереч реальності стверджував про «поліпшення матеріального й правового становища науковців».

Владу особливо непокоїли зусилля академічного керівництва щодо створення незалежного від режиму «організаційно-громадського центру керування науковим і науково-громадським життям» і взагалі проведення політики «нерадянського характеру» [245, Арк. 148-150]. Ю. Озерський, зокрема, звинуватив у антирадянській політиці Історичну секцію ВУАН і Всеукраїнський археологічний комітет.

Комісія категорично виступила проти об'єднання в системі ВУАН державних і громадських наукових інституцій, що відображало принциповий курс на одержавлення науки. Наголосила комісія й на тому, що історики вперто ігнорують марксизм і дотримуються «буржуазно-ідеалістичної» методології. Висновки комісії свідчать про нерозуміння чи свідоме ігнорування владою логіки розвитку і закономірностей функціонування науки. Єдиним методом вирішення науково-організаційних і науково-дослідних проблем вважалося директивне планування, жорстка регламентація та інші суто адміністративні заходи під партійним ідеологічним контролем. На

практиці це означало знищення національної історіографії. Скажімо, через політичну несприйнятність владою академіка Ф. Міщенка було ліквідовано візантологічну комісію і практично покладено край цій важливій галузі історичного знання.

Набагато краще Ю. Озерський орієнтувався у політичній кон'юктурі, проголосивши чітку програму радянзації науки. Скажімо, історична наука мала в першу чергу дбати про ідеологічне забезпечення соціалістичного будівництва та підготовку озброєних марксизмом науково-педагогічних працівників [245, Арк. 158]. Вміло впливаючи на найбільш чутливі та вразливі риси політичного інстинкту членів політбюро ЦК КП(б)У, він доводить необхідність переходу до більш жорстоких, по суті репресивних заходів щодо української історіографії. Практично всі провідні немарксистські історики були зараховані в лідери антирадянських політичних сил [245, Арк. 160]. Таким чином, комісія висловила за відкрито вороже ставлення до буржуазної інтелігенції та визнала неможливість «радянзації» історичної науки на шляхах українзації та культурно-національного відродження, оскільки абсолютна більшість істориків займала антирадянські позиції. Інакше кажучи, влада визнала свою безпорадність у залученні до соціалізму вчених в умовах відносного лібералізму. Це свідчило також про поразку сподівань частини істориків-немарксистів щодо того, щоб власною аполітичністю чи політичним конформізмом забезпечити собі прихильність влади.

Ю. Озерський пропонував ліквідувати автономію ВУАН та інших дослідних установ, що мало створити науково-організаційні засади нищення національної історіографії та створення в УСРР радянської історичної науки. Комісія звинуватила керівництво НКО (керівника Укрнауки М. Яворського і заступника наркома освіти Я. Ряппо) у «невизначеній, нерішучій і фактично безпринципній лінії» [245, Арк. 160]. Їх було замінено тими чиновниками, які не вагаючись громили українську науку.

Помітну роль у керівництві історичною наукою відіграли академіки Д. Багалій і М. Яворський, причому щодо оцінки їх ролі в літературі існують різні, часом протилежні, думки. Скажімо, Д. Багалій отримав немало критичних оцінок сучасників і сьгоднішніх дослідників за досить численні запопадливі щодо влади вчинки і взагалі угодницьку громадсько-політичну позицію. Водночас близькі йому історики О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, харківські сучасні дослідники В. Кравченко, О. Богдашина в цілому позитивно оцінили науково-організаційну діяльність академіка у повоєнну добу. До цих оцінок приєднуємося і ми у ряді своїх публікацій [1119; 1132; 1149].

Тому звернемо увагу на те, що Д. Багалій, як один із чільних керівників історичної науки, зумів використати свою близькість до влади на користь національній історіографії. Так, обіймаючи посади заступника голови НК НКО УСРР, голови української СНП профспілок і комісії з преміювання наукових праць Укрнауки і ВУКСВ, він зумів дати відсіч намаганням профспілок присуджувати наукові ступені та НКО УСРР присуджувати звання членів-кореспондентів та академіків ВУАН за посадою; зумів преміювати праці істориків державницького напрямку М. Слабченка та В. Романовського; багато зробив для збереження дореволюційного наукового потенціалу [1162, с. 131; 1137, с. 55]. При цьому можна, і навіть доречно дискутувати про міру і ціну угоди Д. Багалія щодо радянського режиму.

Відомий історик-марксист М. Яворський в одній особі поєднував дослідника і партбюрократу, значною мірою особисто визначаючи у 1925-1928 рр. практичні заходи НКО УСРР щодо історичної науки [188, Арк. 9-23]. Його чиновницька діяльність перебувала під впливом діаметрально протилежних чинників (тиск режиму, впровадження марксизму й українське національно-культурне відродження), а тому об'єктивно була не однозначною.

Скажімо, навіть противники М. Яворського-дослідника позитивно оцінюють його науково-організаційну діяльність з розгортання мережі науково-дослідних установ, захисту заарештованого ДПУ Д. Яворницького тощо [1459, с. 296]. Водночас він всіляко перешкоджав діяльності М. Грушевського, посилено насаджував марксизм, будь-якими засобами зміцнюючи компартійні науково-ідеологічні структури та енергійно цькував «буржуазну історіографію».

М. Грушевський, добре знайомий з різноманітними бюрократіями, підмітив наявність у М. Яворського «знакових» рис радянських чиновників від науки. Це бадьора й оптимістична, майже віртуальна, оцінка здобутків і особливо перспектив радянської науки, що виходила з наївно-утопічних уявлень про шляхи розвитку науки під благодотворним впливом соціалістичних перетворень. Відповідно, за М. Яворським, між потребами науки і політикою радянського уряду не було жодних розходжень, бо об'єктивні умови спрямовують наукову роботу «в річище радянського будівництва». Виходячи з цього, він рішуче заперечував репресії проти вчених, що викликало схвальну оцінку М. Грушевського [1208, с. 6-7].

При всій неоднозначності керівників типу Д. Багалія чи М. Яворського не викликає сумніву той факт, що їм на зміну в кінці 1920-х рр. прийшли відверті кар'єристи, сталіністи та українофоби. Вони без вагань нищили українську культуру й науку.

Зміцнення і наступне безроздільне панування адміністративно-бюрократичних методів управління наукою з відповідним зменшенням демократичних засад досить рельєфно відбилось у широкому запровадженні з середини 1920-х рр. «соціалістичного планування» історичних досліджень. Директивне планування (затвердження поточних і перспективних планів історичних досліджень окремих установ із відповідним кадровим, матеріальним і науково-організаційним забезпеченням) відповідно до завдань побудови соціалістичного суспільства стало одним із вирішальних важелів радянської історичної науки в УСРР.

Перші державні плани наукової роботи з'явилися у 1921/22 академічному році. Вони по суті лише фіксували зобов'язання (точніше, обіцянки) держави щодо фінансового та іншого забезпечення науки. Плани розвитку науки 1921–1925 рр. були порівняно реалістичні за змістом, не директивні, а рекомендаційні за характером і в цілому істотно не заважали збереженню дореволюційного наукового потенціалу і створенню умов для подальшого прогресивного розвитку вітчизняної науки. Вони будувались на продуманому співвідношенні поточних і перспективних завдань, індивідуальної й колективної праці, враховували наявний науково-організаційний потенціал української історіографії.

Так, у 1921–1922 рр. Науковий комітет не лише підтримав ініціативу наукової громадськості щодо збереження дослідницького потенціалу ліквідованих університетів шляхом створення науково-дослідних кафедр, але й розробив детальний план створення їх мережі у відповідності з основними галузями тодішнього історичного знання.

Зрозуміло, що при цьому передбачався пріоритетний розвиток марксизму. Проте водночас планувалось створення дослідних кафедр різного ідейно-методологічного спрямування. Ці плани через обмежені матеріальні й кадрові ресурси (у першу чергу це позначилося на марксистських НДК) не були реалізовані повністю у 1922–1923 рр., і тому у 1924 році Науковий комітет слушно вирішив сконцентрувати наявні ресурси у найбільш життєздатних науково-дослідних кафедрах, причому було скорочено у державній мережі й марксистські кафедри [872, с. 815; 751; 49, Арк. 1-2].

З середини 1920-х рр. планування наукової роботи все більше політизується, у директивних планах домінують формалізм, нехтування вітчизняними і світовими традиціями наукового будівництва. Плани стали бюрократично всеохоплюючими та почали впливати на повсякденну діяльність наукових осередків. Відповідно до численних політичних кампаній було поставлено під жорсткий партійно-державний контроль всі

вирішальні позиції історичної науки – фінанси, кадри, видавництво, методологію, проблематику досліджень тощо.

Всі ці настанови були реалізовані у першому п'ятирічному плані розвитку науки, складеному у 1926 р. [901; 360, Арк. 46-50]. З початком масових репресій вплив Укрнауки, як і взагалі НКО УСРР, було зведено нанівець, і вирішальну роль у долі історичної науки стали відігравати каральні органи та партійні комітети.

Негативно в цілому оцінюючи вплив Укрнауки на стан історичних досліджень, варто визначити деякі позитивні тенденції в їх діяльності у першій половині 1920-х рр. Йдеться зокрема про налагодження рівноправного співробітництва із вченими радянських республік (вивчення окремих проблем чи аспектів історії України у співробітництві з вченими Москви і Ленінграда, обмін виданнями тощо) і про діяльність Укрнауки щодо вироблення та закріплення оптимальних у цих умовах форм організації наукових досліджень.

До певної міри прагнула Укрнаука і протистояти підпорядкуванню установ УСРР російським відповідним органам [953, с. 114-115, 137, 203-204, 207; 756].

Навіть такий суворий критик Укрнауки, як академік М. Грушевський, схвально оцінив її намагання розвивати українознавчі дослідження в декількох культурних центрах УСРР (Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі) і прагнення враховувати думку наукової громадськості при плануванні організаційного забезпечення [1208, с. 3-4].

Партійно-державні органи управління наукою, природно, були одним із підрозділів бюрократичного механізму радянського режиму і діяли за відповідними політичними завданнями. Зокрема, вони мали у першу чергу забезпечити перехід соціально-гуманітарних наук на ідейно-теоретичне підґрунтя марксизму-ленінізму та сталінізму. Для цього активно створювалась мережа марксистських науково-дослідних за формою й суто ідеологічних за змістом структур, було розгорнуто підготовку істориків-марксистів; вченим-марксистам створювались набагато кращі умови праці тощо. Але головним і вирішальним у цьому плані був всебічний тиск (адміністративний, політичний, моральний), репресії, перманентні чистки.

Загальновідомо, що у демократичних країнах держава спрямовує і підтримує розвиток фундаментальної науки. При цьому державні структури утримуються від безпосереднього керівництва самим процесом наукової творчості та використовують переважно опосередковані методи заохочення відповідно до законодавства, фінансування, політичної та морально-

психологічної підтримки. Принципово інша ситуація має місце при пануванні тоталітарних і авторитарних політичних режимів.

Радянська держава стосовно історичної науки використовувала дві групи методів управління: традиційні для будь-якої держави (економічні, морально-психологічні, правові та адміністративні) і репресивні, притаманні тоталітарним політичним режимам. Перша група переважала у 1921–1926 рр., хоча вже тоді суто демократичні важелі мали обмежене чи навіть суто декоративне використання, а в основі були методи адміністративні (більш докладно див. [1161, с. 16-18; 1125]).

Тому навіть позитивні заходи Укрнауки мали обмежений у часі вплив. Так, Укрнаука і НКО в цілому прихильно ставилися до історичного краєзнавства, всіляко заохочуючи відповідні дослідження та викладання історичного краєзнавства, сприяли масовому краєзнавчому руху тощо. І цей курс мав напрочуд позитивні наслідки, що пояснюється як наявністю в Україні дореволюційних традицій, так і масовим інтересом до історії свого краю серед широких верств населення. Але в кінці 1920-х рр. цей рух було розгромлено, лідерів краєзнавчого руху репресовано, а НКО активно брав участь вже у знищенні історичного краєзнавства в Радянській Україні.

Одним із найбільш негативних наслідків радянської науки було поступове обмеження і поступова ліквідація автономії науково-дослідних установ, ліквідація значною мірою проявів їх самостійності у розв'язанні будь-яких вирішальних проблем їх діяльності – кадрових, фінансових, суто науково-дослідних. Це було одним із факторів, що спричинили до ліквідації немарксистських дослідних закладів у кінці 1920-х рр., унеможливили взагалі існування української історичної науки в умовах радянського тоталітаризму. Вирішальне, знакове значення в цьому плані мала ліквідація автономії ВУАН у 1928 р., що практично означало ліквідацію самостійності більшості науково-дослідних закладів історичного профілю. Всі вони, незалежно від відомчої приналежності, тією чи іншою мірою зберігали свою автономію під «дахом» ВУАН [1133].

Не можна обминути й матеріального становища історичної науки, яке за сумною вітчизняною традицією було жалюгідним. Так, у 1921–1923 рр. наукові установи, в першу чергу академічні, через вкрай низьке фінансування ледь животили, у 1924–1926 рр. фінансування покращилось, а з 1927 р. через мобілізацію коштів на індустріалізацію та перерозподіл ресурсів на користь природничих і технічних наук матеріальне забезпечення історичних досліджень різко скоротилось.

У середині 1920-х рр. на історичні дослідження приходилося до 20 % загальних витрат на науку, в кінці 1920-х – 6–7 %, а на кінець 1932 р. – менш

як 3 %. Щодо академічних історичних установ відповідно – 14 % бюджету ВУАН, не більше 5 % і на кінець першої п'ятирічки не більш як 2 % [245, Арк. 156].

Дуже недосконалою була й структура бюджетних витрат. Так, за 1924–1927 рр. кошторис науки в УСРР виріс з 870 тис. крб. до 1760 тис. крб., тобто вдвічі. Але вони склали лише 4,7 % бюджету НКО УСРР. Якщо казати про структуру цих витрат, то лівова частка йшла на заробітну плату, а на безпосереднє розгортання наукових дослідів (науково-операційні витрати за тодішньою термінологією, тобто відрядження; купування літератури, замовлення копій документів тощо) залишалось близько 10–11 %.

Вражає й той факт, що марксистсько-ленінські установи мали неабиякі переваги. Так, якщо у 1926/27 рр. велетенська академічна науково-дослідна кафедра історії України під керівництвом М. Грушевського витратила на науково-операційні потреби 2,5 тис. крб., то невелика марксистська – на 20 відсотків більше. Історичні комісії ВУАН витрачали в середньому по 1 тис. крб. [120; 122; 879, с. 230-256].

Порівняно з дореволюційним часом матеріальне забезпечення наукових установ різко скоротилось, хоча їх кількість значно зросла. Так, бюджет Херсонського наукового музею старожитностей у реальних цінах зменшився у 8,5 разів, хоча штат співробітників виріс вдвічі [59, Арк. 32-36].

Зауважимо, що фінансове забезпечення науки в УСРР порівняно з Радянською Росією було набагато гіршим. Наприклад, у 1924 р. бюджет наукових установ УСРР був у 19 разів менше порівняно з РСФРР, а у 1928 р. витрати на науку в республіці склали 16,4 % союзних, хоча в УСРР було 19,1 % установ, 20 % науковців СРСР [785, с. 48; 65; 49, Арк. 78]. Вимоги М. Грушевського фінансувати українську науку із загальносоюзного бюджету на рівні російської так і залишились вимогами.

Основним джерелом наповнення кошторису дослідних закладів був республіканський бюджет, і лише незначну частку (до 5 %) склали дотації з союзного бюджету, надходження від видавництв, місцевих органів влади тощо. І якщо окремі науковці мали можливість поліпшити своє матеріальне становище за рахунок викладання чи гонорарів, то дослідні установи крім державного бюджету інших надходжень практично не мали.

Фінансування науки не враховувало реальних потреб не лише наукового, але й суспільного розвитку взагалі. Не виявлено і якихось об'єктивних норм матеріального забезпечення історичних досліджень, а фактів його залежності від політичних особистих чинників є чимало.

Різде збільшення фінансування ВУАН у 1924 р. було пов'язано з намірами вищого керівництва УСРР провести її докорінну реорганізацію й

перевести до Харкова; скорочення кошторисів на наукове видавництво у 1926 р. пояснювалось необхідністю заощадження коштів для потреб індустріалізації, різке зменшення фінансування одних і взагалі припинення державних витрат на інші установи мотивувалось потребою боротьби з «буржуазною наукою» тощо.

У таких умовах стан фінансування дослідних установ залежав не стільки від їх реального внеску у поступ історичного знання, скільки від особистої вдачі керівника. Природно, що марксистські заклади фінансувались найкраще за будь-яких умов. Скажімо, витрати на науково-дослідні кафедри, тобто фактично на вузівську науку, складали на середину 1920-х рр. лише 2 % від бюджету НКО УСРР [106, Арк. 94].

Зокрема, серед науково-дослідних кафедр історичного профілю найкраще фінансувалась Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури, що пов'язано як з особою її керівника Д. Багалія, так і зі статусом Харкова як столиці України. Не випадково, що після перенесення столиці до Києва у Харкові було ліквідовано всі академічні науково-дослідні заклади історичного профілю.

М. Грушевський завдяки особистим зв'язкам і політичній кон'юктурі домогся порівняно непоганих матеріальних умов для своїх установ – на Історичну секцію витрачалось приблизно 15 % кошторису ВУАН, на академічну науково-дослідну кафедру виділялись кошти спеціально Наркомосвітою, на видавництво – Держвидавом України тощо [1433, с. 64; 1097, с. 137]. Але все це суттєво не поліпшувало справи і, як неодноразово й цілком слушно відзначалося в літературі, як свідчать численні документи, М. Грушевський так і не отримав навіть у порівняно благополучні роки нормальних матеріальних умов для роботи своїх установ [1495, с. 94]. «Кошти на наукові потреби, – писав академік у 1928 р., – асигнувалися незначні, і одержання їх утруднялося все новою, дріб'язковою і нерациональною регламентацією так, що комісії ніколи не могли певно знати, на що вони можуть рахувати, і тому не могли розгорнути своєї праці планово...» [840, с. 176].

У ще гіршому матеріальному становищі перебували історичні наукові товариства як громадські установи. Вони вимушені були буквально «добувати» хоч які-небудь джерела фінансування, оскільки бюджетне забезпечення було мізерним. Значних пошкоджень зазнала і матеріальна база дореволюційних товариств через непродуману націоналізацію її майна. Зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей до 1917 р. мало значні надходження від своїх музеїв в Одесі, Судаку, Білгород-Дністровському, які одночасно слугували базою його наукової діяльності. Їх

націоналізація стала однією з причин припинення в 1922 р. діяльності одного з найстаріших наукових товариств в Україні.

Незважаючи на матеріальну скруту, наукові товариства, використовуючи різноманітні джерела фінансування, і в першу чергу спонсорські, завдяки зусиллям науковців, змогли вижити й посісти своє поважне місце в системі історичних установ країни. Показовим є Одеське наукове при ВУАН товариство, яке отримувало засоби існування від Наркомосу України, окрвиконкому, профспілок, членських внесків, пожертвувань, лекційної роботи, продажу публікацій [807, с. 13-16]. Проте в цілому отримувані гроші задовольняли лише мінімум потреб.

Мізерність і злиденність матеріального становища науки виявилась у видавничій справі. Так, на середину 1920-х рр. друкування одного авторського аркуша коштувало 15 крб., а Комісія вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН мала змогу витратити на всі науково-операційні справи трохи більше 1 тис. крб. Тому не дивно, що вчені були змушені публікувати праці власним коштом, буквально випрошуючи гроші на видавничі потреби, та з величезним запізненням публікувати навіть заплановані праці [див.: 1525, с. V].

Якщо враховувати посилення цензури, монополізацію видавничої справи, ліквідацію недержавних видавництв, видання за державний кошт із вагомими дотаціями марксистської історичної літератури тощо [1277, с. 181-192], то стануть зрозумілими майже героїчні зусилля вчених 1920-х рр., завдяки яким все ж таки було опубліковано чимало наукових історичних видань. Ще більші труднощі у видавничій справі долали наукові товариства [1156, с. 97-98].

У радянські часи постійно та хронічно не вистачало валюти для здійснення і тих вихолощених міжнародних контактів, які дозволялись владою. Через нестачу коштів не було створено у 1922–1923 рр. достатньої мережі науково-дослідних кафедр (адже на створення лише однієї кафедри у 1923 р. було потрібно 8 тис. крб., а бюджет ВУАН складав 88 тис.). Значною мірою наукові установи працювали на громадських засадах (не мали приміщень, бібліотек, відшкодування відряджень тощо), роками чекали публікації індивідуальні та колективні монографії тощо. Брак коштів істотно гальмував розгортання діяльності навіть установ М. Грушевського та Д. Багалія, не кажучи про провінційні державні, а тим більше громадські [1315, с. 51-52; 1461, с. 76-77; 605; 516]. Отже, при оцінці стану історичної науки слід обов'язково зважувати на її матеріально-фінансове становище.

Протягом 1920-х рр. поступово склався радянський механізм політико-адміністративного керівництва наукою в УСРР, основні принципи якого

проіснували до 1991 р. Зрозуміло, що вплив його на стан історичної науки не слід перебільшувати. Згідно із закономірностями авторитарного й тоталітарного політичного режиму та бюрократичної системи режим лише передавав відповідні політичні накази, певним чином пристосовуючи їх до умов науки взагалі та історичної зокрема.

Водночас не варто зводити роль управлінських структур до простих гвинтиків, а чиновників – до олов'яних солдатів. Їх роль в перехідні періоди не лише збільшується, а у деяких аспектах стає вирішальною щодо визначення форм, методів реалізації політики, навіть щодо змісту окремих політичних кампаній.

В цьому плані вплив органів державного управління на стан історичної науки був суттєвим до 1927–1928 рр. У 1921–1926 рр. державна система управління наукою зберігала певну автономію та прагнула реалізувати українізацію, суттєво не перешкоджати національно-культурному відродженню у науковому будівництві. До того ж вона тоді ще не була готова встановити тотальний контроль за наукою, була змушена залучити науковців до прийняття і реалізації їх рішень, йти на компроміс, деякою мірою заплющувати очі на їх творчість. Крім того, партійно-радянське керівництво (згадаємо погляди М. Яворського) мало надію імплементувати у радянські реалії «буржуазну» науку.

Безумовно, більшовицький режим не був стороннім спостерігачем за станом науки. Ні, він прагнув її контролювати й спрямовувати, вдавався до різноманітних заходів (включно до репресій), але головні зусилля спрямував на нейтралізацію науковців як політичної сили, дозволяючи зберегти певну свободу на певних умовах (політичної нейтралізацій) у суто науково-дослідних питаннях. Більшого він тоді не зміг зробити.

Саме в цих умовах у 1921–1926 рр. вплив державного механізму на управління наукою (навіть урядовців або чиновників) був відчутним. Змушена пристосовуватись до цих умов і відчуваючи свою слабкість, молода радянська бюрократія прагнула не дратувати ані верхи, ані низи.

Як не дивно, таке положення мало позитивні наслідки для розгортання наукових досліджень. Розвиток української історичної науки був процесом об'єктивним і настільки сильним, що набираючий силу радянський тоталітаризм не в змозі був цьому перешкодити. Зрозуміло, що вже тоді при першій-ліпшій нагоді українську науку переводили на соціалістичні рейки.

Принципово інша ситуація склалась з 1927-1928 рр. Сталінський режим пішов у рішучий наступ «на всіх фронтах». Так, на 1927-1928 рр. українське національно-культурне відродження було приборкано, але не ліквідовано. Воно продовжувало становити серйозну об'єктивну небезпеку

для більшовицької влади: воно отримало силу, набравши інерцію, і спиралося на українізацію та націонал-комуністичну частину партії. Націонал-комунізм, хоч і більш поміркований порівняно з «шумськізмом», продовжував існувати. У цей період апарат партійно-державного управління наукою став слухняним, його суттєво й неодноразово «чистили», він практично «закрився» щодо потреб науки, його вплив значно зменшився. Саме в цей період і відбувся погром української історичної науки. Заздалегідь підготовлені більшовизмом набої перетворили потенційно приречене українське національне відродження на розстріляне.

Отже, на кінець 1920-х рр. радянська влада створила адекватний своїй природі механізм керівництва історичними дослідженнями. Основними принципами його були такі: повне підкорення тоталітарній владі, глобальний політико-ідеологічний тиск, жорстка плановість і централізація, низький рівень автономії та самоорганізації, жалюгідне матеріально-фінансове забезпечення, переважання бюрократично-адміністративних методів управління, повне ігнорування відповідних вітчизняних традицій та зарубіжного досвіду, орієнтація у керівництві наукою на вихованих радянською владою більшовицьких чиновників «науково-політичного рангу» [1360, с. 51].

Але радянський механізм керівництва наукою складався поступово. Цей лаг у часі на теренах УСРР між політикою кремлівського керівництва та її практичною реалізацією щодо української історичної науки існував протягом усього аналізованого періоду. Саме він і надав суб'єктивну потенційну можливість (об'єктивну створило українське національно-культурне відродження) для небувалого підйому національної історіографії. Наголосимо, що соціальний час і простір цієї можливості визначались об'єктно-суб'єктивними стосунками, співвідношенням соціально-політичних сил в УСРР. Використання цієї можливості залежало від внутрішніх закономірностей розвитку науки, її готовності до злету і, в першу чергу, від безпосередніх «реалізаторів» цієї можливості – вчених. Про їх положення й піде мова у наступному підрозділі.

2.3. Вчений-історик і суспільство: характер і наслідки взаємодії

У пореволюційну добу докорінно змінився статус науковців. З авторитетної, порівняно заможної і доволі матеріально та ідейно незалежної, політично активної верстви вона перетворилась протягом 1920-х рр. у невизначений «прошарок». Наукову інтелігенцію усунули від політичного життя, вона втратила реальну вагу в суспільстві, матеріальний стан її різко погіршився. Гуманітарна наукова інтелігенція в умовах радянського режиму мала обслуговувати ідеологічні потреби партійно-державної верхівки. Це

було закономірним наслідком зневаги радянського режиму до знань, досвіду й таланту – головного багатства та єдиної, реальної власності науковців [1078, с. 219-223].

При оцінці поведінки вчених-істориків, їх творчого доробку та взаємодії з суспільством необхідно враховувати особливості їх менталітету. Ментальність української наукової інтелігенції (за винятком генетично радянської її частини) визначалась високою, європейського гатунку, освітою та культурою. Вона мала своєрідну «професорську культуру», домінантними рисами якої були лібералізм і неприйняття як революційного, так і проімперського світогляду.

За радянський час професорська культура поступово нівелюється, що обумовлювалось радикальними змінами у суспільстві та соціальному складі самих науковців. Внаслідок цього дореволюційна професорська культура поступово зникла разом з її носіями, а червона професура належала вже до іншої культурної традиції [1201, с. 42-47]. На жаль, це явище було об'єктивним, оскільки після 1917 р. соціальний час став іншим.

Чи не найвищою цінністю для нерадянської інтелігенції була людина, її честь, гідність і свобода. Це було обумовлено тим, що науковий успіх досягався переважно особистими якостями, а сама наукова творчість мала індивідуальний особистий характер. Ми далекі від ідеалізації імперських часів, але їх порівняння з часами радянськими щодо аналізованого питання – не на користь останніх. Сьогодні відповідні норми зафіксовані у ст. 19 Загальної декларації прав людини та ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [937, с. 21, 45]. Історіографія УСРР чітко ілюструє безпосередній зв'язок рівня її розвитку (втім, як і всієї науки) з мірою дотримання прав людини. В цьому плані становище історика-науковця в УСРР у 1920-х рр. було жахливим, оскільки радянська держава свідомо не забезпечувала основного права людини – права на життя, не кажучи вже про інші, особисті права вченого.

Право у неправовій державі обмежує свободу творчості, обмежує поступ науки. Адже право на інтелектуальну свободу можна реалізувати лише за умови гарантій цього права державою. А. Сахаров неспростовно довів, що громадянські й політичні права складають основу прогресу науки [1472, с. 112-115]. Недарма саме у роки національно-визвольних змагань, попри всі негаразди революційного й воєнного стану, завдяки інтелектуальній свободі було закладено міцні підмурки підйому українознавства в 1920-ті рр. . Подібна закономірність простежується й в інших країнах.

Змістом свого життя науковці вважали сумлінне служіння народу на ниві науки, освіти, культури. Вчені натхненно працювали над підвищенням

національної свідомості народу, оскільки ще Публій Овідій Назон зауважував: «Про минуле згадують у зв'язку з сьогоденням» [1177, с. 213]. Попри всі негаразди вчені дбали про науку, яка за їх дещо наївним переконанням може забезпечити добробут і процвітання України. Скажімо, в кінці листопада 1919 р. академік М. Василенко у вагоні-теплушці, рятуючись від більшовиків, обмірковував майбутнє Української академії наук, а перший її президент академік В. Вернадський на випадковій квартирі в Харкові, шукаючи мирного притулку від воєнного лихоліття, записав у щоденнику: «Только бы сохранить начатую научную работу» [741, с. 182]. Оскільки політика будь-якого тогочасного режиму в принципі не могла відповідати високим моральним критеріям науковців, вчені в цілому перебували в опозиції (переважно конструктивній) до влади. Тому політична опозиційність була органічною рисою менталітету наукової інтелігенції.

Ще однією визначальною рисою ментальності науковців було слідування нормам наукової етики, що була впливовим чинником розмаїття життєвих позицій, відповідної субкультури та моделі поведінки. Наукове товариство в цілому пильно стежило за дотриманням цього неписаного кодексу й піддавало осуду тих, хто його ігнорував. Так, тепла й товариська атмосфера панувала у середовищі Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. «Це був невеликий колектив, – згадувала Н. Суровцева, – в основному людей середнього віку, кілька молодих людей, я – чи не наймолодша... Люди ці були здібні, добірні щодо праці... Вони давно, пильно і під майстерним керівництвом Багалія працювали над історією України... Мої колеги переважно працювали по наукових установах, весь час оберталися в колі наукових історичних інтересів та діячів, писали, друкували на ці теми... Багалій жив своєю кафедрою, своїми учнями» [786, с. 545-546].

Недарма окремі дослідники, перейшовши до інших установ чи навіть переїхавши до інших міст, зберігали теплі стосунки з колишніми колегами по кафедрі (достатньо назвати Є. Кагарова чи Д. Зеленіна, що переїхали до Ленінграда), а дехто, скажімо, А. Ковалівський змінив навіть дослідницьку проблематику, щоб тільки залишитися на кафедрі.

Історики з високими моральними якостями користувались значним авторитетом, були лідерами наукових шкіл, напрямків чи певних наукових угруповань (територіальних, тематичних тощо). Але й їхні окремі негативні вчинки чи певна лінія поведінки піддавалась осуду.

Звісно, менталітет вчених-істориків мав і вади: надмірний індивідуалізм, певний романтизм у поглядах як на життя, так і на реалії тодішнього соціально-політичного буття. На жаль, значна частина науковців

(на індивідуальній чи навіть колективній основі) ігнорувала притаманну їй випробувану часом ментальність заради амбіцій або інтересів (особистих чи групових), заради перемоги над науковими конкурентами, заради отримання від влади якихось пільг. І хоча кожний такий випадок мав свої власні індивідуальні причини, все ж головним було явище об'єктивне – ментальність науковців не могла не змінитися в радянській системі, яка свідомо використовувала людські, професійні та цехові слабкості та вади істориків.

Слід наголосити, що моральне наукове співробітництво, в якому панує пошук істини, має значно більший потенціал для розвитку, ніж аморальне. Зрозуміло, що у тоталітарній державі мораль науки багато в чому набуває рис злочинного світу (наклепи, цькування, доноси тощо). Наукове сумління лише ускладнювало життя для вчених.

Так, внаслідок жорсткої регламентації досліджень вчені, незалежно від таланту і сумління, мали однакові умови й оплату праці. І якщо для талановитих і сумлінних дослідників це було творчою та особистою трагедією, то для ледарів, бездарів і політичних кон'юнктурників така ситуація була навіть бажаною, бо вона не лише виправдовувала їх існування, але й створювала умови для їх безпроблемного життя. Така система «виштовхувала» непересічних, творчо мислячих і совісних істориків та поширювала сірість. Заохочення вчених здійснювалось не за творчими здобутками, а за політичними, формальними ознаками. Серед них на перше місце висувалось виконання соціального замовлення. Як влучно сказав професор К. Шиян, випускник Харківського ІНО, про радянські часи, в науку пішов середняк, а потім і бідняк.

Внаслідок у наукових колективах поступово сформувалась задушлива атмосфера інтриганства, підлабузництва, підозри, диктату партійних чиновників, запанувала феодална залежність вчених від адміністрації. Практично виключалась дискусія, вільний обмін думок, зникла атмосфера творчого пошуку, служіння Україні. Тому для дійсних вчених-патріотів поступово зникав, як марево, єдиний притулок в умовах радянської дійсності – наукова творчість. Зокрема зникла така необхідна умова наукової праці, як можливість вільного наукового спілкування з вітчизняними, а тим більше із закордонними колегами, зокрема з істориками Західної України та діаспори.

Історична наука опинилась в інформативному вакуумі. Суттєві перешкоди виникли для руху історичних знань у вигляді відповідної інформації і по вертикалі (від покоління до покоління), і по горизонталі (на рівні одного покоління від науковців до інших верств суспільства) [1118, с. 68]. Вертикальна передача інформації формує історичну пам'ять, національний менталітет, історичний підмуток національної культури. За

допомогою горизонтальних форм передачі інформації відбувається приращення історичного знання. Інтенсивність і рухома рівновага цих напрямків історичної інформації інтегрують два основних принципи прогресу науки (наступність і новаторство) і становлять необхідну передумову існування цивілізованої суспільної історичної свідомості.

Отже, радянський режим, поставивши під жорсткий контроль рух історичної інформації, створив механізм маніпулювання станом історичної науки та суспільної історичної свідомості.

Соціально-професійна спільність істориків як відкрита система не може нормально функціонувати без вільного доступу різноманітної та достовірної громадсько-політичної і наукової інформації. Наукові комунікації поділяються на формальні й неформальні, усні та письмові, спеціальні й неспеціальні. Професіоналізація наукової праці, інституціоналізація самої історичної науки не можлива без наукових комунікацій [1319, с. 109-110]. У цьому плані історію української історичної науки можна уявити у вигляді формування системи вільного пошуку та розповсюдження інформації. Відповідно за період 1920-х рр. ця система послідовно руйнувалась, місце правдивої і достовірної інформації зайняла політично упереджена, що призвело до руйнації самої науки як соціокультурного явища.

Скажімо, з середини 1920-х рр. скоротились можливості неформального обміну суспільно-політичною та науково-дослідною інформацією: наукові конференції практично не проводились, у листуванні та приватних бесідах через побоювання ДПУ уникались гострі питання, через скрутні матеріальні умови різко обмежився доступ до об'єктивних відомостей шляхом наукових відряджень чи придбання наукової літератури. Якість і достовірність як наукової, так і громадсько-політичної інформації суттєво погіршилась, що негативно впливало на самопочуття вчених.

Зарубіжна інформація (у всіх її різновидах), що до кінця 1927 р. у вкрай обмеженому вигляді все ж доходила до науковців, згодом практично перестала існувати. Отже, вітчизняна історіографія на кінець 1920-х рр. опинилась у значній мірі без достовірної фактичної бази. І якщо вважати об'єктивні факти повітрям науки, то перехід на «кисневу подушку» політизованих фактів зробив українську науку хронічно хворою.

Суттєво впливала на стан історичної науки в УСРР наявність серед істориків протистояння внаслідок особистих нахилів, громадсько-політичних і наукових позицій. У це групове протистояння і боротьбу були залучені різною мірою й у різний спосіб майже всі прихильники всіх наукових шкіл історичної науки УСРР 1920-х рр. Це протистояння, що цілеспрямовано підігрівалось і розпалювалось владою, партійно-державні та

каральні структури послідовно використовували спочатку для обмеження реальної свободи науковців, а згодом для підкорення, радянзації як окремих істориків чи установ, так і всієї національної історіографії [221, Арк. 1-29].

Скажімо, у доповідній записці НКО УСРР у справі відзначення 70-річчя академіка Д. Багалія від 1927 р. було поставлено завдання об'єднати ювіляра з М. Яворським (і відповідно їх «групи підтримки») для спільної боротьби з М. Грушевським та його прихильниками [1468, с. 17]. Внаслідок протистояння Д. Багалія і М. Грушевського не було створено в Києві новий, багато в чому альтернативний вже існуючим осередок української історичної науки під керівництвом О. Оглобина у вигляді Київської філії (секції) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури [1379, с. 99-105; 114, Арк. 22, 187; 142, Арк. 311-312, 436, 537].

Використовуючи це протистояння влада насаджувала марксизм шляхом створення марксистських установ і з 1924 р. фактично не заснувала жодного нового немарксистського історичного осередку (деякі структури створювались в рамках старих установ – нові комісії Історичної секції ВУАН чи Одеська філія Харківської кафедри історії української культури). Зрозуміло, що це суттєво стримувало поступ української історіографії взагалі та становлення державницького напрямку зокрема [1133, с. 46-48].

Вкрай негативно впливала на становище вчених система маніпулювання їх долею з метою радянізувати історичну науку, а дослідників перетворити на слухняні «гвинтики». При цьому використовувалося багато методів і прийомів, які самі по собі викликали обурення більшої частини науковців: «батіг і пряник», фінансовий тиск, адміністративне втручання в суто наукові проблеми, усунення небажаних осіб аж до застосування щодо них репресій, підштовхування до нових конфліктів і розпалювання вже існуючих, використання некращих особистих рис (антипатії, амбіції).

В літературі наведено чимало фактів з біографій дослідників на підтвердження цього положення. Декілька публікацій (про життя та працю М. Слабченка, В. Романовського, В. Гошкевича, К. Копержинського, М. Макаренка, В. Данилевича, Л. Окиншевича, О. Гермайзе, Н. Полонської-Василенко, с. Дложевського, Н. Мірзи-Авакянц, О. Оглобина) належать автору [1123; 1126; 1137; 1146; 1157; 1161; 1162].

Аналіз численних документів особистого походження свідчить, що вчені-історики розуміли дійсний зміст запропонованих владою «правил гри» [див.: 862; 1148, с. 14-17]. І все ж більшість з них тією чи іншою мірою, з тих чи інших причин брали участь у цих політичних іграх із заздалегідь визначеним результатом. Причому оцінки як дійових осіб, так і наслідків цієї

«взаємодії» викликали неоднозначні оцінки сучасників, вони привертають увагу дослідників і сьогодні.

Скажімо, про обставини останніх десяти років М. Грушевського вийшло чимало ґрунтовних досліджень. Але й досі викликають дискусії оцінки його поведінки (у щоденнику С. Єфремова – «старий лис», «азіатське політикування», «заробляє підлабузництвом і брехнею» тощо [784]).

Не менш відомі серед істориків й характеристики на Д. Багалія, зроблені В. Вернадським у 1927 р. при аргументації відмови дати статтю до збірника на честь 70-річчя історика-академіка: «неперевершений цинізм», «запровадження в науку принципів наукової праці, які від науки далекі й житейсько вигідні». Втім В. Вернадський зазначає й таке: «У мене немає поганих почуттів до Д[митра] І[вановича], і я гадаю, що його життя не минуло даремно і його велика праця залишить слід... Він заплутався у тому складному положенні, в якому, можливо, на його місці заплутався б і кожний з нас» [1500, с. 308]. До останнього зауваження приєднуємося й ми. Так, якщо це «складне положення» українських істориків побачив В. Вернадський з Ленінграда в уже далекому 1927 р., то для нас вся «складність» тодішньої ситуації стає більш зрозумілою. Дійсно, не всі відомі історики поводити себе так, як хотілося б. Але варто зрозуміти мотиви їхньої поведінки, хоча б на прикладі Д. Багалія.

У 1928-1929 рр. він уже перестав цікавити владу як компромісна фігура, оскільки час компромісів минув. Наприклад, під тиском ЦК ВКП(б) Харків відмовився від підтримки Д. Багалія при виборах до АН СРСР і від обіцяного видання творів вченого, а натомість почалися численні проробки і нагінки [1314, с. 109-121; 869, с. 109-115]. Від більш трагічного продовження академіка зберігла, за висловом сучасника, «своєчасна смерть» у 1932 р.

Але Д. Багалій продовжував запопадливо виконувати всі завдання режиму: публічно засудив СВУ, зокрема свого висуванця М. Слабченка, на засіданнях ЦВК України, Центра льного бюро СНП профспілок, Раді ВУАН [1162]; активно сприяв обранню у 1929 р. до ВУАН радянських можновладців М. Скрипника, В. Затонського і О. Шліхтера; взяв участь у розподілі академічних установ М. Грушевського тощо [1379, с. 99; 1077, с. 22], Пояснити таку поведінку можна віковими особливостями вченого, особистою вдачею, піклуванням про родину, станом здоров'я, відчуттям неминучості репресій тощо.

Розумів Д. Багалій (про це свідчать численні документи) і ту роль, яку відвели йому можновладні режисери. Але змінити політичний сценарій було не в його силах.

Слід мати на увазі, що для влади вчений став «маяком» у справі радянізації старої професури. Тому треба критично сприймати пасажі щодо створення завдяки Д. Багалію у Харкові «міцного марксистського осередку», опанування ним «марксистського світогляду і методу» тощо, які містяться у доповідній записці НКО УСРР до РНК у справі відзначення 70-ліття академіка [140, Арк. 151]. Ми більше віримо анекдоту про те, що в усній рецензії на одну з праць метр в'їдливо та саркастично зауважив: «Робота хороша, але слід її притрусити марксизмом». Подібну реакцію викликав у академіка, за свідченням О. Оглоблина, й директивний виступ М. Скрипника [1379, с. 95-96].

Негативно впливало на самопочуття вчених і примушення до творчості. Межі соціального замовлення вирішальною мірою визначали межі творчого пошуку. Скажімо, хронологічно дослідникам до 1927 р. більш-менш вільно можна було займатись вітчизняною історією до початку ХХ ст. і при цьому дозволялося певне «вільнодумство» стосовно марксистської схеми. Тому точилися плідні дискусії з проблем етногенезу українців, змісту та наслідків історичних зв'язків України із Заходом і Сходом тощо.

Заклики влади до вивчення, наприклад, революційної доби слід розглядати лише як провокацію. Цей період було монополізовано марксистською історіографією, і будь-які спроби подати альтернативну концепцію брутально придушувались. Так, намагання М. Слабченка висловити письмово свій погляд на події 1906-1920 рр. викликало шалевий спротив істориків-марксистів і навішування авторові численних політичних ярликів [1162, с. 82-84].

Вчені-історики швидко відчули ошуканство більшовицької політики, вкрай боляче переживали неможливість матеріалізувати загальнолюдські ідеали, українську національну ідею, довести історичну зумовленість принаймні національно-культурного відродження. Можна з упевненістю твердити, що лише під тиском сталінських репресій опозиційність вчених-істориків була нівельована.

Своєрідним маніфестом цієї опозиційності став колективний лист-протест у зв'язку з самогубством Д. Щербаківського у червні 1927 р. Це самогубство було протестом проти політики режиму у сфері науки та культури. Лист підготував відомий історик, колишній український соціал-демократ О. Гермайзе, підписали його 79 знаних науковців, зокрема історики М. Грушевський, В. Козловська, М. Макаренко, О. Грушевський, К. Антипович, М. Ткаченко, Н. Полонська-Василенко, с. Глушко, О. Баранович, В. Ляскоронський, В. Дубровський, Л. Окиншевич, П. Клименко, В. Шугаєвський, І. Щитківський та інші. Лист цей опубліковано [859], а весь комплекс

документів у зв'язку з самогубством та протестом зберігається у ЦДАГО України [279]. Серед «підписантів», були активні та авторитетні у минулому політики, лояльні до режиму науковці, представники різних шкіл тощо, що надавало листу особливого громадсько-політичного звучання та резонансу.

Лист кваліфікував самогубство Д. Щербаківського як «вияв безвихідного розпачу», «тяжку й симптоматичну загрозу» науці та культурі. Ця загроза корінилася, – наголошували вчені, – у кадровій політиці партійно-державних можновладців, що не відповідала інтересам науки і культури України, українського національного відродження. Партійні органи ставили на чолі наукових установ (спершу це робилось у музеях із пропагандистських міркувань) осіб без належної наукової кваліфікації, що підміняли творчу працю адмініструванням, чистками, інтриганством, доносительством та іншим. Це розцінювалось, як засіб ліквідації автономії наукових установ, курс на свідоме нищення культурної спадщини. З цим дослідники не погоджувались і наголошували, що дослідні структури можуть «нормально розвиватися й нормально працювати лише при умовах повного невтручання й [відсутності] тиску зверху чи збоку» [972, с. 57].

Це самогубство було лише епізодом типового для 1920-х рр. конфлікту між Укрнаукою та Всеукраїнським археологічним комітетом з приводу ролі наукових музеїв у поступі культури та науки. Вчені вважали музеї науково-дослідними та культурно-просвітницькими установами, радянські чиновники – суто пропагандистськими закладами [245, Арк. 157].

У листі-протесті недвозначно простежується несприйняття науковою громадськістю «історичного безпам'ятства» (манкуртизму) як риси тоталітарного суспільства. Вчені-історики усвідомлювали, що відмова від дійсної, реальної й об'єктивної історичної пам'яті веде до духовної деградації суспільства, знімає з людини особисту відповідальність за минуле, сучасне і майбутнє, призводить до зникнення особистості як громадянина.

Вчені не обмежились суто професійними проблемами і висунули ряд загальнодемократичних вимог, що в умовах наступу на національно-культурне відродження набули політичного звучання. Характерно, що вимоги вчених починаються з рефрену «ми вимагаємо». Так, вчені нагадали владі аксіому демократії про те, що саме людина є найвищою цінністю, а влада повинна створювати належні, умови для її життя. Науковці вимагали свободи слова, підвищення ролі громадських організацій, усунення бюрократизму тощо.

Саме як колективний антирадянський політичний протест наукової інтелігенції сприйняла цей лист партійна верхівка ЦК КП(б)У (безпосередньо займався цією справою другий секретар ЦК І. Клименко).

Влада здійснила ряд превентивних заходів для розколу науковців, для недопущення масових антирадянських виступів. І хоча партійно-державне керівництво погасило цей сплеск, але ні воно саме, ні самі науковці не вірили у можливість цивілізованого компромісу. Так, нарком освіти і член політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипник на пленумі центрального бюро СНП профспілок України у липні 1927 р. прямо звинуватив авторів листа у використанні самогубства Д. Щербаківського для антирадянських виступів.

Влада цілком правильно розуміла, що цей протест не був випадковим. Соціальні ознаки наукової інтелігенції, як найбільш освіченої та гуманістично налаштованої частини суспільства, перетворюють її на природну опозицію недемократичним режимам. Це протиріччя за радянської влади у її сталінському варіанті стало антагоністичним. Наука вимагає від дослідника таких громадсько-політичних та моральних якостей, які органічно несприйнятні для тоталітаризму і більшовизму, – толерантність, раціоналізм, відмова від догматизму, плюралізм. Так, влада йшла на співробітництво з науковцями на умовах безкомпромісної боротьби з носіями немарксистської ідеології, що вимагало від істориків-немарксистів беззастережної ідейної та методологічної капітуляції [843, с. 155-159]. Вчені ж вбачали у компромісах, у тій же українізації можливість реалізувати свої ідеали, незважаючи на наміри влади. «В мене появилось чуття патріотизму, до того вже досить приспане», – так описував М. Слабченко своє сприйняття українського національно-культурного відродження навіть у камері ДПУ. «Значить, українське національне діло тільки в наших, як українців, руках» [463, Арк. 22].

Безумовно, режим українізацією змусив дослідників піти на певний компроміс. Але активна праця вчених-патріотів і ще більшою мірою їх плани на майбутнє становили реальну загрозу для влади.

Вільно чи не вільно науковці втягувались в активну громадсько-політичну діяльність, оскільки реалізувати свої наукові ідеали без політики було неможливо. Загальновідома і роль вчених-істориків у подіях національно-визвольних змагань.

Тому не дивно, що в цілому вчені-історики досить критично ставились до більшовизму і марксизму. І в умовах УСРР їхні політичні погляди, і це чітко розуміла партійно-державна верхівка, не змінювались. Влада весь час побоювалась, «що під науковою діяльністю ховається політична робота» [1433, с. 93]. Значна частина науковців не поспішала заявити про свою лояльність до радянського режиму, протестуючи у такий спосіб проти відсутності політичної свободи [869, с. 52].

Науковці не сприймали найбільш суттєві риси більшовизму як політичної доктрини і ще більшою мірою як політичної практики. Зокрема, найбільше їх обурювало намагання зруйнувати «світ насильства», використання найбільш темних рис людської психіки, цинізм, ігнорування прав людини, принесення в жертву своїм ідеалам людей з їх болями, мріями, життям врешті-решт, аморальність політики, ставка на насильство, ігнорування правових основ людського буття, масовий терор тощо. Свої погляди вони нерідко висловлювали і в працях [1181; 1205; 1492]. Характерний вислів належить Д. Солов'ю щодо ролі КНС: «На дармоїдах держави не збудуєш» [1491, с. 20].

Радянський режим недаремно побоювався і значного суспільного впливу істориків, їх громадсько-політичного авторитету. Так, відділ преси ЦК КП(б)У в 1926 р. наголошував, що вплив радянської преси на українську інтелігенцію незначний, причому навіть у радянських громадсько-політичних часописах активно друкуються позапартійні Д. Багалій, О. Гермайзе та інші немарксистські історики. Що ж до «України», то її прямо було звинувачено в антирадянщині. ЦК КП(б)У розумів, що заборона друкувати окремі матеріали не є виходом, оскільки партія не має рівнозначних публіцистів. У 1926 р. ще ставилось завдання створити групу українських партійних публіцистів хоча б калібру О. Гермайзе, але згодом пішли «іншим шляхом» [869, с. 68-69].

Українські історики формували своєрідне інтелектуальне середовище, яке було поза впливом радянських соціальних реалій, і нерідко зважувались на небажані для режиму заходи чи вчинки. Так, у Харкові студенти й викладачі овацією зустріли М. Грушевського після його повернення в Україну у 1924 р., а у 1921 р. під керуванням істориків влаштували національну демонстрацію під час похорону академіка М. Сумцова [974]; у 1921 р. херсонська інтелігенція виступила з ініціативи В. Гошкевича, засновника і директора місцевого музею та відомого дослідника запорозьких старожитностей, проти ленінського плану «монументальної пропаганди» [1161, с. 82]; історики у всіх регіонах республіки очолили масовий краєзнавчий рух. Загальновідомі факти тріумфальних зустрічей М. Грушевського зі студентами Києва, в яких влада вбачала «один із засобів сучасної боротьби з Радвладою» [869, с. 132].

Інколи історична громадськість наважувалась і на колективні заходи. Це й несприйняття затвердженого РНК УСРР 14 червня 1921 р. Статуту ВУАН чи проведення всупереч рішенню Політбюро ЦК КП(б)У Історичною секцією ВУАН під керівництвом М. Грушевського святкування у 1927 р.

громадськістю ювілею з нагоди століття виходу «Малороссийских песен» М. Максимовича [827, с. 473-474].

З конкретних пропозицій історичної громадськості варто виділити вимоги щодо захисту суверенних прав Української РСР у складі СРСР, проти впливу російських великодержавників на українську культуру. Скажімо, наукова громадськість робила спроби повернення з Росії українських історичних і культурних цінностей, виступаючи за реальну рівноправність України та Росії, за збереження реального суверенітету УСРР у складі СРСР; обґрунтовували необхідність перегляду кордону між УСРР і Радянською Росією з урахуванням історико-етнічних реалій; М. Грушевський обґрунтував пропозицію створення у складі АН СРСР Інституту української історії; всупереч офіційній лінії виступали за реальну рівноправність української та російської, науки та культури; протестували проти засилля російських чиновників [869, с. 22-23, 47-49; 1109, с. 13; 1209, с. 47-48; 1208, с. 8-9].

До речі, українські історики не виходили за межі традиційного доброзичливого ставлення до російської культури та науки, але при цьому категорично заперечували диктат Москви, її великодержавний бюрократизм [1338, с. 147-149].

Найбільш рішучу та послідовну позицію в цьому питанні зайняв М. Грушевський, який категорично відкидав неоімперські наміри московського керівництва і обстоював незалежний розвиток української науки у взаємодії з наукою європейською. Він у 1926 р. категорично висловився проти ототожнення російських наукових установ із всесоюзними (що автоматично перетворювало українську науку у другорядну порівняно з російською). М. Грушевський вимагав для українських науковців права на безпосередні зв'язки із Заходом, рівного з російською наукою фінансування, рівного статусу ВУАН і Російської АН [1208, с. 7-12].

Антиукраїнські дії московських чиновників викликали протест і інших дослідників. Так, за дорученням ЦАУ УСРР О. Оглоблин обстежив архіви Миколаєва і виявив, що у 1924 р. найцінніші фонди так званого Чорноморського архіву було вивезено до Москви без жодних на те юридичних чи наукових підстав [1100, с. 344-345]. На жаль, доповідна записка справі не зареагувала, а фактично викрадений Чорноморський архів і до цього часу зберігається в Росії.

Чимало претензій мали історики щодо цілей, форм і методів партійно-державного керівництва наукою. Зокрема, вчених обурювала дріб'язковість вимог і регламентацій вимог чиновників, що заважало займатись ґрунтовною дослідницькою роботою; політизація і радянська наука; бюрократична тяганина, намагання у будь-який спосіб протягнути до складу ВУАН

партійних номенклатурників та істориків-комуністів; нехтування традиціями української історіографії [867, с. 104-105; 1445, с. 404-406].

Характерний у цьому плані факт відбувся у Ніжині. Вчені Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови категорично виступили проти рішення секретаріату ЦК КП(б)У про передачу багатих книжкових фондів бібліотеки Ніжинського ІНО до Українського інституту марксизму-ленінізму і домоглися скасування рішення секретаріату [1131, с. 7].

Сучасних дослідників, навіть з-поміж співробітників СБУ, вражає ретельність, з якою чекісти стежили за М. Грушевським. Це був дійсно тотальний нагляд. Фактично його долею значною мірою розпоряджалося саме ОДПУ [1433, с. 19].

Зрозуміло, що іншим історикам приділялось менше уваги, але система тотального контролю діяла ефективно і щодо всієї історичної думки. Скажімо, справа на О. Грушевського була заведена Київським губернським відділом ДПУ у вересні 1923 р. у зв'язку з поверненням М. Грушевського. Вже тоді чекісти вважали Олександра Сергійовича петлюрівцем і українським націоналістом, інкримінуючи йому ще й підтримку брата. Збирали через інформаторів відомості про зв'язки О. Грушевського з місцевими і зарубіжними вченими [1412, с. 91-92].

Приблизно на середину 1920-х рр. вчені вже чітко усвідомили, що насилля є головним аргументом і головним засобом побудови комунізму. Зрозуміло, що це викликало серед значної частини науковців розпач, жах, почуття безнадійності. Система терору діяла, за свідченням сучасників-аналітиків, як каток, «моральний жах терору» руйнував і спотворював людську психіку. Тому ситуацію 1920-х рр. , коли довелося жити і працювати українським історикам, без усякого перебільшення слід вважати, трагічною. «ГПУ не тільки мовчки мстилося, а й старалося навчити мене, як того ведмеда на розпеченій залізній плиті, танцювати під советську режимову музику», – згадував Д. Соловей, відомий історик-емігрант [984, с. 53].

В цьому плані Грушевські не були винятком. ДПУ не мала довіри до всіх вчених дореволюційної формації, кваліфікуючи у своїх надсекретних циркулярах немарксистські об'єднання науковців як контрреволюційні [892, с. 3]. Так, вже в першій половині 1920-х рр. таємний нагляд було встановлено за дніпропетровськими дослідниками Д. Яворницьким і В. Пархоменком, а в кінці 1920-х рр. накопичені матеріали було використано у ході репресій [1442, с. 26, 30].

Вчені були невдоволені такими діями ОДПУ та радянського режиму, що ще більше настроювало їх проти влади. Так, М. Грушевський у листах

писав про «офіціальну і неофіціальну шпiонерiю» [294, Арк. 300 зв.], О. Оглоблин та Л. Окиншевич на емиграцiї з обуренням згадували намагання використати комунiстiв i комсомольцiв з числа аспiрантiв як «сексотiв» [1109, с. 65], с. Єфремов у щоденнику писав про «вакханалiю» ДПУ [784, с. 437]. Навiть аполiтичний, «пластичний» i старий Д. Яворницький збирався емигрувати [1442, с. 26] тощо. Особливо небезпечним для «наукового клiмату» було пiдступне використання чекiстами як «стукачiв» вчених, розпалювання ворожнечi мiж ними, намагання використати у своїх цiлях некрaщi риси окремих дослiдникiв. Про вплив на стан науки, зрозумiло, при цьому нiхто не замислювався.

I все ж влада не змогла зламати опору науковцiв, що змушувало її до 1929 р. порiвняно зважено застосовувати репресiї. Так, у 1922 р. ЦК КП(б)У сiм разiв розглядав полiтичну обстановку у вузах Подiлля. Партiю не влаштував склад професорiв, рiвень викладання марксизму, обрання щойно усунутого владою П. Клепацького ректором Кам'янець-Подiльського IНО, незначний авторитет комосередкiв.

У березнi 1922 р. застрайкувала професура Києва, протестуючи проти полiтики партiї [1224, с. 121]. Подiбне мало мiсце i в iнших мiстах, а тому влада для приборкання професури запровадила у вузах полiткомiсарiв з необмеженою владою. За рiшенням ЦК КП(б)У з вересня 1922 р. стали проводитися перманентнi «чистки» вузiв вiд «петлюрiвськи настроених елементiв». Нарештi, 23.06.1922 р. ПБ ЦК КП(б)У доручило партiйним органам, НКО УСРР та ДПУ УСРР застосувати як один iз репресивних заходiв «проти активiських елементiв професури вислання за межi федерацiї» [231, Арк. 98].

Радянська влада стикалась iз вельми численними i доволi масовими та порiвняно органiзованими дiями наукової громадськостi на захист репресованих. Так, у 1925 р. громадськiсть Катеринослава, Одеси та Чернiгова виступила на захист вiдповiдно Д. Яворницького, с. Дложевського i В. Шугаєвського; ВУАН захищала своїх спiвробiтникiв, засуджених у справi «Київського обласного центру дiй», i засланою К. Харламповича; драгував компартiйну верхiвку мовчазний протест бiльшостi iсторикiв проти арешту своїх колег у справi СВУ тощо [860, с. 405; 972, с. 56; 1109, с. 93].

Проте не слiд перебiльшувати спротив вчених радянському режимовi. Їх спiвробiтництво з владою було об'єктивно вимушеним, оскiльки нi науковцi, нi українська iнтелiгенцiя взагалi навряд чи уявляли певну полiтичну силу в УСРР 1920-х рр. Водночас не варто погоджуватись з твердженням, що нiбито погрому українства сприяла вiдсутнiсть протидiї з боку iнтелiгенцiї [1109, с. 94]. Спротив був, але пасивний.

Отже, більшість істориків була змушена піти на співробітництво з владою. Так, за слушною характеристикою Р. Пирога М. Грушевський «не сприймав її [Радянську владу] ні розумом, ні душею...», але «намагався пристосуватись, жити і творити, використати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі і за рахунок інших...» [1411, с. 84]. Але це співробітництво було саме для «виживання», оскільки й комуністи-антисталіністи не бачили можливості співіснувати з істориками-немарксистами [1037, с. 275].

З припиненням діяльності політичних партій відкрита політична діяльність істориків припинилася. Тому перед ними було два шляхи: займатись громадсько-політичною роботою у дозволених організаціях чи не займатись взагалі. Більшість учених обрала позицію політичного нейтралітету і зробила спробу реалізувати себе у громадських професійних організаціях. Переважно це були численні громадські наукові товариства, краєзнавчий рух, комітети з охорони пам'яток тощо. Проте й тут не обійшлося без певного протистояння з владою.

Болісно переживали вчені ліквідацію на початку 1920-х рр. дореволюційних громадських організацій, які відіграли важливу роль у поступі української науки й культури в імперські часи, були одним із механізмів взаємодії національної історіографії з широкими колами патріотичних верств громадськості. Так, невдачею закінчились численні спроби відродити Просвіту, громади, губернські архівні вчені комісії, значну частину дореволюційних наукових товариств [1147, с. 33-43]. У період репресій колишнім просвітянам, до речі, нагадали про їх діяльність.

Єдиною «відрадою» у цьому плані залишались підконтрольні владі наукові товариства, які на рубежі 1920-1930-х рр. були ліквідовані – їх майно конфісковано, членів репресовано. Науковці взагалі були позбавлені будь-яких форм виявлення громадсько-політичної активності [1140, с. 79-82].

І все ж вчені порівняно активно брали участь у громадсько-політичному житті республіки. Так, співробітники Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури взяли діяльну участь в організації та проведенні місячників і декад української культури, святкуванні ювілеїв видатних діячів української культури та науки (Т. Шевченка, І. Франка, О. Потебні, Г. Сковороди, М. Грушевського, с. Єфремова тощо), брали участь у створенні архівної мережі численних харківських музеїв і наукових товариств [1315, с. 51-52; 1462, с. 268-269; 472; 606].

Чимало було зроблено і для захисту національних інтересів на міжнародній арені. Зокрема академіки Д. Багалій, М. Василенко та інші брали участь у переговорах з Польщею щодо обміну культурними цінностями,

М. Болтенко був активним учасником повернення архіву дослідника Ольвії Е. Штерна з Німеччини до Одеси тощо [1368, с. 148]. Характерно, що у випадку обміну культурними цінностями з Польщею влада звернулася по допомогу до ВУАН, яку фактично у цей час не фінансувала [827, с. 489].

Проте справжні політичні переконання дослідники приховували, хоча їх вплив певною мірою позначився на науковій творчості. Скажімо, О. Гермайзе навіть у сталінських таборах не зраджував своїм політичним ідеалам, які чітко простежуються в його науковій творчості. Більшість українських дослідників минулого були лібералами, демократами, палкими патріотами, поступовцями, зважено і толерантно ставились до неукраїнського населення.

Все це негативно вплинуло на громадсько-політичну активність дослідників, змусило їх відійти від громадських справ, що послабило український рух, зменшило соціальний вплив науковців, пригнічувало й за-смучувало вчених-патріотів.

Отже, в умовах радянського режиму громадсько-політичний потенціал вчених-істориків став не лише непотрібним суспільству, а й становив потенційну загрозу для його носіїв. До того ж з 1926-1927 рр. політичну нейтральність було оголошено поза законом і науковці мусили брати участь у «соціалістичних перетвореннях», розробляти марксистсько-ленінську теорію, критикувати «буржуазну науку та ідеологію».

Неминучість репресій відчувала на собі абсолютна більшість вчених. Скажімо, за відомостями ДПУ у 1928 р. науковці розуміли, що за СВУ має бути покараний М. Грушевський [1433, с. 220]. М. Слабченка відчуття неминучості репресій не полишало з середини 1928 р., тобто з часу перших арештів у справі СВУ. Скажімо, наче пророкуючи свою майбутню долю, він писав у лютому 1929 р.: «... я себе не обманюю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотягнути» [1162, с. 65].

Нищівні наслідки для науковця як творчої особи (навіть для тих, хто залишився на волі) мав терор як певна система [1347, с. 5]. Безперервні й з кожним роком наростаючі зусилля каральної машини з пошуку «буржуазних націоналістів» і «ворогів народу» (в той чи інший спосіб – жертви, секоти, обвинувачені, обвинувачі тощо) робили жертвами цього віртуального дійства всіх істориків. Масовий терор початку 1930-х рр. розпочав новий період в історії української культури та науки.

Підсумовуючи наголосимо, що в цілому вчені-історики 1920-х рр. виробили той менталітет, який дозволив протягом порівняно тривалого часу (йдеться про час у соціальному вимірі) українській історіографії просуватись вперед. В його основі були усталені у науковому середовищі світові й вітчизняні традиції, скореговані (точніше, пристосовані) до умов радянської дійсності. Але ця ментальність була вимушено тимчасовою, не була усталеною, була компромісною, що й визначало її історично-часову обмеженість.

Це значною мірою перешкоджало виконанню науковою інтелігенцією у повному обсязі та належним чином своїх соціальних функцій, що відповідно впливало на функціонування української історичної науки.

Девальвації інтелектуальної, як і будь-якої іншої власності, в УСРР не було альтернативи. Дореволюційна наукова інтелігенція через радянські соціальні перетворення була приреченою. Справа була лише за часом. І цей час настав уже на кінець 1920-х рр., коли дореволюційна наукова інтелігенція як соціальна і громадсько-політична реальність зникла. Науковці радянського зразку не успадкували, та й не могли успадкувати, більшість громадських і суто наукових рис своїх попередників. Внаслідок інтелектуальне середовище, соціальні умови і філософія буття, тобто дорадянські еталони мислення, були втрачені, що багато в чому визначило нові шляхи еволюції української історіографії.

2.4. Соціальна характеристика науковців

Кадрова складова потенціалу української історіографії 1920-х рр. залежала від багатьох кількісних та якісних, об'єктивних і суб'єктивних чинників (дореволюційний потенціал, політика радянської влади, вікова та кваліфікаційна структура, матеріальне забезпечення, система підготовки наукової молоді, відомча приналежність дослідних закладів, кількість науково-дослідних установ історичного профілю тощо).

Отже, спочатку проаналізуємо динаміку чисельності науковців. На початку 1920-х рр. їх налічувалося трохи більше як 1 тис. (у 1921 р. – 750, у 1922 р. – 1055), з них суспільствознавці становили 1/5. Структуру та чисельність подано у таблиці:

Таблиця 2.1.

Чисельність наукових працівників (без науково-педагогічних)

Роки	1922 р.	1925 р.	1928 р.
Наукові установи та Категорії науковців			
Загальна чисельність	1055	1287	1452
З них суспільствознавців	221	440	694
Суспільствознавці ВУАН	49	87	99
Суспільствознавці науково-дослідних кафедр	55	81	204
В тому числі – Українського інституту марксизму-ленінізму	18	63	166
Загальна кількість аспірантів	121	499	970
В тому числі – суспільствознавців	46	120	276

Таблиця 2.1 складена на основі: 898, с. 4; 1301, с. 126-136; 618, Арк. 194-223; 622, Арк. 96; 662, Арк. 1-32; 33, Арк. 2, 45, 129-130; 34, Арк. 6; 35, Арк. 17; 36, Арк. 131, 153; 49, Арк. 73, 218; 53, Арк. 32, 73; 55, Арк. 55; 57, Арк. 80; 69, Арк. 44; 79, Арк. 33; 150, Арк. 135, 149; 450, Арк. 7.

В літературі не існує загальноприйнятої статистики щодо кількості науковців у 1920-ті рр., що пов'язано з відсутністю виваженого обліку у тогочасній статистиці такої складної соціальної верстви, як «науковці».

Облік проводився Всеукраїнським комітетом сприяння вченим (ВУКСВ), секціями наукових працівників (СНП) профспілок, органами планування, статистики тощо. Наведені цифри не претендують на абсолютну істину, але динаміку вони відображають правильно. При аналізі структури вчених-істориків нами використано відомості спеціального обліку СНП, що найбільш точно відображають кількісний та якісний стан науковців УСРР на кінець 1920-х рр. Принаймні, виявлені нами відомості дозволили провести цілком коректні підрахунки.

Отже, за період 1920-х рр. кількість вчених-суспільствознавців зростає на 50 % або в абсолютних цифрах з 1055 до 1452. Це зростання відбувалось за роками порівняно рівномірно, лише в кінці 1920-х – на початку 1930-х унаслідок репресій кількість істориків на певний час скоротилась. Така динаміка перебуває у межах коливань усіх науковців УСРР.

Так, за відомостями Г. Касьянова, який спеціально досліджував динаміку і структуру інтелігенції й відповідним чином обрахував дані Всесоюзних переписів 1926 і 1939 років, у 1922 р. налічувалось 7,9 тис. наукових і науково-педагогічних працівників (з яких суто науковими дослідженнями займався трохи більше тисячі), у 1926 р. – 2,6 тис., у 1939 р. – 15,9 тис. [1273, с. 83, 95, 166].

Питома вага вчених соціального знання в загальній масі науковців протягом 1920-х рр. збільшувалась, досягши 46 % у 1928 р. [див. табл. 2.1]. Розподіл їх за науковими інституціями на кінець 1920-х рр. був такий: в установах Академії наук працювало 13,2 %, на науково-дослідних кафедрах історичного профілю – 30 %, в Інституті марксизму-ленінізму – 23 % (див. табл. 2.1). Звертає на себе увагу також велика кількість аспірантів, що було зумовлено прагненням влади прискорити формування радянської наукової інтелігенції. Так, у 1928 р. аспіранти склали майже 64 % від усіх науковців і 29,3 % вчених-суспільствознавців (табл. 2.1), збільшившись в абсолютних цифрах з 121 у 1922 р. (табл. 2.1.) до 970 у 1928 р. (або на 700 %).

Така чисельність учених далеко не відповідає існуючим потребам суспільного розвитку. Скажімо, на початку і в кінці 1920-х не вистачало щонайменше 200 викладачів-істориків із науковими ступенями і званнями. Це було викликано масовими втратами науковців унаслідок соціальних катаклізмів. Так, з 45 професорів і доцентів-гуманітаріїв Харківського університету, які працювали у 1918 р., на середину 1920-х рр. залишився лише 21, тобто 47 % [наші підрахунки на основі: 662, Арк. 1-103; 373, Арк. 1-23].

Частково ці втрати компенсувались за рахунок повернення в Україну частини вчених, які на початок 1920-х рр. опинились за межами УСРР. Як джерело поповнення наукової інтелігенції УСРР стали галичани,

здебільшого політемігранти. Вони значно посилили кадровий потенціал історичної науки в УСРР. Багато з них мали дійсно європейського рівня добру фахову освіту та поповнювали здебільшого марксистсько-ленінські дослідні установи через політичні переконання. З галичан найбільш відомим є історик-марксист академік М. Яворський.

За неповними даними, внаслідок репресій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. було звільнено з вищих навчальних закладів 270 професорів і викладачів; 25 співробітників Харківського інституту історії української культури було репресовано, як і 7 з 31 співробітника інституту історії ВУАМЛІНу [1077, с. 98]. Зрозуміло, що такі втрати відшкодувати за короткий час було неможливо навіть кількісно, а в якісному плані наслідки сталінських репресій і досі впливають на стан вітчизняної історичної науки.

За даними Н. Полонської-Василенко, у ВУАН було репресовано 49 істориків із 135 (тобто 1/3), 15 із 48 археологів, усі сходознавці, 9 з 20 істориків держави і права, тобто 45 %. Водночас вчена погоджується з тими дослідниками, які вважають, що питома вага репресованих сягає 80-90 % [1422, с. 27, 68-69, 162-174]. За нашими підрахунками в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. було репресовано щонайменше 50 % істориків із числа наявних у кінці 1920-х. Унаслідок цього вчені-історики були надмірно завантажені, обіймаючи по декілька посад одночасно (хоча не треба забувати і про матеріальні причини – бажання підзаробити) [827, с. 238].

Наприклад, О. Гермайзе в середині 1920-х рр. у дослідних структурах ВУАН обіймав ряд посад – секретаря Історичної секції, керівника секції методології та соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України, забезпечував науково-організаційну діяльність археографічної комісії та комісії з вивчення історії Лівобережної України, очолював бібліографічну комісію редколегії «України» тощо [1025; 522]. Як професор, О. Гермайзе читав декілька загальних і спеціальних курсів – історії України, історичної географії, історії української колонізації, історії Великого князівства Литовського, історії форм землеволодіння в Україні, економічну історію України, історію української культури – студентам декількох вузів, курс соціологічного обґрунтування історії – аспірантам, керував декількома семінарами студентів та аспірантів [1123, с. 83-85]. Одночасно він багато писав як публіцист, був активним лектором.

Цей перелік безумовно вражає. Але зрозуміло й інше: все робити якісно неможливо. Як свідчить аналіз його суто дослідницької спадщини, потенціал О. Гермайзе як талановитого історика багато в чому так і залишився потенціалом: частина праць не була завершена, а написане й опубліковане значною мірою не доопрацьовано.

Частково зазначену проблему вирішували за рахунок залучення до роботи в історичних дослідних установах вчених інших гуманітарних спеціальностей, аматорів, вчителів тощо. Скажімо, громадські установи (наукові товариства) значною мірою склались з аматорів [1147, с. 34-36]. В

окремих академічних установах історичного профілю працювали не фахівці-історики (наприклад, у комісії для дослідження історії громадських течій під керівництвом академіка-філолога С. Єфремова) [800, с. 2-107]. Типовою в цьому плані була Єврейська історично-археографічна комісія, абсолютну більшість членів якої склали аматори [799, с. 13; 1134, с. 112-114], а її керівник і секретар І. Галант у дореволюційні часи був равіном і членом Ніжинського історико-філологічного товариства [873, с. 75]. Навіть М. Грушевський після довгих і безплідних пошуків був змушений призначити керівником надзвичайно важливої на ті часи Комісії новітньої історії України Історичної секції ВУАН не історика-професіонала, а культуролога, філолога за фахом К. Копержинського [502; 724, Арк. 1, 6]. Ще складнішою була ситуація із фахівцями на місцях.

Найважливішим джерелом компенсації дефіциту істориків-науковців стало залучення до співпраці у науково-дослідних установах викладачів вузів. Так, на середину 1920-х рр. четверта частина всіх науково-педагогічних працівників займалась науковими дослідженнями переважно через інститут позаштатних співробітників ВУАН, науково-дослідні кафедри історичного профілю, наукові товариства [1461, с. 77].

Територіальне розміщення науковців подано у таблиці:

Таблиця 2.2.

**Територіально-професійна структура істориків УСРР у 1928 р.
(чисельник – абсолютні числа, знаменник – у процентах)**

	Всіх суспільствознавців	Всього суспільствознавців у науково-дослідних установах	В тому числі істориків	З них істориків України	Археологі в	Етнологів
УСРР	1396 100%	805 57,6%	166 20,6%	42 5,2%	24 3,3%	31 3,8%
В т.ч. Київ	345 24,7%	265	54	нема відомостей	5	12
Харків	548 39,3%	270	57	— ** —	3	9
Одеса	163 11,7%	101	24	— ** —	2	4

Таблиця 2.6 складена шляхом наших підрахунків на основі: 873, с. 1-739; 652; 654; 655; 656; 658; 664. При складанні таблиці використано опубліковані дані, зокрема первинні, СНП профспілок щодо спеціального обліку науковців в УСРР.

Проаналізуємо якісний склад учених-суспільствознавців. Історики склали 27,7 % від усіх суспільствознавців науково-дослідних установ. Серед 221 дослідника-історика, що працював у науково-дослідних закладах,

археологів налічувалось 24 особи або 11 %, етнологів – 31 (14 %) і власне істориків – 166 осіб (75 %). Вітчизняну історію вважали своєю науковою спеціальністю лише 42 особи, що складало 5,2 % від усіх суспільствознавців науково-дослідних структур і 19,1 % з-поміж істориків (ці дані отримано на підставі відомостей з таблиці 2.2). Такий стан був обумовлений, наслідками імперської доби та певним опором національно-культурному відродженню та політиці українізації у середовищі самих істориків, частина яких продовжувала вважати своєю спеціальністю історію Росії.

В цілому традиційною залишилась і територіальна структура. Так, у трьох провідних культурних і науково-освітніх центрах (Київ, Харків, Одеса) було зосереджено 81 % від усіх суспільствознавців науково-дослідних структур і 97 % від усіх суспільствознавців УСРР (наші підрахунки на основі табл. 2.2). Порівняно з дожовтневим часом підвищилась роль Харкова як столиці УСРР. Аналогічна ситуація була і з істориками.

Так, Харків за радянський час зумів «наздогнати» Київ за кількістю дослідників історичних спеціальностей завдяки зосередженню у столиці Радянської України двох науково-дослідних кафедр історичного профілю (історії української культури та історії європейської культури), науково-дослідної кафедри антропології, географії та археології, кафедри історії України УІМЛУ, Харківського наукового при ВУАН товариства, декількох наукових музеїв – Всеукраїнського соціального ім. Артема, Музею Слобідської України ім. Сковороди, Харківського археологічного музею [997, с. 95-96; 883, с. 81-86; 813. – 1927. – № 1-4. – С. 152-230; 673, Арк. 2]. Сукупність цих структур створювала міцну організаційну основу українознавства взагалі та історичних досліджень зокрема, про що вже йшлося в літературі та у наших публікаціях [1462, с. 7; 1141, с. 4-5].

У Харкові в 1928 р. мешкали і працювали 57 істориків, 3 археологи та 9 етнологів, що складало відповідно 33,5 %, 12,5 % і 30,3 % від їх загальної кількості в республіці (підрахунки на основі табл. 2.2). У Харкові працювало багато відомих дослідників 1920-х рр. – академіки Д. Багалій, дослідник історії України XVIII-XIX ст. В. Барвінський, академік-античник В. Бузе-скул, джерелознавець та археограф В. Веретенников, М. Горбань, В. Дубровський, А. Ковалівський, А. Козаченко, Н. Мірза-Авакянц, О. Федоровський та багато інших.

Кадровий потенціал міста був значно ширший за арифметичну кількість істориків. По-перше, історичними дослідженнями займалось чимало вчених суміжних спеціальностей – член-кореспондент ВУАН, історик держави і права України М. Максимейко, історик літератури І. Айзеншток, економіст М. Вольф, мистецтвознавець Д. Гордєєв, культуролог Слобожан-

щини С. Таранушенко, філолог-україніст О. Синявський та інші. Все це дозволяє розглядати Харків 1920-х рр. як один із центрів української історичної науки. Багато в чому така ситуація пояснюється стійкими дореволюційними традиціями вивчення історії України, що були закладені ХІФТом і Харківським університетом.

У столиці УСРР була зосереджена значна кількість істориків-марксистів, що працювали в УІМЛі, викладали відповідні дисципліни у Комуністичному університеті ім. Артема та інших вузах міста. Харків'яни склали переважну частину істориків-марксистів республіки (недаремно в літературі наукову школу українських істориків-марксистів 1920-х рр. називають харківською). Скажімо, аспірант УІМЛу А. Астахов (займався національним питанням), викладач Комуністичного університету Д. Васильєв (історик), аспірант УІМЛу, у майбутньому відомий історик партії М. Волін, аспірант-історик УІМЛу О. Городецька, викладач-історик Комуністичного університету М. Свідзінський, професор УІМЛу, історик Західної Європи Г. Рохкін [662, Арк. 1-33]. Зрозуміло, що Харків був осередком марксизму взагалі та української марксистської історіографії зокрема.

Але справжнім центром української національної історичної науки протягом усього аналізованого періоду залишався Київ. Тут працювало 31,8 % істориків Радянської України, зокрема й більшість істориків України, 20 % археологів, 40 % етнологів (підрахунки за табл. 2.2). Історики були зосереджені перш за все в установах ВУАН, Всеукраїнському музейному містечку (Київо-Печерська лавра), Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка, Всеукраїнській бібліотеці України, Історичному товаристві Нестора-Літописця тощо [853, с. 408-409, 505-507; 689, Арк. 3-4; 851. – 1927. – С. 127; 877, с. 87].

Марксистський і взагалі державний вплив у Києві був значно менший порівняно з Харковим, а невелика науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму ВУАН не визначала «історичне обличчя» Києва 1920-х рр. У тогочасному Києві працювало чимало талановитих і відомих істориків (перелічимо деяких за абеткою) – В. Базилевич, О. Баранович, с. Борисенко, М. Василенко, О. Гермайзе, с. Глушко, брати Грушевські, В. Данилевич, Л. Добровольський, Т. Кезма, П. Клименко, В. Ляскоронський, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, Н. Полонська-Василенко, В. Романовський, І. Черкаський, с. Шамрай, В. Щербина та інші [654, Арк. 1-47].

Третім містом за кількістю вчених-істориків була Одеса. На кінець 1920-х рр. тут працювало 14,2 % істориків України, 9 % археологів та 13 % етнологів (підрахунки за таблицею 2.2). Історики займались дослідницькою роботою у двох секціях науково-дослідних кафедр (або філіях, які інколи в

літературі неправильно називають кафедрами) – Харківській кафедрі історії української культури та єврейської культури при ВУАН, наукових товариствах (Одеське наукове при ВУАН, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства), в Одеському історико-археологічному музеї, Одеській центральній науковій бібліотеці [44, Арк. 54; 53, Арк. 3, 10, 24, 32; 339, Арк. 1-2; 337, Арк. 28-35].

У літературі нами вже було зроблено спробу проаналізувати українознавчий потенціал Одеси 1920-х рр., з'ясовано роль окремих науково-дослідних інституцій міста у дослідженні актуальних проблем історичного знання [1139, с. 111-113].

В даному випадку зауважимо, що в Одесі історичними дослідженнями плідно займались чимало вчених – археолог М. Болтенко, історик українського єврейства С. Боровий, дослідник західноєвропейської історії нових часів О. Вайнштейн, історик мистецтва Б. Варнеке, історик української культури В. Герасименко, археолог С. Дложевський, історіограф К. Добролюбський, дослідник Південної України Є. Загоровський, історик України С. Ковбасюк, історик української культури К. Копержинський, сходознавець Ф. Петрунь, історик М. Рубінштейн, архівіст О. Рябінін-Скляревський, академік М. Слабченко та інші [658, Арк. 1-16].

Завдяки їх зусиллям, в першу чергу енергійній діяльності неформального лідера українських істориків міста М. Слабченка, Одеса у 1920-ті рр. перетворилась на третій за значенням осередок української історіографії. В першу чергу і найбільш плідно вітчизняна історія досліджувалась в Одеській секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, Одеському українському бібліографічному товаристві, Одеській філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства [1133, с. 46-47].

Значно поступалися Києву, Харкову та Одесі три інші осередки української історичної науки – Дніпропетровськ, Ніжин і Кам'янець-Подільський. Дніпропетровська СНП мала 28 членів-суспільствознавців, що складало 2,1 % від їх загальної кількості в УСРР, а істориків – відповідно 8 і 5,3 % (підрахунки за таблицею 2.2 та [652, Арк. 1-6]). В місті жили та творили відомі дослідники Д. Яворницький і В. Пархоменко, а також менш відомі вчені М. Бречкович (всесвітня історія), П. Єфремов (історія української літератури), М. Злотников (історія Росії), історик Запорожжя І. Степанов, археолог Д. Чернявський [652, Арк. 1-6]. Вони працювали в історичних секціях Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН, науково-дослідної кафедри українознавства та Дніпропетровського історичного музею. Причому саме музей (це особливість міських досліджень) на чолі з

Д. Яворницьким став центром історичних досліджень [1172, с. III-IV; 85, Арк. 52-56; 1243, с. 55-59].

У Ніжині на базі одного з найстаріших вузів України було засновано Ніжинську науково-дослідну кафедру історії, культури та мови. Серед її науковців 1920-х рр. найбільш відомі М. Бережков, А. Єршов, М. Петровський, О. Покровський, В. Резанов (історик українського театру), етнолог П. Одарченко [1131; 656, Арк. 1-3].

У Кам'янець-Подільському у 1920-ті рр. працювали історичні секції місцевої науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля та наукового при ВУАН товариства. Важливу роботу з історії проводив науковий Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей [132; 150, Арк. 16-17; 879, с. 166; 653, Арк. 2-5].

В інших містах УСРР не було спеціалізованих державних науково-дослідних структур історичного профілю, але через ряд причин (історичні традиції, близькість до Києва чи Харкова, наявність ІНО з історичними відділеннями, наукових музеїв та наукових товариств) у деяких містах склались працездатні осередки української національної історіографії. Так, у Чернігові нараховувалось у СНП 28 вчених-суспільствознавців та 6 фахівців-істориків, що складало відповідно 2 % і 3,5 % від їх загальної кількості в УСРР. Чернігів став одним із значних осередків української історіографії завдяки дослідженням нумізмата В. Шугаєвського, архівіста та історика П. Федоренка, археолога П. Смоличева [664, Арк. 1-4]. Історичними дослідженнями чернігівці займались у Чернігівському науковому при ВУАН товаристві, науковому державному музеї, крайовому історичному архіві [853, с. 517-518].

Плідні краєзнавчі дослідження на Донбасі проводились луганськими вченими С. Локтюшевим, с. Грушевським, В. Фесенко та іншими, які працювали в ІНО, Науковому товаристві на Донбасі, науковому Луганському державному музеї [1404, с. 6-9; 142, Арк. 11-17, 63-64, 144-145].

Значний осередок вивчення історії України склався також у Полтаві, де в місцевому ІНО, науковому при ВУАН товаристві та Полтавському науковому державному музеї ім. В. Короленка працювали О. Риженко, О. Бузинський, П. Клепацький, В. Щепотьєв [659, Арк. 1-5].

В інших містах працювали невеликі групи чи навіть окремі дослідники. Так, у Миколаєві у науковому історико-археологічному музеї вивченням історії займались археолог Ф. Камінський та культуролог М. Лагута [657, Арк. 1-3]. У Кабінеті вивчення Поділля Вінницької філії ВБУ склався осередок історичного краєзнавства, в якому плідно досліджували історію Поділля В. Отамановський, Г. Брилінг, Л. Тарнопольський [877, с. 88; 1344,

с. 117-118; 650, Арк. 1-3]. Успіхи вінничан свідчать про важливу роль у налагодженні ефективної науково-дослідної роботи провінційних творчих зв'язків з певним провідним науково-культурним центром. У цьому випадку йдеться про зв'язки з ВУАН.

Таким чином, за радянський час не відбулось суттєвих змін у територіальному розміщенні істориків-дослідників в УСРР порівняно з дорадянським часом. Дещо збільшилось значення Одеси, яка стала повноправним центром української національної історіографії 1920-х рр. Концентрація переважної більшості істориків у Києві, Харкові та Одесі сприяла перетворенню цих міст на центри розвитку української історіографії, оскільки без певних кількісних параметрів якісні зміни не можливі. Інше питання полягає у тому, наскільки була виправданою така концентрація.

Надмірне зосередження дослідників у провідних центрах стримувала історичні дослідження в українській провінції. Провінційні дослідники чітко розуміли, що вони через низку об'єктивних причин (традиції, аспірантура, наукові видання, наукові бібліотеки та архіви, можливість отримання наукових звань і вчених ступенів, нарешті наявність визнаних метрів) мусять якщо не приєднуватись, то принаймні «йти у фарватері» певного традиційного центру.

Традиційно, за історико-географічним принципом (відповідно до меж впливу Київського, Харківського та Одеського університетів) до Києва тяжіло Правобережжя (Житомир, Вінниця, Кам'янець-Подільський), до Харкова – Лівобережжя (Полтава, Суми, Луганськ), до Одеси – Південь (Миколаїв, Херсон, Зінов'євськ). Проте, у 1920-ті рр. це тяжіння корегувалось чинниками політико-ідеологічними, наявністю декількох конкуруючих наукових історичних шкіл, зрештою особистими симпатіями. Наголосимо, що не виправдана концентрація істориків у провідних центрах посилювала монополізм, стримувала формування регіональних центрів, гальмувала конкуренцію та перешкоджала прогресивному розвитку історичної науки.

Охарактеризуємо деякі якісні показники науковців УСРР на основі відомостей спеціального обслідування Держплану СРСР у кінці 1928 р. За віком історики найбільш плідного віку (30-65 років) склали 80,8 % від усієї кількості. Цим до певної міри можна пояснити творчий злет у 1920-ті рр. багатьох дослідників та української історіографії в цілому.

Серед дослідників були й досвідчені та авторитетні «метри» (особи у віці понад 65 років склали 2,4 %), що дозволяло забезпечити спадковість у поступі науки. Водночас молоді серед науковців було недостатньо: особи до 29 років склали лише 16,8 % від усіх істориків [885, с. 40]. Це пояснюється

недостатнім рівнем наукової підготовки випускників радянських вузів, зниженням соціального статусу науки тощо.

Таким чином, у 1920-ті рр. «робили науку» переважно вчені старої формації, що підтверджується і співвідношенням категорій науковців, визначених під час проведення вищезгаданого спеціального обстеження Держплану [885, с. 35-37]. Так, до першої категорії були віднесені працівники з дореволюційним науковим стажем, тобто типові «буржуазні» вчені. Вони склали у 1928 р. 60 % від усіх співробітників науково-дослідних установ, зокрема 96 % докторів наук. Серед істориків вчені першої категорії склали 41 %, що можна пояснити політичними переслідуваннями за імперських часів істориків України, які не допускались в університети. До цієї категорії співробітників дослідних установ було віднесено докторів наук та найбільш авторитетних вчених. Саме вони зробили вирішальний внесок у поступ української історіографії 1920-х рр. Завдяки їх діяльності ці роки стали «золотою добою» вітчизняної історичної науки.

До другої категорії зараховують вчених з дореволюційними дипломами про вищу освіту, але які розпочали науково-дослідну та науково-педагогічну діяльність після 1918 р. Дослідники цієї категорії склали 18 % від усіх вчених. Це був своєрідний «другий ешелон». Вони займали переважно посади наукових співробітників чи професорів вузів (скажімо М. Петровський, М. Болтенко, М. Бречкович, Т. Кезма).

Нарешті до третьої категорії віднесли власників радянських дипломів, які склали 20 %. Фактично ж таких осіб було 11-12 %, оскільки майже половина їх за радянський час тільки завершила освіту.

Так, О. Оглоблин закінчив університет у 1919 р. (тобто лише формально вважався радянським вченим), А. Ковалівський, розпочавши навчання у Лазаревському інституті східних мов ще до революції 1917 р., був змушений втекти до батьків і отримав диплом вже Харківського ІНО. Цю категорію вчених також можна сміливо за освітою та переконаннями вважати «нерадянською». Отже, радянська система вищої освіти не готувала кадри належної кваліфікації для наукової роботи, і тому навіть серед аспірантів у 1928 р. власники радянських дипломів склали лише 1/5.

Таким чином, у 1928 р. вчені старої формації (вчені перших двох і частково третьої категорії) склали навіть формально майже 70 % дослідників, зокрема 96 % вчених – найбільш кваліфікованої їх частини. Фактично їх питома вага у провідних установах сягала 90-95 %, оскільки переважна більшість випускників радянських вузів працювали у марксистсько-ленінських установах. Але не вони до кінця 1920-х рр. визначали обличчя історичного знання. Порівняно з природничими науками серед

істориків питома вага вчених старої формації була на 1/3 більшою, що пояснюється більшою політизацією вищої історичної освіти та порівняно більшим часом підготовки дослідників-істориків.

Тому є всі підстави стверджувати, що фактично українська історіографія 1920-х рр. була створена зусиллями вчених старої формації.

Вищенаведений аналіз кількісних і якісних характеристик кадрового потенціалу історичної науки дозволяє відповісти і на питання про співвідношення еволюційних та революційних шляхів поступу історіографів у повоєнне п'ятнадцятиліття. Це питання актуальне з огляду на те, що й до сьогодні не вщухає дискусія про ставлення до радянської спадщини. У сучасному наукознавстві переважає зважений підхід до шляхів перебудови науки, підкреслюється необхідність всебічного використання існуючого наукового потенціалу [975]. Але в історико-науковому плані це питання розроблено недостатньо, побіжно, спеціальні монографічні дослідження відсутні.

Радянська історіографія воліла вивчати революційний шлях створення «української радянської історіографії» [1465, с. 13-32; 1451, с. 10-36]. Лише в окремих працях, що вийшли переважно на хвилі «хрущовської відлиги», йшлося обережно про генетичний зв'язок окремих складових дореволюційного та радянського історичного знання [1551; 1298; 1469].

Останніми роками здійснено декілька вдалих спроб показати роль вчених старої формації у поступі науки й культури 1920-х рр. Особливо детально проаналізовано роль М. Грушевського (йдеться в першу чергу про праці Р. Пирого, монографію П. Соханя, В. Ульяновського і С. Кіржаєва, публікації О. Рубльова та О. Юркової). Питання про значення вчених старої формації в історіографії 1920-х є лише одним з аспектів, хоча й системоутворюючим, проблеми використання дореволюційного наукового потенціалу у радянський час. Нами раніше вже висловлювалась у концептуальному плані думка щодо цього [1161, с. 144-147]. У цьому дослідженні вона буде обґрунтована нижче більш детально.

Що ж стосується кадрового потенціалу, то аналіз його якісних і кількісних ознак (передусім соціокультурної характеристики) у плані співвідношення революційних та еволюційних шляхів розвитку неспростовно свідчить про абсолютну перевагу саме еволюції до кінця 1920-х рр. Цей висновок підтверджується відповідними статистичними відомостями щодо кількісних та ще більшою мірою якісних характеристик кадрового корпусу наукових співробітників дослідних установ історичного профілю. Абсолютну більшість керівників науково-дослідних структур різного рівня, лідерів наукових шкіл, наукових керівників аспірантів, авторів найбільш ґрунтовних праць і т.п. склали вчені старої формації.

Саме вчені старої формації завдяки своєму досвіду, авторитету та впливу на наукове середовище визначали характер української національної історіографії 1920-х рр. Завдяки їх патріотизму, невтомній жертволюбній праці в ім'я науки і народу історична наука зуміла мінімізувати негативні наслідки зовнішніх впливів і мобілізувати внутрішні ресурси, реалізувати прогресивний потенціал внутрішніх закономірностей поступу науки. Лише після їх фізичного усунення на рубежі 1920-х – 1930-х рр. замість «української національної» постала українська радянська історіографія.

Чи відповідав існуючий потенціал об'єктивним потребам суспільно-політичного розвитку Радянської України взагалі й українського національно-культурного відродження зокрема? Так, в цілому відповідав, але ця відповідність була неповною, далекою від потреб соціокультурного розвитку як у кількісному, так і в якісному плані. Йдеться про недостатню кількість науковців, їх похилий вік, надмірну концентрацію у провідних центрах науки й культури та відповідну нестачу їх у провінції. За 1920-ті рр. не виникло нових центрів історичного знання, наближених до провінції, до національної інтелігенції та селянства, які складали соціально-політичну опору українського національно-культурного відродження й українства взагалі, змусили радянський режим проголосити українізацію. До того ж порівняно значна частина істориків була зрусифікована, всім своїм світоглядом і дослідницькими уподобаннями пов'язана з Росією, російською наукою та культурою. На жаль, їм не вдалося поєднати ці переконання з любов'ю чи принаймні повагою до культури та науки України.

Більшою мірою суспільним вимогам відповідала динаміка національного складу наукової інтелігенції. Традиційно серед українських істориків були представники різних національностей – росіяни, білоруси, поляки, греки, євреї, німці тощо. Заходи українізації за короткий час суттєво не змінили, та й не могли змінити, традиційних пропорцій. Скажімо, у 1928 р. українці складали 28 % з-поміж істориків (для порівняння: серед філософів українців було 19 %, економістів – 15 %, філологів – 24 %), тобто серед вчених-гуманітаріїв питома вага українців була найбільшою саме серед істориків. У загальній масі співробітників науково-дослідних установ українців найбільше нараховувалось у ВУАН – 28 %.

Проте саме у роки українізації було закладено основи для зростання кількості українців серед вчених через відповідний набір до аспірантури (серед аспірантів на середину 1920-х рр. вони складали 60 %). Відповідно і в ІНО, де готували істориків, українці становили більше половини студентів [наші підрахунки на основі: 885, с. 35-37]. Так, частка українців у складі науково-педагогічних і науково-дослідних працівників збільшилась за другу

половину 1920-х рр. з 28,1 % у 1924 р. до 45,9 % у 1929 р. [наші підрахунки на основі: 1273].

Отже, попри позитивні зрушення в етнічному складі науковців завдяки українізації та національно-культурному відродженню, він все ж таки не відповідав національній структурі УСРР (нагадаємо, що наприкінці 1920-х рр. українці склали 80 % населення республіки). Це об'єктивно перешкоджало виконанню історичною наукою своїх соціальних функцій.

Аналогічна ситуація склалась і щодо соціальних джерел формування наукової інтелігенції. Прагнення партійно-радянського керівництва змінити класову природу науковців практично не позначилося на реальному стані справ до кінця 1920-х рр. . Це пояснюється як об'єктивними факторами (необхідність достатньо великого терміну для підготовки науковців, відсутність у влади достатніх інтелектуальних та матеріальних ресурсів для реалізації намічених цілей), так і ігноруванням науковим співтовариством настанов режиму. Тому в соціальному складі дослідників абсолютно переважали вихідці з непролетарських (буржуазних і дрібнобуржуазних прошарків), що є традиційним для світової науки. Також традиційно високим був відсоток дітей науковців, тобто наука як певна соціальна система забезпечувала самовідтворення.

Так, у 1928 р. робітники за соціальним станом склали лише 4 % наукової інтелігенції, селяни – 17 %, службовці – 69 %. Навіть у 1930 р. серед співробітників ВУАН – відповідно 11 %, 16 % та 55 %, а також із «чужих класів і станів» – 16 %, «жандармів, поліцейських, білогвардійців» – 2 % [966, с. 5]. Отже, переважна частина науковців була вихідцями з дрібнобуржуазних (точніше сказати, середнього класу) і буржуазних верств, причому майже 1/4 походила з дворян.

Пролетаризація вищої школи та аспірантури у 1920-ті рр. мало зарадила справі, оскільки серед аспірантів дітей робітників було 13 % (хоча порівняно із загальною масою вчених цей відсоток був майже в 3,5 рази вищий), дітей селян – 25 %, службовців – 52 %. Навіть серед аспірантів УІМЛу, де фактор соціального походження мав відігравати вирішальне значення, вихідці з пролетарських сімей склали 14 %, селян – 20 %, службовців та інтелігенції – 66 % [наші підрахунки: 885]. Очевидно, що навіть для тодішнього керівництва УІМЛу була наріжною необхідність приймати до аспірантури за професійними, а не класовими ознаками. В іншому разі марксистська історіографія УСРР не мала б ніяких шансів у конкурентній боротьбі з немарксистськими концепціями.

Зауважимо, що реальна картина була ще більш невтішною для прихильників ідей «радянської» та «пролетаризації» науки через те, що багато

науковців свідомо «корегували» своє соціальне походження. Скажімо, М. Слабченко після утвердження Радянської влади писав про своє пролетарське, навіть «босяцьке» минуле [322, Арк. 6-9; 349, Арк. 9-27; 411, Арк. 17-20]. Між тим деякі обставини його життя дають підстави сумніватися у повній правдивості цих свідчень. Наприклад, квартиру, в якій він мешкав, коли був ще студентом, із родиною, сьогодні займає доцент, родина якого вдвічі більша.

Очевидно, більш точно відображають реальний соціальний стан дані про партійність науковців. У 1928 р. члени КП(б)У склали 17 % від кількості аспірантів і 8 % – від усіх наукових співробітників, зокрема серед українознавців – лише 4 % [34, Арк. 205].

Соціально-класовий склад науковців докорінно змінився лише з середини 1930-х рр. внаслідок погрому української науки. У цьому випадку влада пішла звичним для тоталітаризму шляхом. Лише шляхом репресій радянський режим зміг повернути у бажаний бік динаміку змін класової структури наукової інтелігенції, бо у цивілізований спосіб вирішити це питання радянська влада не спромоглася.

Зрозуміти причини такого стану можна з урахуванням наслідків діяльності аспірантури, яка була головним джерелом поповнення науковців. Зауважимо, що у дореволюційний час склалися певні традиції підготовки науковців (інститут «професорських стипендіатів»), що передбачало закордонні наукові відрядження (навіть тимчасова відмова від них за часів Миколи I мала згубні наслідки); ретельний відбір кандидатів; можливість корегування вченою радою вузу змісту, форм і матеріального забезпечення, зважаючи на конкретні обставини; високі вимоги до кваліфікаційного рівня; неформальні стосунки учителів з учнями, що дозволяло зберігати й розвивати традиції наукової роботи, громадські позиції, менталітет тощо [1545, с. 75-81; 736, с. 142, 165].

В УСРР порівняно з іншими радянськими республіками швидко було відновлено аспірантуру, і перші аспіранти-історики з'явилися навесні 1922 р. [33, Арк. 101-119; 35, Арк. 59]. Але якщо у 1922-1927 рр. становлення аспірантури проходило майже природно, під впливом об'єктивних закономірностей, то з 1928-1929 рр. її було перетворено відповідно до рішень X з'їзду КП(б)У [843, с. 534, 537] на одне з найефективніших знарядь радянської українознавчої історіографії.

Протягом першої половини 1920-х рр. було визначено юридичний статус аспірантури, встановлено обов'язкову стипендію (її розмір за 1922-1926 рр. збільшився з 12,5 до 75 крб.), було заборонено відволікати аспірантів від навчання, а термін аспірантури збільшено з двох до трьох

років тощо [34, Арк. 213; 338, Арк. 1-21; 1196, с. 55]. Було знайдено вихід і щодо подолання недостатньої наукової підготовленості випускників радянських вузів. Завдяки ініціативі самих науковців і за підтримки НКО УСРР у 1922 р. було запроваджено двохрічний інститут кандидатів в аспіранти, які готувались на семінарах підвищеного типу (щось на зразок сучасної магістратури), у наукових гуртках, товариствах. Так, у 1926 р. у шести семінарах підвищеного типу, одинадцяти наукових гуртках та двох студентських наукових товариствах майже 50 чоловік (студенти-старшокурсники і молоді спеціалісти) готувались до аспірантури [813; 1245, с. 107-109]. Все це дозволило створити чітку систему добору і виховання наукової молоді за схемою: студентський науковий гурток (товариство) – семінар підвищеного типу – аспірантура.

За першу половину 1920-х рр. аспірантура була створена при науково-дослідних кафедрах, провідних наукових музеях і бібліотеках, УІМЛі. У 1924 р. було відкрито аспірантуру при академічній Науково-дослідній кафедрі історії України М. Грушевського [55, Арк. 2; 67, Арк. 5-6]. Внаслідок цього кількість аспірантів в УСРР досягла 585 осіб, серед яких 9 % становили історики [1116, с. 113; 853, с. 506]. Але така кількість, за нашими оцінками, задовольняла реальні потреби лише на половину.

Навчання в аспірантурі з ініціативи вчених старої формації було спрямоване не стільки на формальний бік справи (захист промоційної роботи), скільки на якість підготовки аспірантів-істориків до повноцінної самостійної наукової праці. Головна увага надавалась широкій гуманітарній підготовці, оволодінню методологією та методикою дослідної роботи, засвоєнню традицій вітчизняної історіографії.

Скажімо, М. Грушевський наголошував, що аспіранти його кафедри мають отримати ґрунтовну і всебічну історичну підготовку з особливим нахилом до соціально-економічних, культурних і соціологічних аспектів та при першочерговій увазі до еволюції політико-державних інституцій, до генези національного відродження та національного визначення українського народу [67, Арк. 52-53]. Наголосимо, що у такий спосіб готували істориків-соціологів, а не істориків-народників. Інакше кажучи, еволюцію методологічних переконань М. Грушевського в бік державництва та соціологізму ця програма навчання аспірантів засвідчує недвозначно.

Перші два роки аспіранти вивчали методологію та методику науково-дослідної та науково-педагогічної роботи, історіографію та джерелознавство та низку спецкурсів, готували наукові доповіді. В обов'язковому порядку складали іспит з «політичного мінімуму» – теоретичні основи марксизму, політекономію, економічний матеріалізм, історію революції та революцій-

них рухів, радянську конституцію. Дехто з найбільш підготовлених працював над «промоційною» роботою. Аспіранти кафедри М. Грушевського також вивчали соціологію історії та історію національно-визвольних змагань українського народу [432, Арк. 1-6; 1119, с. 68; 1445, с. 387-388].

Теоретичне навчання органічно поєднувалось з практикою, аспіранти були, як правило, повноправними членами наукових колективів. М. Грушевський, Д. Багалій, М. Бережков, М. Слабченко, Д. Яворницький та інші керівники досить високо «підняли планку» вимог до аспірантів, і це керівництво здебільшого не було дріб'язковим, а передбачало свідому й активну участь у навчанні молодих науковців [1445, с. 334; 549, с. 398-399].

Принципово важливою була участь аспірантів у формуванні та розвитку наукових історичних шкіл української історіографії. Перед ними ставилось завдання опанувати і творчо продовжити дослідницькі традиції наукової історичної школи, бути піонерами у застосуванні нових методів, методик чи розробок нової проблематики. Скажімо, учні Д. Яворницького вивчали Запорожжя, Д. Багалія – переважно Слобожанщину, М. Слабченка опановували соціально-економічну проблематику державницьких підходів, аспіранти М. Грушевського мали отримати «тверді соціологічні підстави своєї наукової освіти» [1495, с. 207].

Аспірантура не була єдиним джерелом поповнення науковців – через її недостатній розвиток, політичні та бюрократичні перешкоди і деякі інші причини: мізерну матеріальну забезпеченість, побоювання втратити хорошу посаду при переході на стаціонар, неможливість переїзду до місця навчання, обмеженість прийому на роботу «класово ворожих елементів», певну заполітизованість навчання та відсутність значного кола історичних спеціальностей. Тому в багатьох закладах (комісіях ВУАН, наукових товариствах, музеях) молодих дослідників готували за допомогою інших форм – різноманітних семінарів, експедицій, стажування тощо [798, с. 48-49; 801, с. 7-9; 878, с. 233; 671, Арк. 97-99].

Аспірантура і взагалі підготовка наукової молоді перебувала під особливо пильним партійним контролем. Наприклад, VII конференція КП(б)У постановила вважати розбудову аспірантури важливим політичним завданням, квітневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У підкреслив необхідність збільшити серед аспірантів питому вагу українців, X з'їзд КП(б)У (1927 р.) зобов'язав НКО УСРР різко збільшити кількість аспірантів [1259, с. 52; 843, с. 246-247, 534-537]. У цілому партійні органи прагнули перетворити аспірантуру в надійний засіб поповнення науки «червоними дослідниками» на кшталт «червоних професорів» і при цьому створити пільгові умови аспірантам УІМЛУ та «класово близьким» елементам.

Зокрема йдеться про постійні чистки аспірантів, невиправдане розширення аспірантури УІМЛу, вимоги прийняття до аспірантури за класово-партійними ознаками та забезпечення 99-відсоткового успішного випуску від числа прийнятих осіб, доведення стипендії аспіранта-уїмелівця до 83 % ставки академіка і встановлення їм фактичного терміну навчання у п'ять років (два роки підготовчого відділення та три роки безпосереднього навчання), суттєве збільшення підготовчого відділення УІМЛу [853, с. 506; 154, Арк. 1-22; 123, Арк. 18-19; 147, Арк. 7].

Але якщо до 1926 р. політизація лише заважала діяльності аспірантури, то з 1927-1928 рр. і особливо після початку погрому української національної історіографії та різкого загострення дефіциту кадрів вона стала визначальною. Це вкрай негативно позначилось на діяльності аспірантури і в кінцевому підсумку призвело до її переродження.

Скажімо, якщо спочатку чистки аспірантів відбувались за тими ж критеріями, які застосовувались і до інших категорій науковців, – наукові досягнення, педагогічна робота, участь у громадському житті, складання іспиту з «політичного мінімуму», то з 1927 р. вони стали визначальними та проводилися суто за ідеологічними ознаками.

Аналогічне відбувалось і з прийомом до аспірантури: якщо в першій половині 1920-х рр. йшлося про обов'язкове врахування класово-партійних ознак, то з 1927 р. вони стали визначальними [73, Арк. 5-6; 156, Арк. 2-15; 157, Арк. 73-76]. Внаслідок тотальної політизації навіть добрі заходи (скажімо, семінари підвищеного типу як інститут кандидатів в аспіранти) перестали приносити користь науці [929, с. 12-14; 843, с. 34; 930, с. 11-14]. Але навіть «вихолощена» аспірантура 1920-х рр. не задовольняла владу, і тому було вжито ряд надзвичайних заходів щодо її докорінної перебудови.

В першу чергу було різко, суто механічно, збільшено кількість аспірантів з 1175 у 1929 р. до 2713 у 1932 р. і заплановано 4175 на 1933 р.; у 1930 р. було відкрито річні курси на 1,5 тис. осіб для підготовки до аспірантури [1273, с. 137]. Внаслідок цих процесів погіршився якісний склад аспірантів, невиправдано збільшилась їх питома вага у загальній масі науковців: якщо у 1922 р. вони складали 27 % від кількості співробітників позаакадемічних установ, то у 1928 р. – вже 46 % (див.: табл. 2.1) [853, с. 408-409; 662, Арк. 1-32; 150, Арк. 14-135].

Суттєво збільшилось навантаження на наукових керівників, що з урахуванням їхнього переважно похилого віку робило керівництво аспірантами багато в чому формальним. Запровадження такого «бригадного методу» звело їх роль нанівець. Перелік негараздів можна продовжити, але переродження аспірантури з кінця 1920-х рр. не підлягає сумніву.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що аспірантура була складним і неоднозначним соціально-науковим інститутом, який характеризувався позитивними й негативними рисами. Міра їх співвідношення поступово змінювалась. На рубежі 1920-1930-х рр. аспірантура почала у масовому порядку готувати типових радянських істориків. Негативною рисою аспірантури була відмова від дореволюційних і світових традицій, зокрема тих форм підготовки наукової зміни, які виправдали себе (навчання за кордоном, увага до індивідуальної підготовки, семінари видатних вчених тощо); відбір аспірантів за соціальними та політичними ознаками; певна недооцінка теоретико-методологічної підготовки як реакція на насадження марксизму; «заощадження» коштів на необхідні складові підготовки аспірантів (стипендії, відрядження тощо).

Але ці риси стали переважати з кінця 1920-х рр. , коли було практично усунуто від керівництва аспірантурою вчених старої формації. До цих трагічних подій вчені-патріоти успішно в цілому «тягли аспірантський віз» попри всі труднощі та негаразди, продовжували розвивати кращі вітчизняні та світові традиції підготовки наукової молоді – ретельний підбір кандидатів; залучення аспірантів до наукового життя; органічне поєднання теоретичної та практичної підготовки, традицій і новацій; виховання аспірантів у межах існуючих наукових шкіл.

Більшість аспірантів успішно виконували доволі складні навчальні завдання. За даними М. Грушевського, за станом на 30.08.1930 р. десять його аспірантів захистили промоційні роботи та ще п'ятнадцять успішно виконували плани, більшість аспірантів з успіхом перейшли до самостійної науково-дослідної роботи (в літературі зустрічаються і такі цифри: з більш як тридцяти аспірантів захистили промоційну роботу одинадцять [1566, с. 129]). Багато випускників аспірантури успішно «ввійшли» в українську історіографію, причому цьому сприяла по-справжньому «батьківська» опіка керівників та їх уміння подолати власні амбіції чи особисті непорозуміння заради влаштування своїх аспірантів [1433, с. 201].

Аспірантура 1920-х рр. дала науці цілу когорту дослідників, чимало з яких попри несприятливі умови збагатили вітчизняну історіографію, – О. Баранович, М. Ткаченко, с. Шамрай, А. Ковалівський, А. Козаченко, М. Пакуль, М. Горбань, М. Редін, К. Антипович, В. Євфимовський, Л. Окиншевич, Д. Кравцов та інші [1460, с. 3-4; 1445, с. 387; 748, с. 165; 1074, с. 106-131].

Зрозуміло, що кадровий потенціал науки – це до певної міри абстрактне поняття. Дійсний потенціал складається з конкретних дослідників-особистостей. А люди, тим більше вчені, без бодай мінімальних матеріально-побутових умов працювати нормально не могли. Вчені разом із українським

народом відчули голод 1921-1923 рр. та карткову систему кінця 1920-х рр., пережили всі труднощі матеріально-побутових негараздів початку індустріалізації. Єдина особливість полягала в тому, що вчені-історики всі лиха, негаразди та соціальні катаклізми переживали ще гостріше за інші соціальні верстви. До того ж влада цю об'єктивну соціальну незахищеність свідомо та послідовно посилювала.

Оцінюючи в цілому матеріально-побутові умови життя вчених як незадовільні, все ж у їхньому матеріальному становищі доцільно виділити три періоди: початок 1920-х рр. (1920-1923 рр.), середина 1920-х рр. (1924-1928 рр.) і кінець 1920-х рр. Якщо говорити про стартові умови, то уже в 1921 р. через війни, революції та «воєнний комунізм» учені перебували майже на межі фізичного виживання [761]. У 1921 р. було прийнято постанови РНК УСРР «Про поліпшення стану наукових робітників» (30.08.1921 р.) і «Про соціальне забезпечення заслужених робітників науки» (13.09.1921 р.), які передбачали забезпечення академпайками всіх за списками НКО УСРР (складались за участю вчених). Передбачалось також надання науковцям одягу та інших речей першої необхідності. Постанови клали край реквізиції житла та іншого майна, планували підвищити оплату праці. Для постійної соціальної допомоги вченим було створено Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСВ), статут якого було затверджено 31.10.1921 р. [852, с. 129-130, 131-141].

Деякі особливі пільги (видання за рахунок держави праць, спеціальні умови оплати праці та пенсії, персональні пайки, звільнення від повинностей і податків тощо) були законодавчо декларовані щодо деяких видатних вчених, зокрема Д. Багалія і Д. Яворницького [827, с. 288]. Але в реальному житті ці особливі пільги ніколи не були реалізовані.

Практичне втілення наміченого дозволило дещо поліпшити матеріально-побутові умови життя вчених: збільшився обсяг академпайків та їх кількість (видавали до 5 тис., що забезпечувало й членів родини вченого), налагоджено їх регулярну видачу, було створено мережу лікувальних закладів і кооперативів [45, Арк. 27].

Цьому питанню присвячено чимало досліджень, зокрема монографічних і сучасних [1253; 1436; 1273], а тому ми виділимо лише три аспекти. По-перше, значна частина декларованих заходів не виконувалась не лише через об'єктивні причини (нестача коштів і ресурсів) та бюрократизм, але й, головним чином, через вороже ставлення значної частини місцевого керівництва до науковців. Для партійних бюрократів середньої ланки науковець не відрізнявся від буржуя [955; 682, Арк. 43; 419, Арк. 39-40]. Зрештою це визнала і влада, у 1923 р. в котре заборонивши самочинні

виселення вчених, конфіскацію їх меблів, «ущільнення» житлової прощі, стягування надмірних податків і платежів [827].

По-друге, всі пільги найбільш видатних науковців не порівнені з номенклатурними привілеями, що недвозначно свідчить про реальні пріоритети влади [1238].

По-третє, на початку 1920-х рр. вперше і востаннє українські радянські вчені отримували міжнародну гуманітарну допомогу [734, с. 26-27; 835, с. 283-284]. Брала в цьому участь і українська діаспора – УВУ, українське студентство Чехословаччини, яке утворило спеціальний Комітет допомоги культурним силам України. Проте, і це теж було характерно, влада відмовилась дозволити безмитний пропуск гуманітарної допомоги, паперу та наукової літератури, а ВУАН та ВУКСВ гроші на мито навіть у 1923 р. не мали [827, с. 350].

Нарешті, досягнутий рівень життя на 1923-1924 рр. був вражаючо злидений. Ситуація покращилась у 1924-1927 рр. за рахунок суттєвого підвищення зарплатні, переводу всіх натуральних надходжень у грошовий вимір, упорядкування ставок, поліпшення соціального забезпечення та загального підвищення добробуту в країні в роки непу [див. табл. 2.3].

Таблиця 2.3.

**Заробітна плата співробітників науково-дослідних установ
(у червінцях)**

Категорії співробітників	ВУАН		Науково-дослідні кафедри				
	Академік	Штатний співробітник	Керівник кафедри	Керівник секції	Дійсний член	Науковий співробітник	Аспірант
Роки							
1923	40	30	25	18,7	18,7	12,5	12,5
1925	115	60,5	90	50	78	78	45
1927	180	65	97	78	58	58	75

Таблиця складена на основі: 790, с. 5; 799, с. 3; 800, с. 5; 883; 35, Арк. 17; 36, Арк. 128; 618, Арк. 50.

Для порівняння зазначимо, що тодішній карбованець (червінець) дорівнював половині долара та довоєнного карбованця, а у 1913 р. ординарний професор отримував 500 карбованців на місяць, екстраординарний – 300-350 крб. (не рахуючи додаткових сум на найм і утримання житла), старший асистент – до 150 крб. [1208, с. 7-8; 1273, с. 91].

В умовах фінансової стабілізації 1923-1927 рр. заробітна платня науковців суттєво підвищилась: в академіків – у 4,5 рази, співробітників

науково-дослідних кафедр – у 3,4 рази, стипендії аспірантів – у 5 разів (таблиця 2.3). Для окремих категорій науковців, враховуючи недостатність матеріального забезпечення, було встановлено персональний оклад у розмірі 150 крб. (академіки Д. Багалій і В. Бузескул отримували академічну пенсію у розмірі повного посадового окладу), майже половина наукових і науково-педагогічних працівників мали через ВУКСВ «додаткове забезпечення».

Але всі науковці змушені були підробляти, зокрема у вузах (там ставка професора майже вдвічі перевищувала ставку академіка), йшли на одночасну працю на декількох посадах, буквально ганялися за гонорарами за публікації чи виконання певних науково-дослідних робіт. Скажімо, у 1923 р. з 18 членів науково-дослідної кафедри вивчення Поділля (12 осіб) 2/3 вчених підробляли у вузах, 3 – у школах, 3 – в архівному управлінні та музеї (причому декілька чоловік одночасно працювали у трьох і більше місцях) [827, с. 335]. Зрозуміло, що їм було не до науки: «... платні дуже маленькі, – зауважував М. Грушевський у листі до В. Кузіва у 1924 р., – і люде мусять набирать по кілька посад, бігають з одної до другої цілей день, і через се робота їх лиха, непродуктивна» [294, Арк. 312].

Підробітки науковців у вузах були вкрай важкі фізично і психологічно, особливо для дослідників старої формації (хоча треба врахувати також, що тодішнє навчальне навантаження викладача вузу було вчетверо менше за сучасне). Лише поодинокі вчені ніде не підробляли. В середньому професор з підробітками мав платню, еквівалентну 150 доларам на місяць, а видатні вчені рівня М. Грушевського – 200-250 [869, с. 59]. Інакше кажучи, у 1924-1927 рр. заробітна плата науковців забезпечувала хоч і невисокий, але достатній і стабільний для життя рівень. Тому тоді було важко влаштуватись штатним науковим співробітником [1097].

Проте цей рівень був пристойним порівняно лише з початком 1920-х рр., що не дуже тішило соціальне самопочуття науковців. Наявні були випадки порушення соціальної справедливості (в УІМЛі, скажімо, зарплатня була в 1,5 рази вища), нижчий рівень оплати порівняно з вченими-росіянами та викладачами вузів, перебування майже третини науковців поза штатом, що дозволяло отримувати зарплатню лише епізодично і взагалі низький рівень оплати праці був десь на рівні вчителя [150, Арк. 119-142; 799, с. 3; 618, Арк. 50; 346, Арк. 4].

Заробітна платня не дозволяла повноцінно займатись науковою роботою. Скажімо, В. Міяковському, директору Центрального історичного архіву, у наукових справах необхідне було відрядження до Ленінграда. Між тим, коштів у держави не знайшлося, а на свою зарплатню він фізично не міг здійснити подорож: при зарплаті у 80 крб. лише квитки коштували 109 крб.

Аналогічними були справи і з публікаціями: держава грошей на ці справи не давала, друк же монографії коштував 1,5 місячної зарплати академіка [1495, с. 162-164; 1460, с. 10]. Безпосередні звернення науковців до влади з приводу підвищення зарплатні залишились без відповіді [1546, с. 137].

Ось так, скажімо, оцінював матеріальний стан вчених М. Грушевський у листі до американського робітника Е. Фариняка у 1924 р.: «Як академік я маю тепер місячно 46 рублів нової валюти = 23 долляри, а сього вистачає для нашої родини на обід. На сніданок і вечерю треба іншим способом заробляти, і на все інше також... платні смішно маленькі в порівнянні з ціною поживи, а що вже казати про одягу, обуву і т.п. Порядні черевики коштують 10 долярів – і се звичайна місячна платня для багатьох...» [864, с. 107].

Погано було і з житлом: житлових кооперативів мало, ціни на них високі, а тому більшість вчених мешкало у старих невідремонтованих помешканнях, нерідко без комунальних зручностей [1518, с. 89]. Що вже казати про житло більшості науковців, якщо рішення Малої Президії ВУЦВКу про повернення будинка М. Грушевському від 1.07.1924 р. [869, с. 50] до 1927 року залишалось невиконаним, і він «... до сих пор, например, – наголошував у листі до Голови ДПУ УСРР В. Балицького Київський окружний відділ ДПУ, – не имеет квартиры. Он живет в двух комнатах, из них одна холодная, а в другой течет с потолка. Два года возятся с этим и не могут дать ему квартиру» [1433, с. 170].

Зважаючи на все вищенаведене, є всі підстави вважати матеріальне положення науковців у 1924-1927 рр., тобто у кращі роки аналізованого періоду, щонайменше «важким» [1077, с. 24-25]. У наступні роки для тих, хто уникнув репресій, знов постало питання про фізичне виживання. Лише історики-марксистки мали забезпечений мінімум завдяки пайкам.

Підсумовуючи зазначимо, що у 1920-ті рр. національна історіографія творилась головним чином ученими старої формації. Завдяки їх зусиллям було мінімізовано негативний вплив політизації науки, зросла чисельність дослідників, створено чітку систему підготовки наукової молоді. Статистичний аналіз кількісного та якісного складу вчених-істориків показує, що крім незаперечних, позитивних рис (значна питома вага досвідчених фахівців, створення стрункої системи підготовки наукової молоді, поява нових центрів історичного знання) він мав чимало недоліків (надмірна концентрація вчених у провідних центрах, невідповідність національній структурі населення).

Але патріотизм, служіння науці, відданість справі більшості вчених дозволили в цілому успішно подолати ці труднощі в умовах незадовільного матеріального забезпечення науки та науковців. Значна кількість талановитої

молоді та ефективність діяльності механізму відтворення науковців свідчили про неабиякий потенціал подальшого прогресивного поступу історичної науки. На користь цього свідчить і переважання рис спадковості, континуїтету в змінах соціального складу науковців.

Кількісний і якісний склад вчених-дослідників 1920-х рр. у цілому відповідав об'єктивним потребам суспільного розвитку, забезпечуючи відповідні вимоги українізації, національно-культурного відродження.

Ситуація почала корінним чином змінюватися з кінця 1920-х рр. Унаслідок посиленого наступу радянського режиму і тотальної політизації історичного знання соціальний склад науковців зазнав принципових змін, що завадило поступовості у розвитку історичної науки. Вчені старої формації та історики-немарксистки були насильницьким шляхом відсунуті від дослідницької праці. Соціальне обличчя української історіографії стала визначати наукова молодь, професійна підготовка та політико-методологічні переконання якої в цілому не дозволяли продовжити попередні традиції української національної історіографії. До того ж і працювати їм доводилось у специфічних умовах сталінського тоталітаризму. Внаслідок остаточно перемогли революційні тенденції у поступі історичного знання в УСРР.

Аналіз соціально-політичних умов функціонування історичної науки свідчить, що в цілому вони аж ніяк не сприяли її природному розвитку в плані органічного поєднання вітчизняного і світового досвіду. Позитивні зовнішні імпульси (відродження української державності, національно-визвольні змагання, українізація) поступово згасали і в кінці 1920-х рр. зійшли нанівець.

Вирішальне значення у зміні соціально-політичних підвалин функціонування історичної науки в УСРР мала політика правлячої державної партій. Так, на з'їздах і конференціях ВКП(б) і КП(б)У розглядалися концептуальні складові політики у сфері науки взагалі та різноманітні аспекти діяльності комуністичних науково-ідеологічних структур (УІМЛ, істпарти, істмоли) зокрема, причому соціально-гуманітарним наукам, історичному знанню надавалась першочергова увага. Реалізація цих рішень здійснювалась секретарями, організаційними та агітаційно-пропагандистськими відділами партійних комітетів, які відповідним чином керували діяльністю державних і громадських структур.

Комітети КП(б)У брутально, «революційними» заходами й методами контролювали і скеровували ідейно-теоретичну спрямованість наукових розробок, нав'язували марксистсько-ленінську методологію (а з кінця 1920-х – сталінську), визначали проблематику досліджень, зобов'язували вчених брати участь у «соціалістичному будівництві».

В першу чергу партійні комітети опікувались запровадженням в історичні дослідження більшовицької ідеології та марксистсько-ленінської методології. Це досягалося прагненням у будь-який спосіб забезпечити найкращі умови для появи, зміцнення і згодом зайняття панівного становища партійно-ідеологічними структурами (кращі матеріальні умови порівняно з державними дослідними установами значною мірою за рахунок державного бюджету). По-друге, використовувалися будь-які важелі ідеологічного та адміністративного впливу – аж до репресій включно – для переведення на «марксистські рейки» всіх інших науково-дослідних структур.

В умовах непу, українізації та національно-культурного відродження правлячо-державна партія була змушена вдаватися до тимчасових компромісів і маневрування для політичної нейтралізації наукової інтелігенції. Скажімо, партія неначе заплющила очі на певні прояви фронди науковців, дозволила створювати деякі громадські структури вчених (наукові товариства, секції наукових робітників), обмеживши їх участь у реалізації політики в науковій сфері, партійні керівники нерідко були присутні не лише на всеукраїнських наукових форумах, але й на звичайних засіданнях наукових товариств чи науково-дослідних кафедр, протегуючи (до певної міри) лояльним до режиму вченим старої формації тощо.

Проте ці тактичні маневри аж ніяк не означали відхід комуністичної партії від притаманних більшовизму методів вирішення суспільних проблем. З 1928 р. саме вони – політизація та ідеологізація, брутальне втручання у вирішення суто наукових проблем, встановлення монополії на істину, репресії щодо реальних, потенціальних і уявних дисидентів тощо – стали основними методами керівництва історичною наукою, були нав'язані і відповідним державним структурам.

Відповідно до настанов В. Леніна та Й. Сталіна головним важелем партійного керівництва наукою була кадрова політика, спрямована на підбір і розстановку таких кадрів від НКО до кожної науково-дослідної установи, які б забезпечили найбільш послідовну реалізацію політики партії. Внаслідок цього методично усувались від керівництва науковими дослідженнями всі противники сталінізму – від М. Грушевського до М. Яворського. Надіям частини українських вчених на можливість пристосуватись до радянських політичних реалій чи за допомогою українізації відвоювати можливість природного розвитку для національної історіографії в кінці 1920-х рр. було покладено край.

«Соціальне замовлення» радянської влади формулювалось поступово, паралельно з утвердженням в УСРР тоталітаризму й перетворенням її на територіально-адміністративну одиницю СРСР. Виконання «соціального

замовлення» в умовах диктатури пролетаріату та унітарної тоталітарної держави об'єктивно здійснювалось шляхом одержавлення, монополізації та безальтернативності, бюрократичного адміністрування, ідеологізації та політизації, директивного планування, заборони свободи дослідницької думки, відмови від використання надбань світової та вітчизняної науки.

Разом із тим ці тенденції перемогли не відразу. В першій половині 1920-х рр., в умовах певного плюралізму і розгортання українізації історична наука отримала порівняно сприятливі умови для свого розвитку. Її характер зумовлювався значною мірою об'єктивними потребами національно-культурного відродження.

З другої половини 1920-х рр. посилювався негативний, руйнівний по суті вплив радянських соціально-політичних реалій на українську історіографію. Визначальним він став на рубежі 1927-1928 рр., коли було чітко і однозначно сформульовано політичне завдання для істориків – обслуговувати ідеологічні потреби сталінської політичної системи. В кінці 1920-х рр. позитивні зовнішні фактори становища національної історіографії в УСРР були остаточно ліквідовані.

Паралельно йшло поступове формування і зміцнення адміністративно-командного, репресивно-бюрократичного партійно-державного механізму керівництва історичною наукою. Ця поступовість обумовлювалась існуванням широкої хвилі національно-культурного відродження, підтримкою українізації значною частиною суспільства, поширенням націонал-комунізму, антирадянськими настроями та діями більшості вчених, слабкістю марксистської історіографії та недосконалістю самого партійно-радянського механізму керівництва наукою у першій половині 1920-х рр. Тому в діяльності державних структур щодо історичної науки були як позитивні, так і негативні риси.

Так, практично до кінця 1920-х рр. управлінські структури, діючи в цілому відповідно до партійних настанов, попри застосування командно-адміністративних методів (до репресій включно) не змогли нівелювати прогресивних тенденцій у поступі національної історіографії.

Ситуація докорінно змінилася у другій половині 1920-х рр., коли було приборкано українізацію, а націонал-комунізм і державний апарат управління наукою були поставлені під контроль прибічників сталінського курсу. Отже, всі основні елементи радянського варіанту механізму тотального контролю над наукою були в цілому сформовані й почали активно діяти. В кінці 1920-х рр. панівними рисами керівництва історичною наукою стали повне підпорядкування наукових установ, знищення їх автономії, відмова від світових і вітчизняних традицій наукового будівництва, перетворення науково-дослідних установ на ідеологічні підрозділи КП(б)У.

Головною перешкодою на шляху перетворення української національної історіографії на українську радянську була позиція вчених-істориків. Попри певні негаразди в своєму середовищі, поступливість і капітулянство

окремих вчених і навіть груп українських істориків вони змогли завдяки дійсно громадянській позиції, мужності й мудрості, вірності ідеалам наукової істини, досвіду й авторитету, вмілому пристосуванню до специфічних умов радянської дійсності забезпечити до кінця 1920-х рр. прогресивний розвиток науки.

Влада доклала чимало зусиль для підкорення спільноти вчених-істориків, використовуючи різноманітні засоби – від поступок до арештів окремих категорій дослідників і навіть «індивідуальних програм» щодо лідерів історичної науки. Об'єктивною основою цього наступу були соціальні наслідки революційних перетворень, які вкрай негативно позначились на соціально-політичному становищі науковців і зрештою зруйнували їх ментальність, традиційні механізми взаємодії науковців із суспільством.

В умовах посиленого тиску з боку радянської влади на історичну науку, поступового посилення негативних впливів зовнішніх щодо історіографії факторів вирішального значення набувала реалізація внутрішніх, суто наукових, факторів розвитку історичного знання. Кадровий потенціал української національної історіографії 1920-х рр. об'єктивно і суб'єктивно виявився готовим до цього. Вирішальне значення мала наявність у кадровому корпусі істориків досвідченого, кваліфікованого та патріотично налаштованого загону вчених старої формації, які очолювали науково-дослідну, науково-організаційну та науково-педагогічну роботу попри ідеологічні, матеріально-побутові та інші труднощі й негаразди.

Радянський режим чітко усвідомлював, що без усунення цієї категорії істориків і заміни їх радянськими вченими, випускниками радянських вузів і радянської аспірантури, змінити характер української історіографії неможливо. Намагання вирішити цю проблему за допомогою посиленої підготовки істориків-марксистів, тиску та політизації науки до кінця 1920-х рр. бажаних наслідків не дали, влада вдалась до масових репресій в умовах «наступу соціалізму по всьому фронту». Внаслідок цього кадровий корпус історичної науки зазнав принципових змін: на середину 1930-х рр. було усунуто від історичних досліджень практично всіх науковців, які «робили науку» в 1920-ті рр.

Таким чином, соціально-політичні умови становища історичної науки УСРР протягом 1920-х рр. кардинально змінились. Якщо до кінця 1927 р. вони все ж залишали певні шанси для існування національної історіографії (чим вона і скористалась – *С.В.*), то в кінці 1920-х рр. почалось нищення національної історіографії. Аналогічна тенденція простежується на динаміці змін форм організації історичних досліджень – саме цьому питанню й присвячено наступний розділ.

3. НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА СИСТЕМА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДНИХ СТРУКТУР

У наукознавстві термін *система організації науки* використовується у широкому та вузькому сенсі. У випадку широкого тлумачення організація науки рівнозначна наукознавству й охоплює всі проблеми науки як соціального феномену – від загальних до конкретних. У вузькому значенні – це генезис органів управління наукою, наукових центрів та установ, їх структури та взаємодії, вплив форм організації досліджень на поступ науки. Саме останній аспект – історія історичної науки в науково-організаційних формах, поступ організаційних підвалин історичних досліджень – і є об'єктом аналізу в цьому розділі.

3.1. Історичні установи Всеукраїнської Академії наук

Українська Академія наук (з 1921 р. – Всеукраїнська Академія наук) була створена як центральна державна наукова установа, головним завданням якої було «задоволення матеріальних і духовних потреб народу» [780, с. 1-2]. Відповідно вивчення історії України було одним з її пріоритетних завдань. «... Як найвища вкраїнська наукова національна установа, – наголошувалось у її статуті, – Академія ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу» [994, с. 3].

Саме життя поставило перед новонародженою академією два стратегічні завдання: знайти своє місце у світовій науці та стати дійсно національною установою, науково «супроводжувати» реалізацію корінних інтересів України. Відповідно у статут було закладено такі концептуальні положення:

- перетворити академію у важливий чинник поступу культури й освіти зокрема та відродження української державності взагалі;
- забезпечити пріоритетність соціально-гуманітарних наук взагалі та українознавства зокрема, що є запорукою національно-культурного та національно-державного відродження;
- академія має формуватися як самоврядна організація на засадах демократизму, автономії від влади у питаннях внутрішньоакадемічного життя та організації науково-дослідної роботи;
- надати їй всеукраїнського характеру в сфері діяльності та створення мережі наукових центрів по всій Україні.

При визначенні форм організації наукових досліджень передбачалось творчо використовувати світовий досвід [741], причому традиційна орієнта-

ція на європейські традиції органічно доповнювалася врахуванням національної специфіки [1537, с. 4-5].

На визначення конкретних форм організації історичних досліджень на початковому етапі вирішальний вплив мав генетичний та організаційний зв'язок з українськими громадськими інституціями і науковими товариствами. Йдеться зокрема про генетичний зв'язок ВУАН з дореволюційними науковими товариствами (Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українське Наукове товариство у Києві); злиття УАН з УНТ влітку 1921 р. (що й зумовило перейменування УАН у ВУАН) – зі збереженням традицій, кадрів, матеріальної бази та філій останнього [789, с. 6-7; 790, с. 37]; з приєднанням до академії наук у 1921 р. як автономної структури Історичного товариства Нестора-Літописця [672, Арк. 135].

Ці та інші подібні факти дали підстави деяким дослідникам обґрунтовано визначити характер ВУАН у першій половині 1920-х рр. як «державно-громадський» [1461], а також дозволяють характеризувати ВУАН не лише в цілому, але й значну частину її історичних установ як законних спадкоємців дореволюційної національної історіографії не тільки у концептуальному, а й у науково-організаційному плані. Наприклад, у 1921 р. Археографічна комісія ВУАН увібрала в себе три археографічні установи – Комісію для розбору давніх актів, Археографічні комісії УНТ та УАН – і стала їх логічним продовженням [827, с. 468].

ВУАН до 1928 р. значною мірою була автономною за внутрішньою структурою. Так, після перемоги Радянської влади РНК УСРР призупинив чинність статуту академії [931]. 23.02.1921 р. НКО УСРР визнав УАН всеукраїнською державною науковою установою, але підпорядкував її вже не вищим органам, а відомству – Науковому комітету НКО УСРР [42, Арк. 8]. 14 червня 1921 р. РНК УСРР затвердив вироблене НКО України Положення про Всеукраїнську Академію наук, відкинувши її прагнення зберегти автономію і відсторонивши академію від розробки власного статуту [31, Арк. 56, 84]. Новий статут, закріпивши юридично статус ВУАН як вищої державної наукової установи, водночас чітко визначив її підпорядкованість Наркомпросу навіть у науково-організаційних питаннях: структура ВУАН, функції її окремих установ мали визначатись інструкціями НКО УСРР [993].

Проте, фактично нові положення діяли частково, в цілому продовжували існувати попередні статутні норми, а намічена перебудова (поділ на шість відділів замість трьох, запровадження секцій як основної структурної ланки) була проігнорована. Обговоривши новий статут [993], Спільне зібрання ВУАН ухвалило: «У зв'язку з відсутністю у новому статуті подробиць внутрішнього життя УАН постановлено тимчасово користуватися

всіма правилами давнішого статуту і постановами Спільного зібрання, якщо вони не суперечать новому статуту» [827, с. 473-474; 526, Арк. 11].

Влада мала визнати академічний статут 1918 р. щодо структури ВУАН. Так, Кодекс законів про народну освіту 1922 р. юридично визнав можливість устрою академії за цим статутом [839], а постанова Раднаркому 1924 р. «Про структуру і штати ВУАН» фактично закріпила діючу структуру [948].

Неоднозначні наслідки мало визнання у 1925 р. Російської Академії наук вищим державним науковим центром країни і включення ВУАН у систему АН СРСР [777]. З одного боку, це зміцнило політико-правовий статус ВУАН як провідної наукової установи УСРР, а з іншого – закріпило домінуюче становище російської історичної науки та відповідно другорядне, підлегле – української.

Згодом, до 1928 р. включно, влада робила невдалі спроби запровадити новий статут ВУАН, використовуючи питання про її структуру і форми організації дослідницької роботи для радянзації академії.

Принципово інший період в історії ВУАН почався з кінця 1920-х рр., змістом якого стала революційна «перебудова» діяльності академії та її науково-організаційної структури, нищення української національної історіографії та створення структур української радянської історіографії. Відповідно й історію академічних науково-дослідних структур історичного профілю варто розглядати у межах цих двох періодів.

Отже, протягом 1921-1927 рр. зміцнів статус ВУАН як центральної державної наукової установи. Одночасно йшов процес одержавлення й поступової втрати нею рис громадської організації, обмеження владними структурами її самостійності. Але в цілому академії вдавалося в цей період зберігати свою автономію, що підвищувало авторитет і сприяло її розвитку як провідного наукового центру гуманітарних досліджень.

Внутрішнє життя академії будувалось відповідно до Статуту 1918 р. Він був досить гнучким, дозволяв створювати нові академічні структури, включати в свою мережу й відання позаакадемічні державні та громадські наукові структури. Статут визначав характер дослідницької, організаційної та громадської діяльності академії, засади самоврядування, механізм висування та обрання нових членів, права окремих установ, порядок взаємодії з неакадемічними інституціями тощо [994, с. 3-6].

Зі статуту ВУАН логічно випливали основні напрямки її роботи. Так, у 1918 р. їх було визначено таким чином щодо історичних досліджень: розвивати науку в інтересах народу, сприяти об'єднанню наукових сил України та створювати мережу науково-дослідних установ, наполегливо вивчати минулу матеріальну й духовну культуру народів України [451,

Арк. 2]. У 1921 р. РНК УСРР вилучив із завдань розвиток культури, зобов'язавши Академію «підтримувати, координувати та спрямовувати науково-творчу діяльність» усіх наукових установ і окремих громадян України «на користь комуністичного будівництва відповідно загальних директив Наркомпросу» з урахуванням досягнень світової культури [993]. З 1924 р. Академія повинна була в широких масштабах готувати наукові й науково-педагогічні кадри, розвивати науку на місцях. У 1925 р. ВУАН зобов'язали керувати краєзнавством у республіці, у 1926 р. – науково забезпечувати соціалістичне будівництво, звернувши особливу увагу на відповідні зміни в організації, методології та тематиці наукових досліджень [49, Арк. 202, 218-219].

У 1928 р. перед ВУАН як стратегічне було поставлено завдання безпосередньої та активної участі у соціалістичній реконструкції народного господарства і формуванні соціалістичної радянської культури, що викликало принципові зміни в діяльності та структурі академії на основі відповідної постанови Наркомосвіти УСРР [1263, с. 102]. У травні 1928 р. президентом обрали Д. Заболотного (замість В. Липського), віцепрезидентом – К. Воблого (замість С. Єфремова), неодмінним секретарем – А. Кримського. Але останнього не затвердив Наркомат освіти, і замість нього було призначено О. Корчак-Чепурківського.

Невдовзі почалися зміни в науково-організаційній структурі ВУАН: комісії були фактично відсторонені від призначення нових співробітників, Спільне зібрання замінено Радою ВУАН, яка була «перетворена на велике зібрання» [1421, с. 56]. ВУАН включилася у виконання п'ятирічки, почалося видання «Вістей ВУАН», було обрано нове керівництво відділів у 1929 р.: головою Першого Історично-Філологічного відділу став Д. Багалій, секретарем – М. Яворський, членом президії – К. Студинський, Третього Соціально-Економічного відділу – відповідно О. Шліхтер, В. Юринець і К. Воблий, до того ж марксист О. Шліхтер став другим віцепрезидентом [976, с. 29-35].

Раднарком СРСР 31.05.1929 р. у доповіді про діяльність ВУАН зобов'язав академію збільшити свій внесок у «велику справу господарського, політичного і культурного соціалістичного будівництва», що на практиці означало отримання українським керівництвом своєрідного картбланшу» на прискорення погрому національної історіографії [852, с. 456-457].

У червні 1929 р. в умовах небаченого тиску і маніпулювання владою було обрано нових академіків – істориків В. Ігнатовського (президент Білоруської АН), Д. Яворницького, М. Яворського, М. Слабченка [742. – № 5-6. – С. 32-36]. До складу ВУАН вперше було обрано низку партійних діячів і вчених-комуністів – М. Скрипника, В. Затонського, О. Шліхтера,

с. Семковського, Г. Крижанівського. Академія наук була підкорена владою, а тому погром української національної історіографії та запровадження радянської української історіографії став справою часу.

Тимчасово історичну науку в академії фактично очолив (оскільки інші керівники Першого відділу були поза Києвом) М. Яворський, який твердо й послідовно обстоював марксистську ідеологію, боровся за методологічну перебудову, очолив низку історичних комісій, редагував всі наукові праці відділу [1421, с. 66].

У 1930 р. президентом академії став О. Богомолець, було об'єднано Перший історично-філологічний і Третій соціально-економічний відділи у новий – Другий соціально-економічний на чолі з О. Шліхтером, а його заступниками стали Д. Багалій та К. Воблій, секретарем – О. Камишан [1117. – 1930. – № 5; 951, с. 36-42].

З початку 1930 р. у структурі академії було взято курс на науково-дослідні інститути як основну організаційну форму дослідних установ, хоча в складі установ історичного профілю продовжували функціонувати академічні кафедри, комісії, кабінети [830, с. 521-522; 1263, с. 105-106]. З цього часу розпочався широкомасштабний погром не лише академічних, але й позаакадемічних дослідних установ української історичної науки.

З моменту заснування УАН установи історичного профілю зайняли в її структурі помітне місце. «Серед усіх паростей українознавства, – наголошувалось у проекті організації Історично-філологічного відділу УАН, – перше місце має історія українського народу, бо вона захоплює тепер не тільки його фактичні події, але й геть усякі сторінки його історичного життя і між ними в загальних рисах і археологію краю, і історичну географію з етнографією, і історію культури, церкви, мистецтва» [827, с. 117]. Відповідно у складі першого відділу пропагувалось заснувати кафедри «історії українського народу», «етнографії та історичної географії України» (згодом літератури, відповідно до трьох періодів – «давньої доби», польської та московської [827, с. 117]), «археології України та її помічних наук», «історії української церкви в зв'язку з всесвітньою історією церкви», історії слов'янства, всесвітньої історії, візантинознавства.

Пропонувалось заснувати також Український національний архів, Археографічну комісію, Географічно-етнографічний музей України, Постійну комісію для складання історико-географічного словника і взагалі продовжити попередні традиції вивчення вітчизняної історії та історіографії (насамперед В. Антоновича). Праці мали публікуватись в органах відділу – збірниках постійних комісій, археографічні матеріали – у серійному виданні Археографічної комісії.

Глибокi iсторичнi дослідження мали проводитись у Третьюму соціально-економічному відділі з проблем методології, історії держави і права, історії економіки [827, с. 137-140]. Проте далеко не всі плани було реалізовано. Так, за планами 1918 р. у Першому відділі передбачалось мати штатних академіків з історії України (трьох), етнографії, історичної географії України, археології України та допоміжних історичних дисциплін, історії церкви, історії Литви, слов'янської історії, всесвітньої історії, візантології. Третій, соціально-економічний відділ мав у штаті академіків із порівняльної історії права, історії західноруського та українського права, народного господарства України, українського звичаєвого права.

З установ історичного профілю при академії мали діяти Постійна комісія для складання словника біографій українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху; при Історико-філологічному відділі – постійні комісії для видання пам'яток письменства та історії, для складання історично-географічного словника української землі; при відділі соціально-економічних наук – постійні комісії для вивчення звичаєвого права України, західноруського та українського права. Статут закріпив право видавати праці Спільного зібрання, відділів, наукових установ, комісій, членів академії та приватних осіб у формі періодичних та окремих видань або збірників.

Згодом у структурі установ відбулись численні зміни, що значною мірою було обумовлено тривалістю організаційного періоду, змінами у персональному складі академіків, потребами розвитку самих історичних досліджень тощо. При цьому слід зважити на ряд факторів, які не завжди враховуються в літературі.

По-перше, сучасні уявлення і термінологія щодо форм організації досліджень дещо відрізняються від прийнятих у той період. По-друге, наявна політизація історичного знання, протиріччя між Наркомпросом і академією, приєднання УНТ і декількох дореволюційних структур до ВУАН, поява ряду структур внаслідок особистого суперництва, неточність у найменуванні установ навіть в офіційних документах тощо. По-третє, сутність деяких установ, попри незмінність назви, змінювалась. До того ж академічні установи, залежно від домінування певного виду діяльності, за характером доцільно поділити на науково-дослідні та науково-організаційні [1461]. Тому при аналізі структури дослідних установ історичного профілю необхідно детально аналізувати персональний склад установ, їх генезу, зміну або уточнення назв і, насамперед, їх функції.

Важливо з'ясувати питання про основний структурний підрозділ академічних установ історичного профілю з погляду на певні розбіжності в літературі [див.: 1301, с. 81-83; 1263, с. 96-105] і на розмаїття тодішніх

структур. Так, Статут 1918 р. передбачав наявність кафедр за галузями історичного знання та комісій для дослідження конкретних проблем чи наукових напрямків (дисциплін) [994, с. 1-5].

Положення Раднаркому про ВУАН 1921 р. передбачало поділ на секції, бюро, відділи та підвідділи, причому у 1920-ті рр. з'явилися лише секції [993]; у постанові Раднаркому за 1924 р. йшлося про закріплення комісій і кабінетів [1034], у 1925 р. до них долучено кафедри [910].

Розглянемо питання про академічні кафедри. В літературі по-різному визначають їх суть [1555, с. 17-27; 958, с. 57-112] у звітах ВУАН йдеться спочатку про «академічні кафедри», з 1924 р. – про «науково-дослідні кафедри», з 1926 р. з'являються кафедри як асоціації (об'єднання) декількох установ під керівництвом академіка. Скажімо, с. Єфремов, як секретар Першого Історично-філологічного відділу, писав, що головна наукова робота проводиться у «комісіях та інших установах, утворених при академічних кафедрах і органічно з ними зв'язаних особою голови, звичайно академіка відповідної кафедри» [81, с. 17].

Ігнорування неоднозначності змісту терміна призводить до неточностей навіть у сучасних працях. Так, упорядники однієї з них («Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали») стверджують, що Д. Багалій був головою кафедри історії України з 1918 р., М. Василенко – «керуючим» кафедрою історії західноруського та українського права, що свідчить про існування цих кафедр як певних дослідних установ. Між тим, за даними вміщених у цьому ж збірнику звітів академії, відповідних установ не існувало. Названі вчені були обрані дійсними членами за означеними спеціальностями, а очолювали вони зовсім інші академічні структури.

Отже, термін *кафедра* у ВУАН мав принаймі три основні значення. По-перше, кафедра – це спеціальність, за якою обирався академік. Тому вислів типу «у 1921 р. Д. Багалій перебував дійсним членом Академії по кафедрі історії українського народу» [735, с. 20-22] означає лише, що вчений був академіком ВУАН за спеціальністю «Історія українського народу». Ніяких відповідних дослідних структур на чолі з Д. Багалієм тоді не існувало [1313, с. 20-22; 606, Арк. 153-157; 695].

Правильність саме такого тлумачення підтверджують відомості і щодо інших академіків [420, Арк. 71-76]. Аналогічна ситуація спостерігалась і в Білоруській АН [1505, с. 4-5].

Передбачалось, що академік за своєю спеціальністю сформує певну кількість різноманітних установ, що в сукупності утворювали б «кафедру» як асоціацію дослідних структур, об'єднаних постаттю керівника і певною спеціальністю. Так, у звіті ВУАН за 1926 р. йшлося про зосередження

дослідної роботи, традиційно для академії, у комісіях та інших установах, що перебували під керівництвом відповідних академіків і були тісно зв'язані з кафедрами-спеціальностями [800, с. 75-77]. Це і було другим значенням терміна *кафедра*.

Нарешті, третє значення – власне науково-дослідна кафедра. Останні з'явилися через їх незаперечні переваги порівняно з традиційними формами академічних дослідних установ – наявність аспірантури, більш висока зарплатня, фінансування за рахунок спеціальних фондів НКО УСРР [49, Арк. 217]. Вирішальну роль у появі науково-дослідних кафедр у структурі ВУАН мало повернення М. Грушевського та його енергійна науково-організаційна діяльність.

Перше десятиліття існування ВУАН довело, що вагоме і часом вирішальне значення для становлення дослідних структур історичного профілю мав персональний склад академіків. У 1920-ті рр. за участю в реальному академічному житті академіки поділялись на штатних (працювали в академічних установах) і позаштатних, які працювали поза ВУАН. Директори – не академіки академічних установ – користувались правами академіків відповідного відділу.

Першим, і до появи М. Грушевського єдиним академіком по кафедрі історії України був Д. Багалій, і саме він до початку 1920-х рр. визначав обличчя академічної історичної науки. Він був головою низки комісій – для складання Біографічного словника видатних діячів України, для складання Історико-географічного словника української землі, Археографічної, Єврейської історично-археографічної, для видання пам'яток письменства, мови та історії. Д. Багалій певний час очолював відділ і навіть ВУАН. Проте після переїзду до Харкова він втратив реальний вплив до кінця 1920-х рр.

Археолог М. Біляшівський був обраний 31.05.1919 р. академіком кафедри української археології, обіймав посади голови комісії для складання археологічної карти України, заступника голови комісії з обстеження Софійського собору (Софійської комісії), у 1920-1921 рр. – голови Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, з 1917 р. був членом Всеукраїнського археологічного комітету. Проте його реальна вага в історичній науці через похилий вік і обмеженість наукових інтересів не була значною.

На вакантну штатну посаду академіка кафедри української історії 31.12.1923 р. був обраний М. Грушевський, який розпочав енергійну розбудову власних установ (Історичної секції). До кінця 1920-х рр. саме М. Грушевський значною мірою визначав шляхи розбудови історичних установ ВУАН [див. більш докладно: 1495]. Значну роль у формуванні установ Історичної секції та історичної академічної науки відіграв

О. Грушевський – директор Комісії для складання історико-географічного словника України з 1919 р., заступник голови Історичної секції з 1924 р. і член численних її установ.

Сприяли розбудові історичних установ і фольклорист та етнограф А. Лобода (академік кафедри етнографії та фольклору Першого відділу, з 1921 р. голова комісії краєзнавства та етнографічно-фольклорної) та історик мистецтва О. Новицький (академік кафедри історії українського мистецтва Історично-філологічного відділу з 1919 р.; голова ВУАНу з 1919 р. та Софійської комісії, член комісії краєзнавства), історик літератури В. Перетц (академік кафедри історії української мови Історично-філологічного відділу з 1919 р., голова Товариства дослідників української історії, письменства і мови з 1921 р., що входило до складу ВУАН), археолог та історик мистецтва Ф. Шміт (академік з 1921 р., голова Софійської комісії з 1921 р. і Археологічного комітету ВУАН з 1922 р.).

До появи М. Грушевського в академії визначальний вплив на структуру академічних історичних установ мали завдяки своїм адміністративним посадам академіки А. Кримський (до 1928 р. неодмінний секретар, голова Першого відділу) і С. Єфремов (до 1928 р. віце-президент, голова Управи ВУАН, секретар Першого відділу). До того ж вони очолювали декілька установ, які тією чи іншою мірою здійснювали історичні дослідження. Так, А. Кримський з 1922 р. очолював Єврейську історично-археографічну комісію, С. Єфремов – комісії для складання біографічного словника діячів України і для дослідів над історією громадських течій в Україні.

З академіків Третього соціально-економічного відділу видатна роль у формуванні і діяльності історичних установ до кінця 1920-х рр. належала М. Василенку. Фактично за реальним впливом він поступався лише М. Грушевському, що пояснюється його особистими якостями (авторитет як фундатора і другого президента ВУАН, виваженого «дипломата» у конфлікті М. Грушевського з тандемом Кримський-Єфремов), плідним керуванням у 1920-1934 рр. однією з найцікавіших дослідних структур – Комісією вивчення історії західноруського та українського права [більш докладно див. нашу працю: 1135, с. 44-46], активною участю в діяльності багатьох історичних установ – Архівної ради, Археографічної комісії, Комісії краєзнавства, з 1922 р. він був головою Історичного товариства Нестора-Літописця [1294].

Вивченням українського звичаєвого права опікувався правознавець, академік О. Малиновський (голова Комісії для вивчення звичаєвого права України), цікаві історико-демографічні дослідження проводились у Демографічному інституті під керівництвом академіка М. Птухи.

Протягом 1924-1928 рр. у структурі академічних установ відбулись суттєві зміни, які призвели до зміцнення позицій М. Грушевського на базі розбудови Історичної секції (відповідні відомості подано за «Звідомленнями» ВУАН). Наголосимо при цьому, що у кінці 1923 р. науково-організаційні зміни в академічних установах об'єктивно назріли через необхідність переходу від першого, початкового етапу історії ВУАН (1918-1923 рр.) до етапу її перетворення у провідний центр української національної історіографії (хронологічні межі початкового етапу історії НАН України є загально визнаними у вітчизняній літературі). Це було можливо зробити шляхом синтезу дореволюційної спадщини, можливостей першої в історії України державної української академії і здобутків європейської історіософії. Саме це завдання і виконав М. Грушевський.

Його приїзд до України та енергійна діяльність викликали «ескалацію напруженості у взаємовідносинах М. Грушевського з керівним тандемом ВУАН – Кримським і Єфремовим» [1460, с. 18]. Як зазначає сучасна вітчизняна історіографія, боротьба між академічними угрупованнями мала скоріше тактичний, ніж стратегічний характер. Скажімо, на думку Р. Пирога, «боротьба між угрупованнями була гострою і несправедною водночас... При цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною. Грушевський ближче стояв до радянської влади, ніж Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею» [1411, с. 84].

М. Грушевський у 1924 р. очолив «кафедру історії українського народу з поворотом до Києва», причому кафедра з певним штатом «стала активним організаторським центром для науково-історичної праці в Академії» [798, с. 38]. Він очолив Історичну секцію з історично-економічною підсекцією, комісії культурно-історичну та історичної писемності, три комісії порайонного дослідження історії України (Києва і Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини, Степової України та Чорномор'я), Археологічну секцію та Археографічну комісію.

Наступного 1925 р. кафедра-установа М. Грушевського зосередила навколо себе ряд установ історичного профілю, проводячи планову науково-організаційну, науково-дослідну і видавничу роботу [799, с. 12] й утворивши фактично Історичний інститут. До складу порайонних комісій увійшла новоутворена четверта – Західної України.

У 1926 р. було визнано фактично два позастатутні об'єднання, очолювані М. Грушевським, – Історичну та Археологічну секцію [799, с. 109]. Остання була паралельною структурою до наявних раніше академічних установ з археології. М. Грушевський у 1926 р. був «академіком по кафедрі новітньої історії українського народу», продовжував керувати

Історичною секцією з історико-економічною підсекцією та вищезазначеними комісіями. У кінці 1926 р. почалась організація Комісії найновішої історії України. Згодом були організовані комісії старої України (почала роботу з січня 1928 р.) і дослідження нової української історіографії. Нові структури працювали теж під проводом цього вченого.

З появою М. Грушевського значно зменшилась роль в академії Д. Багалія, який обіймав кафедру-спеціальність давньої (старовинної) історії українського народу, але перебував поза штатом. Для протидії М. Грушевському його у 1927 р. переведено до штату, а в наступному році Д. Багалій очолив нову Комісію з вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. Під її патронатом об'єднались історики-негрушев'янці. Зрозуміле прагнення А. Кримського та С. Єфремова обмежити амбіції та «фамільну монополію» М. Грушевського [769, с. 64-65] в принципі було на користь науці, але у тих умовах мало неоднозначні наслідки (позитив – природна наукова конкуренція, негатив – розкол у ВУАН і послаблення її позицій у протистоянні з владою). В «команді» М. Грушевського активно діяв член-кореспондент ВУАН з 1924 р. В. Щербина, який увесь час керував Комісією старого Києва і Правобережжя, але будь-якої самостійної ролі при цьому не відігравав. До речі, інші історики (член-кореспонденти Д. Яворницький і М. Максимейко) обирались не за спеціальністю, а за відділом, у самій ВУАН не працювали, а тому їх звання було формальним.

Значно більший реальний вплив мав директор з правами академіка відділу О. Грушевський, постійний керівник однієї з провідних історичних дослідних структур – Комісії історично-географічного словника Української землі (історично-географічна комісія). Він був правою рукою М. Грушевського в Історичній секції, обіймаючи посаду заступника голови секції та очолюючи історично-економічну підсекцію.

Суттєво зменшився вплив на науково-організаційний стан академічних структур історичного профілю з боку А. Кримського (з цих установ він очолював Єврейську історично-археографічну комісію і кабінет арабо-іранської філології) і С. Єфремова (головував у Комісіях вивчення громадських течій в Україні та складання біографічного словника діячів України). Втім, зберігаючи до 1928 р. певні адміністративно-фінансові важелі, вони активно підтримували опонентів М. Грушевського і відповідно протидіяли перетворенню академічної історичної науки у суто «грушев'янську».

Академік по кафедрі історії українського мистецтва О. Новицький деякий час очолював науково-дослідну кафедру мистецтвознавства, комісії Софійську і Золотарську, академічний музей українських діячів науки і

мистецтва, був головою ВУАКу та його комісії (Трипільської, вивчення джерел з історії українського мистецтва). Він, за прикладом М. Грушевського, у 1926 р. очолив Секцію мистецтв, яка втім виявилась штучним утворенням [800, с. 22]. О. Новицький зробив чимало для формування історичних дослідних установ, але його фактичне значення у цьому процесі не слід перебільшувати.

Це можна сказати і про академіка М. Біляшівського, який обіймав кафедру-спеціальність «Археологія», але не очолював жодної установи. Не визнавала влада законність обрання Ф. Міщенка дійсним членом ВУАН по кафедрі-спеціальності «Візантологія» (до 1926 р. – по кафедрі історії культурно-ідейних течій в Україні XVI-XVIII ст.), хоча з 1926 р. академік очолив Комісію з вивчення візантійської літератури та її впливу в Україні.

Не варто ігнорувати і вплив на вирішення науково-організаційних та науково-дослідних питань академічної історіографії академіків Першого відділу, які очолювали деякі історичні та українознавчі установи. Так, штатний академік усної української словесності А. Лобода очолював етнографічну й до середини 1925 р. – краєзнавчу комісії. Після створення у 1925 р. Українського комітету краєзнавства академічна комісія краєзнавства, що до цього часу керувалась академіком А. Корчак-Чепурківським, перестала отримувати державні кошти для організації краєзнавчого руху і перетворилась з науково-організаційного у методичний центр [800, с. 6].

Академік по кафедрі історії давньої української літератури В. Перетц продовжував очолювати Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови, яке не лише зробило вагомий внесок у дослідження багатьох проблем української історіографії, але й сприяло іншим академічним установам в опрацюванні бібліотек та архівів міста на Неві. В. Перетц у 1927 р. став штатним академіком, очоливши комісію давнього українського письменства. І хоча вчений користувався чималим авторитетом, через перебування у Ленінграді його участь у повсякденному житті ВУАН була незначною.

Продовжував грати другу скрипку М. Василенко, який керував діяльністю двох впливових історичних інституцій – Постійної комісії з вивчення історії західноруського та українського права й Історичного товариства Нестора-Літописця. Академік продовжував брати активну участь у житті ВУАН: був головою і редактором видань Третього відділу, за дорученням Спільного Зібрання опікувався утворенням історико-культурного заповідника у Києво-Печерській Лаврі, активно працював у численних історичних установах [800, с. 13-14].

З 1925 р. штатним академіком цього відділу став О. Малиновський, який продовжував очолювати Комісію з вивчення звичаєвого права України. Того ж року член-кореспондентом відділу був обраний історик української держави і права М. Максимейко, який втім продовжував жити та працювати у Харкові і не брав активної участі в академічних справах. Нарешті вивченням економічної історії України керував К. Воблій, обраний 1926 р. штатним академіком кафедри економіки і промисловості.

Таким чином, історичні науки зосереджувались у Першому історично-філологічному і Третньому соціально-економічному відділах ВУАН при переважній концентрації відповідних дослідних установ у першому відділі. ВУАН зуміла згуртувати у своїх лавах більшість найавторитетніших істориків України.

Вивчення діяльності академічних дослідних структур історичного профілю свідчить, що провідною науково-дослідною структурою були комісії. Це невеликі, але мобільні установи, що мали широкі наукові зв'язки з іншими академічними та позаакадемічними установами (скажімо, у 1928 р. чотири комісії порайонного вивчення історії України налічували 19 співробітників-киян і 48 дослідників з інших міст УСРР) [801, с. 111-112; 1025].

Постійні дослідні академічні комісії здійснювали роботу у певній галузі історичного знання, готували молоді кадри, співробітничали з академічними та позаакадемічними науковими установами. Іноді таке співробітництво призводило до утворення бодай побіжно стійких об'єднань типу асоціацій, але при цьому комісії зберігали свою організаційну самостійність. Утворення асоціацій зумовлювалось інтеграцією історичного і взагалі соціального знання, потребами комплексного, за участю різних спеціалістів, дослідження стикових проблем.

Скажімо, потреба в комплексних історико-культурних дослідженнях призвела до утворення відповідної асоціації під керівництвом М. Грушевського, до неї увійшли комісії історичної пісенності, культурно-історична та кабінет примітивної культури [503]. Перешкодою цій об'єктивній тенденції були особисті амбіції вчених і непорозуміння між академічними лідерами. Саме тому, наприклад, у тих же історико-культурологічних дослідженнях не було належної координації між установами М. Грушевського та С. Єфремова.

Комісії мали постійні штати і бюджет, могли створювати кабінети, архіви і бібліотеки, видавати свої періодичні чи серійні праці або збірники праць [492, Арк. 1]. Залежно від свого характеру і цілей комісії були постійні та тимчасові. Так, до постійних дослідних комісій історичного профілю належали Археологічна (діяла у 1921-1923 рр., згодом на її основі було

створено Всеукраїнський археологічний комітет), з обстеження Софійського собору (діяла з 1921 р. з перервами до кінця 1920-х рр.), з вивчення громадських течій в Україні (діяла у 1920-1928 рр.), зі складання біографічного словника видатних діячів України, Археографічна, зі складання історико-географічного словника України, єврейська історико-археографічна, історичної пісенності, комісії порайонного дослідження історії України (Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Причорномор'я, Західної України), що утворили асоціацію порайонного дослідження історії України, а також комісії для вивчення новітньої історії України, заходо- та америкознавства, вивчення історіографії України, старої історії України, вивчення соціально-економічної історії України, історії козаччини [994, с. 1-5; 793, с. III-XL; 789, с. 3-31, 48-61; 790, с. 10-36, 44-81, 129-145; 798, с. 21-28, 35-44, 56-63, 85-86; 799, с. 5-7, 8-16, 53-74; 800, с. 5-10, 13-25; 801, с. 7-16, 18-30, 64-95; 507; 1422. – Ч. II. – С. 27].

Ці установи перебували у складі Першого Історично-філологічного відділу, більшість з них виникла у 1924-1927 рр. з ініціативи М. Грушевського. У 1929 р. М. Грушевський керував десятьма комісіями. Ще дві – історії освіти в Україні та бібліографічної української історії – було створено формально, і вони так і не почали практичної роботи [1495, с. 269].

Поява цих інституцій об'єктивно сприяла поступу історичного знання, збагаченню і розвитку концепції вітчизняної історії М. Грушевського, бо саме завдяки його натхненній і цілеспрямованій науково-організаційній діяльності і з'явилась більша їх частина. Водночас через нестачу коштів, кадрів і непорозуміння між провідними вченими значна кількість комісій були дрібними, нестійкими й об'єктивно не мали шансів перетворитись на повноцінні наукові установи.

Навпаки, постійні комісії Третього соціально-економічного відділу виявились стабільними. Так, майже до 1934 р. існувала Комісія вивчення історії західноруського та українського права, яку з 1920 р. очолював М. Василенко. До 1933 р. функціонувала й постійна комісія вивчення звичаєвого права України (заснована у 1918 р.).

Поряд із дослідними постійними комісіями існували науково-організаційні комісії, основним змістом діяльності яких була координація роботи відповідних республіканських установ незалежно від відомчої підпорядкованості. Розквіт діяльності цих установ припадає на середину 1920-х рр., оскільки з кінця 1920-х рр. ВУАН ці функції втратила. Такими республіканськими координаційними центрами були бібліографічна та краєзнавча комісії.

Натомість тимчасові комісії створювались для вирішення цілком конкретних у часі дослідних чи науково-організаційних проблем. Скажімо, типовою і найбільш відомою тимчасовою дослідною комісією була Комісія вивчення території Дніпрельстану, створена у 1926 р. Протягом 1927-1932 рр. вона розробила і значною мірою реалізувала комплексну програму дослідження Дніпрельстану в інтересах антропології, археології, історичної географії, етнології тощо [801, с. 14].

Комісії виправдали себе як форма організації наукових досліджень. Попри (чи завдяки) нечисленності вони охопили найважливіші парості історичного знання, забезпечили продовження і розвиток традицій національної історіографії [1102, с. 96-100]. Численні комісії забезпечували також становлення наукових шкіл. Наголосимо, що структура комісій дозволяла розгорнути комплексне вивчення вітчизняної історії на основі державницьких підходів. Зокрема, порайонні комісії охоплювали всю історичну територію функціонування української державності, вперше почалося систематичне вивчення історії держави і права України, історія України як в цілому, так і окремі її сфери (економіка, культура тощо) розглядалися як самодостатні соціальні феномени [більш докладно див. нашу працю: 1122].

Нарешті, комісії якнайкраще відповідали умовам стану історичної науки в 1920-ті рр. – епосі перехідній, епосі становлення національної історіографії у межах такої вищої державної універсальної інституції, як ВУАН, епосі конкуренції декількох шкіл і напрямків. Це дозволило ефективно використати наявні і досить обмежені кадрові та матеріальні ресурси. Очевидно, доцільність відповідної перебудови можна розглянути і щодо сучасних академічних установ.

У структурі академії для проведення широких емпіричних досліджень утворювались кабінети. За статутним положенням кабінети могли бути як самостійними установами, так і діючими при комісіях, секціях та інших установах [788, с. V-VIII]. ВУАН мала декілька кабінетів історичного профілю, причому деякі з них видавали свої праці. Це Кабінет арабо-іранської філології при кафедрі А. Кримського під керівництвом знаного сходознавця Т. Кезьми (існував у 1924-1930 рр.), Кабінет вивчення Поділля при Вінницькій філії ВБУ у 1924-1930 рр. на чолі з відомим істориком В. Отамановським тощо [879, с. 32; 789, с. 48-61; 790, с. 129-145; 798, с. 85-86; 801, с. 64-95].

Найбільш плідно працював створений у 1925 р. Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України під керівництвом К. Грушевської. Його заснував М. Грушевський при Науково-дослідній

кафедрі історії України ВУАН як основу майбутнього Науково-дослідного інституту примітивної культури і народної творчості. І хоча ці надії М. Грушевського не було реалізовані, кабінет став поважною дослідною інституцією, видавав збірник «Первісне громадянство» і залишився в українській історіографії майже єдиною спеціалізованою установою цього профілю [857, с. 430-431].

Помітний слід залишив по собі Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, який працював у 1921-1934 рр. на чолі з учнем фундатора української антропології А. Носовим. Кабінет вивчав спадщину Ф. Вовка, проводив широкі польові антропологічні дослідження, видавав «Бюлетень» і щорічник «Антропологія» [1474, с. 29-31]. При кабінеті були бібліотека, гурток для підготовки науковців тощо.

Отже, кабінети як форма організації наукових досліджень відбулися – зі своїм бюджетом, бібліотекою, періодичними органами, широкими зв'язками з позаакадемічними установами, формами підготовки наукової молоді [1210, с. IX]. Кабінети зіграли порівняно значну позитивну роль у становленні ряду напрямків і галузей історичного знання. Вони стали важливою і невід'ємною частиною структури ВУАН, надаючи їй евристичності, пластичності, можливості проводити емпіричні дослідження і потенціал для подальшого розвитку.

Специфічною науково-організаційною структурною одиницею були комітети ВУАН. Вони мали повноваження державних органів, дбали про організацію досліджень у певній галузі науки в межах УСРР. Їх діяльність у структурі академії відображала тенденцію реального, а не номінального перетворення ВУАН на головну наукову установу республіки [844, с. 3-11; 845, с. 24-53].

Ці риси чітко простежуються у діяльності Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) – єдиної подібної установи в галузі історичного знання, діяльність якої знайшла певне висвітлення в літературі [1368; 1369; 1555]. Можна виділити таку важливу рису його діяльності, як продовження традицій дореволюційних наукових товариств.

Історія ВУАКу чітко окреслює синусоїду щодо ролі ВУАН у розгортанні наукових досліджень. Так, у 1922 р. було засновано Археологічний комітет при Першому історично-філологічному відділі, який своїм авторитетним складом (академіки Ф. Шміт – голова, М. Біляшівський, М. Василенко, О. Новицький) та цілеспрямованою діяльністю фактично взяв на себе функції центрального координуючого центру в галузі археології, охорони пам'яток історії та культури, музеєзнавства.

Такий статус комітету було закріплено у 1924 р., причому нова назва – ВУАК, і статут передбачали керівництво вирішенням ряду загальнодержавних завдань – підготовка законопроектів щодо охорони пам'яток, розробка рекомендацій щодо створення історико-культурних заповідників, організація та координація підготовки кваліфікованих археологів і музеєзнавців, створення мережі науково-дослідних музеїв і надання їм науково-методичної допомоги тощо. ВУАК зумів згуртувати й налагодити дружню роботу багатьох відомих дослідників – М. Рудинського, В. Данилевича, М. Макаренка, Д. Щербаківського, П. Курінного, А. Носова, Ф. Ернста, В. Козловської тощо, чому сприяли президент комітету О. Новицький і віце-президент С. Гамченко (більш докладно про діяльність ВУАКу див. змістовну працю О. Нестулі [1369]).

Внаслідок погрому ВУАН комітет було у 1933 р. ліквідовано, а у структурі академії створено спочатку Спілку інституцій матеріальної культури, а потім, у 1934 р., – Інститут історії матеріальної культури на чолі з Ф. Козубовським. Досвід діяльності ВУАКу свідчить, що академічні структури за умови згуртування провідних вчених певної галузі знань можуть виконувати важливі державні функції.

Суттєвим недоліком усіх вищезазначених науково-дослідних інституцій була відсутність аспірантури, недостатній організаційний зв'язок із вищою школою, значна залежність комісій та інших структур від керівництва ВУАН, особистої позиції таких керівників, як А. Кримський і С. Єфремов. Укрнаука і партійно-радянське керівництво волило мати більший вплив на перебіг академічних подій, мати в структурі ВУАН установи, які б безпосередньо, обминаючи управлінські ланки самої академії, підкорялись НКО УСРР. Внаслідок всіх цих об'єктивних і суб'єктивних причин з 1924 р. у структурі Академії з'явилися науково-дослідні кафедри, які на той час вже на практиці довели свою ефективність.

Водночас наголосимо, що вирішальну роль у появі академічних науково-дослідних кафедр мало повернення М. Грушевського, його активна науково-організаційна діяльність, наміри вищого політичного керівництва УСРР розіграти карту Грушевського (більш детально про науково-дослідні кафедри мова піде нижче).

З ім'ям М. Грушевського значною мірою пов'язане й існування у структурі ВУАН секцій. Як науково-організаційні установи секції з'явилися в академії у 1921 р. – після приєднання УНТ, де вони були головною формою організації наукових досліджень. Протягом 1921-1922 рр. всі колишні секції історичного профілю УНТ увійшли до складу відповідних академічних структур, хоча деякі послідовники М. Грушевського та й він сам заднім числом

твердили про існування Історичної секції колишнього УНТ на початку 1920-х рр. [794, с. VIII-IX; 1364, с. 23]. У 1924 р. М. Грушевський для об'єднання своїх установ, створення власної київської історичної школи та боротьби з угрупованням Кримського-Єфремова зумів відродити Історичну секцію.

Історична секція ВУАН об'єднала всі історичні академічні структури, очолювані М. Грушевським та його прихильниками [766; 119, Арк. 33-37]. Академік не приховував своїх амбітних планів щодо намірів перетворити Історичну секцію у провідну науково-дослідну структуру історичного знання. Зокрема, у секції створювались паралельні структури до тих установ, які не увійшли до неї (Археологічна секція на противагу ВУАКу), були створені власні друковані органи (передусім «Україна»), проводилась лінія на конфронтацію з прихильниками (установами, окремими вченими тощо) опонентів М. Грушевського [491, Арк. 13]. Історична секція завдяки небаченій енергійній та ефективній науково-організаційній діяльності вченого постійно поповнювалась новими комісіями, ділилась на підсекції тощо. Перебування у складі Історичної секції мало позитивні наслідки для всіх структур, що входили до неї. Фактично Історична секція ВУАН була своєрідною науковою асоціацією напівдержавного-напівгромадського характеру, це була науково-організаційна оболонка київської історичної школи М. Грушевського [765, с. V].

Важливу роль у структурі ВУАН і розгортанні історичних досліджень у 1920-ті рр. відіграли наукові товариства (див. табл. 3.1 і 3.2).

Таблиця 3.1.

Наукові товариства ВУАН історичного профілю

Найменування товариства	Час існування у структурі ВУАН	Голова	Максимальна кількість членів у 1920-і роки
Історичне товариство Нестора-Літописця	1921 – початок 1930-хх рр.	М. Василенко	212
Ленінградське товариство дослідників української історії, літератури і мови	1921–1931 рр.	В. Перетц	37

Таблиця складена на основі: 789; 790; 795, с. 4-19; 798-801; 874, с. 256; 669, Арк. 110-121; 677, Арк. 1-10; 149, Арк. 109

Наукові товариства при ВУАН

Найменування товариства	Голова товариства	Наявність власних видань	Термін існування
Одеське наукове при УАН товариство	М. Гордієвський	Записки	1926–1930
Полтавське наукове при УАН товариство	В. Щепотьєв	Записки	1918-1931 (при ВУАН 1924–1931)
Лубенське наукове при УАН товариство	І. Плєскач	не було	1919-1930 (при ВУАН 1922–1930)
Наукове товариство ім. М. Аркаса (м. Миколаїв)	–	–	1923–1929
Запорізьке наукове при УАН товариство	–	–	1927–1930
Чернігівське наукове при УАН товариство	С. Бутко	Бюлетень	1924–1930
Шепетівське наукове товариство (м. Славута)	–	Записки, Бюлетень	1927–1930
Кам'янець-Подільське наукове товариство	В. Чугай	Записки	1925–1930
Ніжинське наукове товариство при УАН	–	–	1894–1930 (при ВУАН з 1923)
Харківське наукове товариство при УАН	В. Бузескул, М. Яворський	Бюлетень	1920–1930 (при ВУАН з 1923)
Дніпропетровське наукове товариство при УАН	Б. Пархоменко	Записки	1924–1930
Одеська комісія краєзнавства при УАН	С. Дложевський	Вісник	1923–1931

Таблиця складена на основі: 807, с. 12-16; 800, с. 68; 738. – 1927. – № 1. – С. 1-2, № 2-3. – С. 2-3; 49, Арк. 71; 85, Арк. 52-54.

Академічні наукові товариства поділялись за своїм статусом на дві категорії. До першої належали ті, що безпосередньо входили до ВУАН, до другої – ті, що існували при ВУАН. Проте більш важливим є структура наукових товариств за характером діяльності та функціями в системі науково-дослідних установ. За цією класифікацією варто академічні наукові товариства поділяти на суто центральні, які працювали у Києві на базі відповідних академічних науково-дослідних інституцій, і периферійні. Товариств першої групи налічувалось п'ять, з них історичного профілю лише одне – Історичне товариство Нестора-Літописця [1147, с. 36-37]. Друга, більша частина академічних наукових товариств діяла поза Києвом, навіть за межами УСРР. Вони виконували в науково-організаційному плані функції своєрідних філій ВУАН, згуртовуючи та об'єднуючи дослідників-українознавців.

Місце, роль і функції наукових товариств в організації наукових досліджень буде докладно проаналізовано нижче – у окремому підрозділі. В даному випадку зауважимо, що в міру зростання академічних наукових товариств у структурі та діяльності Академії з'явилися і розвивалися риси на противагу і навіть всупереч її одержавленню. Йдеться про демократизм, зміцнення позицій академії як провідного наукового центру УСРР, підвищення громадського і навіть політичного статусу академії, зростання ролі і значення самоуправлінських начал у діяльності академічних установ, об'єднання навколо ВУАН за допомогою периферійних наукових товариств широкого загалу дослідників тощо. Все це надавало ВУАН рис науково-громадської установи.

Таким чином, структура академічних інституцій історичного профілю була представлена різноманітними типами науково-дослідних і науково-організаційних установ. Хронологічний аналіз щодо виникнення і діяльності академічних структур історичного профілю дає можливість виділити декілька етапів у їх поступі:

- 1921-1924 рр. – становлення і зміцнення оптимальних форм науково-організаційних і науково-дослідних структур історичного профілю;
- 1925-1927 рр. – зміцнення ролі ВУАН як провідного наукового центру в галузі історичних досліджень, широкий розвиток периферійних наукових товариств, зміцнення провідних форм організації наукових досліджень;
- 1928-1934 рр. – наступ на ВУАН, і як наслідок – погром її установ.

Провідною формою організації академічних історичних досліджень були постійні та тимчасові комісії. Комітети та частково комісії виконували переважно науково-організаційні функції. Кабінети спеціалізувались на виконанні емпіричних досліджень, науково-дослідні кафедри насамперед готували наукові кадри, наукові товариства на місцях залучали до спільної дослідної роботи провінційних науковців, зміцнюючи статус ВУАН як провідної наукової установи. Історичні академічні установи для кращого виконання своїх функцій, концентрації зусиль, створення наукових шкіл, забезпечення свого існування в тогочасних умовах з'єднувались в асоціації, секції, академічні кафедри, зберігаючи при цьому свою організаційну самостійність. Всі форми наукових установ взаємно доповнювали одна одну й діяли як складові елементи єдиної системи науково-дослідних структур ВУАН історичного профілю.

В цілому структура ВУАН характеризувалась виваженим поєднанням стабільності та мобільності, потенційною можливістю оперативно й ефективно реагувати на зміни науково-дослідних і науково-організаційних завдань, здатністю мобілізувати вчених на вирішення вагомих громадсько-політичних і дослідницьких проблем, дозволяла узгоджувати індивідуальні та колективні дослідження, академічних і позаакадемічних інституцій.

До кінця 1920-х рр. академічна структура дослідних установ історичного профілю в цілому розвивалась прогресивно. Так, з'являлись і зміцнювались нові структури, зникали неефективні, створювались об'єднання-асоціації, наукові товариства надавали академії рис державно-громадського інституту, зміцнювались позиції ВУАН як провідного центру національної історіографії. На кінець 1920-х рр. структура Академії зберігала значний потенціал на майбутнє. Так, вже було підготовлено створення науково-дослідних інститутів, на часі було подальше зміцнення асоціацій дослідних структур, створено підґрунтя для існування в межах державницького напрямку декількох альтернативних шкіл. Розширення мережі академічних наукових товариств створило передумови для подальшого зміцнення статусу ВУАН як провідної державної наукової інституції з рисами демократизму та державно-громадської структури, широким самоврядуванням дослідних установ.

Академічні структури історичного профілю мали й суттєві недоліки: не всі управлінські рішення щодо науково-організаційної структури були вдалимими, не всі галузі історії отримали належні умови для розвитку, структура дослідних установ значною мірою виявилась заручником особистих стосунків наукових лідерів. Ці недоліки були обумовлені станом ВУАН і самої історіографії, кадровою та матеріальною скрутою, політикою правлячого режиму стосовно ВУАН, науки та наукової інтелігенції.

В цілому ж оцінюючи організаційні форми історичних досліджень у ВУАН, слід наголосити, що вони не лише відповідали рівню розвитку тогочасної української історіографії, але й сприяли її подальшій прогресивній еволюції [1141, с. 9-10].

3.2. Науково-дослідні кафедри історичного профілю

У 1921–1928 рр. другим після ВУАН осередком історичної науки були науково-дослідні кафедри (далі НДК). Вони поєднували науково-дослідну роботу з підготовкою наукової молоді. Це були своєрідні та специфічні установи, які не існували ні до, ні після аналізованого періоду. Їх поява, статус, характер діяльності були обумовлені особливостями тогочасного стану науки й вищої школи.

Ініціатива створення НДК належала науковій громадськості Харкова. Після ліквідації у 1920 р. Харківського університету було створено мережу спеціалізованих вузів, в яких кафедри було замінено суто методичними предметними комісіями [1535, с. 48-52]. Внаслідок цього умови для науково-дослідної роботи вузівських викладачів, яким до того ж збільшили обсяг навчальної роботи, різко погіршились. Було ліквідовано й аспірантуру. Тому харків'яни виступили з ініціативою зосередження науково-дослідної роботи у філії УНТ, при якій мала бути заснована НДК для підготовки молодшої генерації науковців. Цю ініціативу підтримали вчені й інших «позаакадемічних» міст (Катеринослава, Ніжина) і деякі чиновники НКО УСРР. Найбільшу активність виявив філософ С. Семковський, який прагнув створити власну установу з соціології [748, с. 163].

Наукового товариства у Харкові на початку 1920-х рр. не було створено, але організація НДК розпочалася. Вчені старої формації очолили роботу з розв'язання теоретичного та практичного боку даного питання. Так, у січні 1921 р. створюється Науково-дослідна кафедра українознавства у Катеринославі, влітку 1921 р. – Науково-дослідна кафедра історії культури й мови в Ніжині, в Харкові навіть постає Науково-дослідний соціальний інститут з кафедрами історії, марксизму та іншими [758; 35, Арк. 17]. Останнє було зроблено за прикладом Радянської Росії, але ця установа в УСРР не закріпилася [див.: 1046].

Наркомос України, враховуючи реальне становище науки, досвід Росії та ініціативу науковців, прийняв рішення про створення цілої мережі науково-дослідних структур [1475]. Вони мали стати, на думку наркома освіти Г. Гринька, своєрідною надбудовою над системою вищої освіти й об'єднати найвидатніших науковців Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Кам'янець-Подільського, Миколаєва, Ніжина [827, с. 291]. Того ж року РНК УСРР за поданням Наркомосвіти ухвалив рішення про організацію НДК як один із заходів щодо перебудови системи організації науки.

На них, як наголошувалось у Постанові РНК УСРР «Про створення науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових співробітників кафедр» [947], покладалася розробка наукових проблем, підготовка науково-дослідних і науково-педагогічних кадрів через аспірантуру, забезпечення високого науково-теоретичного рівня навчального процесу у вищій школі [839].

Кафедри історичного знання створювались у провідних наукових центрах УСРР за наявності достатньо кваліфікованих науковців, сталих традицій, розвиненої інфраструктури (йдеться насамперед про науково-допоміжні установи – бібліотеки, архіви, музеї), вузів, де готувались історики для

формування аспірантури. Одним із вирішальних факторів створення НДК була наявність авторитетного й енергійного наукового лідера.

НДК засновувались на базі дореволюційних установ і організацій – університетів, інститутів, музеїв і наукових товариств. На кафедрах працювали переважно викладачі та співробітники цих установ, як правило під керівництвом відомих учених старої формації.

При вирішенні питання про доцільність створення кафедри владні структури часто керувались прагматично-політичними чинниками. Типовим прикладом є створення Одеської секції (філії) Харківської науково-дослідної кафедри історії України. Так, ще у 1922 р. М. Слабченко зробив першу спробу створити осередок вивчення історії України в Одесі під виглядом науково-дослідної кафедри історії європейської культури з секцією історії України. Але через брак коштів кафедра не була організована [1162, с. 67-68]. Восени 1923 р. не вдалося створити НДК і на базі історичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН [769, с. 2-3]. Лише після повернення в Україну М. Грушевського керівництво Укрнауки, знаючи про складні особисті стосунки між цим вченим і М. Слабченком і намагаючись обмежити вплив першого на українську історичну науку та національну свідомість, пішло на створення Науково-дослідної кафедри історії України в Одесі [64, Арк. 8]. Але знов не вистачило коштів і, враховуючи близькість М. Слабченка до академіка Д. Багалія, в Одесі було організовано філію Харківської науково-дослідної кафедри історії України [338, Арк. 1].

Політичні інтереси влади найбільш послідовно були реалізовані в діяльності марксистських кафедр, які фінансувались за рахунок НКО УСРР і частково ВУАН, а працювали під керівництвом ЦК КП(б)У. При реалізації плану створення мережі НДК Наркомос УСРР особливої уваги приділяв заснуванню саме марксистських кафедр [820, с. 119; 45, Арк. 6-7]. Типова ситуація склалась у Києві, де у січні 1922 р. Науковий Комітет НКО УСРР створив спеціальну комісію у справі заснування НДК з членів ВУАН. Невдовзі комісія затвердила штати соціально-гуманітарних кафедр з числа академічних співробітників [827, с. 480-481].

Проте, київські НДК проіснували трохи більше року, так і не розгорнувши широкої дослідницької діяльності через брак коштів і науково-організаційні негаразди. Це стосується зокрема і Київської науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом академіка М. Василенка [1514, с. 45-47]. Не виключено, що Наркомос мав намір за допомогою мережі науково-дослідних установ створити альтернативу опозиційній ВУАН [827, с. 478]. Зрештою через брак коштів, кадрів, досвіду організації нових наукових структур НКО УСРР не зміг повною мірою реалізувати свої плани,

які до того ж довелося суттєво скоротити [977, с. 327]. Внаслідок цього організаційний період в історії НДК історичного профілю затягнувся практично до 1924 р. [904; 595, Арк. 226].

Навіть Харківська НДК історії України, яка завдяки Д. Багалію була фавориткою влади, пережила чималі труднощі у початковий період свого існування. Так, згідно з відповідними документами вона бере свій початок у жовтні 1921 р. Але лише навесні 1922 р. до її штату було зараховано перших професорів та аспірантів, а бодай нормальна робота її почалась восени 1922 р. [38, Арк. 2; 84, Арк. 388; 142, Арк. 353].

Аналіз причин появи і зміцнення НДК як провідної ланки історичного знання в Радянській Україні 1920-х рр., синтез висловлених з цього приводу думок в літературі, критичний перегляд власних думок дозволяє стверджувати, що повноцінна діяльність кафедр, остаточне набуття ними статусу науково-дослідних структур при вузах із домінуванням рис установ академічного типу пов'язано з появою НДК історичного профілю в системі ВУАН. Виникнення цього нового структурного елемента в академії не було випадковим. На середину 1920-х рр. виразними стали певні переваги НДК при ІНО порівняно з академічними структурами – наявність аспірантури, вища заробітна платня, більш тісний зв'язок із практикою тощо. Фінансування НДК за рахунок спеціальних фондів держбюджету викликало сподівання Президії ВУАН на зміцнення матеріального становища академії [49, Арк. 217].

Разом із тим уявляється вірогідним, що вирішальну роль у появі кафедр у структурі ВУАН відіграв М. Грушевський. НДК при ВУАН і в матеріальному, і в юридичному плані (формально при ВУАН, але фінансується і підпорядковується Укрнауці) відповідала його бажанню створити автономну, власну, науково-дослідну установу. Заснування у 1924 р. Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН видається своєрідним компромісом між Укрнаукою, президією ВУАН і М. Грушевським, якого підтримувала частина вищого політичного керівництва УСРР. Внаслідок цього компромісу НДК історичного профілю набули фактичного визнання і владою, і науковою громадськістю. Вони стали одним із найважливіших чинників українського національного відродження, поступу українознавства взагалі та історичної науки зокрема.

Мережа НДК, в яких проводились історичні дослідження, проілюстрована таблицею:

Науково-дослідні кафедри в галузі історичного знання

Назва кафедри і установа, при якій вона існувала	Роки існування	Керівник(и)
Історії української культури імені академіка Д. Багалія при Харківському ІНО	1921–1934	Д. Багалій
Історії європейської культури при Харківському ІНО	1921–1930	В. Веретенников, В. Бузескул, С. Семковський
Антропології, географії і археології при Харківському ІНО	1922–1930	О. Івановський В. Штефко, Л. Ніколаєв
Історії України при ВУАН	1924–1930	М. Грушевський
Марксизму-ленінізму при ВУАН	1926–1931	Р. Левік
Єврейської культури при ВУАН	1926–1929	Й. Ліберберг
Історії і теорії мистецтв при Київському мистецькому інституті	1923–1930	О. Новицький
Марксизму при Харківських інститутах народної освіти і народного господарства	1921–1924	С. Семковський, В. Рожицин
Історії України при ВУАН	1922–1923	М. Василенко
Історії європейської культури при Одеському ІНО	1922–1923	М. Слабченко
Марксизму при Одеських інститутах народної освіти і народного господарства	1922–1923	Р. Левіт, С. Юшков
Українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському) краєзнавчому музеї	1921–1930	Д. Яворницький
Історії, культури і мови при Ніжинському ІНО	1922–1930	В. Рєзанов
Історії та економіки Поділля при Кам'янець-Подільських інститутах народної освіти і народного господарства	1921–1930	Ф. Кондрацький, С. Сташевський, П. Клименко

Таблиця складена на основі: 997, с. 95-96; 819, с. 389-409; 883, с. 81-86; 813. – 1927. – № 1-4. – С. 152-230; 673, Арк. 2; 689, Арк. 3-4; 33, Арк. 129-130; 36, Арк. 171; 35, Арк. 17; 49, Арк. 200, 208; 54, Арк. 14; 57, Арк. 1, 58, 80, 119; 58, Арк. 11; 70, Арк. 129-130; 112, Арк. 97; 114, Арк. 79; 122, Арк. 5; 135, Арк. 4; 149, Арк. 129; 150, Арк. 159-160; 335, Арк. 8; 347, Арк. 4.

Слід зауважити, що кафедри неодноразово змінювали назви (нерідко в літературі одні й ті ж установи згадувались і згадуються по-різному). Скажімо, Харківська НДК історії України з 1926 р. мала іншу назву відповідно до тодішньої термінології – «Історії української культури», з кінця 1927 р. кафедрі було присвоєно ім'я Д. Багалія [1561, Т. 2, с. 86], у 1930 р. перетворено в однойменний інститут, а у січні 1934 р. взагалі ліквідовано. В літературі ж найчастіше, враховуючи реальний характер діяльності установи, її називали і називають «Харківською науково-дослідною кафедрою історії України». Ця обставина доволі часто вводить дослідників в оману: вони плутають кафедру історії України при ВУАН М. Грушевського та кафедру історії української культури при Харківському ІНО Д. Багалія [1286, с. 70].

Таким чином, протягом 1921–1924 рр. в Україні було знайдено та створено таку нову й своєрідну форму організації наукових досліджень, як НДК. Вона повною мірою відповідала специфічним умовам розвитку історичних досліджень УСРР у 1920-ті рр. Було б перебільшенням, як це робилось у радянській літературі, вважати факт створення науково-дослідних кафедр виявом уваги та піклування комуністичної партії і Радянського уряду до розвитку науки [1301, с. 124]. І все ж слід віддати належне керівництву Наркомосу, насамперед голові його Наукового комітету С. Семковському, за уважне ставлення до ініціативи вчених старої формації.

Водночас не слід забувати, що об'єктивною основою виникнення НДК була «революційна перебудова» дореволюційної вищої школи, ліквідація університетів і руйнування усталених традицій організації наукових досліджень та підготовки наукової молоді. Слід врахувати і політичні цілі режиму – налагодити співробітництво з «видатними у кожній галузі знання вченими», створити альтернативу «буржуазній» ВУАН. Але, попри ці розрахунки, об'єктивно НДК виявились напрочуд ефективною формою організації досліджень.

Отже, з 1924 р. розпочався найбільш плідний період в діяльності НДК. За 1924-1930 рр. з'явилися три нових НДК історичного профілю – академічні історії України М. Грушевського, єврейської культури й Одеська філія Харківської НДК історії України, яка фактично була самостійною установою.

Про діяльність НДК історичного профілю існують спеціальні розвідки [1565, с. 294-312; 1149, с. 117-128; 1134, с. 111-112]. Це дозволяє нам уникнути детального аналізу діяльності цих установ і виокремити найбільш важливі відповідні тенденції.

Наголосимо, що реальна практика 1920-х рр. довела ефективність цієї форми організації наукових досліджень. Існувала об'єктивна потреба у створенні кафедр історичного профілю у провідних українських містах, але зазначені вже вище чинники та орієнтація влади на першочергове створення марксистських установ завадили цьому [див.: 68, Арк. 11-14].

Саме так сталося зі створенням НДК вивчення Донбасу. З ініціативи луганських вчених Донецький ІНО у 1925 р. (м. Луганськ) виступив з ініціативою щодо створення НДК. Промотором цієї справи став проректор ІНО, відомий та авторитетний вчений С. Грушевський (власне однофамілець академіка М. Грушевського), який очолив кафедру та її соціально-історичну секцію, а також знаний археолог С. Локтюшев (очолив археологічну підсекцію). Цю ініціативу підтримала Секція наукових працівників та Луганський окружний з'їзд рад. Останній цілком слушно наголошував, що в Донбасі не достатньо розвинуті наука та вища освіта, і цю ситуацію можна

змінити шляхом розгортання наукових досліджень та підготовки через аспірантуру молодих науковців у НДК. Укрнаука у липні 1926 р. вирішила утворити кафедру, але через погром українознавства вона не встигла зробити помітного внеску у вивчення історії Донбасу.

Показово при цьому, що серед керівників і провідних науковців кафедри не було жодного комуніста [113, Арк. 1-12], оскільки більшості кафедр довелося, згідно з існуючими «правилами гри», включати до свого складу комуністів і комсомольців. Скажімо, навіть авторитетний Д. Багалій був змушений у 1922 р. зарахувати до кафедри тоді ще маловідомого «червоного професора» М. Яворського, інші зараховували аспірантів із числа комсомольців і комуністів [338, Арк. 1-10].

Але провідну роль у створенні і діяльності НДК історичного профілю відіграли відомі вчені старої формації – М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький, В. Бузескул, М. Слабченко тощо. Вони розглядали діяльність цих установ як можливість продовження кращих традицій національної історіографії, з ентузіазмом долаючи численні перешкоди в ім'я науки. Наприклад, досвідчений академік Д. Багалій вважав науково-дослідну кафедру «найулюбленішою дитиною» [1561, Т. 1, с. 140].

Основна частина НДК містилась у старих дореволюційних центрах науки і культури – Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Ніжині, Кам'янець-Подільському. Об'єктивно такий стан обумовлювався в першу чергу відповідним розміщенням науковців. З середини 1920-х рр. з'явилась тенденція створення кафедр і у провінції, але через наступ на українську науку вона з кінця 1920-х рр. не позначилася на реальному стані речей.

НДК мали досить складну бюрократичну структуру підпорядкування, що створювало, з одного боку, перешкоди для їх діяльності, а з іншого – збільшувало можливість маневру між численними керівними установами, що дозволяло до 1927-1928 рр. певною мірою діяти на власний розсуд.

Кафедри безпосередньо підлягали Укрнауці (Науковому комітету) Наркомосу УСРР або відповідним уповноваженим на місцях. Так, на Правобережжі та в Києві керівництво роботою кафедр здійснювало Київське бюро науково-дослідних кафедр Наукового комітету, створене 18.02.1922 р. Його головою був Л. Левитський, заступником було призначено А. Кримського [827, с. 419]. Згодом аналогічне бюро з'явилося в Одесі. Ці установи здійснювали оперативне керівництво роботою кафедр, розглядаючи плани роботи, затверджуючи звіти тощо. Фактично бюро були проміжними спеціалізованими управлінськими ланками Укрнауки в керівництві НДК [1445, с. 387; 75, Арк. 96]. У Харкові НДК підлягали безпосередньо Укрнауці. Через НКО УСРР йшло фінансування, вирішувались питання

структури і штатів, затверджувався персональний склад і плани роботи тощо. Відповідно науково-дослідні кафедри принаймні двічі на рік звітували перед Науковим комітетом (Укрнаукою).

НДК історичного профілю були тісно пов'язані з ВУАН, хоча з бюрократичного боку кафедри мали лише звітувати про наслідки досліджень перед академією як вищою державною науковою інституцією УСРР. Цей зв'язок обумовлювався декількома факторами. По-перше, значна частина дослідних кафедр (історії України М. Грушевського, марксизму-ленінізму, єврейської культури) існувала при ВУАН. По-друге, некийвські НДК у дослідній, видавничій і особливо громадській діяльності тісно взаємодіяли з відповідними науковими товариствами, що виконували функції філій ВУАН. По-третє, між науковими кафедрами та установами ВУАН існувала координація і взаємодія у дослідженні багатьох проблем, особливо у межах наукових шкіл. Отже, НДК були досить тісно пов'язані з ВУАН і в науково-організаційному, і в науково-дослідному плані.

Водночас важко погодитись з думкою про те, що НДК одночасно підпорядковувались двом установам – НКО УСРР і ВУАН, а залежність їх від базових установ, зокрема інститутів народної освіти, була суто формальною. Як засвідчує аналіз діяльності всіх кафедр історичного профілю, фактично керувала цими установами Укрнаука НКО УСРР.

Складним і неоднозначним є також питання про статус НДК. У літературі утвердилась думка, що вони були науково-дослідними структурами академічного типу [див.: 1077, с. 49]. Цю ж думку обстоювали і ми [див.: 1149, с. 117-128]. Додатковий аналіз діяльності НДК викликав необхідність деяких доповнень. Спочатку кафедри були суто формально пов'язані з ІНО. Проте практика довела доцільність і необхідність більш тісної взаємодії з вищими навчальними закладами. Це було закономірним з огляду на світові та вітчизняні традиції взаємодії науки з вищою школою.

Зокрема наукові кафедри при вузах виконували функції своєрідних наукових відділень, займаючись організацією наукової роботи викладачів, підготовкою науково-педагогічних кадрів, керуючи науковою роботою студентів, забезпечуючи викладання найбільш важливих навчальних дисциплін, сприяючи впровадженню досягнень науки у навчальний процес і взагалі забезпечуючи науково-теоретичний рівень викладання.

Отже, активна викладацька діяльність усіх членів кафедр у вищій школі, створення нових навчальних програм, підготовка нових загальних і спеціальних курсів, написання підручників, залучення студентів до науково-дослідної роботи та інше [див., напр.: 1129; 1130] свідчить, що їх статус не можна зводити до закладів академічного типу. Так, з боку організації

науково-дослідної роботи це були установи академічного типу. Водночас їх активна участь у науково-педагогічній роботі, зокрема підготовка через аспірантуру науково-педагогічних кадрів, дозволяє порівняти НДК 1920-х рр. із сучасними західними науковими інститутами при провідних університетах. Саме цей аспект – підготовка молодого покоління науково-педагогічних кадрів – був визначальним у діяльності НДК, що робило їх безпосередніми спадкоємцями дореволюційних університетів [1450, с. 1715-1716]. Нагадаємо, що НДК при ВУАН також в першу чергу опікувались підготовкою аспірантів [1017; 79, Арк. 5-6].

Юридично статус науково-дослідних кафедр визначався постановою Раднаркому УСРР «Про заснування науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових співробітників» 1921 р., Кодексом законів про народну освіту УСРР, положенням НКО УСРР про науково-дослідні кафедри [839; 894; 926, с. 112-113; 73, Арк. 1-2; 147, Арк. 7-8]. У 1926-1927 рр. кафедри розробляли власні статuti, в яких загальні положення щодо всіх подібних установ доповнювались специфічними умовами діяльності кожної з них, обумовлених переважно характером наукової, навчальної та інших видів роботи. Зокрема, статuti визначали структуру, завдання та основні напрямки діяльності колективу НДК [605]. Вони містили положення про склад і функції керівництва, демократичні принципи самоуправління, обґрунтовували право колективу на творчий пошук, права та обов'язки співробітників. На жаль, з кінця 1920-х рр. всі ці документи перетворились на пусті папірці, оскільки владні структури переставали навіть формально звертати увагу на відповідні нормативні документи.

Отже, НДК історичного профілю 1920-х рр. мали всі типові ознаки самостійної наукової структури – постійний штат, власний бюджет, друковані органи тощо, користуючись повною мірою практично всіма правами тодішніх дослідних установ. Кафедри створювались згідно з існуючою на ті часи класифікацією наук за однією чи декількома спорідненими спеціальностями [839]. Так, серед НДК, які здійснювали історичні дослідження, переважна їх кількість мала комплексний характер. Скажімо, на Ніжинській кафедрі історичні дослідження були одним із трьох напрямків і проводились відповідною секцією. У складі дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН була секція історії України. Комплексні українознавчі дослідження, зокрема й історичні, проводились Катеринославською (Дніпропетровською) кафедрою. Таких НДК серед історичних було близько двох третин, а з усіх суспільствознавчих – трохи більше половини. Тому висловлені в літературі оцінки про НДК як «спеціалізовані установи» слід сприймати з відповідними корективами [1451, с. 166].

Разом з тим поступово відбувалась спеціалізація ряду кафедр, концентрація їх досліджень саме в галузі історичного знання. Типовим прикладом такої еволюції може бути історія Харківської НДК історії України. Деякі кафедри створювались для досліджень у певній галузі історичної науки. Наприклад, як спеціалізована структура створювалась і функціонувала НДК історії України при ВУАН під керівництвом М. Грушевського. Певні чітко визначені сфери історичного минулого вивчали кафедри антропології, географії та археології при Харківському ІНО, єврейської культури при ВУАН, історії європейської культури при Харківському ІНО.

Така ситуація щодо спеціалізації кафедр історичного профілю в цілому відповідає структурі та рівню тодішнього історичного знання, створюючи можливість як подальшої спеціалізації історичної науки, так і комплексного дослідження проблем спільними зусиллями дослідників суміжних спеціальностей соціально-гуманітарного знання – культурологів, економістів, мовознавців, антропологів, мистецтвознавців тощо.

Поступово формувались і завдання НДК, які визначались в першу чергу політикою радянської влади щодо науки. З іншого боку до кінця 1920-х рр. при визначенні конкретних завдань наукових кафедр Наркомат освіти тією чи іншою мірою враховував (точніше, змушений був враховувати) завдання поступу науки і вищої освіти, можливості самих кафедр, досвід їх діяльності тощо.

Скажімо, на початковому етапі перед НДК було поставлено завдання згуртувати найбільш кваліфікованих дореволюційних вчених і забезпечити під їх керівництвом підготовку науково-педагогічних кадрів. Фактично ж кафедри опікувались у 1921–1922 рр. переважно забезпеченням спадковості від дореволюційних структур, продовженням функціонування старих наукових шкіл, збиранням наукових сил. Керівництво Наркомосу ще не уявляло реальні можливості НДК і тому не могло поставити перед ними конкретних завдань відповідно до політики влади в галузі науки і культури, обмежившись їх включенням у загальнополітичний пошук шляхів налагодження взаємодії зі старою інтелігенцією. Не виключала влада і можливостей щодо використання кафедр як «бази планомірного створення нової науки» [1475, с. 10-13].

Більш чітко НКО УСРР почав ставити завдання перед кафедрами з 1923 р., неодноразово змінюючи їх відповідно до змін загальнополітичної лінії. Недооцінка цього і розгляд завдань наукових кафедр як незмінних (на що хибують деякі праці) протягом 1920-х рр. заважає належним чином проаналізувати їх діяльність [1068, с. 151-152; 1397, с. 85]. Так, у 1923 р. на формування завдань вирішальною мірою вплинули дві обставини. Наркомос

усвідомив неможливість безпосереднього створення марксистської історіографії на базі немарксистських за складом кафедр і вирішив використати їх потенціал для підготовки нової генерації дослідників. Тому перед НДК історичного профілю було поставлено завдання підготовки «червоної професури, яка б чітко усвідомлювала і була відданою завданням соціалістичного будівництва» [49, Арк. 11].

У 1924–1925 рр. працювала спеціальна Центральна комісія НКО УСРР з перегляду завдань і штатів НДК, яка приділила особливу увагу установам історичного профілю. Комісія визнала за необхідне посилити участь науковців кафедр у розгортанні українізації, переробивши відповідним чином свої дослідницькі плани [813. – 1927. – № 1-4. – С. 152-230]. Головним завданням кафедр знов було визнано масштабну підготовку науково-педагогічних кадрів, причому кафедри зобов'язувались розгорнути відбір кандидатів до аспірантури серед здібних студентів-першокурсників. Відібраних кандидатів слід було спеціально готувати до аспірантури. Укрнауку зобов'язали різко посилити контроль за цим напрямком роботи кафедр [73, Арк. 1-2; 147, Арк. 7]. Комісія визнала за необхідне активізувати участь кафедр при вузах у науково-педагогічній роботі [450, Арк. 10]. «Сіть дослідних катедр, – наголошував М. Яворський у січні 1926 р., – має виповнити прогалину між катедрами спеціалістів, які дійшли вищої кваліфікації в довоєнній добі, і революційним молодняком» [1208, с. 7].

У 1926-1927 рр. при розробці статутів окремих кафедр ці загальні завдання уточнювались з урахуванням специфічних умов діяльності кожної з них. Так, деякі НДК зосередили особливу увагу на розгортанні регіональних досліджень, інші – на підготовці навчальних посібників і підручників, публікації своїх праць тощо [1045, с. 202].

Наприкінці 1920-х рр. різко посилювалась політизація історичного знання, що вимагало докорінної перебудови всіх сфер діяльності кафедр. Так, було намічено заходи для переходу на марксистські методологічні засади, передбачалась розробка історії класової боротьби, національно-визвольного і революційного рухів, різко збільшилась кількість аспірантів, планувалась «активна участь» науковців у виконанні завдань першої п'ятирічки тощо. Прикладом цього може бути обов'язкова участь всіх НДК у підготовці та святкуванні 10-річчя жовтневих подій 1917 року. Всі ці зміни мали деструктивний характер. Чого варті, наприклад, вимоги щодо розгортання «соціалістичного змагання» чи «ударництва». Було зрозуміло, що ліквідація НДК – справа часу.

Таким чином, протягом 1920-х рр. завдання НДК історичного профілю поступово змінювались під впливом політизації науки і зрештою суто

наукові завдання практично зникли, а залишилися лише політичні. І все ж два основні завдання визначили внесок цих установ у поступ історичного знання – підготовка висококваліфікованих науково-дослідних і науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і розгортання наукових досліджень.

НДК історичного профілю мали складну, специфічну і мінливу внутрішню структуру. Це було обумовлене специфікою діяльності, характером базової установи, поступовою зміною цілей і завдань, еволюцією самих кафедр як науково-дослідних інституцій. Основною структурною ланкою кафедри була секція. В ній зосереджувалась практично вся науково-дослідна робота. Інколи секції ділились на підсекції. Багатопрофільні або комплексні кафедри мали секції за відповідними галузями знання. Скажімо, Ніжинська НДК історії, культури і мови була поділена на секції української та російської історії, філології та античної культури [888; 880, с. 263].

Спеціалізовані НДК змінювали структуру в міру визначення профілю. Так, Харківська кафедра історії України згідно зі спеціалізацією поступово відмовлялась від вивчення суміжних гуманітарних наук. Якщо у 1921-1923 рр. вона мала дві секції (історії України та літературно-етнографічну) та три підсекції (історії українського письменства, історії українського мистецтва, археології та етнографії), то у наступні два роки літературна і мистецька підсекції були передані профільним кафедрам, а в структурі постало чотири секції – історії України, історії Росії, історії українського права, етнології та краєзнавства. Нарешті у 1926-1929 рр. структура кафедри ще більш чітко окреслилась: дві секції (історії України та етнології і краєзнавства), три підсекції (матеріальної культури, фольклору, краєзнавства) та філія в Одесі. Весь час провідною була секція історії України, яку очолював керівник кафедри академік Д. Багалій і до якої входили найбільш кваліфіковані співробітники [1159].

Для вирішення конкретних науково-дослідних, науково-педагогічних проблем кафедри створювали постійні чи тимчасові комісії. Наприклад, Харківська НДК історії України мала чимало комісій – Слобожанську, бібліографічну, техніки історичного дослідження, підведення підсумків діяльності істориків України за повоєнне десятиліття, аспірантська [836; 1287, с. 6-7; 606]. На кафедрах працювали також дослідницькі семінари, гуртки, лекторії [1267, с. 108-109].

У 1926-1928 рр. почалося створення філій окремих кафедр на місцях. Скажімо, в Одесі були створені філії Харківської кафедри історії України та єврейської культури. У цей період деякі кафедри виявили тенденцію до перетворення в науково-дослідні інститути республіканського масштабу, утворюючи своєрідні асоціації чи наукові комплекси. Основою для цього

було територіальне розмежування (прикладом можуть бути Ніжинська кафедра історії, культури і мови та Кам'янець-Подільська історії та економіки Поділля), функціонування наукової школи (кафедри історії України М. Грушевського і Д. Багалія) чи певний науковий напрямок (НДК єврейської культури при ВУАН).

Показовою в цьому плані була остання установа. Вона мала філію в Одесі, бібліографічну комісію, наукову бібліотеку на 20 тис. томів, наполегливо координувала діяльність численних державних і громадських установ з вивчення історії українського єврейства та українсько-єврейських стосунків – єврейських секторів ІНО, Київської Центральної єврейської бібліотеки, Єврейської академічної бібліотеки в Одесі, Всеукраїнського музею єврейської культури, Історичного товариства при єврейському відділенні Одеського ІНО тощо [1134]. Таким чином, з науково-організаційного погляду НДК єврейської культури при ВУАН фактично перетворилась у науково-дослідний інститут як найвищу форму організації наукових досліджень. Вона виконувала функції провідної наукової установи УСРР з історії та культури єврейства і вдало поєднувала зусилля різноманітних державних і громадських структур. Тому закономірно на базі кафедри у 1929 р. було створено Інститут єврейської культури ВУАН, що проіснував до 1936 р. [415; 589].

Структура дослідних кафедр залежала також від їх спеціалізації та базової установи. Так, Катеринославська НДК, що існувала при музеї, фактично орієнтувалась на комплексне історичне дослідження Запорожжя. Визначальне ж завдання кафедри щодо підготовки науково-педагогічних кадрів фактично мало другорядне значення, що крім усього іншого пояснюється позицією її керівника Д. Яворницького [55, Арк. 8-9 зв.].

Співробітники НДК поділялись на декілька категорій. Керівники кафедр, секцій і філій, дійсні члени, що відбирались з найбільш досвідчених вчених, переважно старої формації та докторів наук, визначали обличчя установи. Вони вели наукові дослідження, керували виконанням певних тем, очолювали семінари, комісії, опікувалися аспірантами. Наукові співробітники були представлені науковцями середнього і молодшого покоління, проводили наукові дослідження з конкретної проблематики самостійно або під керівництвом вчених першої категорії. Нарешті, членами кафедр вважались аспіранти та кандидати в аспіранти.

Всією поточною роботою керувало бюро у складі керівника кафедри, завідуючих секціями і представника аспірантів. Кардинальні питання – зміни структури, прийняття планів роботи, затвердження звітів – вирішували пленум кафедри (представники від усіх категорій співробітників) і загальні

збори кафедри. Суто наукові, переважно дослідницькі питання вирішувала наукова рада кафедри. Все керівництво НДК обиралось самим колективом із подальшим затвердженням їх НКО УСРР. Вони систематично звітували про свою діяльність [839; 122, Арк. 5].

Отже, структура, внутрішня організація та засадничі принципи діяльності НДК в цілому були доволі демократичні, відповідали традиціям вітчизняної та світової науки, створювали необхідні науково-організаційні передумови для нормальної діяльності науково-дослідних кафедр. Скажімо, члени кафедри практично були вільними у виборі проблематики своїх досліджень, форм організації цих досліджень (індивідуальні чи колективні), могли співробітничати з іншими науковими установами (табу було лише на співпрацю з конкурентами) тощо.

Зрозуміло, що в кінці 1920-х рр. умови роботи кафедр кардинально змінились на гірше, що призвело до поступового згасання демократичних засад у діяльності кафедр.

НДК історичного профілю 1920-х рр. зробили помітний внесок у поступ української історіографії, створення і функціонування історичних наукових шкіл та напрямків. Кафедри виявились досить вдалою формою організації наукових досліджень, успішно в цілому адаптувались до специфічних умов того часу. Провідні історичні кафедри у другій половині 1920-х рр. внаслідок успішного розвитку чітко виявили тенденцію до перетворення у науково-дослідні інститути, які на той час були вищою формою організації наукових досліджень. Декілька ініціатив у цьому плані висунув М. Грушевський. НКО УСРР наче був і не проти створення науково-дослідних інститутів історичного профілю на базі провідних історичних кафедр, навіть розробляв певні перспективні плани [1210; 901; 1032], бо фактично провідні кафедри, за визнанням М. Яворського на пленумі Укрнауки у січні 1926 р., «уявляють з себе невеличкі наукові інститути, із зростом перетворення в інститути справжні» [919].

Але через брак коштів і головним чином через наступ влади на українську історіографію до кінця 1920-х рр. історичні науково-дослідні інститути так і не було створено. Ті, що були засновані на початку 30-х рр., були вже установами української радянської, а не національної історіографії.

НДК стали другим за значенням, після історичних установ ВУАН, елементом у системі науково-дослідних установ історичного профілю 1920-х рр. Історичні НДК були самостійними дослідними інституціями академічного типу, основним завданням яких була підготовка молодих наукових і науково-педагогічних кадрів і розробка актуальних проблем історичного знання. Більшість кафедр зробила значний внесок в історичну

науку, продовжила і розвинула традиції української національної історіографії, сприяла становленню і розвитку наукових шкіл та напрямків.

Дослідні кафедри виявились найбільш пристосованою до ситуації 1920-х рр. формою організації наукових досліджень. Створені на базі дореволюційних наукових структур, вони уособлювали примат тенденцій спадковості, континуїтету у поступі української історіографії 20-х рр. Завдяки порівняно масштабній підготовці науковців традиції кафедр продовжували (хоча й у значно деформованому вигляді) існувати ще довгий час після ліквідації самих кафедр.

Доцільність, навіть право на існування НДК довели у непростих умовах реальними справами, ефективною діяльністю [423, Арк. 1-2]. Водночас не всі історичні кафедри виявились здатними реалізувати свій потенціал в науковому житті 1920-х рр.: одні з них було ліквідовано, інші практично не підвищили свого рейтингу. Лише окремі перетворились у науково-дослідні інститути. Інакше кажучи, НДК в цілому становили рухливу і прогресивну підсистему науково-організаційної структури української історіографії 20-х рр. Вона на практиці довела свою життєздатність і неабиякий потенціал прогресивного поступу.

Як і вся історична наука, НДК перебували під пильним оком центральних і місцевих владних структур. Тому важко погодитись з думкою про нібито стихійність їх створення, паралелізм у діяльності, розпорошення наукових сил замість концентрації у провідних установах [1301, с. 137].

Зрозуміло, що в діяльності НДК історичного профілю було чимало прорахунків і недоліків, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами. Це і занадто довгий, до 1924 р. включно, організаційний період; нерациональне їх розміщення територією УСРР, відсутність чіткості у стосунках з вищою школою, певна пасивність у проведенні українізації тощо [1131, с. 9-10; 1149, с. 125-126].

Значно обмежувало можливості кафедр у всіх сферах скрутне матеріальне становище. Зокрема, не вистачало приміщень, значна частина співробітників та аспірантів не отримували постійної зарплатні, не виділялося мінімально необхідних коштів на наукові відрядження, публікацію праць тощо. Інакше кажучи, діяльність НДК значною мірою базувалася на громадських засадах і в цьому плані вони були безпосереднім спадкоємцем дореволюційних наукових товариств. Психологічно такий стан справ не дуже засмучував переважну частину дослідників старшого покоління, які в умовах Російської імперії звикли займатись вивченням історії України на громадських засадах і не чекали кардинальних змін щодо такого стану речей за нового режиму.

На жаль, позитивний потенціал наукових кафедр було використано далеко не повністю, а у 1930 р. ці установи взагалі ліквідували.

В історії НДК історичного профілю доцільно виділити декілька періодів залежно від внутрішніх і зовнішніх умов їх розвитку, основних напрямків діяльності. У літературі вже були спроби це зробити як стосовно окремих установ суто історичних, так і гуманітарних [1077, с. 39]. Аналіз діяльності всіх науково-дослідних кафедр історичного профілю протягом всього часу їх існування дозволяє суттєво уточнити цю періодизацію. Йдеться в першу чергу про виділення окремих періодів на базі вивчення функцій, ролі і місця НДК у системі історичного знання.

Отже, в історії НДК історичного профілю доцільно виділити такі періоди: 1921-1924 рр. – становлення і створення, визначення основних форм, методів і напрямків діяльності, 1925-1928 рр. – період найбільш плідної та ефективної роботи, формування на їх основі наукових шкіл і напрямків, включення НДК у систему історичного знання УСРР, 1929-1930 рр. – спроби продовжити нормальну діяльність в умовах тотального наступу влади на історичну науку, ліквідація НДК.

3.3. Партійно-ідеологічні заклади історичного знання

Перехідний характер структури історичного знання УСРР 1920-х років обумовив її строкатість і неоднорідність. Складовими елементами були й різноманітні за статусом, характером, змістом, формами та методами роботи установи, які умовно можна об'єднати у групу партійно-ідеологічних. Це Український інститут марксизму-ленінізму, марксистські науково-дослідні кафедри, істпарті, ВУАМЛІН, історико-революційні товариства тощо.

Визначальним в їх діяльності було забезпечення потреб режиму у кваліфікованих науково-педагогічних, ідеологічних і наукових кадрах, озброєних марксизмом і відданих владі; створення ідеологічного підґрунтя для численних політичних кампаній (в першу чергу пов'язаних з історико-революційними ювілеями), боротьба з немарксистською історіографією та вироблення радянської схеми історії України.

Безумовним лідером у марксистському висвітленні історії був Український інститут марксизму-ленінізму (далі – УІМЛ). Його виникнення та діяльність пов'язані з прагненням КП(б)У комплексно вирішити три завдання: підготовка ідеологічних, науково-педагогічних та наукових кадрів; створення марксистської схеми історії України, передусім шляхом вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму, розробка нової методологічної бази історичної науки; боротьба з національною історіографією.

Науково-організаційні форми функціонування цієї центральної партійно-ідеологічної установи складались поступово. Восени 1921 р. у Харкові за рішенням ЦК КП(б)У було створено НДК марксизму і марксознавства з філософською, економічною та історичною секціями [1008]. Першим керівником був високоосвічений філософ-марксист С. Семковський [34, Арк. 1-2]. Кафедра розпочала свою роботу навесні 1922 р., коли під керівництвом В. Рожицина працювали 17 науковців і до 20 аспірантів [1021; 1022]. До історичної секції входили М. Попов, М. Гуревич, М. Яворський і Н. Машкін (керівник) [34, Арк. 1-16].

Марксистська кафедра була спочатку тісно пов'язана з немарксистськими історичними НДК, які делегували до неї співробітників із наступним їх затвердженням ЦК КП(б)У. Було заплановано спільні дослідження з Харківською НДК історії європейської культури. Згодом ситуація змінилась, і НДК марксизму та марксознавства, як і всі партійно-ідеологічні структури, зайняла привілейоване становище в науковому середовищі. Її діяльністю керував ЦК КП(б)У, хоча формально вона підпорядковувалась НКО УСРР.

Однак, до початку 1923 року робота кафедри так і не розгорнулась, бо практично всі співробітники та аспіранти цієї установи мали основну роботу поза її межами – у партійних комітетах, вузах, видавництвах тощо. Таке становище обумовлювалось недовірою партії до науковців і нестачею серед комуністів освічених істориків. Це протиріччя було однією з причин програшу марксистською історіографією боротьби «на історичному фронті» в умовах непу.

12.01.1923 р. ЦК КП(б)У перетворив кафедру на Український інститут марксизму і марксознавства [898, с. 10-11], намагаючись у такий спосіб докорінно поліпшити підготовку марксистів. У 1924 р. його було перейменовано на Український інститут марксизму-ленінізму і навіть присвоєно ім'я В. Леніна та відкрито кабінет вивчення творів вождя російської революції [34, Арк. 38, 124]. Статут УІМЛу було затверджено НКО УСРР 30.11.1925 р. [129, Арк. 37]. Директорами інституту були Г. Рохкін, М. Попов, О. Шліхтер – симптоматичні постаті з огляду на завдання інституту.

Ідея створення саме українського інституту марксизму перемогла в жорстокій боротьбі з намірами створити в УСРР відділ московської Соц-академії. Оскільки не здійснились плани створення в Україні рівнозначної до російської Соцакадемії через нестачу кваліфікованих кадрів, то створення УІМЛу виглядає своєрідним компромісом між промосковськими та націонал-комуністичними тенденціями. Але як тільки УІМЛ на думку керівників науки постав на ноги, М. Яворський як заступник голови Укрнауки на

початку 1926 р. висунув ідею перетворення інституту на Комакадемію [919, с. 102]. Лише з приходом до НКО М. Скрипника від цієї ідеї відмовились. Саме невизначеністю статусу УІМЛу пояснюється те, що його статут був затверджений у 1925 р., тобто через два роки після створення [133, Арк. 31-32]. Водночас цей нюанс був характерний для реального стану справ в УІМЛі.

Так, рішення про основні завдання УІМЛу колегія Агітпропу ЦК КП(б)У ухвалила 22.12.1922 р., рішення Оргбюро ЦК КП(б)У про створення УІМЛу було прийняте місяцем раніше, формально ж інститут почав роботу у січні 1923 р. [853, с. 237; 34, Арк. 201], а реально – лише через рік після зазначених рішень (які так і не були повністю виконані) – восени 1923 р.

В літературі існують певні розбіжності щодо датування фактів створення, перейменувань, початку роботи УІМЛу. Цьому сприяє й різнобій в джерелах, що обумовлено прагненням чиновників у звітах прикрасити реальну картину [71, Арк. 244; 129, Арк. 27]. Тому доцільно виділити організаційний період в історії інституту, який тривав майже чотири роки – від створення НДК марксизму у 1921 р. до затвердження Статуту у 1925 р.

Щодо науково-організаційної структури інституту, то слід зазначити, що 1923 р. УІМЛ мав 50 аспірантів і 16 науковців, зокрема 7 істориків. Поточні питання вирішувала дирекція, а Рада інституту визначалась щодо більш значних питань [34, Арк. 199]. Згодом Вчена рада стала вищим органом, обираючи президію з наступним затвердженням Наркомосом за погодженням з ЦК КП(б)У. Президія, до якої входили директор, голови відділів і дійсні члени, керувала повсякденною роботою. З 1927 р. друкованим органом УІМЛу став журнал «Прапор марксизму» за редакцією М. Скрипника.

НКО УСРР формально контролював фінансову, кадрову, науково-дослідну і навчально-методичну роботу, хоча фактично інститут підлягав безпосередньо ЦК КП(б)У.

Наприкінці 1920-х рр. в інституті працювало 4 відділи (історичний, економічний, філософсько-соціальний і нацпитання) у складі 10-ти НДК. На них працювало 48 дійсних членів, 17 членів-кореспондентів і 29 наукових співробітників, тобто 94 науковця, серед яких поряд із партійними діячами (В. Затонським, Є. Квірінгом, П. Постишевим, М. Скрипником, Д. Мануїльським, Г. Петровським, І. Якіром, О. Шліхтером) та істориками-марксистами були й відомі немарксистські дослідники того часу, причому не лише з Харкова (В. Бушуєв, П. Лященко, М. Пакуль, М. Слабченко) [337, Арк. 35].

Наявність в УІМЛі дослідних структур різних паростей соціального знання дозволяло комплексно аналізувати історичні проблеми, особливо новітнього часу. Проте ця об'єктивна можливість через політичну упередженість і методологічну обмеженість не була використана. Лише

окремі історичні питання, без зв'язку з тематикою історичного відділення, привертали увагу співробітників кафедр національного питання, кооперації, економіки. Теоретико-гносеологічні проблеми матеріалістичного розуміння історії в марксистському вигляді розглядалися С. Семковським і деякими його колегами в комісіях історичного матеріалізму та історії буржуазної соціології філософсько-соціологічного відділу.

Історичні дослідження проводились на відповідному відділенні, яке було створено у 1924 р. на чолі з М. Яворським. Він у 1922-1929 рр., тобто до обрання академіком і переїзду до Києва, відігравав вирішальну роль в історичних студіях УІМЛУ. Практично саме з інститутом пов'язана вся творчість цього лідера українських істориків-марксистів. Показово, що заступником М. Яворського, чи скоріше наглядачем, був Г. Рохкін. У складі історичного відділу були НДК історії України (заснована у 1923 р.), всесвітньої історії, або історії Заходу (існувала з 1926 р.) та історії партії.

Провідну роль відігравала очолювана М. Яворським кафедра історії України, до складу якої входили відомі діячі та дослідники (М. Скрипник, М. Попов, с. Покровський, В. Коряк, Г. Карпенко та інші). Проте майже всі вони були сумісниками. При кафедрі були кабінет і низка комісій – бібліографічна, історії революційних рухів на Західній Україні та інші.

Кафедра історії України, як і весь УІМЛ, приділяла значну увагу підготовці аспірантів. Скажімо, на 1.01.1927 р. на 4-х співробітників приходився 21 аспірант. Для аспірантів діяли навчальні семінари з історії України, історії Заходу, історіографії, істмату та політекономії [264, Арк. 70].

Таке співвідношення завдань обумовлювалось політичною ситуацією в Радянській Україні. Спочатку перед УІМЛом стояли переважно дослідні завдання і за характером він копіював роботу московської Комуністичної академії. Згодом на перший план було висунуто завдання підготовки кваліфікованих марксистів, оскільки потреба в них для КП(б)У була вкрай нагальною [978, с. 216].

Науково-організаційна діяльність керівника кафедри М. Яворського в цілому достатньо висвітлена в літературі, зокрема і в наших публікаціях [1161, с. 37-44; 1145, с. 118-120]. Звернемо увагу лише на те, що лідер українських істориків-марксистів чільної ваги надавав питанню створення наукових товариств і безпосередньо очолював немарксистське Харківське наукове товариство, тобто не уникав на певних умовах співробітництва з марксистською наукою.

Значно меншу активність виявляла кафедра всесвітньої історії, хоча в її складі працювало декілька порівняно кваліфікованих і відомих дослідників – М. Пакуль, О. Вайнштейн, В. Бушуєв. Причина полягала у принциповій

несумісності партійно-ідеологічних структур із традиціями української національної історіографії, і тому важко беззаперечно погодитись із твердженням про генетичну спорідненість УІМЛу з академічним Інститутом історії [1300, с. 153].

Партійно-ідеологічні структури в міру свого зміцнення почали створювати «історико-партійну науку» – одне з найбільш знакових явищ у радянській історіографії. Але заснована в кінці 1928 р. за спеціальним рішенням ЦК КП(б)У кафедра історії партії і Жовтневої революції в межах інституту до будь-якої дослідницької роботи так і не приступила.

Комуністична партія неодноразово намагалась різко посилити науково-дослідну діяльність УІМЛу, але марно. На перешкоді стояли об'єктивні фактори. Вади марксистської методології в її більшовицькому варіанті, політизація науки не дозволяли в принципі перемогти в мирному змаганні традиційну українську історіографію. УІМЛ не мав належних кадрів для дійсно наукової чи принаймні наукоподібної розробки своєї (марксистської) схеми історії України, конкурентноздатної щодо схеми історії України М. Грушевського. Нарешті, УІМЛ і всі партійно-ідеологічні структури змушені були основну увагу приділяти підготовці аспірантів, а науково-дослідна робота завжди перебувала на другому плані.

Слід зважити й на те, що традиційно для партійно-ідеологічних установ наукові дослідження проводились від ювілею до ювілею. За установленою для радянських часів схемою аврально корегувалась тематика, проводились ювілейні конференції, випускались збірники, посилювалась боротьба з ідеологічними ворогами і т.п. [204, Арк. 88]. Природно, що ефективність такої «науки» була вкрай мізерною.

На рубежі 1925-1926 рр. УІМЛ зосередив свої зусилля на трьох напрямках: посилення уваги до розробки марксистської схеми історії України, згуртування навколо себе українських істориків-марксистів, форсування переводу на марксистські рейки всієї української історіографії. Ці завдання виходили не стільки з можливостей інституту, скільки з політичних потреб наступу соціалізму на ідеологічному фронті в умовах розгортання соціалістичної індустріалізації. Тому не дивно, що ці плани не було реалізовано.

У 1926-1928 рр. ЦК КП(б)У, та особисто М. Скипник, поставили перед інститутом кардинальну проблему «керування» українізацією. Це вимагало від УІМЛу вирішення низки складних проблем – у плані підготовки кваліфікованих партійно-радянських чиновників, розробки відповідних теоретичних і практичних питань щодо діяльності режиму у культурній сфері, боротьби, за висловом М. Скипника, з існуючими різними буржуазними науково-суспільними угрупованнями [978, с. 216].

Фактично ж це «посилення», як звітував сам М. Скрипник на I Всесоюзній конференції марксистських науково-дослідних установ у Москві в січні 1928 р., призвело до заслуховування протягом 1926-1927 рр. 87 доповідей. З них, зазначимо, лише незначна частина була опублікована, бо реальна наукова цінність цих студій була низькою [1299, с. 51-54].

В середині 1920-х рр. партійно-радянське керівництво зробило спробу тактикою «троянського коня» опанувати ВУАН як головну базу національної української історіографії. Для цього до академії було введено НДК марксизму-ленінізму при ВУАН та УІМЛ з метою «розчинити» історичні академічні структури. У доповідній записці Я. Ряппо на ім'я Генерального секретаря ЦК КП(б)У наголошував: "...з уведенням означених закладів до складу Академії наук до неї на правах кореспондентів і наукових співробітників увійдуть працюючі в них комуністи (Рохкін, Семковський, Яворський, Юринець, Дашковський, Машкін та ін.)» [цит. за: 1273, с. 54-55]. І хоча у 1928 р. внаслідок цих заходів кількість комуністів у ВУАН потроїлась, з цієї політичної кампанії нічого не вийшло.

Ні УІМЛ в цілому, ні його історичне відділення, ні лідер істориків-марксистів М. Яворський так ніколи і не стали органічною часткою ВУАН [1271, с. 76]. Хоча включення НДК марксизму-ленінізму до ВУАН мало певні наслідки.

Науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму при ВУАН на чолі з Р. Левиком (згодом його змінив О. Комишан), була створена 25.04.1926 р., розпочала роботу восени цього ж року [1024. – 1926. – № 4-6; 879, с. 218; 1009]. Вона виникла на основі Київського міжвузівського марксистсько-ленінського семінару, створеного за рішенням УІМЛу 10.02.1924 р. з метою концентрації марксистів міста і створення бази для Київського філіалу УІМЛу. Заступник наркома освіти Я. Ряппо особисто відвідав Київ і узгодив з Київським губкомом КП(б)У плани щодо «проведення» марксизму у ВУАН знизу – шляхом поповнення академії комуністами [79, Арк. 5-6]. Згодом рішення про створення семінару декларував Науковий комітет НКО УСРР, затвердивши одночасно його бюджет [78, Арк. 2-6].

І хоча формально семінар підлягав Укрнауці, фактично це була філія УІМЛу, і штатні співробітники семінару та кафедри перебували в його штаті [123, Арк. 17]. Влада розглядала кафедру як «особливу форму боротьби і як засіб впровадження марксизму до ВУАН». Проте наголосимо, що наслідки цієї боротьби навіть за оцінками керівництва ВУАН були надзвичайно скромні [856, с. 225].

Діяльну та активну участь у створенні НДК марксизму-ленінізму при ВУАН взяли ЦК КЦ(б)У та Київський окружком. Так, партійні комітети

затвердили склад кафедри, а її перший завідуючий до цього працював завагітпропом Київського окружкому КП(б)У. Традиційно для партійно-ідеологічних установ НДК розгорнула діяльність у трьох напрямках за такою ієрархією: підготовка науковців через аспірантуру, пропаганда марксизму, наукові дослідження. І хоча згодом на перший план було висунуто науково-дослідну роботу, нічого фактично не змінилось. Скажімо, і через два роки після створення НДК наука перебувала на стадії доповідей, їх обговорення, обміну думками [856, с. 225].

На чолі установи перебувало бюро, складене з науковців і аспірантів, яке займалося поточними справами і звітувало перед Радою кафедри. Рада у складі наукових співробітників і Пленум (фактично загальні збори співробітників) засідали щомісяця [122, Арк. 3; 339, Арк. 1-2].

Структурно кафедра складалась з секцій економіки (6 співробітників), філософсько-соціологічної (9 науковців), історичної на чолі з О. Гермайзе (відомим грушев'янцем) у складі 2-х співробітників, секцій історії партії та нацпитання, кабінетів В. Леніна й наукової бібліографії марксизму [135, Арк. 4]. Поступово кількість науковців збільшувалась, причому серед них майже 60 % складали комуністи [132, Арк. 16].

Позитивній ролі кафедри в академії заважало й жорстке протистояння з іншими академічними установами історичного профілю, оскільки останні оцінювались більшістю кафедралів як ідеологічні противники. Скажімо, голова НДК Р. Левик відкрито проголошував, що кафедра «... знаходиться при тій АН, де позиції зайнято представниками буржуазної та дрібно буржуазної ідеології, з якою нам доводиться ідеологічно боротися» [856, с. 225].

Всі секції НДК тією чи іншою мірою займались історичними дослідженнями. Наприклад, філософсько-соціологічна секція на чолі з С. Семковським розробляла гносеологічні аспекти діамату. В історичній секції методична комісія здійснювала нагляд над вузівськими програмами, активно прагнувши нав'язати викладачам вузів марксистське розуміння методів і змісту освіти. Значно менше активності виявляла історична секція в суто дослідній роботі, оскільки не мала серед постійних співробітників кваліфікованих істориків.

Єдиний історик-комуніст І. Ліберберг був добрим і популярним викладачем, а дослідником посереднім [1134, с. 113]. Інші три дослідники, за влучним висловом сучасника, «були партійні, які вважали себе марксистами» [856, с. 227]. Всі вони були об'єднані в підсекції історії України та історії Заходу і комісію комуністичної партії. Так, історико-партійна комісія залучала до своєї роботи активістів Істпарту, що

дослідницький потенціал не підвищувало і змушувало діяти у ювілейному ритмі (готувати праці до чергових історико-партійних ювілеїв – 10-річчя Жовтня в Україні, I і II з'їздів КП(б)У тощо). Та все це не мало певних наслідків у розгортанні наукових марксистських досліджень.

Такий характер марксистського осередку історичної науки в академії не влаштував владу. Тому у 1929 р., на противагу марксистам-історикам типу О. Гермайзе, було створено фактично нову академічну кафедру марксизму-ленінізму на чолі з О. Камишаном. Та цей захід мало що змінив. Керівництво кафедри постійно твердило «про труднощі», наголошувало на міфічних «успіхах» і запевняло у готовності «посилити» роботу, а влада не могла запропонувати реальних засобів поліпшення досліджень (яких до того ж не існувало в природі). При цьому кафедра продовжувала вважати своїм головним завданням підготовку аспірантів.

Тому не дивно, що НДК марксизму-ленінізму при ВУАН проіснувала до осені 1930 р. Постановою Київського окружного КП(б)У кафедру було перетворено у Київську філію УІМЛу на чолі з О. Камишаном. Трохи згодом, у 1931 р., її було включено до ВУАН, де вона стала основою для створення академічних марксистських установ.

Таким чином, НДК марксизму-ленінізму при ВУАН, подібно до інших партійно-ідеологічних структур 1920-х рр., по суті була навчальним закладом з підготовки «червоних професорів» [1017, с. 100]. Аналіз діяльності кафедри свідчить, що головною перешкодою для розгортання наукових досліджень у діяльності партійно-ідеологічних установ була хронічна нестача кваліфікованих істориків-марксистів. Тому твердження радянських істориків про координуючу роль кафедри щодо марксистських досліджень у ВУАН виглядають дещо перебільшеними [1469, с. 39]. Адже О. Гермайзе, попри свою енергійність та амбітність, один просто фізично не міг забезпечити цю «координуючу роль» [811, с. 156], а на початку 1930-х рр. в академії не було предмету координації.

До того ж кафедра не змогла стати самостійною установою і вперто ігнорувала вказівки Укрнауки щодо необхідності зосередити зусилля не на аспірантах, а на наукових дослідженнях [744; 135, Арк. 25]. Натомість УІМЛ вперто не бачив у кафедрі специфіки, не розглядав її як осередок марксизму, а вважав лише своїм філіалом [123, Арк. 18-19].

Протягом 1920-х рр. порівняно активно діяли досить численні товариства історико-революційного профілю – військово-історичні, старих більшовиків, істориків-марксистів, колишніх політкаторжан та політзасланців, різноманітних гуртків та історико-революційних об'єднань при істпартах, істмолах, істпрофах, музеях революції тощо.

Частина з них була філіями (відділеннями) всесоюзних товариств. Ідейно, точніше ідеологічно, вони діяли під керівництвом партійних комітетів. Прикладом можуть бути жорстко централізовані істпарти, що працювали над науковим забезпеченням ідеологічної роботи КП(б)У. За своїм характером істпарти займали проміжне становище між марксистськими науковими товариствами і партійно-ідеологічними закладами.

На середину 1920-х рр. Всеукраїнський істпарт (Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії), створений у 1921 р., набув деяких рис науково-дослідної установи. Так, згідно з Положенням від 10.02.1926 р. Всеукраїнський істпарт – Істпарт ЦК КП(б)У – мав науково-дослідний і редакційно-видавничий відділи, об'єднавши навесні 1927 р. 39 місцевих істпартів, 5 музеїв революції, численні гуртки і групи сприяння, істмол тощо [825, с. 328; 359, Арк. 25-27; 317, Арк. 14-15].

Оскільки з історії істпартів та істмолів існує численна література з аналізом фактичного перебігу подій [див.: 1229; 1274; 1476; 1557], відзначимо лише найбільш суттєві щодо цього питання. Український істпарт у 1922 р. перейшов у відання ЦК КП(б)У, а з 1923 р. став працювати на правах відділу ЦК. Істпарти у своєму складі не мали істориків-професіоналів, в їх складі переважали старі більшовики, комуністи-аматори при невеликій кількості малоосвічених чиновників-комуністів, які займали адміністративні посади – голови і секретарі місцевих структур. Скажімо, з наявних на січень 1927 р. 35 місцевих істпартів більше половини не мали жодної штатної посади. Завідуючі були на 75 % сумісниками, причому серед них вищу неісторичну освіту мали 17 %, середню – 33 %, початкову – 50 % [775]. Керували їх роботою партійні агітпропи, причому партійні чиновники бачили майбутнє істпартів у перетворенні їх у повноцінні відділи партійних комітетів, оскільки вони лише мали такі права.

Істпарти розглядалися партійними комітетами як спеціалізовані органи з проведення історико-революційних та історико-партійних ювілеїв, ідеологічного та політичного забезпечення цих заходів. Для цього їм були надані монополні права. «Все архивные, музейные и прочие материалы, имеющие отношение к истории революции и Компартии на Украине, в чьей бы они ведении или распоряжении ни находились, поступают в полное и исключительное ведение и распоряжение истпарту», – наголошувалось у «Положенні» про істпарти [924, с. 247]. Фактично, крім усього іншого, істпартам надавалися функції політичного наглядача за діяльністю архівів, музеїв і бібліотек щодо використання історико-революційних матеріалів.

Аналіз діяльності іспартів свідчить, що вони фактично і не ставили перед собою науково-дослідних завдань. Намагання партійних комітетів поживати досліду діяльність іспартів традиційними бюрократичними заходами (постанови ІХ з'їзду КП(б)У, Оргбюро ЦК КП(б)У, Всеукраїнських нарад іспартів тощо) були неефективні. Висновки радянської історіографії про те, що «... Іспарт ЦК КП(б)У фактично зосередив у своїх руках все керівництво науково-дослідною роботою з історії КП(б)У і Жовтневої революції і, по суті, ставав організаційним і методичним центром історико-партійної науки в республіці» [1229, с. 29] сьогодні виглядають заполітизованими і необґрунтованими.

І все ж іспарти зробили певний внесок у збір, обробку і публікацію джерел, перш за все мемуарних, з історії революційного руху, історії Комуністичної партії і революцій. Причому з середини 1920-х рр. іспарти почали певну критику джерел. Так, у 1926 р. ХІ Всеукраїнська нарада іспартів рекомендувала «не публікувати матеріалів мемуарного характеру без попередньої перевірки їх авторитетними особами або відповідними іспартвідділами» [959, с. 220].

Водночас заклики до переходу від публікації мемуарного характеру до видань з елементами критично-наукового підходу так і залишились закликами. Інакше кажучи, це були специфічні науково-допоміжні заклади. Висновки деяких дослідників про перехід іспартів у кінці 1920-х рр. до наукової розробки історії партії [1575, с. 82] є не досить аргументовані, оскільки вони штучно пов'язують характер діяльності іспартів з перетворенням Іспарту ЦК КП(б)У в Інститут історії партії і Жовтневої революції у 1929 р.

Звернемо увагу на дві характерні риси в діяльності іспартів. Вони поступово перебирали на себе функції політичного цензора, посилювали ідеологічний контроль над видавничою продукцією. Це впливає з аналізу видань іспартів до 20-річчя першої російської революції, зокрема публікацій М. Равича-Черкаського, В. Качинського, О. Риша, спогадів колишніх меншовиків тощо [775].

Поступово міра самодіяльності українських іспартів, можливість відображення в своїх публікаціях особливостей історичних подій в Україні зменшувалась. Натомість рівень регламентації московськими ідеологами наукового підґрунтя ювілейних дат збільшувався. Жорсткі московські директиви не залишали можливості для трактування навіть другорядних питань. Так, до ювілеїв І і ІІ з'їздів РСДРП і 20-річчя революції 1905 р. було прийнято тези ЦК ВКП(б) і циркулярний лист ЦК РКП(б), що містили гранично однозначні рекомендації і конкретні завдання щодо організації

святкування відповідних ювілеїв, залишаючи за істпартом ЦК КП(б)У лише право їх тлумачення. До 25-річчя другого з'їзду РСДРП були підготовлені тези Агітпропу та Істпарту ЦК ВКП(б), які містили більш розгорнуті характеристики подій 1898-1905 рр. та цілком певні і конкретні за змістом і формою настанови про те, що і як писати українським історикам-марксистам [774, с. 7-10].

Аналогічна тенденція простежується і в діяльності історико-революційних товариств. Скажімо, у 1931 р. у Києві почала активну діяльність філія всесоюзного товариства істориків-марксистів і відповідно сфера впливу українського товариства «Історик-марксист» невпинно звужувалась. Така зміна виглядає ще більш симптоматичною якщо пригадати, що головою останнього був М. Яворський.

Наголосимо, що товариства історико-революційного профілю в цілому були до початку 1930-х рр. складовою історичного знання УСРР. Зрозуміло, що в силу їх складу і характеру діяльності лише незначна частина цих товариств може претендувати на роль наукових. Таке становище було типовим для цього періоду, достатньо згадати масовий краєзнавчий рух. І хоча абсолютна більшість краєзнавчих осередків мало нагадувала класичні наукові товариства, в цілому краєзнавчий рух традиційно розглядають як органічну складову української історіографії.

Природно, що при оцінці доробку товариств партійно-ідеологічного спрямування слід зважити на їх ідеологічну підпорядкованість владним структурам, методологічну і методичну обмеженість, класову упередженість тощо. Але все це не є достатнім для їх ігнорування. Принаймні незаперечним є той факт, що в цілому їх публікації порівняно з наступним періодом були більш об'єктивними й уособлювали українську, а не радянську, більшовицько-марксистську історіографію.

В кінці 1920-х рр. партійне керівництво, розуміючи кінцеву політичну потребу в поліпшенні науково-дослідної роботи у нових політичних умовах, провело низку структурних змін в партійно-ідеологічних установах. Так, на базі Істпарту ЦК КП(б)У в липні 1929 р. утворився науково-дослідний Інститут історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У, який складався з окремих кафедр. Традиційно суто партійна установа була створена рішенням Президії ВУЦВКу [852, с. 467].

У 1929-1932 рр. його очолював відомий вчений, випускник історичного відділення Інституту червоної професури М. Рубач, що певною мірою уособлював націонал-комуністичні традиції в марксистській історіографії. У 1935 р. його змусили покинути Україну й перейти працювати до Московської Комкадемії [1544].

Інститут традиційно для партійно-ідеологічних установ не мав кваліфікованих дослідників і тому прагнув залучити до розробки історико-партійних проблем вузівських викладачів і місцеві істпарті. Проте ці заходи не збільшили його наукового потенціалу, а створена дворічна аспірантура не зуміла налагодити підготовку науковців.

При оцінці роботи інституту слід зважити на умови 1930-х рр., що призвело у 1933 р. до припинення виходу «Літопису революції», згорання численних проектів, репресій щодо його співробітників. Інститут продовжував справу Істпарту, досліджуючи історію першої російської революції, соціал-демократичного руху, компартії України. І як дійсний спадкоємець Істпарту, у 1930-ті рр. він більш-менш успішно займався розшуком документів, певною їх обробкою і публікацією. І хоча методика на той час покращала, політична упередженість і методологічна зашореність посилилась. Тому наукова цінність цих публікацій документів досить сумнівна, що видно з аналізу археографічних видань інституту [див.: 828].

Підсумовуючи діяльність істпартів та інституту, зазначимо, що основне своє завдання – створення узагальнюючої історії Компартії України – вони не виконали. Разом із тим за 1922-1940 рр. істпарт ЦК КП(б)У та інститут опублікували 26 збірників документів і спогадів, 56 монографічних видань та брошур, 57 номерів журналу «Літопис революції» (877 др. арк.), том вчених записок, бібліографічний покажчик тощо [1297, с. 156].

Для поліпшення науково-дослідної роботи і справи підготовки науковців-марксистів на основі УІМЛу рішенням ЦК КП(б)У від 28.06.1931 р. було створено ВУАМЛІН – Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів. До ВУАМЛІНу, який послідовно очолювали впливові комуністи – академік О. Шліхтер і член-кореспондент О. Дзеніс, – входило вісім науково-дослідних інститутів, зокрема історії, права і радянського будівництва, національного питання тощо, філіали у Києві, Одесі та Дніпропетровську з секторами історії, філософії та економіки [945].

Структурно Інститут історії ВУАМЛІНу складався з секторів історії України з секціями історії Жовтневої революції і громадянської війни в Україні, історії народів СРСР, історії Заходу, методології з секціями ленінізму та історіографії, бібліографічної [202]. Структура закладу свідчить, що на відміну від інших подібних установ Інститут історії ВУАМЛІНу намагався приділити чільної уваги питанням методології, історіографії і бібліографії. Проте ця можливість не була реалізована через відсутність кваліфікованих кадрів, методологічну обмеженість, тотальну політизацію діяльності.

ВУАМЛІН успадкував від УІМЛЛу декілька історико-революційних товариств, які продовжували існувати до середини 1930-х рр. Реально з кінця 1920-х рр. їх діяльність була суто формальною, що повною мірою характеризує товариства такого типу. Друкованим органом інституту став перебраний від УІМЛЛу журнал «Прапор марксизму-ленінізму» (до 1930 р. – «Прапор марксизму»), який виходив у 1927-1933 рр. 3-6 разів на рік. До складу редколегії входило ряд відомих вчених-марксистів і партійних діячів – М. Скрипник, М. Попов, В. Юринець, М. Яворський, Г. Рохкін, О. Комишан, Ю. Мазуренко, М. Волін, В. Затонський, М. Рубач, Д. Фрід та інші.

Під редакцією М. Скрипника журнал певною мірою став рупором націонал-комуністів, доводячи закономірність і доречність самостійного поступу українського марксизму. Ця теза доводилась численними, переважно публіцистичними, статтями і розвідками з історико-революційної проблематики. Після усунення М. Скрипника і репресій щодо членів редколегії (деякі, скажімо, М. Яворський, були репресовані раніше) та провідних авторів органом ВУАМЛІНу став журнал «Під марксистсько-ленінським прапором» (за 1934-1936 рр. вийшло 14 номерів), створений шляхом об'єднання «Прапору» з фаховими журналами ВУАМЛІНу. При цьому було ліквідовано «Войовничий марксист» та «Історик-більшовик» (вийшов у 1934 р. лише один номер). Але що є найбільш важливим, докорінно змінився характер органу ВУАМЛІНу, який перетворився на пропагандиста московсько-більшовицького тлумачення марксизму.

Інститут історії ВУАМЛІНу брав участь у численних політичних кампаніях з боротьби «на історичному фронті» і підготував ряд праць з історії України. Його дослідна робота перебувала під жорстким ідейно-теоретичним і політичним контролем як з боку ЦК КП(б)У, так і з боку московської Комакадемії.

Створення у ВУАМЛІНі суто науково-дослідного Інституту історії не змінило стану справ, що пояснюється значною мірою відсутністю кваліфікованих кадрів. Так, формально у 1934 р. інститут мав 8 дійсних членів, 6 старших наукових співробітників і 3 наукових співробітників, але значна їх частина фактично в інституті не працювала. До того ж і цей колектив працював за успадкованою від УІМЛЛу звичною схемою: часта зміна директорів (у вересні 1935 р., наприклад, не було жодного керівника), перманентні чистки і нагінки, ідеологічні кампанії, підготовка і проведення ювілеїв тощо. В таких умовах науково-дослідна праця нівелювалась.

ВУАМЛІН готував і аспірантів, серед яких були й відомі та шановані в майбутньому радянські історики – В. Дядиченко, В. Котов. Їх дисертаційні дослідження (скажімо, В. Дядиченка «Селянські рухи на Україні в

II половині XVII ст. 1687–1709») попри зрозумілі вади зберігають своє значення хоча б як історіографічне джерело. Водночас їх підготовку не слід вважати наслідком діяльності Інституту історії ВУАМЛІНу, бо автори стали відомими дослідниками не стільки завдяки, скільки незважаючи на аспірантську підготовку, і по-друге – абсолютна більшість аспірантів не залишила бодай-якої помітної творчої спадщини.

Як і УІМЛ, ВУАМЛІН добре виконував роль політично-наукового прикриття погрому української національної історіографії. Позитивна діяльність Інституту історії ВУАМЛІНу традиційно для партійно-ідеологічних структур будь-яких наслідків не мала. Тому після виконання своїх функцій у 1936 р. ВУАМЛІН було ліквідовано, і його установи увійшли до складу АН УРСР. Зокрема, на основі Інституту історії ВУАМЛІНу та ряду кафедр, комісій та інших установ ВУАН утворився Інститут історії України АН УРСР.

При аналізі партійно-ідеологічних установ не можна обминути й Інституту червоної професури (ІЧП), який у 1932-1937 рр. здійснював підготовку науково-педагогічних кадрів [206; 208, Арк. 1-4]. ІЧП мав кафедри історії ВКП(б) і КП(б)У, історії України, історії народів СРСР та історії всесвіту, на яких працювало близько 30 викладачів. Серед них були й відомі радянські дослідники – М. Редін, І. Шерман, М. Пакуль, с. Покровський [207, Арк. 186-187]. Для читання провідних курсів запрошувались професори, що ще не зачеплені були репресіями, – О. Добровольський, О. Вайнштейн, Н. Мірза-Авакянц [204, Арк. 127-135]. Серед випускників ІЧП було чимало відомих радянських дослідників – В. Борщевський, Я. Пашко, У. Ряднина, П. Стоян, М. Супруненко, О. Чеканюк, Ф. Шерстюк, О. Юрченко та інші [1465, с. 23]. Інститут в історії науки залишив по собі переважно негативний слід, виконуючи політичне замовлення щодо остаточного знищення української національної історіографії.

Підсумовуючи питання про партійно-ідеологічні структури, зазначимо, що фактично вони функціонували поза межами навіть радянського правового поля науки. Ці установи «були поставлені у винятково сприятливі умови й мали велику матеріальну підтримку з боку держави, – наголошує Н. Полонська-Василенко. – Їм було доручено контроль над усією українською наукою. Підпорядковані безпосередньо ЦК КП(б)У, ці установи відіграли значну роль у ліквідації української науки та її головних осередків, хоч самі не створили жодних наукових цінностей» [1422, с. 30-31]. З такою оцінкою солідаризується й О. Оглоблін.

В історії марксистських установ історичного профілю, як і всієї української історіографії, доцільно виділити два періоди: 1921–1927 рр. та

кінець 20-х – середина 30-х рр. ХХ ст. Однією з найголовніших ознак кожного з них є стосунки (переважно політико-ідеологічні) з російським марксизмом. І якщо до кінця 1928 р. як марксистська, так і українська історіографія в цілому зберігала свій національний характер, то відповідно у наступний період українська марксистська історіографія практично втратила свою ідентичність і перетворилась на територіальне відгалуження московської марксистської історичної, точніше, історико-партійної історіографії.

Марксистська історіографія була підпорядкованою частиною ідеологічних структур державної партії, а тому об'єктивно мала мінімум можливостей для перетворення у складову української національної історіографії. Проте зусиллями націонал-комуністичного крила в КП(б)У, інтереси якого відображали М. Яворський та його прихильники, в 1920-ті рр. порівняно успішніше формувалась українська марксистська історіографія. Край цьому було покладено сталінізмом, що знайшло відповідне відображення у структурних змінах – створення ВУАМЛІНу, ІЧП та Інституту історії партії.

Нові установи продовжували надавати першочергової уваги підготовці ідеологічних і науково-педагогічних кадрів, брали активну участь у науковому забезпеченні святкування історико-революційних ювілеїв. Ці установи нерідко активно виконували, особливо з кінця 1920-х рр., політичні завдання ЦК КП(б)У щодо боротьби з українською національною історичною наукою. Вони були організаторами й учасниками цькування окремих дослідників та установ із сумнозвісними політичними обвинуваченнями в антимарксизмі, ідеалізмі та буржуазному націоналізмі, були виконавцями численних чисток і погромів.

Значно гіршими були справи з суто творчою діяльністю, оскільки абсолютна більшість партійно-ідеологічних структур так і не перетворилась у науково-дослідні інституції. Деякою мірою це пояснюється репресіями щодо істориків-марксистів, наступом імперського центру, перманентними організаційними змінами. Саме керівництво партійно-ідеологічних структур неадекватно оцінювало стан науково-дослідної роботи, вважаючи його цілком пристойним. Показово, що 1 Всесоюзна конференція марксистсько-ленінських науково-дослідних установ у січні 1928 р. шляхи покращення дослідної роботи вбачала лише у політико-ідеологічних та адміністративно-бюрократичних заходах – розгортанні «ідеологічної боротьби проти тих ворожих марксизмові й ленінізму сил буржуазних і дрібнобуржуазних течій, що зросли на Україні, і забезпеченні за пролетаріатом та його ідеологією гегемонії в процесі українського культурного будівництва»; у посиленні плановості; подальшому поглибленні «ув'язки робіт Українського

інституту марксизму та Київської катедри марксизму-ленінізму з роботами Комакадемії», тобто посиленні впливу центру. Це положення було сформульовано у такий спосіб: «Конференція визнає за конче потрібне всебічно допомагати українським товариствам у справі дальшої концентрації на Україні достатнього кадру марксистських науково-дослідних сил і утворення умов, що полегшували б розпочату роботу науково-марксистських установ на Україні» [913].

Найбільш помітний слід в історіографії залишив УІМЛ завдяки діяльності М. Яворського та його однодумців. Структура інституту нагадувала академічну, що пояснюється далекосяжними планами партійних лідерів щодо перетворення УІМЛу у повноцінну марксистську академічну установу соціального знання на противагу «буржуазно-націоналістичній» ВУАН чи як противагу московській комакадемії.

Але в цілому партійно-ідеологічні структури історичного профілю 1920-х рр. не зробили помітного внеску в українську історіографію і виявились неконкурентоздатними щодо національної історичної науки. Вони виконали свою політичну місію, сприявши погрому історичної науки і «оволодінню» партією ВУАН. На середину 1930-х рр. потреба у спеціалізованих марксистських установах відпала, оскільки всю науку було у насильницький спосіб переведено на марксистсько-ленінсько-сталінські рейки. Тому, якщо виходити з політики комуністичної партії, цілком логічно партійно-ідеологічні установи у другій половині 1930-х рр. були ліквідовані. Так, у 1936 р. ВУАМЛІН перестав існувати і його інститути було влито до відділення суспільних наук АН УРСР, зокрема інститут історії став основою для створення академічного Інституту історії України. У 1937 р. було ліквідовано й ІЧП. Отже, ці установи не змогли виконати жодного зі своїх стратегічних завдань (дискредитація «реакційних концепцій буржуазної науки», розроблення марксистсько-ленінської концепції історії України, залучення на бік Радянської влади вчених старої формації, виховання нової генерації і консолідація наявних сил істориків-марксистів, створення системи наукових центрів і масове видання відповідних праць).

Партійно-ідеологічні структури в Україні фактично були задумані як територіальні філії центральних російських, що і сталося повною мірою в кінці 1920-х рр. Впадає в око також дивна синхронність у діях московської і української влади щодо змін у цих установах. Однією з причин цього були суттєві вади партійно-ідеологічних установ у науково-організаційній сфері. Так, кафедри як основні ланки дослідної роботи так і не стали провідними (так би мовити, несучими конструкціями) структурами цих інституцій. Вони не змогли організувати продуманої, цілеспрямованої науково-дослідної

роботи. В першу чергу це пояснюється відсутністю продуманої кадрової політики, нестачею кваліфікованих кадрів, відмовою від співробітництва з немарксистськими інституціями, ліквідацією в кінці 1920-х рр. наукових шкіл тощо.

За 16 років партійно-ідеологічні структури так і не змогли створити систему підготовки вчених-марксистів, хоча саме це завдання було основним не лише для спеціалізованих закладів типу ІЧП, але й для установ формально науково-дослідних – УІМЛу, ВУАМІНу, НДК марксизму-ленінізму при ВУАН. Справа в тому, що вони мали на меті готувати не стільки вчених, скільки, як наголошував М. Скрипник, «...науково освічених робітників державного і партійного апарату» [978, с. 216]. До того ж співробітники партійно-ідеологічних структур були змушені займатись своєрідним лікбезом для майбутніх номенклатурників, а не підготовкою марксистів-науковців (не кажучи вже про науково-дослідну працю).

Оцінюючи роль партійно-ідеологічних інституцій історичного профілю у науково-організаційній еволюції вітчизняної історіографії, необхідно враховувати їх організаційну та ідеологічну підпорядкованість ЦК КП(б)У, теоретико-методологічну упередженість та обмеженість, низький професійний рівень співробітників тощо. Можна і навіть слід дискутувати щодо оцінки цього доробку чи взагалі не вважати студії і писання українських істориків-марксистів предметом історіографічного аналізу. Та всі ці застереження не змінюють того об'єктивного факту, що як певне соціальне явище партійно-ідеологічні інституції були невід'ємною складовою історичного знання, історіографічного процесу в УСРР 1920-х рр. Їх реальна вага визначалась не тільки і не стільки їх внеском у наукове пізнання минулого, скільки ключовими позиціями у структурі вітчизняної історичної науки.

3.4. Наукові товариства

Науковими товариствами вважаються добровільні громадські об'єднання вчених і спеціалістів з метою організації наукових досліджень, розповсюдження наукових знань, публікації наукових і науково-популярних праць [1367; 1310].

Наукові товариства традиційно за імперської доби були найважливішою складовою потенціалу української національної історіографії. Так, напередодні 1917 р. у межах Російської імперії у галузі української історії та археології діяло понад 20 наукових товариств, найбільш відомими з яких були Історичне товариство Нестора-Літописця, Українське наукове товариство, Одеське товариство історії та старожитностей, Харківське

історико-філологічне та 6 губернських вчених архівних комісій, подібних за характером діяльності до товариств [див.: 1085; 1087; 1440].

Дореволюційні наукові товариства довели свою спроможність як форми організації наукових досліджень, зробивши поважний внесок в українську історіографію. Вони набули чималий авторитет серед світової наукової громадськості, налагодили дійове співробітництво з істориками Росії, Польщі, Білорусі тощо [672, Арк. 131-132; 671, Арк. 67; 292, Арк. 1-4]. Слід враховувати при цьому, що наукові товариства через нерозвиненість демократичних інститутів традиційно виконували функції громадсько-політичних організацій наукової інтелігенції [1171, с. 90-91].

Діяльності наукових товариств об'єктивно сприяла потреба у подальшому поступі історичного знання шляхом комплексних досліджень минулого вченими різних паростей гуманітарного знання. Такі дослідження були набагато ефективніші у рамках громадських структур з їх рухливістю та оперативним реагуванням на потреби науки і суспільства порівняно з більш консервативними державними науково-дослідними структурами [1042, с. 73-74].

Протягом 1917-1920 рр. дореволюційні наукові товариства пережили нелегкі часи. Значна їх частина припинила існування – церковно-історичні губернські вчені архівні комісії, Харківське історико-філологічне, Історико-філологічне при Ніжинському інституті кн. Безбородька та ін.

На початок 1921 р. значна частина дореволюційних наукових товариств відновила свою діяльність, намагаючись пристосуватись до нових умов. Хоча і влада, і науковці були зацікавлені у використанні чималого наукового потенціалу товариств (кадри, традиції, архіви, музеї, бібліотеки), але бачили це використання по-різному [1509, с. 13; 1559, с. VIII-IX]. В результаті більшість старих товариств була змушена остаточно припинити свою діяльність. Це відбулось через посилення адміністративно-поліцейського тиску на неп, через проведення у 1921-1922 рр. НКП УСРР політичної чистки під виглядом перереєстрації громадських об'єднань, через репресії проти науковців. Ситуація ще більше ускладнилась ліквідацією університетів, при яких перебувала значна кількість товариств. Припинили існування Подільське церковно-археологічне товариство, Київське відділення Російського воєнно-історичного товариства, одеські університетські (історико-філологічне і бібліографічне), історії та старожитностей тощо [347, Арк. 8 зв; 823; 763].

І все ж старі наукові товариства не зникли безслідно. На базі їх традицій, кадрів, матеріальної основи виникли нові товариства чи державні дослідні структури: на базі Одеського товариства історії і старожитностей – Одеська комісія краєзнавства при ВУАН [1477, с. 7-14; 1120], Одеського

бібліографічного товариства – Українське бібліографічне товариство в Одесі [1139], матеріальна база (бібліотека; музей, архів) і кадри Харківського історико-філологічного товариства перейшли до ЦНБ Харківського ІНО, Харківської НДК історії української культури тощо [426, Арк. 2], на базі колекції Товариства дослідників Волині виник музей [671, Арк. 30], члени Ніжинського історико-філологічного товариства стали фундаторами Ніжинської НДК історії, культури і мови та Ніжинського краєзнавчого товариства [665, Арк. 109; 672, Арк. 67]. Цей перелік можна продовжити, причому чи не найяскравішим прикладом може бути роль історичних підрозділів УНТ у формуванні структур історичного профілю ВУАН [1218, с. 185-186].

Таким чином, дореволюційна спадщина наукових товариств була чи не вирішальним чинником генези громадських об'єднань науковців у пореволюційне десятиліття. Зауважимо, що і створення нових товариств, і перебудова роботи старих була по суті лише формами мімікрії. Тому в цілому наукові товариства, генетично не пов'язані з марксистською історіографією і партійно-ідеологічними структурами, були певною інтелектуальною опозицією у пристосованих до потреб науки легальних формах. З цього погляду не дивно, що їх було знищено на рубежі 1920–1930-х рр.

Принципово важливо наголосити, що найбільш активні наукові товариства успадкували традиції, кадровий потенціал, громадські зв'язки, певною мірою матеріальну базу своїх дореволюційних попередників. Так, Харківське наукове товариство при ВУАН стало продовженням історико-філологічного, одеські – товариств при Новоросійському університеті та Одеського товариства історії та старожитностей тощо.

Загалом питання про спадщину дореволюційних наукових товариств заслуговує на окрему розмову. Природно, що радянська історіографія заперечувала будь-яку позитивну їх роль для науки радянських часів [див.: 1087]. Наш аналіз засвідчує, що у 1920-ті рр. в українській історіографії взаємодіяли тенденції континуїтету щодо дореволюційної наукової спадщини (зокрема і наукових товариств) та руйнації цієї спадщини [1161, с. 144-147]. Але повернемося до ситуації початку 1920-х рр.

Радянський режим із початком українізації пішов на компроміс у питанні діяльності наукових товариств, проявляючи щодо них «певну байдужість» [1463, с. 35]. Цей компроміс був умовний, оскільки влада тимчасово зменшила репресії проти громадських об'єднань науковців. Якщо користуватись військовою термінологією, яку так полюбляли «основоположники» і вожді комунізму, то влада перейшла від «ведення вогню по площах» (ліквідація всіх об'єднань наукової інтелігенції) до

«локальних ударів» (ліквідація окремих, найбільш небезпечних для режиму наукових товариств).

До того ж неправове суспільство і зміцнення бюрократичної централізації у науковому будівництві суттєво ускладнювали практичну повсякденну діяльність наукових товариств. Про людське око комуністична партія була вимушена розглядати наукові товариства як закономірний прояв громадської активності наукової інтелігенції, але за умови контролю над цією активністю [841, с. 394]. Знаряддям такого контролю було радянське законодавство, яке за характером і змістом мало на меті повне підкорення тоталітарному державному контролю будь-яких проявів громадянського суспільства.

Саме існування наукових товариств було поставлено у повну залежність від партійних і каральних органів. Їх діяльність перебувала під жорстким – політичним за змістом і поліцейським за формою – контролем виконавчої влади [996]. Фактично влада вважала наукові товариства потенційно антирадянськими, а їх учасників – політичними злочинцями, тимчасово відпущеними на волю під підписку про невиїзд [943].

Симптоматичним є факт посилення контролю над науковими товариствами в міру утвердження в УСРР загальносоюзного законодавства. Прийнята у травні 1924 р. постанова (не закон, а постанова, яка була опублікована лише через три місяці після прийняття) ЦВК і РНК СРСР «Про порядок затвердження статутів і реєстрації союзів, що не переслідують мету отримання прибутків» посилювала роль у цій справі НКВС УСРР [903] порівняно з чинним раніше порядком за нормою 1922 р. [942].

Чималу активність виявила й Укрнаука у справі бюрократичного керування науковими товариствами, традиційно для радянського часу спираючись не на закон, а на «пролетарські» емоції та адміністративно-бюрократичний запал. Проте, об'єктивна потреба у певній стабілізації суспільства, завдання українізації та наукового будівництва і, головним чином, активність науковців призвели до кількісного зростання наукових товариств історичного профілю у 1920-ті рр. Так, чисельність громадських об'єднань вчених зросла з 9 у 1919 р. до понад 30 у 1929 р. [див.: 879, с. 13-21, 221; 898, с. 24-25; 20, Арк. 2-3; 44, Арк. 5].

Наведена статистика правильно відображає тенденцію зростання кількості наукових товариств УСРР протягом 1920-х рр. На жаль, вона не може претендувати на абсолютну точність, що пов'язано з труднощами і подекуди з неможливістю відокремити наукові товариства від культурно-освітніх. Наприклад, важко відділити науково-дослідні осередки від краєзнавчих. До того ж самі краєзнавчі товариства протягом 1920-х рр.

змінювали свій характер, і частина з них (через зміни у складі, характері діяльності, зв'язки з ВУАН тощо) поступово перетворювались у повноцінні науково-дослідні товариства з відповідною зміною статусу. Скажімо, товариство на базі краєзнавчого осередку у Ніжині завдяки залученню до досліджень вчених НДК історії, культури і мови у 1925 р. справедливо отримало статус Ніжинського наукового товариства краєзнавців [554, Арк. 1-4].

Найбільш інтенсивно виникали наукові товариства протягом 1924-1926 рр. в умовах розгортання українізації, відносної стабілізації соціально-політичної та економічної ситуації і пошвавлення історичних досліджень внаслідок повернення М. Грушевського. Вони виникають при ВУАН, вузах, музеях і бібліотеках, у старих культурних центрах і нових індустріальних містах, у столицях і на периферії. Показовим для цього процесу було виникнення наукових товариств на базі старих традицій у Харкові і за відсутності традицій на Донбасі.

Так, Харків у 1920-ті рр. порівняно швидко зумів відновити і навіть збільшити потенціал історичного знання, що пояснюється його столичним статусом та наявністю значної кількості науково-педагогічних кадрів [1130]. Наприклад, із зафіксованих у секціях наукових працівників профспілок 166 вчених-істориків УСРР у Харкові було зосереджено 57 або 32,5 %. Половина з харківських істориків переважно займалась науково-дослідною роботою і відповідно половина – науково-педагогічною. Характерно, що майже 30 % істориків працювало у партійно-ідеологічних структурах, переважно в УІМЛі [1147]. Все це зумовило нагальну потребу у створенні авторитетного наукового українознавчого товариства – нащадка славнозвісного Харківського історико-філологічного товариства (припинило існування у лютому 1919 р.) [1521, с. 19-20].

Декілька спроб створити міське громадське об'єднання науковців (наприкінці 1920 р. було засновано філію УНТ на чолі з академіком Д. Багалієм, на початку 1921 р. виникло Наукове товариство при Харківському ІНО під головуванням академіка В. Бузескула) закінчилися безрезультатно [764; 878].

Наприкінці 1923 р. Наукове товариство при Харківському ІНО було підпорядковане ВУАН і з 1924 р. розпочало свою діяльність як Харківське наукове при ВУАН товариство з відповідним статутом. До речі, в літературі висловлено думку про заснування Харківського при ВУАН товариства в 1920 р., тобто з часу створення Харківської філії УНТ [1462, с. 266].

На нашу думку, історію цієї установи слід починати саме з 1924 р. По-перше, це доводять формально-юридичні факти – назва, статут, перехід під патронат ВУАН. Починаючи з 1924 р., Харківське товариство суттєво

змінити характер діяльності, набувши типових для наукових товариств 1920-х рр. рис (широке розгортання наукових досліджень, комплексний підхід до вирішення проблем історії, чіткі умови членства, налагодження дійового співробітництва з ВУАН як центральною науковою державною установою, генетичний зв'язок зі своїми попередниками тощо [879, с. 23; 851, 2-ге вид., с. 232]).

Отже, Харківське наукове при ВУАН товариство було комплексною науково-дослідною установою з 12 профільними секціями (зокрема соціально-історичною). Очолюване М. Яворським, воно нараховувало понад 500 членів. Серед них були й відомі історики – Д. Багалій, В. Бузескул, В. Барвінський, М. Пакуль. М. Горбань. Товариство розгорнуло інтенсивну й плідну дослідницьку, культурно-освітню і видавничу діяльність та виконувало роль координатора харківських установ історичного профілю [738].

Інакше виникло Наукове товариство на Донеччині, де були відсутні українські культурні та наукові традиції. В імперську добу тут не було навіть вузів, які з'явилися у Маріуполі, Сталіному (Донецьку) і Луганську лише на середину 1920-х рр. Між тим місцеве партійне і радянське керівництво чітко усвідомлювало необхідність створення (керуючись, безсумнівно, суто прагматичними намірами) регіонального наукового центру, прийнявши низку відповідних рішень і звернень до республіканського керівництва. Тому, на відміну від інших випадків, вчені Донбасу отримали унікальну можливість самоорганізуватися. Внаслідок у вересні 1926 року було створене Наукове товариство на Донеччині з центром у Луганську, яке очолив С. Грушевський.

У територіальному плані товариства розміщувались на території УСРР [1429, с. 3, 90, 92; 141, Арк. 11-12, 63] нерівномірно. Так, майже 2/3 їх було зосереджено у значних центрах культури і науки – Києві, Харкові, Одесі. У провінції поодинокі об'єднання науковців функціонували у Ніжині, Полтаві, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві. Інакше кажучи, наукові товариства були міцно пов'язані з провідними вузами та державними дослідними установами і, на жаль, не запобігали надмірній концентрації наукових сил, негараздам у плані розміщення державних дослідних установ історичного профілю.

Ще більшою мірою певна «вторинність» наукових товариств як підсистеми загальної системи науково-дослідних установ історичного профілю простежується при аналізі їх відомчої приналежності. Так, більше половини з них перебували при ВУАН, 16,25 % – Укрнауці, 10 % – інших державних установах (вузах, музеях, бібліотеках тощо) і лише 18 % мали дійсно незалежний громадський статус.

Той факт, що більше половини наукових товариств перебували під егідою ВУАН, був обумовлений вкрай негативним ставленням радянської влади до громадської ініціативи науковців. Тому наукові товариства були змушені шукати протекції академії наук, що забезпечувало їм бодай нормальні умови існування. Скажімо, безпосередньо у структурі ВУАН функціонували Історичне товариство Нестора-Літописця, Всеукраїнське етнографічне товариство, Історико-літературне, Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства і мови [789; 790; 798-801; 795, с. 4-5; 669, Арк. 110-121]. У середині 1920-х рр. виникають численні периферійні наукові товариства при ВУАН – Одеські комісія краєзнавства (з 1923 р.) і наукове товариство (1926 р.), наукові товариства у Лубнах (1922 р.), Миколаєві (1923 р.), Запоріжжі (1926 р.), Харкові (1924 р.), Чернігові (1924 р.), Кам'янець-Подільському (1925 р.), Ніжині (1923 р.), Дніпропетровську (1924 р.), Слауті (1926 р.) [807, с. 12-16; 1252, с. 4-7; 738; 884; 85, Арк. 52-56; 1553].

Безумовно, така концентрація наукових товариств при ВУАН мала чимало позитивного і в першу чергу дозволяла координувати зусилля українських істориків, зосереджуватись на вирішенні нагальних проблем і шляхом кооперації добиватись підвищення ефективності досліджень минулого. Водночас такий статус більшості товариств мав чимало й негативного (зокрема можна відзначити збереження поділу науки на столичну і провінційну, прояви монополізму, перенесення академічних «розборок» у наукові товариства тощо). Попри все чимало наукових товариств, які існували поза академією, зробили значний внесок у поступ історичного знання (те ж Наукове товариство на Донеччині, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Українське бібліографічне товариство в Одесі, Історико-літературне при Київському Вищому ІНО тощо [142, Арк. 11-17, 63-64, 144-145; 558, Арк. 2-8].

Отже, наукові товариства відіграли суттєву роль в організації наукових досліджень: посилювали науковий потенціал, сприяли засвоєнню і розвитку традицій дореволюційних громадських об'єднань вчених, надавали установам демократичних рис тощо. Разом із тим, за радянської влади наукові товариства не відігравали і не могли відіграти самостійної ролі в науково-громадському житті. Вони були доповненням – суттєвим, але доповненням – до державної системи історичних наукових структур.

Наукові товариства користувались неабиякою популярністю та авторитетом серед історичної громадськості, про що свідчить їх чисельність. Так, Історичне товариство Нестора Літописця нараховувало близько 200 членів (212 у 1921 р., 208 у 1923 р., 181 у 1928 р.), Харківське наукове

при ВУАН – понад 500, Чернігівське наукове при ВУАН – близько 30 тощо (наші підрахунки на основі відомостей про кожне товариство: [672; 875]. Їх членами були не лише вчені-дослідники та викладачі вузів, а й вчителі, студенти-старшокурсники, краєзнавці тощо. Навіть Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства і мови, незважаючи на надто високі вимоги до членства і специфічні умови існування, за 1920-ті рр. збільшило кількість членів більш ніж втричі – з 12 у 1921 р. до 37 у 1928 р. [1138; 677; 672].

Більшість наукових товариств були порівняно нечисленними, що у 1930-ті рр. стало однією з причин їх ліквідації. Але така чисельність об'єктивно зумовлювалась самим характером товариств і відповідно високими вимогами до членів. І все ж практично всі історики-дослідники працювали в них (чи їх секціях) і в цілому, за нашими підрахунками, на кінець 1920-х рр. нараховувалось близько 600-700 членів товариств. Склад був досить строкатий. Його основу склали науково-дослідні та науково-педагогічні працівники – співробітники ВУАН і НДК, музеїв, бібліотек, викладачі вузів і технікумів, аспіранти і краєзнавці. У периферійних товариствах було чимало представників широкої громадськості – вчителів, культурно-освітніх працівників, ревнителів історії. Перша група кількісно домінувала у значних наукових центрах – Києві, Одесі, Харкові, Ніжині, Кам'янець-Подільському; друга – у Лубнах, Миколаєві, Луганську тощо.

Члени наукових товариств залежно від наукових досягнень та участі у створенні самих товариств поділялась на почесних членів, членів-фундаторів, дійсних членів (їм належала провідна роль у діяльності громадських об'єднань), членів-співробітників і співробітників, очолювались відомими та авторитетними вченими старої формації – Д. Багалієм, В. Бузескулом, М. Василенком, М. Слабченком, Д. Яворницьким, В. Пархоменком, В. Щепотьєвим та ін. [827, с. 293-294].

Громадські об'єднання вчених були органічною складовою історичної науки протягом 1920-х рр. і тому їх діяльність подібна до роботи інших дослідних структур: підготовка кадрів, розробка актуальних проблем вітчизняної історії, оприлюднення наслідків своїх праць, проведення археологічних розкопок, археографічних та історико-етнологічних експедицій, видання праць видатних попередників тощо.

Природно, що громадський характер наукових товариств накладав свій відбиток на методи вирішення цих проблем. Слід враховувати, що вони мали, порівняно з державними інституціями, обмежені ресурси і тому займали в структурі історичного знання другорядне місце.

Водночас діяльність громадських об'єднань була менш регламентована і більш дистанційована від політики радянського режиму. Це дозволяло більш послідовно діяти відповідно до традицій світової та вітчизняної науки, заповнити ті її лакуни, які не могли бути охоплені державними структурами. Це був своєрідний блок пам'яті алгоритму дій всіх науково-дослідних закладів і науковців у плані збереження і збагачення традицій української національної історіографії. Не дивно в цьому сенсі, що після ліквідації наукових товариств перетворення української історіографії на радянську прискорилось. Це добре розуміли й ініціатори цього перетворення.

Так, наукові товариства взяли дійову участь у підготовці наукової молоді в дусі національної історіографії на противагу заполітизованій аспірантурі. Загальновідомо, що на становлення світогляду вченого, визначення домінантних рис його особистості і як дослідника, і як людини значно впливає оточення. Саме у наукових товариствах панувала атмосфера творчості, вільного обміну думками, доброзичливої вимогливості, дух служіння народу, Батьківщині та науці. Особистий приклад у цьому плані надавали чільні члени товариств, впливові дослідники старої формації, репресовані у 1930-ті рр. – О. Грушевський, В. Перетц, Ф. Шміт, В. Отомановський, В. Романовський, М. Макаренко, В. Барвінський, О. Гермайзе, В. Щербина та багато інших [878].

Так, одеські та київські товариства були одними з ініціаторів створення археологічних інститутів для підготовки археологів, етнологів і музеєзнавців, яких не готували у звичайних вузах. ВУНАС з аналогічних причин вчила сходознавців. Йдеться про впровадження відповідних рішень влади, підготовку навчальних планів і навчальних посібників, підбір викладачів тощо [768; 1063; 752, с. 21-22; 81, Арк. 426; 595, Арк. 92].

Наукові товариства здійснили ряд заходів на користь науки та культури, які не відповідали намірам радянського режиму і не могли бути реалізовані державними установами. Так, Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства і мови досліджувало історію української діаспори в Росії [1328, с. 86-87], Наукове товариство на Донеччині пропагувало українську історію серед русифікованих шахтарів і металургів [1429], ВУНАС вивчала історію східних народів в Україні [754, с. 7-10].

Наукові товариства сприяли збереженню старих і налагодженню нових контактів і зв'язків (організаційних, творчих, особистих) з ученими інших тодішніх радянських республік [1121]. Природно, що найбільш тісними і плідними вони були з російськими товариствами [695, Арк. 23; 724, Арк. 3, 7-8]. Так, в УСРР діяло до десяти відділень російських і всесоюзних наукових товариств за активної участі українських істориків. Значну за

обсягом та унікальну за змістом роботу з налагодження взаємодії українських і російських дослідників проводило Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства і мови на чолі з академіком В. Перетцем. Товариство підтримувало контакти з понад тридцятьма науково-дослідними установами УСРР, організовувало спільне з українськими вченими опрацювання українознавчих матеріалів із ленінградських архівів, музеїв та бібліотек і вивчення історії української діаспори в Росії [847, с. 110-111; 796, с. 115-117; 1239, с. 53-54]. ВУНАС проводила спільні дослідження з істориками Закавказзя. Таврійське товариство історії, археології та етнографії координувало сумісне вивчення історії Криму і татарсько-українських стосунків тощо [953; 753].

Громадські об'єднання вчених Києва, Харкова, Одеси, Полтави, Херсона та інших міст відіграли визначальну роль в охороні тих пам'яток історії та культури, які для влади не мали будь-якої цінності або були навіть «шкідливими» (пам'ятки козаччини, церкви, церковні старожитності, скульптури тощо). Вони провадили їх обстеження, дбали про збереження чи подекуди реставрацію, добивались їх державної реєстрації, оберігали від нищення тощо [1249, с. 40, 89, 255; 1399; 385, Арк. 8-11]. Сприяли товариства роботі бібліотек, музеїв, архівів, але залишались без належної державної підтримки через економічні негаразди початку 1920-х рр., недбалість влади, некомпетентність радянських чиновників, їх політичну упередженість тощо. Йдеться про поповнення старих і створення нових фондів та колекцій, пошук та опрацювання архівних матеріалів, створення музеїв чи відкриття нових експозицій тощо [808, с. 7-8; 607, Арк. 11-12].

Скажімо, Історичне товариство Нестора-Літописця на початку 1920-х рр. чимало зробило для збереження та упорядкування київських архівів, практично всі товариства брали участь у створенні, поповненні чи упорядкуванні відділів україністики бібліотек. Одеські товариства, наприклад, створили музей Степової України [1015, с. 77; 809, с. 8-12].

Не можна обминути культурно-масової роботи наукових товариств з пропаганди надбань деполітизованої історичної спадщини українського народу. Йдеться про читання лекцій, науково-популярні публікації, урочисте проведення ювілеїв Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Багалія, с. Єфремова та інших [809, с. 5-7; 853, с. 283]. Ця діяльність була важливим фактором історичної свідомості суспільства, причому товариства діяли порівняно з державними науковими установами більш вільно і послідовно. І в цьому плані громадські об'єднання суттєво корегували зміст соціалістичної культурної революції.

Зрозуміло, що основні зусилля громадські об'єднання науковців спрямовували на організацію і проведення дослідницької роботи. І якщо у суто дослідницькому аспекті товариства були частиною історіографічного процесу 1920-х рр. із відповідними напрямками та течіями, то в плані науково-організаційному вони виконували ряд важливих і вельми специфічних завдань щодо громадсько-політичної складової історичного знання, які не могли бути виконаними через свій статус державними науковими закладами. Інакше кажучи, підсистема громадських об'єднань значною мірою визначала патріотичний зміст історіографії 1920-х рр. Достатньо згадати концентрацію зусиль наукових товариств на вирішенні «небажаних» для влади проблем вітчизняної історії, «несанкціонована» комуністичною партією участь товариств в українізації, підтримання творчих зв'язків із зарубіжними колегами тощо. Влада була змушена законодавчо визнати деякі з цих функцій громадських об'єднань [839].

Наукові товариства відіграли авангардну роль у засвоєнні демократичних традицій функціонування науки як соціальної системи. Це й альтернативність історичного знання, і утвердження норм наукової етики, і слідування патріотичним традиціям, і безпосередня участь широких кіл наукової громадськості у вирішенні принципових питань наукового будівництва та дослідженні концептуальних, вузлових питань історії України [1366, с. 3-7; 1520, с. 96-98].

Сукупність наукових товариств була відкритою системою і надавала цієї відкритості (хоча про міру можна сперечатись) всій системі історичного знання в УСРР, що є загально визнаною базовою передумовою прогресивного поступу науки (йдеться про активну участь та ініціативну роль у проведенні наукових з'їздів, конференцій та інших зустрічей, широке обговорення кандидатів на керівні посади чи академіків, участь в урочистих засіданнях державних наукових установ). Симптоматично, що прикладом відкритості були самі наукові товариства: широка інформованість членів і громадськості щодо всіх аспектів діяльності товариств, альтернативність при виборі керівництва чи визначенні планів науково-дослідної та науково-масової роботи тощо [738. – 1927. – № 2. – С. 3-7; 806, с. 5-7].

Громадські об'єднання мали ще один монопольний імпульс до активної роботи. Порівняно з підконтрольними радянському режиму державними науково-дослідними структурами вони значно більшою мірою відповідали політичним і громадським переконанням українських науковців, їх ментальності [1124]. Саме цим можна пояснити самовідданість членів товариств у плані подолання численних труднощів і негараздів. У матеріально-фінансовому плані наукові товариства отримували мінімальні

дотації від держави, яких не вистачало на найнеобхідніші потреби – оренду приміщень, поштові витрати тощо. Тому значна частина роботи товариств, передусім дослідна і видавнича, здійснювалась за рахунок членських внесків і добровільних пожертвувань.

Навіть сам факт наявності наукових товариств був необхідною запорукою поступу історичної науки. Загальновідомо, що історичне пізнання, як суб'єктивний процес пізнання минулого, неможливе без дискусій, боротьби чи конкуренції, плюралізму як ідей, так і форм організації наукових досліджень. За європейською традицією, яка знайшла підтвердження в історії російської та української науки [1351, с. 37-43; 1250, с. 119-121], ця закономірність найкраще реалізується через діяльність громадських об'єднань вчених.

Підсумовуючи зазначимо, що на кінець 1920-х рр. наукові товариства відігравали чільну роль у житті спільноти вчених-істориків, у поступі українського історичного знання. Влада була змушена терпіти таку активність громадськості через слабкість державних наукових установ і у звичний для радянського режиму спосіб використовувала наукові товариства для розбудови історичного знання і зрештою для зміцнення своїх позицій. Причому потенціал наукових товариств використовувався у тих галузях історичної науки, де потенціал державних установ з тих чи інших причин (фінансових, кадрових, організаційних тощо) був недостатнім.

Принципово інша ситуація склалась у другій половині 1920-х рр. Внаслідок реалізації курсу на одержавлення науки та суспільного життя роль і значення сфери діяльності наукових товариств в історичній науці, в житті спільноти вчених послідовно і неухильно звужувались [1304, с. 46-47]. Наприклад, функції соціального захисту та організації громадської активності науковців перебравли на себе секції наукових працівників профспілок; у міру зміцнення державних органів охорони пам'яток історії та культури відповідно зменшилась роль громадських об'єднань; поступово зійшла нанівець роль наукових товариств у консолідації та згуртуванні наукових сил УСРР, оскільки влада для цього стала використовувати республіканські та всесоюзні державні інституції [1259, с. 294]. Суттєво звузилась і поступово зійшла нанівець роль громадських об'єднань вчених в організації та проведенні наукових досліджень внаслідок як розширення функцій Укрголовнауки НКП УСРР і різкого посилення партійно-державного контролю над діяльністю наукових товариств, так і поступового зміцнення державних наукових установ та остаточного витіснення громадських об'єднань на другорядні позиції.

Наголосимо, що такий перебіг подій був закономірним наслідком посилення тоталітаризму і нищення навіть тих невеличких демократичних поступок, на які КП(б)У була змушена піти на початку непу і під тиском українського національно-культурного відродження.

На початку 1930-х рр. всі наукові товариства українських істориків було ліквідовано: Одеське наукове товариство при ВУАН – на початку 30-х рр., Одеська філія ВУНАС – у 1930 р., Одеська комісія краєзнавства при ВУАН – у 1931 р., Полтавське наукове товариство при ВУАН почало занепадати з кінця 1928 р. внаслідок включення в «соціалістичне будівництво» і у 1930 р. фактично припинило існування тощо.

Нищівного удару по громадським об'єднанням завдала перебудова системи науково-дослідних структур, внаслідок чого була ліквідована значна кількість установ і відповідно зникали наукові товариства при них. Так, у 1930 р. була злита з Харківською НДК історії української культури Ніжинська НДК історії, культури та мови, і невдовзі припинило існування Ніжинське наукове товариство краєзнавців [1131, с. 7, 11].

Через репресії була змушена припинити свою діяльність значна кількість товариств (арешт керівників, найбільш активних членів, вихід з товариств через побоювання репресій, конфіскація майна, закриття бібліотек, припинення державного фінансування чи підтримки, заборона видання «Записок» тощо). Найбільш відчутного удару було завдано процесом СВУ, оскільки зусиллями слідчих цілком логічно з погляду ДПУ місцеві наукові товариства в Одесі, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільському, Миколаєві були перетворені у філії Київського центру. Адже до них входили відомі українські діячі, вони мали певну структуру і займались небажаною для режиму діяльністю [1432, с. 131]. При цьому основний удар було нанесено по товариствам при Академії, яка для влади була антирадянською.

Так, в Одесі лідером філії СВУ слідчі обрали академіка М. Слабченка, активістами – відомих вчених-українознавців та учнів академіка, що були членами Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Українського бібліографічного товариства, філії ВУНАС. У Дніпропетровську, за визначенням слідчих ДПУ, «основна контрреволюційна робота проводилась «у науковому товаристві при ВУАН, у Чернігові «роботою філії СВУ були охоплені Наукове товариство...», кам'янець-подільська група СВУ через наукове товариство проводила антирадянську діяльність (причому Ю. Сицинський, Ю. Філь та інші члени товариства були заарештовані), у Вінниці «була створена філія СВУ за посередництвом керівника Вінницького наукового товариства Отамановського В.» тощо [1432, с. 132-137, 138, 140-141, 150-151 174].

У висновках аналітики ДПУ УСРР наголошували, що через місцеві наукові товариства проводилась одна з головних ліній розгортання діяльності СВУ [1432, с. 181]. Нарком освіти М. Скрипник вважав, що наукові товариства були ширмою і базою для контрреволюційної діяльності [1432, с. 250]. Дісталось «на горіхи» й неакадемічним науковим товариствам, особливо у провінції.

В літературі існують деякі розбіжності щодо часу припинення діяльності окремих наукових товариств. Так, вітчизняні дослідники вважають датою припинення функціонування Історичного товариства Нестора-Літописця 1931 р. [див. 1294; 1506], історики діаспори – 1932 р. [1449].

Зауважимо, що конкретні документи (нормативні акти, постанови, рішення тощо) про ліквідацію товариств у літературі, як правило, не наводяться і в архівах практично не виявляються. Такий стан обумовлюється як антиправовою практикою діяльності тогочасних владних структур, так і їх прагненням не залишати слідів. До того ж фонди абсолютної більшості товариств не збереглися: їх діловодство не велось належним чином, поточні архіви зберігались у керівників установ і зникли під час репресій. Але якщо архівний фонд і зберігся, то документи про ліквідацію там відсутні (не виключено, що їх знищили).

Наприклад, фонд Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді майже випадково зберігся в архіві Російської АН [1051, с. 31, 58], і в огляді фондів, і в літературі про час і причини ліквідації товариства нічого певного не повідомляється [1496, с. 129; 1301, с. 90; 1333; 1296, с. 182]. У кращому випадку йдеться про ліквідацію товариства у 1934 р., хоча останні документи про його діяльність датуються 1933 р. [1051, с. 59]. Наші пошуки відповідних документів як у фонді самого товариства, так і в особових фондах чільних членів виявились марними [див. 418; 700-709; 720-723]. Очевидно, що спеціального рішення про ліквідацію цього значного наукового осередку, яке виконувало функції філії ВУАН у Росії, прийнято не було, воно було задавлено сталінською дійсністю – нагінками, політичним тиском, репресіями і засланням голови товариства, академіка В. Перетця.

І все ж за механізмом ліквідації наукових товариств можна простежити. Так, на хвилі «викриття СВУ листопадова сесія ВУАН 1929 р. прийняла рішення про ліквідацію академічних наукових товариств [742. – 1929. – № 8-9. – С. 3-5], хоча це і суперечило статуту ВУАН і положенню РНК УСРР «Про Всеукраїнську академію наук» від 14.06.1921 р. Після цього наукові товариства деякий час продовжували формально, значною мірою за інерцією, функціонувати, а деякі навіть намагались боротись за право

існування. Але ліквідація їх стала питанням часу. Протягом 1930-1933 рр. система наукових товариств історичного профілю в УСРР була знищена.

Деякі ліквідовані наукові товариства не зникали безслідно, частково вливаючись у державні структури чи виконуючи роль основи для створення нових державних дослідних інституцій. Скажімо, у 1930 р. у Києві на базі філії ВУНАС був відкритий Науково-дослідний інститут сходознавства під керівництвом заступника наркома освіти О. Полоцького. Проте це були поодинокі випадки, і в цілому як явище наукові товариства на 60 років зникли як суб'єкт історичної науки в Україні. Підсумовуючи зазначимо, що до початку 1930-х рр. громадські об'єднання науковців були невід'ємною складовою мережі дослідних установ української історичної науки. Цей об'єктивний факт визнавала і радянська історіографія, трактуючи це як прояв курсу комуністичної партії на співробітництво з буржуазною інтелігенцією [1301, с. 135-136].

Вищенаведене свідчить, що це твердження не має нічого спільного з реальністю. Пішовши на тимчасове й обмежене визнання права вчених на створення своїх громадських об'єднань, влада швидко оговталась. З середини 1920-х рр., у міру зміцнення тоталітарних засад у політиці влади, функції наукових товариств невпинно звужувались і на кінець 1920-х рр. майже зійшли нанівець. Уже з 1927–1928 рр. Укрголовнаука намагалася включити наукові товариства у «планове соціалістичне будівництво», радянізувати та реорганізувати їх.

Проте наступ тоталітаризму був настільки рішучий, що протягом 1929–1933 рр. товариства були знищені в процесі підкорення ВУАН, викриття СВУ і подальших репресій. Показово, що частина громадських об'єднань учених самоліквідувались навіть без спеціальних рішень влади. Адже утвердження бруталного партійного керівництва наукою як складової політичного керівництва суспільством, запровадження адміністративних методів управління наукою, її одержавлення і концентрація (звітність наукових товариств перед партійними комітетами, проведення виборів керівництва за партійним сценарієм з усуненням буржуазних вчених і призначення вірнопідданих керівників, прийняття нових статутів і планів тощо) закономірно вели до саморозпуску і самоліквідації у 1933-1934 рр. останніх вчених з громадських об'єднань. Інакше кажучи, радянська наука була несумісна з існуванням наукових товариств. Наголосимо, що основна причина ліквідації дослідних структур перебувала поза межами науки як сфери суспільного життя, а корінь сягає політики держави.

Природно, що між державою і громадськими організаційними підсистемами науки об'єктивно існувало певне протиріччя. Воно є одним з

імпульсів поступу науки, що наочно засвідчив поступ української історіографії 1920-х рр. Сам факт участі наукових товариств в історичних дослідженнях дозволяв значною мірою порушити монополію на істину як одну з хронічних хвороб вітчизняного наукового знання. І навпаки, ліквідація наукових товариств значно полегшила утвердження монополії марксистсько-радянської історіографії у її більшовицько-великодержавницькому варіанті.

Безумовно, що з науково-організаційного погляду діяльність громадських об'єднань вчених мали певні недоліки та чималі резерви. Йдеться про зайву заполітизованість деяких з них, недостатній професійний рівень значної частини членів, розпорошеність зусиль, подекуди збочення від ґрунтовних досліджень, «хуторянський» характер діяльності окремих осередків та ін. Особливо негативні наслідки мала відсутність єдиного координуючого центру, що полегшувало для влади боротьбу з товариствами. Йдеться не про бюрократичний центр, а про координуючий типу ВУАН для академічних центральних і периферійних товариств.

Аналіз діяльності товариств свідчить, що їх перебування у структурі ВУАН дозволяло найбільш послідовно поєднати позитивні риси державних (державна матеріальна та морально-політична підтримка, зосередженість саме на дослідній, а не на інших формах роботи) і громадських (самодіяльність, ініціативність, відкритість, розробка актуальних для науки і суспільства, а не для державної бюрократії тем, менша політизованість), центральних (кваліфіковані кадри, центральні архівосховища і книгозбірні) і периферійних (місцеві архіви, місцеві кадри, регіональна тематика, взаємодія з вузами) науково-дослідних структур [1147, с. 36-39].

Місце наукових товариств у поступі національної історіографії було детерміноване як громадсько-політичною активністю науковців, їх підтримкою з боку широких кіл громадськості, так і ставленням режиму до цієї активності. З урахуванням перехідного характеру історіографії 1920-х рр. це викликає неоднозначну, двоїсту оцінку наслідків їх діяльності.

Так, з одного боку діяльність громадських об'єднань вчених-істориків відображала суспільну потребу у вивченні, критичному засвоєнні і пропаганді історичної спадщини українського народу, у поступі національної історіографії. Саме з цього виходили суб'єктивні прагнення науковців.

З іншого боку, незалежно від бажань вчених сам факт діяльності наукових товариств зміцнював засади радянського політичного режиму [1306, с. 414-419], сприяв певному використанню владою української національної історіографії в далеких, протилежних корінним інтересам народу і науки цілях. Радянський режим використав наукові товариства як

один із приводних пасків реалізації своєї політики, включення в систему диктатури пролетаріату науки та науковців. Існування громадських об'єднань науковців у межах радянських структур (політичних, економічних, наукових) змушувало їх співробітничати з владою. Ігнорування цієї двоїстості, прагнення до однозначності пояснює розбіжність і подекуди навіть полярність оцінок у літературі щодо наслідків діяльності лідерів української історіографії 1920-х рр. – М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського, М. Слабченка, О. Оглоблина.

Наукові товариства уособлювали зв'язок науки та суспільства, соціальну детермінованість історичного знання. Водночас їх активна діяльність у радянських умовах доводила відносну самостійність науки як певної та вельми специфічної форми організації творчої діяльності. Товариства сполучали громадські, переважно демократичні та державні, головним чином адміністративно-бюрократичні, ознаки. Сукупність товариств була зв'язуючою ланкою між суто науково-дослідними структурами та громадськістю, між науковцями та широкими колами культурно-освітньої інтелігенції.

Значення наукових товариств в УСРР порівняно з Радянською Росією мало певні особливості. Історично це було зумовлено відсутністю в імперській час державних дослідних установ історичного профілю з історії України. Тому вони в період між поваленням царату і зміцненням радянського режиму взяли на себе функцію лідера у створенні мережі державних наукових закладів історичного знання, стали базою для становлення державних закладів до ВУАН включно, сприяли консолідації вчених-істориків, домагались збереження та розвитку за радянські часи традицій національної історіографії, створювали механізм реалізації громадського потенціалу науковців. Усе це дозволило науковим товариствам стати важливою складовою науково-організаційної системи історичного знання 1920-х рр., що змусило владу законодавчо закріпити цю роль і піти на співробітництво з громадськими структурами [1305, с. 232-233; 1180, с. 20].

Історичний досвід діяльності наукових товариств історичного профілю 1920-х рр. дозволяє виділити такі концептуальні засади їх діяльності, як громадський характер, залучення до роботи істориків та спеціалістів суміжних наук, широка взаємодія з вітчизняними та іноземними дослідними структурами незалежно від їх відомчої належності, політичного спрямування тощо. Головними завданнями слід вважати проведення наукових досліджень; підготовку нової генерації дослідників; широку популяризацію історичного досвіду для створення наукового підґрунтя масової історичної свідомості; публікацію праць своїх членів; підтримку альтернативних, евристичних (пошукових), нових напрямків досліджень; створення мережі

всеукраїнських і регіональних громадських об'єднань (за предметом, об'єктом, методом, напрямком, школою тощо).

Тому недоречно, як це наголошується у деяких сучасних публікаціях, вважати головним завданням наукових товариств лише «культурно-просвітницьку діяльність у поширенні та впровадженні наукових розробок» [1506, с. 4]. Адже, по-перше, цими питаннями мають опікуватися всі – і державні, і громадські структури. По-друге, принципово неправильно ставити перед науковими товариствами інші порівняно з державними установами завдання, громадські наукові структури є не другорядними, допоміжними щодо державних – вони є і мають бути альтернативними. Нарешті, по-третє, не варто «створювати» одне всеукраїнське історичне наукове товариство, бо будь-яка монополія смертельно небезпечна для громадських форм наукових установ.

3.5. Система організації історичних досліджень

Розглянувши окремо основні структурні елементи системи історичної науки, можна проаналізувати науково-організаційні закономірності функціонування системи в цілому. В оптимальному варіанті ця система має бути саморегульованою.

Таблиця 3.4

Динаміка дослідних структур історичного профілю

Установи	Роки						
	1921	1923	1925	1928	1930	1932	1934
Науково-дослідні інститути	1	1	1	1	3	3	4
Науково-дослідні кафедри	8	9	7	8	7	–	–
Комісії ВУАН	9	8	13	15	13	6	1
Наукові товариства*	9	10	17	29	18	9	2
Комітети	–	1	1	1	1	1	–
Секції ВУАН	–	1	2	4	4	1	1
Наукові музеї*	–	4	7	8	14	9	6
Наукові бібліотеки*	2	3	4	4	4	4	4
Разом	27	37	52	66	64	33	18

* Враховано установи, які проводили історичні дослідження.

Таблицю складено на основі: 1422, с. 21-45; 789–790; 798–801; 498, Арк. 5; 873. – Ч. 2. – С. 256; 149, Арк. 109; 49, Арк. 71; 86, Арк. 52-56; 142, Арк. 11-17, 63-64, 144-145; 558, Арк. 2-8.

У динаміці наукових закладів виділяються періоди 1921-1928 рр. і 1929–1934 рр. Змістом першого було зростання кількості установ з 27 у 1921 р. до 66 у 1928 р. (у 2,5 рази). І, навпаки, за 1929-1934 рр. їх кількість скоротилась до 18 (у 3,7 рази). Відповідно у кожному періоді цифри

утворюють правильні динамічні ряди, що свідчить про сталість означених тенденцій.

Поява нових установ (особливо бурхливе зростання – на 78 % – у 1924-1928 рр.) мала позитивне значення. Так створювались умови для формування нових напрямків і шкіл, отримували реальне підґрунтя окремі, зокрема й нові, галузі, з'явилась конкуренція.

Водночас кількісне зростання не змінило другорядного становище української історіографії порівняно з російською, що наочно відображало реальну ціну «рівноправності». Скажімо, у 1928 р. в УСРР перебувало 30 % наукових установ СРСР і 19 % науковців, але питома вага витрат на цю діяльність складала лише 16 % [885, с. 65]. Внаслідок наукові заклади в УСРР були порівняно невеликі. Так, заклад у Москві в середньому мав 39 співробітників, а в УСРР – 10, бюджет одного закладу по СРСР складав 100 тис. крб., по Москві – 250 тис., по УСРР – 56 тис., по Харкову – 83 тис. [885, с. 71].

Такий стан речей не слід однозначно оцінювати. Наприклад, менші розміри варто сприймати позитивно. Адже оптимальна кількість науковців закладу не може бути більшою за 20-25 чоловік. Радянські заклади-монстри не збагатили науку.

В умовах нищення української науки скорочувалась кількість установ – спочатку повільно (з 66 у 1928 р. до 64 у 1930 р., тобто на 4 %), а потім – навалюю (див. табл. 3.4). Внаслідок за 1921–1934 рр. число історичних дослідницьких структур зменшилось відповідно з 27 до 18, тобто на 50 %.

Руйнівню позначилася радянська і на формах організації науки, причому у науково-організаційному вимірі період 1921–1934 рр. складає єдине ціле. По-перше, зійшла нанівець роль громадських форм. Так, якщо у 1921 р. наукові товариства становили 34 % від усієї кількості закладів (9 з 27 відповідно в абсолютних числах), у 1928 р. – навіть 43 % (29 з 66), то у 1934 р. лише 11 % (із 18 товариств залишилось 2) [таблиця 3.4]. Отже, за 1921-1934 рр. частка найбільш демократичних установ скоротилась більш ніж утричі – з 34 % у 1921 р. до 11 % у 1934 р. Ці негативні зміни стануть ще більш вражаючими, якщо пригадати, що на початку 1920-х рр. товариства склали майже 75 % від усього потенціалу соціального знання [Наші підрахунки на основі: 1121; 1122; 1129; 1134; 1139; 1141; 1149].

По-друге, перехідний період виявився у динаміці форм державних дослідних структур. Так, у 1920-ті рр. їх основу складали НДК та академічні комісії. Вони найбільш послідовно поєднували спадковість із дореволюційними традиціями, відповідність світовим стандартам і специфічним умовам непу. Закономірно вони склали у 1921 р. 63 % від кількості всіх

установ (17 з 27), у 1928 р. – 35 %, у 1934 р. – лише 5 % (або 1 з 18) [таблиця 3.4]. Отже, НДК та комісії ВУАН не вписувались у радянську модель науки.

Нарешті, найбільш послідовно радянізація історіографії простежується у змінах сутності науково-дослідних інститутів як вищої форми наукової установи. У 1920-ті рр. інститути довели свою ефективність через гнучкість внутрішньої структури, суттєві дослідні здобутки, поєднання традиційних і нових, фундаментальних і прикладних розробок, концентрацію ресурсів на вирішальних ділянках. На жаль, тоді не було створено жодного суто історичного науково-дослідного інституту, хоча потреба в цьому була нагальною [1311; 800, с. 22]. Деякі установи за характером і змістом роботи фактично були інститутами (наприклад, Історична секція ВУАН, Харківська НДК історії української культури).

Розуміла це і влада, про що свідчить історія УІМЛу. Але Укрнаука воліла творити інститути не в річищі традицій світової та української науки і тим посилювати потенціал ідейних дисидентів. Радянська модель пройшла апробацію на прикладі УІМЛу і була доведена у часи нищення українознавства на досвіді інститутів єврейської культури ВУАН, історії України ВУАМЛІНу тощо [589]. Ця модель вийшла придатною і як засіб ліквідації національної історіографії та утвердження історіографії радянської, і вже на початку 1930-х рр. від інституту залишилась лише назва, а зміст змінено «з точністю до навпаки».

Так, харківські науково-дослідні інститути історії української культури та історії матеріальної культури було створено у 1930 р. не шляхом перетворення найбільш ефективних відповідних установ (це відповідало б інтересам науки), а на базі ліквідованих життєздатних НДК у Харкові, Дніпропетровську, Ніжині. Аналіз структури, складу і діяльності цих дослідних інститутів (вони проіснували два-три роки) засвідчує, що їх було створено для ліквідації провідних установ національної історіографії. В інститутах було зосереджено близько третини науковців – істориків УСРР, що значно полегшувало контроль над історіографією (чим не «масова колективізація» в науці? – С.В.).

За аналогічною схемою працював у 1933-1934 рр. Історико-археографічний інститут, створений на основі ліквідованих комісій ВУАН (археографічної та вивчення соціально-економічної історії) та у 1934-1938 рр. Інститут історії матеріальної культури, який було засновано на базі знищених ВУАКу і п'яти останніх установ М. Грушевського (зокрема культурно-історичної комісії та НДК історії України). У 1938 р. цей інститут було реорганізовано у радянський Інститут археології АН УРСР.

Однак не варто ідеалізувати структуру 1920-х рр., яка мала у згорнутому вигляді майже всі недоліки, що повною мірою виявились на середину 1930-х рр. Так, саме у 1920-ті рр. було засновано відомчий поділ науки на академічну та вузівську, партійну та громадянську, тобто тоталітарна держава витворює безліч відомчих бар'єрів для контролю.

Влада у будь-який спосіб зміцнювала об'єктивно існуючі перегородки в науці (розпалювала відомчі та особисті амбіції, територіальний сепаратизм тощо), що руйнувало історичну науку. Наприклад, у конфлікті М. Грушевського і М. Слабченка щодо принципів видання Архіву Коша Запорозької Січі «...наукова цінність козацького архіву, – як наголошує один з дослідників, – не змогла переважити тодішню особисту антипатію двох відомих знавців української козаччини й прислужитись на користь розбудові історичної науки» [1092].

Тоді ж було закладено основи недостатньої уваги до наукової інфраструктури, хоча у 1920-ті рр. це компенсувалося наявністю у більшості дослідних структур власних архівів, бібліотек, подекуди музеїв і навіть сурогатних видавництв [1345, с. 112-114].

Поступ у вирішенні цих життєво необхідних питань, як свідчить досвід 1920-х рр., може бути досягнутий спільними зусиллями зацікавлених структур із залученням громадськості. Наприклад, Бібліографічна комісія ВУАН залучила до складання бібліографії з історичного краєзнавства державні музеї Одеси, Житомира та Миколаєва; окружні музеї Ніжина, Сум і Черкас; ІНО Харкова, Луцька і Кам'янець-Подільського; бібліотеки Києва, Харкова, Вінниці, Полтави, Одеси, Дніпропетровська, Херсона. Це дозволило провести вкрай важливу й досить плідну роботу, яка на жаль, згодом була припинена. Але зібраний матеріал частково був використаний через тридцять років для підготовки «Історії міст і сіл УРСР».

В структурі дослідних історичних установ не було закладів з окремих періодів всесвітньої історії, методології та методики наукових досліджень, історії науки, історіографії, ряду спеціальних історичних дисциплін. Тогочасні керівники науки не розуміли цих вад, виходячи з компартійних настанов щодо необхідності першочергового вивчення боротьби за перемогу соціалізму [1554].

Разом з тим не слід недооцінювати науково-організаційний досвід 1920-х рр. Так, радянська історіографія вважала існування різних форм наукових досліджень лише «пошуком оптимальних», розуміючи під останнім дослідні інститути радянського взірця [1263, с. 293]. Між тим досвід світової та вітчизняної науки переконує в доцільності плюралізму форм наукових закладів.

У межах аналізованого періоду оптимальна науково-організаційна структура вже склалась на 1928 р. Тоді історичні дослідження вели науково-дослідний Інститут (1,5 % всіх установ), 8 НДК (12 % відповідно), 15 комісій ВУАН (23 % всіх закладів), 29 наукових товариств (44 %), 1 комітет (1,5 %), 4 секції (6 %) і 8 наукових музеїв (12 % всіх структур) тощо [підрах. за табл. 3.4]. Така структура дозволяла концентруватись на головних проблемах, готувати молодь, залучати до праці широкі кола громадськості.

Відомча структура була представлена чотирма підсистемами: академічними установами, НДК, науковими товариствами і партійно-ідеологічними закладами. Це відповідало соціальним реаліям, сприяло конкуренції, забезпечувало альтернативність і плюралізм, дозволяло поєднувати спадковість і новаторство.

На початку 1930-х рр. відомче розмаїття дослідних структур практично зникло. Останню крапку в цьому поставило злиття Інституту історії України ВУАМЛІНу і решток академічних дослідних інституцій в Інститут історії України АН УРСР. Цей процес мав вкрай негативні наслідки для поступу історіографії й був науково-організаційною складовою радянської, тобто по суті погрому національної історіографії. Внаслідок цього було закріплено монопольне становище партійно-ідеологічних установ, що докорінно змінило алгоритм функціонування історичного знання.

Суттєвою ознакою системи є упорядкованість, вертикальна і горизонтальна структурованість. Традиції орієнтації частини установ на імперський центр, а не на українські інтереси, були присутні протягом всього періоду, ставши з кінця 1920-х рр. визначальними. Спроби замкнути дослідження на Україну шляхом налагодження співробітництва українських осередків були досить ефективними у 1923-1928 рр. Вони здійснювались у межах як республіки в цілому, так і певних центрів історичного знання [див.: 1141].

Такі центри мали декілька визначальних ознак: традиції, вуз з історичним факультетом (відділенням), підготовка нової генерації дослідників, спеціалізовані дослідні структури різного відомчого підпорядкування та різної форми, наукова інфраструктура, авторитетний лідер зі здатністю об'єднати все це у певну цілісність. До республіканських центрів тяжіли провінційні осередки з таким набором установ: ІНО, архів, музей, наукове товариство.

У 1920-ті рр. сформувалося три республіканських центри – у Києві, Харкові та Одесі – зі своїми особливостями. Так, лідером харківських істориків була НДК історії української культури, яка об'єднала ряд відомих істориків Полтави, Сум, Чернігова, Одеси й Києва (про персоналії вже йшлося вище). Як столиця Харків мав кращі умови для розвитку науки й

більші можливості для виконання функцій координуючого центру: поряд із НКО УСРР поруч перебували кваліфіковані виконавці. Скажімо, у 1925-1926 рр. етнолог-краєзнавча секція НДК історії української культури виконувала функції всеукраїнського бюро краєзнавства [606]. Згодом на базі секції утворився Український комітет краєзнавства, до складу якого входили харків'яни П. Ковальський та О.Ветухов [1119, с. 68].

Оскільки Харків був столицею національно-культурного відродження, то у місті відчувався посилений антиукраїнський політичний прес. Ця особливість знайшла відображення у більш упередженому ставленні до дореволюційної інтелігенції, місто стало центром боротьби імперії з українством. Саме тому на Харків був спрямований навальний удар в кінці 1920-х рр., в першу чергу проти «державницького» духу української науки і культури. В таких умовах нищення українства набуло огидних і брутальних форм, а серед науковців посилювались клеми, групова боротьба і «...далеко не у всіх, – як згадував Г. Костюк, – вистачало моральних сил не вляпатись» [1308, с. 280].

Становленню харківського центру національної історіографії сприяло декілька факторів. По-перше, у дорадянський час у місті склався осередок української науки, а в 1920-ті рр. було накопичено досвід взаємодії різних структур. По-друге, НДК історії української культури домоглась об'єднання зусиль багатьох закладів та окремих вчених у дослідженні проблем історії Слобожанщини й у відзначенні ювілеїв О. Потебні, Г. Сковороди, М. Сумцова, с. Єфремова та інших, що відіграло роль своєрідного каталізатора українознавчих студій [1129].

За тодішньою практикою до ювілеїв проводився комплекс відповідних заходів – підготовка та публікація ювілейних археографічних та дослідницьких праць, оприлюднення невідомої спадщини тощо. Так, під час підготовки і проведення ювілею 100-річчя збройного повстання Чернігівського полку харків'яни спільно з Укрцентрархівом, ВУАН, Комісією по вивченню декабризму АН СРСР та вченими Києва, Одеси, Чернігова провели значну роботу з публікації архівних матеріалів, видавши декілька збірників статей і монографічних студій [див.: Декабристи на Україні. – Харків, 1926; Рух декабристів на Україні. – Харків, 1926 тощо].

Історична секція Харківського наукового при ВУАН товариства також очолювала проведення деяких загальноукраїнських заходів. Так, у 1927 р. разом з іншими дослідними установами і громадськістю було відзначено 100-річчя «Малороссийских песен» М. Максимовича.

У таке співробітництво втягувались й історики-марксистки. Скажімо, відзначення історико-революційних дат дозволило порівняно з наступним

періодом сталінізму більш об'єктивно оцінювати історію революційного руху, сприяло публікації ряду цікавих мемуарних, документальних і дослідних видань. Небезплідним було спільне обговорення (зокрема на засіданнях Харківського наукового при ВУАН товариства) вченими різних течій доповідей як із теоретичних, так і конкретно-історичних питань [див.: 738; 809].

Проте не всі ювілеї мали такі плідні наслідки через політичні, матеріальні чи організаційні негаразди. Зокрема, не дійшли до читача праці О. Єфименко, М. Сумцова, Д. Багалія [1052; 1056; 606].

Спільними зусиллями історики міста опрацьовували фонди Харківського центрального історичного архіву, досліджували історіографічні та теоретичні проблеми [1262, с. 133-137; 69, Арк. 41-44]. У харків'ян склались творчі контакти з дослідниками Москви, Ленінграда, Воронежа, Мінська.

Отже, харківський центр відіграв роль республіканського, зумівши налагодити співробітництво з науковцями ВУАН та інших установ. На жаль, співробітництво з іноземними установами, зокрема західноукраїнськими, було вкрай обмеженим, що поступово перетворювало харківський центр на провінційний.

Діяльність харківського центру національної історіографії була штучно припинена на початку 1930-х рр. внаслідок погрому української науки, що мало згубні наслідки для України в цілому.

Звісно, всі центри історіографії 1920-х рр. поєднували загальні і специфічні риси. Так, Одеський центр мав декілька оригінальних відмінностей. По-перше, національна історіографія у найбільш русифікованих регіонах України приречена на протиборство з історіографією великодержавною. Остання тут була представлена рядом осередків (Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, історико-археологічний музей), які перешкоджали поступу і навіть створенню осередків української науки в Одесі [див.: 1140]. По-друге, подібним до одеського центрам необхідна була всебічна допомога з боку усталених центрів – моральна, кадрова, організаційна тощо. Зокрема, таку підтримку одеським історикам надавали академіки Д. Багалій, А. Кримський, М. Василенко, М. Грушевський [1139].

Зрештою справа створення центру національної історіографії багато в чому залежить від наявності лідера – талановитого, діяльного, амбітного, здатного згуртувати послідовників. Такою постаттю для Одеси 1920-х рр. став академік М. Слабченко [1043].

На кінець 1920-х рр. в УСРР склалась система центрів історії – республіканських і місцевих, комплексних і галузевих. Їх сукупність створила науково-організаційну мережу, яка забезпечила піднесення вітчизняної національної історіографії у складних умовах непу. Прикладом

цілеспрямованого створення республіканських галузевих центрів з відповідною провідною установою може бути ВУАК (археологія), ВУНАС (історія сходу), УКК (краєзнавство) тощо [див.: 844, с. 3-11; 416, Арк. 2; 470, Арк. 1]. Наявність центрів із відповідною горизонтальною та вертикальною структурованістю (що дозволялось чинним законодавством [див.: 839]) довело можливість ефективно використовувати ресурси, успішно вирішувати нагальні питання.

Важливо, що нерідко було декілька конкуруючих центрів-об'єднань (археологія, історичне краєзнавство, археографія і т.д.), що сприяло природній альтернативності наукового знання. Це відображало також об'єктивну багатозначність поступу знання, неможливість у межах однієї парадигми охопити складність осягнення істини, протиріччя між розвитком окремих історичних дисциплін та історичною наукою в цілому, труднощі становлення нових напрямків і галузей. Так, існування в Історичній секції ВУАН Археологічної комісії детермінувалось бажанням М. Грушевського використати здобутки археології як складову схеми історії України. Керівники ж ВУАКу розглядали археологію як цілком самостійну та самодостатню науку.

У порівняно молодій тоді антропології виникло у 1920-ті рр. декілька осередків – у Києві, Харкові та Одесі. Київські вчені – учні Ф. Вовка (А. Носів, А. Онищук, М. Рудницький) – продовжували його традиції. Харківські антропологи, працюючи на стику соціального та природничого знання, розробляли теоретичні й прикладні питання етнічної антропологічної характеристики населення України. Ці дослідження отримали міжнародне визнання [1258, с. 25-26; 1474, с. 30-31].

У 1920-ті рр. створювались тимчасові комплексні центри для вирішення конкретних проблем – Софійська комісія ВУАН по вивченню та реставрації Софійського собору у Києві на чолі з Ф. Шмітом і О. Новицьким; Комісія ВУАН. по вивченню території затоплення Дніпрогесу на чолі з Л. Яснопольським у 1927-1932 рр. (більш відома її археологічна частина Д. Яворницького [742. – №. 3-4. – С. 72-76]).

До знакових рис структури 1920-х рр. належить і зосередження досліджень переважно у традиційних центрах науки і культури. Тому до початку 1930-х рр. у поступі науково-організаційної структури переважали тенденції спадковості та континуїтету. Лише на рубежі 1920–1930-х рр. ці тенденції були відкинуті остаточно і переміг розрив спадковості у революційний спосіб.

По-друге, центри національної історіографії у Києві, Харкові та Одесі були республіканськими, а у Ніжині, Полтаві, Чернігові, Дніпропетровську і

Кам'янець-Подільському – регіональними осередками під впливом перших. Зрештою сукупність всіх осередків утворювала відносно єдину систему історичного знання в науково-організаційному та ідейно-теоретичному аспектах [1141, с. 5-8].

Після аналізу структури дослідницького потенціалу на рівні системи (макрорівні) варто з'ясувати організацію досліджень на мікрорівні, тобто на рівні окремих установ на основі видової класифікації наукових закладів. Вона відповідає цілям нашого дослідження, враховує особливості часу і головне – відображає якісну своєрідність форм наукових закладів на підставі найважливішої ознаки інституалізації науки. Йдеться про наявність у дослідної структури статусу юридичної особи [1536, с. 13-14]. Отже, за видовою класифікацією наукові заклади діляться на чотири класи.

Клас структурних підрозділів був найбільш численним. Це історичні секції (філії) НДК і наукових товариств, підкомісій комісій ВУАН, кафедри УІМЛу, відділи (сектори) наукових музеїв – всього близько 60. В них творилась наука, оскільки установи цього – першого – класу вирішували конкретні дослідні проблеми. Йдеться про безпосередню організацію роботи вченого і створення відповідних матеріальних, морально-психологічних та інших умов, вибір методів виховання молодих науковців, визначення обличчя наукових шкіл і напрямків, які визначали долю традицій і новацій історичного знання.

У 1921-1928 рр. ці установи успішно поєднували стабільність і мобільність, об'єднували працю науковців різних поколінь, набули чималого досвіду тощо. Їх очолювали авторитетні вчені, які сполучали керівництво з власними дослідженнями. Ефективна діяльність структур першого класу була важливим чинником піднесення національної історіографії. Не випадково тиск на українську науку почався з них. Це заміна керівників, адміністративне планування тематики, репресії тощо. Внаслідок цього на середину 1930-х рр. цей клас було радянізовано, хоча він чинив спротив найдовше порівняно з установами інших класів.

Клас організацій (другий) складався з установ з правами юридичної особи: НДК, комісій та кабінетів ВУАН, наукових музеїв, філій ВУНАС тощо, до внутрішньої структури яких входили установи першого класу. Ці заклади вирішували дослідні та науково-організаційні проблеми – створення умов для діяльності закладів першого класу, розподіл кадрових і матеріальних ресурсів, визначення дослідницької тематики. Установи другого класу були провідними у центрах і осередках, встановлювали між собою контакти. Вони досліджували як традиційні для української історіографії проблеми, так і нові. Нерідко їх створювали під видатних учених, що

сприяло формуванню наукових шкіл (приміром, організація академічної НДК історії України для академіка М. Грушевського) [1149, с. 121-124].

До третього класу, **класу науково-дослідних комплексів**, слід віднести об'єднання зі статусом юридичної особи, які склали підрозділи з аналогічним статусом. Це відповідні дослідні заклади ВУАН (Історична секція, асоціація культурно-історичних дослідів, об'єднання комісій порайонного вивчення історії України, НДК із філіями в інших містах (харківська історії української культури, академічна єврейської культури), всеукраїнські наукові товариства тощо. Їх кількість протягом 1920-х рр. постійно збільшувалась як прояв плідного поступу науки. Сам факт існування науково-дослідних комплексів свідчив про небувалу в історії національної історіографії ступінь її зрілості. Але до кінця 1920-х рр. їх становлення не завершилось через несприятливі соціально-політичні умови і недостатню інституалізацію науки в цілому. До речі, аналогічні явища спостерігались і в інших соціальних науках.

На рубежі 1920-1930-х рр. природний процес розвитку науково-дослідних комплексів було штучно перервано. І хоча були ліквідовані всі класи установ, влада доречно (якщо виходити з логіки ліквідаторів) почала погром із науково-дослідних комплексів – як несучих конструкцій.

Таким чином, інституційно-структурний (видовий) аналіз національної історичної науки на кінець 1920-х рр. свідчить про її успішний поступ. Складання горизонтальних зв'язків на рівні перших двох класів і зв'язків вертикальних, що призвело до появи установ класу науково-дослідних комплексів, не могло, до речі, навіть теоретично відбутись у попередню, імперську добу. Водночас зазначимо, що якісний рівень як окремих класів наукових установ, так і видової структури в цілому свідчили про перехідний характер історіографії 1920-х рр. Тому влада зуміла покласти край позитивній еволюції. Українська історіографія почала внаслідок розвиватись у зворотньому напрямку і на середину 1930-х рр. майже було відновлено неоімперське начало у радянських шатах.

Все вищенаведене було притаманне науковим установам четвертого класу – **класу органів управління** (Укрнауці, ВУАН, Українському комітету краєзнавства). Вони не проводили безпосередньо дослідної роботи, а керували науковими установами перших трьох класів.

Зрозуміло, що головним завданням наукових установ всіх класів була організація досліджень. Запорукою успіхів української історичної науки 1920-х рр. було ефективне проведення досліджень в установах першого класу. В секціях НДК і товариств, академічних підкомісіях намагались врахувати всі фактори, що впливали на особу дослідника. Це вимагало

комплексності, демократизму, толерантності, стимулювання якісної праці, в разі потреби створення тимчасових структур тощо [1061, с. 7-8; 998].

Форми і методи історичних досліджень залежали від об'єкту і предмету, розвитку певної галузі науки, кваліфікації виконавців, традицій установи. Провідні заклади використовували різні форми досліджень проблем методології і методики. Так, у 1920-ті рр. отримали розповсюдження відповідні дискусії. Скажімо, НДК історії України ВУАН проводила обговорення питань історіографії, періодизації, методології і методики наукових досліджень [882, с. IV-V]. Плідними, за участю фахівців різних наук, були дискусії у соціально-економічному відділі ВУАН з приводу вивчення суміжних, стикових проблем історичної демографії, історії держави і права України, звичаєвого права [956, с. 15]. Це обумовило розповсюдження різноманітних гуртків, семінарів, прилюдних засідань дослідних установ та інших подібних форм [558, Арк. 4-6]. Проте були випадки й схоластичні, використання дискусій як засобу групової чи особистої боротьби, погромної критики, притаманна була політична заданість висновків, штучного поділу методів на «соціалістичні» та «буржуазні» [1563; 1556].

Природно, що з початку 1930-х рр. про дискусії вести мову не доводиться. З тих часів у літературі запанувала думка про «соціалістичність» і «природність» лише колективних форм досліджень, причому вже на початку 1920-х рр. окремі керівники отримували політичні дивіденди від пріоритетності колективних форм [926, с. 22-23]. Абсолютизація цих методів була закріплена у нормативних актах [926, с. 113].

Проте у 1920-ті рр. основу історичних досліджень становила індивідуальна праця. Вчені до 1930-х рр. ігнорували гасла «боротьби з буржуазним індивідуалізмом», і незалежно від форми досліджень (індивідуальні чи колективні теми) враховувалися дослідницькі смаки вчених. Створення колективів науковців не призводило до зрівнялівки. Прикладом може бути діяльність Історичної секції ВУАН по вивченню та підготовці до видання архіву О. Лазаревського чи Одеської комісії краєзнавства при ВУАН по вивченню етнічної історії Північного Причорномор'я [794, с. V-VI; 1007, с. 114-116]. Комісія по вивченню історії західноруського й українського права при монографічному опрацюванні теми «Історія права України XVI–XVII ст.» зробила значний внесок у науку та виховала ряд талановитих дослідників [1135, с. 42-43].

Фактично тогочасний дослідник працював за індивідуальним планом, лише пристосовуючи його до існуючих правил гри. Це створювало сприятливі умови для реалізації творчого потенціалу вчених незалежно від посади чи наукового рангу. Науковці 1920-х рр. мали можливість і до того ж

матеріальний зиск від співробітництва у декількох закладах. Так, М. Слабченко викладав у ряді вузів, був позаштатним співробітником п'яти комісій ВУАН і членом чотирьох наукових товариств, що було типовим для того часу і тих умов [1162, с. 67-68]. ВУАН мала навіть інститут «співробітників з окремим науковим дорученням», що дозволило, скажімо, Н. Полонській-Василенко визначитись як досліднику історії України [1093, с. 48-49].

Наголосимо, що таке становище було дійовим запобіжником проти бюрократизації досліджень та монополізму, створювало перешкоди для присвоєння керівниками здобутків підлеглих. Відносна свобода творчості надавала мобільності як окремим установам, так і всій системі історичного знання, створювала алгоритм рефлексії та саморефлексії науки на суспільні потреби. За нашими підрахунками, монографічні студії склали майже 60 % від усіх публікацій 1920-х рр. Орієнтованість на особу дослідника цілком себе виправдала, дозволила вписати особу науковця у поступ національної історіографії [1143, с. 43]. І навпаки, ігнорування особи дослідника зумовило кризу радянської історіографії.

На рубежі 1920-1930-х рр. ситуація змінилась докорінно. Запровадження жорсткої регламентації у планування та адміністративно-бюрократичне керівництво наукою ліквідувало будь-яку незалежність науковців.

Українська національна історіографія (поки вона була українською і національною) була відкритою системою, що становило запоруку і гарантію здоров'я науки, оскільки будь-яке обмеження зовнішніх контактів лише закріплює хуторянство і вторинність.

Так, до кінця 1920-х рр. історіографія в УСРР і Західній Україні розвивалась принципово єдиним шляхом. У науково-організаційному аспекті ця єдність базувалась на особових контактах і дорадянських традиціях, причому постать М. Грушевського була в цьому плані знаковою [див.: 1352]. Значний внесок у збереження єдності української історіографії внесли Наукове товариство ім. Шевченка та Комісія вивчення історії Західної України ВУАН [1495, с. 160-162, 184-185].

На жаль, співробітництво з українськими істориками інших республік СРСР розвивалось набагато гірше внаслідок дії імперських традицій російської історіографії, яка визнавала лише російських істориків різного етнічного походження. Спроби Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді організувати українських істориків Росії в тих умовах задалегідь були приречені [1239].

І все ж підкреслимо, що найбільш плідні контакти українські історики підтримували з колегами з інших республік СРСР, перш за все Росії та Білорусії. Мова йде про рівне партнерство, оскільки, як наголошувала ще

радянська історіографія, на «братські стосунки» українські історики не погоджувались [1260, с. 54-103].

Так, у 1918 р. В. Вернадський підкреслював негативні наслідки припинення взаємодії як для російської, так і для української науки. На початку 1920-х рр. перервані контакти почали відновлюватись [20, Арк. 2; 419, Арк. 23]. Протягом 1920-х рр. такі контакти успішно розвивались завдяки зусиллям прогресивних істориків попри спротив влади, російських великодержавників та українських ізоляціоністів. Зокрема, багато зробили для цього українські історики у складі Російської АН – В. Бузескул, М. Грушевський, А. Лобода, К. Харлампович, Ф. Шміт, Д. Зеленін та інші [732; 1051].

Значна роль у налагодженні співробітництва з істориками Росії та інших республік належала вченим Одеси, Києва, Харкова та багатьох інших міст. Йдеться про спільну розробку історії східних народів, контакти Харківської НДК історії української культури з комісією «живої старовини» Ленінградського університету, ВУАКу з дослідниками Азербайджану, про складання разом із білоруськими істориками «Історико-географічного огляду південних районів Білорусі», про вивчення спільно з москвичами давньоруських літописів тощо [996–997, 721, Арк. 13].

Навіть у радянський час в об'єктивних публікаціях визнавався внесок українських істориків у вивчення історії народів колишнього СРСР [1260].

Принципове значення для національної історіографії мали контакти зі світовою наукою, оскільки у повоєнну добу почався процес штучного відділення вітчизняної науки від світової. Так, на шляху міжнародного співробітництва були об'єктивні для більшовицького режиму труднощі, які стали фатальними для радянської науки, – нестача валюти, жалюгідний рівень статків учених, негативне ставлення частини західних науковців до радянського режиму. Проте головна причина полягала у цілком свідомому намаганні влади відгородити вітчизняну історіографію від світової – як обов'язкова умова панування комуністичної ідеології.

У 1920-ті рр. ця лінія набула бюрократичних форм упорядкування міжнародних зв'язків, причому московські можновладці всіляко дискримінували українську науку. Вчені з цим не погоджувались, вимагали від НКО УСРР створення умов для міжнародних контактів і доводили згубність ізоляціонізму [31, Арк. 56]. Зокрема, науковці домоглись у 1923 р. дозволу РНК УСРР проводити книгообмін із Заходом, наукові бібліотеки отримали небагато валюти, було дозволено закордонні відрядження і право там друкуватись, пошквували особисті контакти тощо. Дехто з українських вчених отримав змогу брати участь у міжнародних конференціях. Академіка Д. Багалія з 70-річчям привітали вчені з 11 країн [1062; 1561].

Проте рівень міжнародних контактів дослідників УСРР був мізерним навіть у 1920-ті рр., бо все вищезгадане щодо міжнародного співробітництва було скоріше виключенням, ніж правилом. Так, у 1927 р. науковці-гуманітарії всього СРСР опублікували за кордоном трохи більше як 23 авторські аркуші, а в міжнародних конференціях взяло участь лише 26 осіб [885, с. 96-102]. Зайве говорити, що з початку 1930-х рр. будь-які міжнародні контакти українських істориків були припинені.

Підсумовуючи зазначимо, що структура дослідницького потенціалу свідчила про успішну інституалізацію української національної історіографії протягом першого повоєнного десятиліття. Водночас, як і будь-яке перехідне явище, вона становила протиприродне поєднання позитивних і негативних рис. І якщо позитивні риси обумовлювались переважно дією внутрішньонаукових чинників, то негативні навики – зовнішніх. У міру зміцнення радянського тоталітаризму у структурі дослідницького потенціалу набирали сили руйнівні для національної історіографії тенденції. І хоча структура науки через природну інертність із запізненням реагувала на сталінський погром, все ж на початок 1930-х рр. (з утвердженням монопольного положення науково-дослідних інститутів «послідовно радянського типу») з українською національною історіографією як соціальним феноменом було практично покінчено. Животіння її решток було справою часу і залежало від зміни генерації дослідників.

Подібні закономірності ще чіткіше простежуються в організації наукових досліджень, що було головною функцією наукових установ всіх форм і типів. У цій сфері вирішальна роль належала структурам першого і другого класів – секціям, науково-дослідним кафедрам, академічним комісіям, науковим товариствам.

До кінця 1920-х рр. завдяки збереженню дореволюційної спадщини і зусиллям самих вчених в організації наукової діяльності переплітались у двобой дві тенденції – цивілізовано-демократична й тоталітарно-бюрократична. Перша з них була приречена, але встигла до кінця 1920-х рр. принести чимало корисного українській науці. Принциповим здобутком вітчизняних істориків було збереження до погрому українознавства єдності національної історіографії. В етнополітичному вимірі ця єдність була одним із наслідків національно-визвольної боротьби 1917-1920-х рр., а в суто науковому свідчила про формування (до певної міри) об'єктивних і суб'єктивних чинників наукової саморефлексії української історичної науки. Розкол такої єдності, який остаточно закріпився на початок 1930-х рр., мав вкрай згубні та навіть нищівні наслідки для української національної історіографії.

Водночас позитивні контакти з вченими радянських республік, передусім Росії, не припинялись. Але їх заполітизованість і збереження неоімперського спрямування призводило, як показав перебіг подій з середини 1920-х рр., спочатку до закріплення «провінційності» і «хуторянства» історіографії УСРР, а згодом і до її перетворення у територіальний підрозділ радянсько-великоросійської.

Рівень організації наукових досліджень у 1920-ті рр. не створював небезпечних перешкод для прогресивного розвитку науки і навіть мінімізував негативний вплив зовнішніх чинників. Але ця функція наукових установ не може бути самодостатньою, вона визначається більш суттєвими факторами положення науки в суспільстві. І коли в кінці 1920-х рр. почався брутальний наступ на національну історіографію, система організації наукових досліджень не була в змозі його зупинити. На середину 1930-х рр., із виникненням головних складових радянської історичної науки – університетських кафедр та академічних науково-дослідних інститутів, із поділом її на «вузівську» та «академічну», «столичну» і «провінційну» – повністю радянїзувалась і система організації наукових досліджень.

4. НАПРЯМКИ І ШКОЛИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На початок 20-х рр. ХХ ст. вітчизняна історіографія переживала теоретико-методологічну кризу (чи зміну методологічної бази, але про терміни не сперечаються, а домовляються – *С.В.*), яку не варто оцінювати однозначно. Криза була проявом рефлексії науки на соціально-політичне і соціокультурне середовище й відображала труднощі наукового пізнання на цьому етапі історії самої науки. Гносеологічне підґрунтя кризи обумовлювалось необхідністю перегляду панувалих тоді у світовій науці позитивістських підходів.

Доцільною уявляється така періодизація кризи (при її розробці враховані надбання російської історіографії [див.: 1441, с. 321]):

I період (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – виникнення методологічної кризи й перші спроби заснування концепцій, альтернативних позитивізму;

II період (1917-1927 рр.) – подальший розвиток кризи, вироблення українською історичною наукою власних методологічних підходів з урахуванням як європейських і національних традицій, так і радянських соціально-політичних і соціокультурних реалій;

III період (1928 – середина 1930-х рр.) – спроба подолання кризи шляхом силового нав'язування марксизму у його спрощено догматичному варіанті та відмови від надбань вітчизняної та світової традицій поступу історичного знання.

Виходячи з цієї періодизації, побудовано виклад даного розділу: спочатку подано оцінку першого етапу, потім – другого, якому буде приділено основну увагу, і нарешті висвітлено згубність антинаукових засобів вирішення проблем удосконалення теорії історичного пізнання.

4.1. Теоретико-методологічне обличчя історичної науки на початок 20-х років ХХ ст.

У кінці ХІХ ст. позитивізм, який свого часу сприяв оформленню соціального знання в науку, виявив свою обмеженість у пізнанні минулого. Йдеться про постановку неокантіанською філософією нових проблем історичного пізнання (сутність відмінностей природничих і соціальних наук, ідеальне як знаряддя осягнення минулого тощо), які й викликали зміну парадигми історичної науки.

Позитивізм (а саме його ідеї були основою праць найвидатніших українських істориків того часу) не повною мірою враховував специфіку історичних досліджень, особливо функціонування історичної науки як соціального феномену, та активну роль самого вченого у процесі дослідження. Внаслідок цього серед вчених поширились як тяжіння до абсолютизації

закономірностей суспільного поступу, так і уявлення про хаотичність і випадковість розвитку історії на фоні усвідомлення необхідності обґрунтування загальнолюдських цінностей гуманізму.

Симптоматичним є ставлення до кризи російських істориків. Перші згадки про кризу не мали негативного відтінку, пов'язувались із сутністю позитивізму і висловлювали впевненість у позитивних наслідках модернізації методологічної складової історичного знання. Після лютого 1917 р. кризу марксистські дослідники тлумачили як світоглядний конфлікт між ідеалізмом і матеріалізмом щодо існування законів історії та розвитку теорії прогресу. За радянської влади вчені-позитивісти, які пішли на зближення з марксизмом, воліли тлумачити кризу в річищі не ідейно-методологічного протистояння, а в плані труднощів підготовки узагальнюючих праць. Інша група істориків подала розширене трактування кризи, зводячи її до загальної кризи культури і вбачаючи вихід на шляху заміни раціональних методів дослідження ірраціональними [1441, с. 53-55].

Національна історіографія до 1917 р. разом зі світовою наукою долала кризу. З утвердженням радянського режиму вона мусила шукати власні відповіді на нагальні проблеми історичного пізнання, а після погрому ці проблеми були відкинуті майже на 80 років.

Отже, виникнення, розвиток і спроби подолати методологічну кризу були обумовлені гносеологічними чинниками. Внаслідок цього відбулися суттєві корекції у методологічних засадах, з'явилися нові й модернізувались старі наукові напрямки і школи.

Криза спіткала й інші вітчизняні соціальні науки. Оскільки ж історія є лише частиною соціального знання, то хоча б побіжний огляд здобутків і прорахунків інших гуманітарних наук дозволить чіткіше зрозуміти розвиток національної історіографії.

Так, в українському літературознавстві спостерігалася криза позитивістських підходів, що призвело до подальшого розвитку провідної історичної школи в традиційному народницькому і модерновому неонародницькому напрямках. Вчені-літературознавці тяжіли до провідних європейських шкіл і методів – культурно-історичних концепцій, компаративістики тощо. На початок 1920-х рр. українське літературознавство прийшло з декількома школами і напрямками, але подальший пошук нових концептуальних підходів (зокрема спроби «реставрувати» О. Потебню) був припинений на початку 1930-х рр. [1361, с. 76-154].

В умовах напівколоніального статусу України політична економія розвивалась в руслі загальноросійських традицій. Особливості були пов'язані з більшим європейським впливом та оригінальною проблематикою.

Зокрема йдеться про своєрідність сприйняття ідей соціалізму і кооперації з урахуванням особливостей політичного, соціально-економічного і національного положення в Україні. Це, між іншим, дозволило прискорено подолати розрив із західною політекономією й досягти неабияких успіхів у перші десятиліття ХХ ст.

Політекономія впливала на історіографію у двох напрямках. По-перше, у науковій спадщині М. Туган-Барановського, Р. Орженського, Б. Слуцького, П. Ляценка та інших вчених значне місце посідали історико-економічні дослідження. По-друге, політекономисти успішно долали однобічність моністичних підходів, активно використовували соціальні та психологічні засади у з'ясуванні економічних проблем і тим самим збагачували методологію соціальних досліджень у цілому [1202, с. 6-37].

Українська культурологія початку ХХ ст. розвивалась майже синхронно з європейською, визначала проблематику в руслі інтелектуального життя Європи, прямувала до визначення суті культурно-цивілізаційного типу нації та систематизації відомостей щодо системи культурно-історичних цінностей українського народу. Так, українські культурологи використовували міфологічний, антропологічний, культурологічний та інші методи аналізу, що дозволяло культурологам розробляти загальнотеоретичні та більш конкретні проблеми (національна традиція й оновлення культури, детермінованість культури національним психологічним типом тощо). Інакше кажучи, культурологія до певної міри слугувала лабораторією для різних напрямків і шкіл української історіографії. Зокрема, одеський історик П. Біцилли через призму історії культури проаналізував історію історичної науки. Культурологічний підхід дозволив поставити та певним чином вирішити ряд актуальних і для сьогоденної науки питань про взаємозв'язок менталітету та історіографічної традиції, тенденції розвитку культурної та історичної думки, співвідношення загальнолюдського і національного у певних типах історичної свідомості.

Та повернемося до змісту першого періоду кризи в історичній науці. Українська національна історіографія традиційно була жорстко включена до суспільно-політичного розвитку, що пояснюється її політизованістю в умовах бездержавності. Тому парадигма історичного знання розвивалась синхронно з провідними суспільно-політичними традиціями. З цієї точки зору перша третина ХХ ст. становить певну єдність, змістом якої була боротьба (чи співіснування) провідних суспільно-політичних традицій – народницької, націонал-державницької, марксистської та імперської.

Народницька концепція, фундаторами якої були М. Костомаров та В. Антонович, остаточно зформувалась в українських умовах на рубежі ХІХ

– ХХ ст. Засадничим її постулатом було зосередження основної уваги на вивченні соціальної й побутової історії народу та наслідків боротьби за їх реалізацію, а дослідження інших проблем вважалось другорядним. Природно, що в працях істориків цього напрямку, зокрема синтетичних, були й інші сюжети. Але будь-яке явище, зокрема поступ української державності, аналізувались з погляду реалізації народних прагнень і впливу на становище народних мас [1215, с. 18]. Отже, абсолютизація інтересів народу, прихильність до будь-якої опозиції та активна боротьба з державним насиллям – характерна риса народницького напрямку на рубежі ХІХ–ХХ ст., до якого належали В. Антонович, М. Грушевський, О. Єфименко, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський та інші провідні історики.

Вони особливу увагу приділяли тим подіям та періодам, коли народ активно виступав на захист своїх інтересів – козаччині, гайдамаччині, опозиції Запорозжя Гетьманщині тощо. При цьому відсувались на другий план або ігнорувались прояви державотворення, боротьби гетьманів за незалежність, концепція української державності взагалі.

Основою їх політичного світогляду була ідея народоправства, яка була нібито органічно притаманна українському народу і яку йому необхідно повернути, поставивши її у центр політичного і соціального життя. Відповідно все те, що не відповідало цій ідеї, сприймалося негативно. Зрозуміло, що ця загальна схема не залишалась статистичною і, як будь-яка схема, вона не відображає розмаїття поглядів істориків народницького напрямку.

Зокрема принципово важливим є поступове усвідомлення окремішності української історії. М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов та інші дослідники у той чи інший спосіб усвідомлювали самодостатність вітчизняної історії та її відмінність від історії Росії чи Польщі, що чітко фіксується першими історіографічними студіями О. Лазаревського, М. Василенка, М. Грушевського. Таким чином, саме в межах народницького напрямку на базі позитивізму здійснилась власна рефлексія національної історичної науки, що свідчило про її неабиякий теоретичний розвиток і пристойний рівень інституціональної самовизначеності [1291, с. 29-30].

Народницький напрямок мав декілька наукових течій та їх розгалужень, причому його концептуальний доробок поступово поповнювався. Так, М. Костомаров синтезував історичні, етнографічні, психологічні та культурницькі підходи. Сучасні дослідники твердять про започаткування ним народно-державницьких підходів шляхом поєднання народництва з державництвом [1414, с. 66]. При певній парадоксальності цих думок не підлягає сумніву, умовність зарахування видатних істориків до певного наукового напрямку чи школи. Крім того, у творчості М. Костомарова

заперечується імперський принцип державотворення і міститься зародок інших напрямків та шкіл, які виникли у ХХ ст.

Дійсно, історики-народники на рубежі ХІХ–ХХ ст. не відмовлялися від вивчення історії державності на відповідних засадах. Скажімо, М. Грушевський у 1894 р. визнавав необхідність вивчення політичної історії залежно від міри її відповідності «народному ґрунту». З часом він зазнав еволюції у бік поєднання «народницьких» (як віхідний пункт) і державницьких підходів, причому негативне ставлення до держави, спрямоване перш за все проти російської монархії і частини української політичної еліти, не завадило йому боротися за незалежну Україну. Наголосимо, що пізній М. Грушевський репрезентував уже демократично-республіканські державницькі концепції, які не походили на інші державницькі ідеї, зокрема й на монархічні. Це далеко не завжди враховують сучасні дослідники.

Найбільший внесок у формування ідейного та фактографічного обґрунтування народницького напрямку було зроблено гуртком «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським і М. Грушевським із львівською школою. Але у вирішальній мірі його зміст визначала київська документальна школа В. Антоновича. Історіософська позитивістська концепція останнього дозволила розпочати синтетичний етап у висвітленні історії України. На відміну від попередників В. Антонович був вихований не на російській, а на польській і французькій культурі. М. Брайчевський вважає, що він є першим справжнім європейцем у вітчизняній історіографії, який підніс її над тим провінціалізмом, в якому вона потерпала досі. Проте орієнтація вченого на західноєвропейську наукову думку не була беззастережною, він критично переосмислював здобутки західного соціального знання.

В. Антонович, як і його школа, і вся позитивістська історіографія, надзвичайно збагатив джерелознавчу базу досліджень: було розширено коло історичних джерел (до хронік, мемуарів та актів додано відомості археології, етнографії, антропології та численних спеціальних історичних дисциплін – нумізматики, геральдики тощо) і запроваджено їх жорстку критику. В плані методології вчений зробив перші кроки щодо подолання обмеженості позитивізму за рахунок використання деяких інших концепцій, зокрема соціальної психології.

В. Антонович створив першу українську наукову історичну школу. Його учні – О. Левицький, Д. Багалій, М. та О. Грушевські, І. Линниченко, В. Ляскоронський та інші – поклали початок вивченню окремих історичних областей і створили осередки по всій Україні (Харків, Львів, Одеса, Ніжин). Його традиції до кінця 1920-х рр. мали значний вплив на національну історіографію. Йдеться про провідну роль учнів В. Антоновича в історіо-

графічному процесі, про енциклопедичність знань, увагу до джерелознавства й археології, активну розбудову наукових товариств, жорсткий документалізм, першочергове вивчення соціальної історії, намагання впливати на формування історичної свідомості суспільства, увагу до вивчення історії сусідніх народів, намагання створити узагальнюючу історію України, започаткування ряду важливих проектів (історико-географічний словник України, наприклад) [1275, с. 66-72].

Іноді в літературі згадується про певну меншовартість народницького напрямку порівняно з більш модерновими і плідними державницьким чи соціологічним. Проте такий підхід не можна вважати науковим через ігнорування принципу історизму. Йдеться, по-перше, про сам факт постанови національної історичної науки завдяки діяльності народницького напрямку, по-друге, про те, що для свого часу він був і модерновим, і плідним. І зрештою народницький напрямок не був чимось застиглим – він еволюціонував шляхом власної рефлексії.

Так, лише після розмежування «народниками» української і російської історії почалось формування наукових напрямків і шкіл вітчизняної історіографії. Вони зв'язали в єдину концепцію всю історію українського народу і накопичили величезну кількість фактичного матеріалу, що склало підмурівок для виникнення наступних напрямків. Зокрема, історики-народники чимало зробили для вивчення історії української державності, відкинувши ідею її запозичення. Народницьким напрямком було узагальнено надбання всього українознавства, що дозволило визначити методологічні, методичні та тематичні пріоритети. Скажімо, йдеться про гармонійне поєднання всесвітньої та національної історії, використання загально-визнаної у європейській історіографії періодизації всесвітньоісторичного процесу, застосування елементів цивілізаційного підходу тощо [1340, с. 83,86; 740, с. 481].

Отже, народницький напрямок не мав жорстких рамок, сприяючи постанову української історіографії як органічної єдності ряду альтернативних підходів. Скажімо, в Одесі у працях народників визрівали елементи й інших парадигм, зокрема державницької і марксистської [1407, с. 81]. Та й сам факт появи в Одесі осередку української історіографії пов'язаний з істориками київської школи В. Антоновича – І. Линниченком, П. Івановим, О. Грушевським.

Інакше кажучи, українська історіографія далеко не випадково на базі філософії позитивізму виявила «раціональну і раціоналістичну» (за вдалим висловом Я. Дашкевича [див.: 1226, с. 100]) лінію розвитку з критичним ставленням до минулого і гіперкритичним ставленням до джерел. Тому

позитивізм у «знятому» вигляді, у тій чи іншій мірі був присутній у працях 1920-х рр. і «революційне» відкидання його далеко не завжди означає абсолютне благо для історичної науки.

Проте необхідність зміни парадигми історичного знання на початку ХХ ст. стала очевидною. Показові нотатки з цього приводу зробив В. Ключевський у своєму щоденнику 25.02.1903 р. «Законы истории... связь причин и следствий – это понятия, взятые из других наук... Законы возможны только в науках физических, естественных. Основа их – причинность, категории необходимости. Явления человеческого общежития регулируются законом достаточного основания, допускающим ход дел и так, и так, и по-третьему, т.е. случайно. Для историка это безразлично. Для него важно не то, отчего что произошло, а что в чем вскрылось, какие свойства проявили личность и общество при известных условиях... [1282].

Така ситуація різко посилила інтерес провідних науковців до теоретичних проблем. Так, з початку ХХ ст. в університетах викладання теорії історії стало обов'язковим, посилилась увага до вивчення історії громадської думки, історіографії, теоретичного джерелознавства [835, с. 248]. В Одеському університеті, наприклад, читали непересічний і для наших часів курс «Історія історіографії». Відповідно посилювався пошук альтернативних щодо позитивізму концепцій історичного пізнання.

Українська історіографія на початку ХХ ст., як і все соціальне знання, поступово опановувала соціологічні підходи. Скажімо, творчість Е. Дюркгейма (частина його праць була опублікована в Росії) справила величезний вплив на українознавство. Йдеться, зокрема, про багатофакторний аналіз, аполітичність і об'єктивність знання, увагу до взаємовідносин індивіда і суспільства, вправне використання структурно-функціонального аналізу, ідею щодо необхідності вивчення соціального життя як самостійної і самодостатньої сфери суспільства. Плідність соціологічних підходів одним із перших довів своєю творчістю Б. Кістяківський.

Неокантіанець і прихильник соціологічного підходу, Б. Кістяківський наголошував, що в історичних процесах поряд з необхідністю значне місце посідають стихійність та свідомі дії людини, обумовлені рівнем суспільної культури. Показово, що відхід від позитивізму привів Б. Кістяковського до розуміння концепції додатковості, плюралістичності використовуваних методів на засадах системного аналізу.

Серед істориків одним із перших прихильників Е. Дюркгейма став М. Грушевський, який уже у 90-х рр. ХІХ ст. вважав ідеї французького соціолога «ною теорією пізнання» [1216, с. LVIII], а у 1903 р. називав себе

«істориком-соціологом» і особливо високо оцінював можливості порівняльної соціології.

Д. Багалій теж поділявав основні положення «соціологічно-позитивістського напрямку» [1535, с. 31], що є цілком логічним. Соціологічні підходи не суперечили, а скоріше доповнювали і розвивали класичні позитивістські постулати. В основі обох перебував реальний (інакше кажучи, позитивний) феномен соціальної дійсності. В цьому сенсі не дивним було те, що протягом першої чверті ХХ ст. саме неопозитивізм посідав провідні позиції у соціологічних підходах і в соціології зокрема. Це передбачало передусім вивчення звичних для класиків-позитивістів макросоціальних явищ – їх соціальних зв'язків, взаємодії, соціальних стосунків тощо. В цьому світлі зрозумілою є гносеологічна передумова перемоги у 1930-ті рр. надзвичайно поширених у марксистській літературі позитивістських і натуралістичних трактувань суспільних явищ, що вело до біологізації та механіцизму. Внаслідок цього історичні закономірності по суті були зведені до механістичного розуміння причинності, необхідності й повторюваності, до заперечення випадковості та до заміни (чи підміни) причинного зв'язку суто функціональним [1370, с. 87, 146].

Набули певного поширення і соціально-психологічні підходи до аналізу історичних подій. Наприклад, В. Модзалевський при вивченні Хмельниччини звернув увагу на повсякденне життя українців, їх психологію і коло інтересів, особливості соціальних стосунків.

Радикальна течія суспільно-політичної думки, що виступала за державну самостійність України і відкидала орієнтацію на Росію, мала обмежений вплив на історіографію, трансформувались у певні течії (див. більш докладно [1426]) державницького напрямку вже у 1920-ті рр. поза межами УСРР.

Значно більший вплив на дослідників мали різні варіанти лібералізму, традиції відстоювання політичних свобод і парламентського конституціоналізму, федеративної побудови держави. Ліберальні дослідники (вони склали абсолютну більшість українських істориків) не сприймали марксистських підходів. Вони добре розуміли історичну приреченість революційних шляхів покращення життя людей, причому вчені критично аналізували філософські та соціологічні засади марксизму.

В Україні вчені-гуманітарії різко заперечували фетишизацію істмату і намагання шукати зв'язок суспільних явищ тільки в економічній сфері, спроби виключити з кола причинності духовні та юридично-правові відносини. Українські дослідники відкидали претензії марксистів на від-

криття законів суспільного розвитку. Наукове співтовариство в цілому поділяло європейську формулу «назад до Канта».

Історики особливу увагу звертали на метод історичного матеріалізму, проголошений марксистами єдино науковим для пояснення всіх історичних подій та визначення шляхів розвитку людства. Віддаючи належне марксистському методу (зокрема за увагу до аналізу соціально-економічних процесів і вправне використання системності), дослідники підкреслювали обмеженість економічного детермінізму і класового підходу, неприпустимість монізму і визначення людини виключно як продукту середовища. Українські історики розуміли, що найбільш плідні і раціональні підходи в історичній епістемології можливі в річищі немарксистських підходів, зокрема філософії неокантіанства.

Дійсно, дослідник завжди має справу не з безпосередньою історичною реальністю як такою, а з певною її реконструкцією. Вона складається з саморефлексії вченого, рефлексії науки і суспільства. тобто дослідник певною мірою є творцем предмету власного дослідження. В цьому сенсі В. Ключевський зауважив, що марксо-гегельянська схема історії є штучним і безплідним витвором, який веде до «мертвящого фаталізму» і «консерватизму», не залишаючи місця для людини як такої [1281, с. 189-194].

Навіть прихильників марксизму в Україні відрізняло від його ортодоксів розуміння соціальної об'єктивності в аналізі суспільних явищ, відхід від механістичного економічного детермінізму під впливом досягнень філософії, соціального та природничого знання, зрештою самої тогочасної дійсності. До того ж відповідно до гуманістичних світоглядних концепцій української наукової спільності, що склалися під впливом демократичних традицій боротьби за національне і соціальне визволення українського народу, людина розглядалася більшістю істориків як найважливіший критерій історичного прогресу.

Прихильників марксизму серед українських істориків було небагато. Скажімо, його одеський адепт Є. Щепкін виявляв свою прихильність до нього у курсах соціології та методології історії. Водночас не можна не бачити, що комуністичні ідеї увійшли до арсеналу української громадсько-політичної думки. Так, члени старої Київської громади пробували поєднати комунізм з націоналізмом. Цей дуалізм, що викликав численні ідеологічні та політичні колізії, був обумовлений досить критичним ставленням українського національного руху до капіталізму.

Бездержавність України і політична заангажованість української історіографії призвели до того, що найвідомішим серед історіографічних напрямків першої третини ХХ ст. став державницький, що не було

випадковим. Так, М. Костомаров почав застосовувати при розгляді державного життя українського народу деякі здобутки європейської політичної науки [1426, с. 9-13]. В методологічному (точніше, політологічному) плані предтечею державницького напрямку можна вважати М. Драгоманова, який піддав критиці принципи народницького напрямку. Найбільше значення для формування суспільно-політичної думки мали визначення в межах конституціоналізму примату політики і ролі держави в суспільному житті, ідея еволюції політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ, обґрунтування орієнтації на західні цінності як основи прогресу в Україні, нарешті соціалізм як засіб поліпшення долі трудящих, принципи національного самовизначення [1426, с. 20-24] та деякі інші положення політичної доктрини М. Драгоманова.

Проте його вплив на національну історіографію не слід перебільшувати, оскільки, як влучно відзначив О. Пріцак, творчість М. Драгоманова слід вивчати в координатах імперсько-російського конституціоналізму, з якого він вийшов і на подальший розвиток якого мав вирішальний вплив.

На рубежі століть у деяких працях українських істориків з'явилися окремі елементи державницького підходу [Уманець Ф Гетьман Мазепа. – СПб, 1897], хоча їх вплив на історіографічний процес сучасниками і дослідниками оцінюється неоднозначно [1426, с. 108; 1579, с. 117]. Більш симптоматичним був поступовий відхід учнів В. Антоновича від його радикалізму в оцінці українського державного життя [1207, с. 10-11].

На початку ХХ ст. значна частина істориків еволюціонувала в бік державництва під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку історіографічного процесу. Останнім і практично вирішальним політичним фактором, який буквально «підштовхнув» до утвердження державницького напрямку в національній історіографії, стала поразка національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Очевидно, що зародження державницького напрямку пов'язано з формуванням нової суспільної традиції – традиції боротьби за незалежну українську державність. Разом з тим продовжувала існувати інша суспільна традиція – традиція на перебування України в складі Росії у тій чи іншій формі. Взаємодія цих суспільних традицій і визначала появу певних наукових історичних напрямків. Саме життя поставило перед історіографією завдання досягнути майбутнє України у світлі історичного минулого української державності, оскільки орієнтація на Росію себе не виправдала.

Аналіз історії науки був не менш красномовним. Навіть кращі представники російської науки в Україні не йшли далі певного та обмеженого компромісу щодо українських вимог. Скажімо, відомий

дослідник історії російського права М. Владимирський-Буданов, працюючи 40 років в Україні та очолюючи Історичне товариство Нестора-Літописця, заснував наукову школу західноруського права і створив оригінальну концепцію так званого західноруського права. Його ідеї стали ідейним і науковим джерелом для дослідження історії держави і права України учнями М. Владимирського-Буданова М. Максимейком, І. Малиновським, Комісією для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН, що остаточно ствердили самостійність та оригінальність цієї дисципліни.

В цілому ж на початок 1920-х рр. кількість істориків, які займалися вивченням історії України, була недостатньою через орієнтацію дослідників на російську історію [741, с. 99-100]. Типовим прикладом може бути школа (чи просто учні) М. Довнарбапольського – яскравого представника школи В. Антоновича. Вони спочатку займалися переважно російською історією чи працювали в межах російської історіографії і лише у 1920-ті рр. більшою частиною перейшли до лав української національної історіографії (Н. Полонська-Василенко, П.Клименко, В. Базилевич, П. Курінний) [1421, с. 33-34].

В цьому плані цікаво оцінити віднесення істориків держави і права України до певного наукового напрямку. Безумовно, мають рацію вчені-юристи, стверджуючи, що їх не можна за суто формальними ознаками ділити на дослідників народницького і державницького напрямків – адже історики держави і права України мають «за визначенням» вивчати історію державності. Але безумовним є той факт, що постання самої науки української історії держави і права (праці Д. Міллера, М. Василенка, М. Слабченка) пов'язано з утвердженням нової суспільної традиції – самостійницької, державницької за змістом.

Утвердження нової суспільної традиції і нового напрямку в соціальних науках обумовлено також дією нового, загальнонародного етапу українського національного відродження (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.). У цей період найвпливовішим регіоном українського національного руху стає Східна Галичина з центром у Львові, але у 1907–1918 рр. різноманітні контакти між Заходом і Сходом України були найтіснішими і відповідно це сприяло утвердженню державницького напрямку і на Наддніпрянщині.

На Східній – підросійській – Україні умови існування для національної науки були гірші порівняно із Західною, але й тут було створено чимало осередків національної історіографії – Українське наукове товариство, осередки в Київському (попри його загальну українофобію), Харківському (більш ліберальному) і навіть Одеському університетах, а також у Ніжині, Полтаві, Чернігові, Катеринославі. Найважливішу роль відіграли громадські установи – Українське наукове товариство, Харківське історико-філологічне

товариство, Одеське товариство історії старожитностей та учені архівні комісії [1192, с. 31-32].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на період кінця XIX – початку XX ст. (дехто з дослідників відносить це до «перших десятиліть XX ст. [див.: 1292, с. 7]) припадає остаточна інституалізація української національної історіографії. Це було обумовлено піднесенням українського національно-визвольного руху, усвідомленням українством себе як суб'єкта політики, формуванням державницької суспільної традиції, піднесенням національної самосвідомості, засвоєнням європейських наукових надбань, відділенням української науки від російської, успіхами народницького напрямку, створенням мережі наукових осередків, створенням синтетичних праць, виробленням концепції українського історичного процесу, появою наукових шкіл, увагою до методологічних та історіографічних проблем, успіхами у формуванні спеціальних історичних дисциплін – в першу чергу історіографії як свідoctва самовизначення, саморефлексії – та завершенням її професіоналізації й інституалізації як соціального феномену.

Цей процес співпав у часі з гносеологічною кризою (усвідомленням обмеженості позитивізму й народництва та пошуком нових резервів осягнення істини на шляхах неокантіанства, соціологізму, державництва), що мало неоднозначні наслідки. З першого погляду це ніби ускладнювало остаточне самовизначення національної історіографії. Проте методологічна криза, яка сприймалася ученими на фоні успіхів і поразок у національно-визвольних змаганнях, сприяла прискоренню остаточній інституалізації науки, вимагаючи від науковців критичного переосмислення ролі і значення історичної науки в суспільному поступі, власних досягнень і прорахунків. Цей складний і суперечливий, але в цілому важливий і плідний етап історії української історичної науки проходив в межах традиційної схеми: суспільна традиція – науковий напрямок – наукова школа – дослідник.

Внаслідок цього були створені надійні підвалини піднесення національної історіографії у 1920-ті рр. У першу чергу мова йде про поступове осягнення природної для історичної науки альтернативності – в плані і суспільних традицій, і наукових напрямків, і наукових шкіл – через методологічний та концептуальний плюралізм. В цілому українська національна історіографія розвивалась в межах основних тенденцій розвитку суспільно-політичної думки в Україні – народництва, націоналізму, комунізму, лібералізму, консерватизму, державництва. На початок 1920-х рр. в українській історіографії домінували неонародницькі постулати на фоні зародження державницького і марксистського напрямків.

По-друге, національна українська історіографія набула всіх основних рис науки як соціального феномену: мала предмет і метод дослідження, фундаментальні наукові досягнення, наукове співтовариство (соціум) і науково-організаційні структури, систему підготовки кадрів (систему репродукції), канали формальної та неформальної комунікації – систему видання наукових праць, наукову періодику, організацію конференцій (скажімо, археологічних з'їздів).

Українська історіографія на початок 1920-х рр. перебувала на світовому рівні. Йдеться, скажімо, про праці М. Грушевського чи твори представників російсько-української школи М. Ковалевського та І. Лучицького з аграрної історії Франції, причому останні підготовлені на базі методологічного плюралізму – поєднання позитивістських, марксистських і неокантіантських підходів [1503, с. 2]. Симптоматично, що дослідження І. Лучицького, як найвидатнішого представника цієї школи в Україні, багато в чому випередили європейську історіографію і школу «Анналів».

4.2. Національно-державницька течія

В історії науки були випадки, коли певна наукова течія чи тенденція мала прихильників або охоплювала декілька шкіл та напрямків. Так, на початку ХХ ст. в українській політекономії інтегративну функцію виконував соціальний напрямок, в сучасній історіографії – цивілізаційний підхід тощо. Ця тенденція починається в часи методологічної кризи наукового пізнання.

В українській історіографії 1920 – початку 1930-х рр. таку функцію виконував державницький напрямок, засновниками якого вважаються В. Липинський і С. Томашівський [див.: 1237; 1579; 1581]. Історики-державники Західної України заявили про своє відмежування від історіографії народницької і зосередили увагу на державно-політичних чинниках історичного процесу, на узагальненні історичного досвіду боротьби за українську державність з метою прискорити усвідомлення українством себе нацією політичною, нацією державотворчою.

Думки щодо запровадження цього напрямку західноукраїнськими істориками вперше були висунуті вченими діаспори, які не мали змоги ґрунтовно ознайомитися з доробком історіографії в УСРР [1100, с. 7]. Ще важче погодитись з думками про визначальний вплив відповідних праць В. Липинського і С. Томашівського на дослідників Великої України [див.: 1334. – Т. 2. – С. 139].

Безумовно, погляди В. Липинського, С. Томашівського та їх західноукраїнських послідовників були слухною критичною реакцією на кризу позитивізму у вітчизняній історичній науці та політичну поразку українства

в 1917-1921 рр. Втім у 1920-ті рр. це стало очевидним. Позитивна ж складова їх історичних концепцій була стримано зустрінута вченими Наддніпрянщини. Так, жодна з майже чотирьохсот рецензій «України» за 1924-1930 рр. спеціально не присвячена їхнім працям. Водночас П. Клименко критично оцінив думки В. Липинського про державотворчі потенції української еліти [1280, с. 243], хоча В. Новицький в історіографічно-бібліографічному огляді щодо розмежування української та російської історії й історіографії позитивно оцінив погляди С. Томашівського про Галицько-волинське князівство як спадкоємця державних традицій Київської Русі [1371, с. 4].

Зауважимо, що твори М. Слабченка за десять років до В. Липинського і С. Томашівського були присвячені «головним моментам української державності на базі нових, порівняно з позитивізмом і народництвом, методологічних підходів» [1162, с. 5-6, 46-47]. Але ці ж критерії дозволяють деяким вченим вважати саме В. Липинського і С. Томашівського «основоположниками української державницької історіографії» [1236, с. 403-404].

Дослідник творчості Н. Полонської-Василенко І. Верба навіть на конференції на честь В. Липинського стверджує, що більш-менш конкретно з його спадщиною дослідниця ознайомилась через О. Оглоблина в кінці 1920-х рр. [1094, с. 190]. Отже, про творчість В. Липинського і С. Томашівського наддніпрянці знали, дехто був знайомий з окремими працями, але реальний вплив праць цих істориків на історіографічний процес в УСРР був обмежений.

Наголосимо, що державницький напрямок не з'явився відночас, наче Афродита з морської піни, а виник внаслідок порівняно тривалої еволюції. У його формуванні брала участь плеяда відомих українських істориків. Зводити ж все до кількох прізвищ некоректно. «Після недовгої доби української державності в 1917-1920 рр., – писав активний учасник становлення нового напрямку О. Оглоблин, – українські історики на еміграції, в Галичині і навіть на підсовітській Україні, попри несприятливі умови, продовжують наукову діяльність, розвиваючи далі традиційну схему українського історичного процесу, оформлену М. Грушевським, і заповнюючи її новим ідейним державницьким змістом» [1381, с. 890]. Це свідoctво ще більш цінне з огляду на те, що було зроблено в умовах холодної війни і критичного ставлення до підрадянської української історіографії.

Таким чином, виникнення державницьких підходів було закономірним явищем в поступі національної історіографії, причому на його прискорене формування мали вплив політичні події першого двадцятиріччя ХХ ст. – розвал Російської й Австро-Угорської імперій і виникнення на їх уламках ряду незалежних держав на фоні радянської української квазідержавності та

поділу українських земель між різними країнами. Пануюча в літературі жорстка прив'язка виникнення державницького напрямку до праць В. Липинського і С. Томашівського 1919-1920 рр. потребує уточнення. Праці з відповідними ознаками з'явилися практично синхронно на Заході і Сході України, оскільки ідейно-теоретична єдність української національної історіографії зникла лише внаслідок сталінського погрому українства (див. більш докладно наші праці [1161, с. 106-118; 1162, с. 42-50]).

Природно, що через соціально-політичні умови в УСРР зазначений напрямок існував у специфічних формах (мова, термінологія, проблематика, методи дослідження тощо). В УСРР через обмежений час він не встиг остаточно сформуватися – створити школи, виробити схему історії й взагалі реалізуватися повною мірою. Проте немає підстав стверджувати про меншовартість державницького напрямку в УСРР, що подекуди зустрічається в літературі [1426, с. 24-25]. Адже саме тут у 1920-ті рр. за кількісними і якісними показниками (кількість і кваліфікація вчених, система дослідних установ, збереження попередніх традицій, мережа архівів, система підготовки наукової молоді) перебував центр національної історіографії. Питання полягає в тому, що ця історіографічна спадщина вивчена недостатньо.

Разом з тим, головним при аналізі державницького напрямку є питання не про час і місце його виникнення, а про його зміст, характер і наслідки. І слід почати цей розгляд із термінології.

Термін *державницький* викликає декілька заперечень-запитань: чим він відрізняється від політологічного чи юридичного (точніше, історико-юридичного) підходів? На цю обставину вже звертали увагу в літературі. Адже історія, при всій спорідненості з іншими соціальними науками, має власні предмет і метод дослідження. Тому доцільніше замінити визначення *державницький* на *національно-державницький*, що дозволить більш рель'єфно відмежувати два періоди української історіографії. Попередній, народницький, розглядав український народ як явище переважно етнографічне, що може обійтись і без політичних інститутів. Новий етап історіографії дав розуміння українського народу як політичного феномену – не об'єкта, а суб'єкта політики. Це закономірно розширювало предмет історії України за рахунок вивчення державних і політичних інститутів, дозволяло досліджувати історію України через призму перетворення українського етносу з етнографічного феномену у політичний.

Визначення *напрямок* не повною мірою відповідає реаліям УСРР. Через нетривалий час існування і через специфічні умови розвитку, в силу відсутності низки визначальних рис доцільніше вживати поняття «дух»,

«тенденція», традиція», «система національно-державницьких координат», але оптимальнішим уявляється термін *течія*.

Таким чином, ми пропонуємо замість визначення *державницький напрямок* вживати *національно-державницька течія*. Природно, що автор не претендує на відкриття (ці терміни вже частково вживалися) чи на абсолютну істину в останній інстанції. Свідомі ми й банальної істини: про терміни не сперечаються, а домовляються.

Тепер про зміст національно-державницької течії. Традиційно йдеться про політичну історію, в першу чергу, проблеми національно-державної самостійності України. Але за сучасними антропологічними підходами та ліберальними традиціями 1920-х рр. не людина має служити нації чи державі, а навпаки. Тому історики 1920-х рр. зосереджували свою увагу не тільки на історії української державності як такої, а на розгляді з національно-державницьких позицій широкого кола проблем політичної, соціально-економічної і духовної історії. При цьому серед функцій держави виділялась нормативно-правова й організаційна, тобто діяльність щодо регуляції соціально-економічних процесів. Поступово історики осягали розуміння соціальних відносин як передусім державно-правових. Скажімо, О. Грушевський досліджував роль гетьманських універсалів у пристосуванні магдебурзького права до українських умов, одесит Ф. Петрунь проаналізував ханські ярлики як джерело юридичного оформлення політики Гіреїв щодо Ханської України, марксист Т. Каретникова вивчала політику використання царатом правових важелів у наступі на автономію Гетьманщини, О. Оглоблин довів значення акту заборони Петром I вільного експорту з України поташу, селітри і смольчуги для колоніальної соціально-економічної політики Російської імперії щодо України тощо [див.: 1219; 1220; 1269; 1372; 1410].

Таким чином, змінюються критерії зарахування до націонал-державницької течії окремих праць чи дослідників. Наголос робиться на змістовних, концептуальних підходах, при цьому належність до різних шкіл, напрямків і навіть суспільно-політичних традицій є другорядною, про що вже йшлося в наших публікаціях [1136].

З цього логічно випливає, що національно-державницька течія мала мультипарадигмальний статус. За сучасними уявленнями, такий стан історичного знання є не лише природним, але й необхідним для прогресивного поступу науки. В цьому сенсі національна історіографія до початку 1930-х рр. перебувала в цілому на рівні світових стандартів.

Ігнорування цієї обставини призводить до механістичного розуміння народництва як обстоювання природного стану суцільного «без-

державництва» в історії України. Відповідно при зарахуванні до державництва можуть враховуватися будь-які прояви української державності аж до монархії чи олігархії включно.

Висловимо декілька міркувань про суспільну детермінованість, суспільно-політичний характер національно-державницької течії. Визначальною рисою її була нагальна потреба у революційному зростанні національної самосвідомості. Історична наука мала можливість впливати на це зростання через об'єктивний аналіз історичного підґрунтя перетворення українського етносу з переважно об'єкта у повноцінний суб'єкт історичного дійства. «Українська історіографія ХХ ст., – зауважували Д. Дорошенко і О. Оглоблин, – мусила і, спираючись на історичних дослідках попередньої доби, спромоглася довести тяглість українських історичних традицій України... Ця традиція була державницька і вона стала провідною ідеєю новітньої української історіографії» [1236, с. 403].

Зрозуміло, що прихильники різних наукових історичних напрямків, шкіл і суспільних традицій різними шляхами йшли до цього, що й обумовлює складність відповідного концептуального аналізу. І на особистому рівні кожний дослідник залежно від віку, оточення, тематики, стосунків з режимом тощо різною мірою сприймав (чи не сприймав) цю державницьку традицію. Внаслідок цього одна частина істориків прилучилась до неї, інша – ні, але більшість на кінець 1920-х рр. перебувала на шляху осягнення національно-державницької традиції. При оцінці приналежності до неї окремих напрямків (про це мова піде у даному підрозділі) та шкіл (відповідний аналіз подано у наступному підрозділі) до якісних характеристик слід додати й кількісні показники. Скільки з прихильників школи можна зарахувати до національно-державницької традиції, причому особливо ретельно необхідно оцінити здобутки формальних і неформальних лідерів, найбільш талановитих і працьовитих істориків.

Враховуючи складність прояву націонал-державницької течії, доцільно обрати таку схему її аналізу: спочатку подати загальну функціональну характеристику як соціально-політичної, соціокультурної та історіософічної тенденції (що вже частково зроблено вище), далі виявити конкретні прояви націонал-державницької складової у дослідженнях послідовників соціально-економічного, неонародницького та марксистського напрямків. Це дозволить проаналізувати націонал-державницьку течію на системному рівні, оцінити її реальні здобутки і прорахунки, вплив на поступ національної історіографії і наслідки штучної ліквідації на початку 1930-х рр.

Отже, своєрідним кодом до розуміння націонал-державницького змісту може бути думка філософа К. Ясперса щодо (як це не дивно, з першого

погляду істориків) сприйняття будь-якої події «поза конкретних історичних меж, як тих, що безпосередньо передують нашому життю» [1577, с. 240]. Скажімо, ВУНАС (до складу якої входили представники різних напрямків) досліджувала природність і доречність східної геополітичної орієнтації як одну із заporук державної самостійності України на прикладах Київської Русі, Запорозжя, Гетьманщини. Це добре розуміли в ДПУ, закидаючи асоціації саме ці державницькі позиції і заперечення моноросійської геополітичної орієнтації України [1546, с. 35]. М. Петровський обстоював хибність для української державності беззастережного союзу з Росією [1408]. Н. Полонська-Василенко виявила свою прихильність до націонал-державницьких ідей «відвоюванням» Південної України у Російській імперії, показавши штучність залучення Новоросії до складу Росії. О. Оглоблин своїм головним методологічним завданням у 1920-ті рр. вважав доведення економічної самостійності України у XVIII – на початку ХХ ст. [див.: 1342].

Спеціальний аналіз доробку істориків у справі козацької державності свідчить, що українське державознавство було у 1920-ті рр. поставлено на наукову основу у методологічному і джерелознавчому аспектах [1161, с. 44-63]. Оскільки в декількох наших публікаціях йшлося про доробок істориків 1920-х рр. у вивченні Хмельниччини і Гетьманщини [див.: 1143], то у даному випадку звернемо увагу на таке.

Пріоритет у дійсно науковому вивченні проблем козацької державності належить саме дослідникам УСРР 1920-х рр. Скажімо, практично всі сучасні трактування змісту і наслідків Переяславсько-московського договору для української державності були висловлені й тою чи іншою мірою обґрунтовані у 1920-ті рр. [1387; 1417]. У цей період закономірно відбувається буквально революційний сплеск інтересу до політичної та соціально-економічної історії України часів Б. Хмельницького і Гетьманщини в усій українській історіографії в УСРР, Польщі, Чехословаччині, Німеччині.

Історія української державності була піонеркою в соціальних науках, стиковою на межі власне історії, історії держави та права, політології, соціології. Всі ці науки, крім історії, перебували у процесі формування, а тому саме в межах історії України значною мірою відбулось становлення українського державознавства. Так, в 1920-ті рр. завершився остаточний відхід від концепцій «західно-руського права» і становлення науки історії держави та права України на підґрунті здобутків історії зусиллями вчених, які сполучали історичні й правничі підходи – М. Василенка, М. Слабченка, М. Максимейка, Л. Окиншевича, В. Романовського та інших дослідників. Природно, що таке співробітництво було обопільно корисним.

Найбільш виразним проявом національно-державницької течії був соціально-економічний напрямок української історіографії, очолюваний Д. Багалієм. Зусиллями О. Оглоблина, М. Слабченка, В. Романовського, Н. Полонської-Василенко, М. Горбаня, Н. Мірзи-Авакянц та багатьох менш відомих вчених у координатах нової течії розглядалося безліч проблем політичної, економічної, соціальної та духовної історії України. Значної уваги надавалось питанням методології й методики історичних досліджень джерелознавства. Спільним їх знаменником був розгляд українського народу як повноправного суб'єкту історичного процесу.

Неформальними лідерами і найбільш цікавими та продуктивними дослідниками серед прихильників соціально-економічного напрямку були О. Оглоблин і М. Слабченко.

Творчості О. Оглоблина в останні роки присвячено ряд ґрунтовних монографічних студій (в першу чергу монографія й дисертаційне дослідження І. Верби) [див.: 1100; 1101; 1383. – С. XIX-XLVIII; 1395]. Одну публікацію спадщини цього видатного історика присвятив і автор [див.: 1150]. Це дозволяє зупинитись на деяких важливих рисах творчості вченого в контексті монографічного дослідження.

З самого початку своєї творчості О. Оглоблин розумів нагальну необхідність вироблення нової концепції і схеми історії України на ґрунті відмови від народницьких і позитивістських підходів, причому цей пошук проходив у межах національно-державницької течії з орієнтацією переважно на історико-економічну і меншою мірою історико-політичну тематику. Дослідник прагнув розвинути кращі традиції національної історіографії, цікавився проблемами історіографії, джерелознавства і методології.

Так, у своїх працях з історії промисловості він розглядав проблеми економічної самостійності України в історичній ретроспективі [див.: 1372; 1373], тобто поставив проблему української державності на економічні рейки подібно відомим резонансним студіям М. Волобуєва. Завдяки зусиллям Д. Багалія праця О. Оглоблина була відзначена премією Укрголовнауки у 1926 р. [174].

Показово, що історію економіки фактично паралельно вивчали обидва лідери соціально-економічного напрямку – М. Слабченко (перші томи його чотирьохтомної праці «Господарство Гетьманщини» вийшли у 1922 р. [див.: 1481; 1482]) і О. Оглоблин, що дозволяло у плідній дружній публічній дискусії поглибити розуміння соціально-економічної складової еволюції політичного устрою і політичного статусу Гетьманщини. У цьому плані важко погодитись із твердженнями деяких дослідників щодо піонерного характеру праць О. Оглоблина з історії мануфактури і фабрики [1395, с. 39].

О. Оглоблин, плануючи шеститомну працю з історії промисловості XVIII–XX ст. (вийшло три грубезні томи), мав намір заповнити прогалини народницької історіографії. Він плідно розробляв проблеми історії зовнішньої та транзитної торгівлі, доводячи слушність багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації України як фактору її державності. Закономірно, що економічна історія посилила інтерес автора до історії політичної.

Скажімо, автономістична козацька старшина, за О. Оглоблиним, невдало спробувала розіграти «кримську карту» у боротьбі з Москвою за участю Петрика [див.: 1376; 1382]. Водночас разом з Л. Окиншевичем він досліджував історичний досвід формування української еліти і дійшов слушного і для сьогодення висновку. Йдеться, зокрема, про можливість виникнення державотворчої еліти лише на шляху компромісу між її різними соціальними (за І. Мазепи, наприклад, між козацькою старшиною і шляхтою) і територіальними (за тих часів – Гетьманщина, Запорожжя і Слобожанщина) частинами. О. Оглоблин показав, що міцна українська державність може виникнути на основі політичного, економічного, соціального і духовного українського відродження, так би мовити, системного. В іншому випадку боротьба за українську незалежність має повторити гіркий шлях І. Мазепи, добі якого в політичній історії козацько-гетьманської держави він присвятив у 1927–1929 рр. декілька праць.

Обидва лідери соціально-економічного напрямку почали розробку нової концепції історії України в межах національно-державницьких підходів. Цю роботу не було доведено до логічного завершення через сталінський погром. Своєрідним визнанням успіхів О. Оглоблина на цьому шляху було проведення у 1931 р. спеціальної дискусії з приводу «оглоблинської буржуазної концепції українського історичного процесу», що проходила як складова ідеологічної перебудови ВУАН [1422, с. 11].

Водночас він, як і переважна частина дослідників тих часів, в умовах радянського режиму уникав проведення спеціальних досліджень з теоретико-методологічних проблем історичного пізнання. Опосередковано про них можна дізнатися з проаналізованої І. Вербою і неопублікованої праці О. Оглоблина «Історіографічні уваги» [1100, с. 316-319]. Він розглядає український історіографічний процес, зокрема у 1920-ті рр., як наповнення схеми української історії національно-державницьким змістом із використанням в першу чергу нових соціологічних підходів. Відмовляючи російській і польській історіографії у прагненні змалювати самостійність української історії, О. Оглоблин слушно доводить тяглість самостійницької тенденції в українській історіографії з часів Київської Русі. Ніби проводячи паралель між часами Гетьманщини і національно-визвольними змаганнями

XX ст., історик робить висновок, що ідея української державності стала інструментом політичної боротьби і, відповідно, національна історична наука має довести право на реалізацію через державність корінних інтересів України. Інакше кажучи, теоретичні проблеми історичного пізнання вчений волів реалізувати у конкретних дослідженнях (історико-джерельних та історіографічних).

Лише пізніше, на еміграції, він визначив, що сутність соціально-економічного напрямку (за тодішньою радянською термінологією його називали *новою революційною школою історії*) полягала в «... захопленні так званим економічним тлумаченням історії. Зрештою, – наголошував О. Оглоблин, – це не був навіть економічний матеріалізм, близький родич марксизму. Це просто була увага до одного з чинників історичного процесу, що був раніше занедбаний в історичній науці, і тому не дивно, що ця увага на початку була неспівмірно великою» [1383, с. 27]. Таким чином, в специфічних умовах 1920-х рр. видовою ознакою соціально-економічного напрямку став пріоритетний розвиток економічних і соціальних досліджень, частково навіть у марксистських шатах.

О. Оглоблин внаслідок узагальнення як власних досліджень, так і студій деяких інших послідовників соціально-економічного напрямку і національно-державницької течії склав переважно в еміграції таку схему історії України XIX – початку XX ст. (чи принаймні сукупність її складових), основи якої були закладені саме у 1920-ті рр. Йдеться про консолідацію українських земель у «єдиний національно-господарський механізм, державно-правничий і політичний статус України, формування української еліти, зміст і напрямки політики сусідніх держав щодо України, особливості становища українських земель у складі Російської імперії» [1383, с. 43-54].

Спадщині іншого лідера соціально-економічного напрямку, академіка М. Слабченка, автор присвятив ряд публікацій і монографію [див.: 1162]. Тому в монографії варто зупинитись на характерних рисах соціально-економічного напрямку, реалізованих у ґрунтовних монографіях з історії Гетьманщини та Запорозжя й у першій в українській історіографії спробі подати схему історії України XIX – початку XX ст.

Творчість М. Слабченка за проблематикою, методологічним і методичним інструментарієм, самим характером досліджень цілком вписується у соціально-економічний напрямок національно-державницької течії. Він, як і переважна більшість прихильників націонал-державницької течії, не був чистим державником. М. Слабченко був далекий від монізму, довів на прикладі власних досліджень природність і плідність методологічного плюралізму на тлі соціологізму та економічного детермі-

нізму, причому історичний прогрес вчений розумів переважно за позитивістськими канонами.

Творчий шлях М. Слабченка наче повторює в мініатюрі історію історичного знання. Згадаємо, що О. Конт своїм позитивізмом започаткував соціальні науки, зокрема й власне історію. А вже згодом на плечах доброго старого позитивізму зросли й інші теоретико-методологічні історіософські підходи. Так, академік починав з неопозитивізму, з часом все більше спирався на соціологізм та економічний матеріалізм. Ці парадигми були пріоритетними, але не винятковими. Вони за необхідності доповнювались чи навіть сполучались з іншими методологічними положеннями. Скажімо, вчений був обізнаний й використовував модернові західноєвропейські й вітчизняні соціологічні й правові ідеї М. Ковалевського, М. Вебера, Е. Дюркгейма, марксизм тощо.

Історіософія М. Слабченка цілком природно для тих часів була далеко не бездоганною. Наприклад, взаємозв'язок між політичною та економічною сферами у межах соціологічних підходів у трактуванні вченого виглядав часом примітивним і спрощеним. М. Слабченко аналізував розвиток економіки на тлі діяльності державно-правових інститутів у межах конкретно-історичного правового поля, переважно абстрагуючись від дії інших факторів історичного поступу. Водночас, закиди вченому у вульгарному соціологізмі й механістичному економічному детермінізмі слід робити з урахуванням тогочасної термінології й загального рівня тогочасного соціального знання.

М. Слабченко, як і чимало інших adeptів соціально-економічного напрямку, прагнув використати соціологічну доктрину марксизму для обґрунтування національно-державницької течії та подальшого поступу української історіографії в цілому. «Підкреслення «марксизму», – зауважував О. Оглоблин, – це з одного боку данина часу, а з другого боку, глибоке переконання самого Слабченка (і не тільки його), що він творить нову марксівську школу в українській історіографії, будь-що-будь школу революційну, в кращому розумінні того слова. Ясна річ, що з московським «марксизмом-ленінізмом» це не мало нічого спільного» [1108, с. 25]. Інший сучасник, П. Федоренко підкреслював, що творчість М. Слабченка 1920-х рр. «...в цілому треба розглядати як першу спробу дати на ґрунті історично-матеріалістичного методу аналіз економічного та юридичного ладу України» [1517, с. 9].

Таким чином, М. Слабченко у розробці власної концепції історії України поєднував різні методологічні засади при визначальному впливі національно-державницьких. Він наголошував, що його кращі праці мають

справу «з державною організацією України» [158, Арк. 2] і з державно-правовим устроєм, які він прагнув проаналізувати за допомогою вивчення економіки у соціологічному вимірі, тобто зосереджував головну увагу на вивченні державно-політичної оболонки соціально-економічної структури суспільства.

Лідерство М. Слабченка серед дослідників соціально-економічного напрямку стає більш зрозумілим, якщо пригадати, що він починав саме як історик держави і права України. Поряд із Д. Міллером і М. Василенком, учений вважається одним із фундаторів національної історико-правової науки [1338, с. 884-885]. М. Слабченко на основі узагальнення значного фактичного матеріалу аргументовано довів своєрідність та оригінальність державно-правового устрою Гетьманщини і Запорозжя, слухно шукаючи саме в цих феноменах витoki і традиції української національної державності. Такий досвід і відповідні напрацювання мали вирішальний вплив на його творчість як історика в 1920-ті рр., що зближувало його дослідження з працями історико-правничої школи М. Василенка.

Так, М. Слабченко та Л. Окиншевич аналізували боротьбу демократичних, монархічних і олігархічних тенденцій в політико-державному устрої Гетьманщини [див. нашу працю 1142]. Але, на відміну від правничих і політологічних підходів того ж Л. Окиншевича, М. Слабченко обґрунтовував їх дію переважно соціально-економічними і соціально-класовими чинниками. Він розглядав державу і право часів Гетьманщини як відповідним чином оформлені соціально-політичні інтереси правлячої еліти, обумовлені її економічними зацікавленнями. Це дозволило М. Слабченку, одному з перших в українській історіографії, підійти до аналізу економіки України як цілісного організму зі своїми власними закономірностями функціонування. Вчений довів, що козацька старшина блискуче використовувала ринок у своїх інтересах за рахунок узурпації державного майна, порушення прав приватної власності рядових козаків і селян на землю, створення державно-правових механізмів особистого збагачення за рахунок обкрадання суспільства. Такий економічний базис призвів до зникнення української козацької державності.

Таким чином, М. Слабченко закономірно став одним із лідерів національно-державницької течії в її соціально-економічному варіанті. Риси національно-державницької концепції в працях вченого знайшли цілком реальне конкретно-історичне підґрунтя. М. Слабченко незаперечно довів своїми працями, що лише українська державність може створити умови для прогресивного соціально-економічного поступу України.

Прихильники соціально-економічного напрямку, займаючись проблемами дослідження джерел, збагачували окремі аспекти методології історичного знання. Наприклад, Д. Багалій і В. Веретенников розробили шляхи повнішої реконструкції минулого на підставі комплексного дослідження джерел (внутрішня і зовнішня критика, аналіз прогалін, врахування психології творців джерел), що дозволяло з'ясувати певні історичні поняття, виявити причинні, генетичні і системні зв'язки аналізованих явищ [див.: 1103–1104]. На думку деяких дослідників, ці підходи були подібні методам засновників відомої школи «Аналіз» [1077].

Вливався в національно-державницьку течію і неонародницький соціологічний напрямок М. Грушевського. Цей напрямок з історичного боку зберігав визначальні риси традиційного народництва. Йдеться, зокрема, про першочергове дослідження низки звичних і канонічних проблем (історія українського етносу як етнокультурного феномену, становлення демократичних державно-політичних традицій, збереження республіканських державницьких переконань, повага до трудового народу та його захисників). Водночас протягом 1920-х рр. тематика і, в першу чергу, теоретико-методологічні підходи неонародницького напрямку суттєво еволюціонували.

Так, зосередження головної уваги на вивченні соціально-економічних, культурних і політичних процесів недавнього минулого передбачало використання соціологічних і державницьких підходів, увагу до політичної історії. «Загальне соціологічне висвітлення історичного процесу, – наголошував М. Грушевський, – мусить служити основою методології історичного досліджу» [940]. Саме ця увага до соціологічних підходів обумовила й другу назву – *неонародницький* чи *соціологічний напрямок*.

Загальновідомо, що з початку ХХ ст. М. Грушевський цікавився соціологією і зарекомендував себе прихильником використання соціологічних підходів, а з 1909 р. навіть називав себе «істориком-соціологом» [1216, с. LVIII; 1194]. Своє ставлення до національної державності М. Грушевський, за нашими уявленнями, скорегував остаточно на еміграції, ознайомившись з наслідками політики Т. Масарика. Перший президент і батько новітньої Чеської державності, подібно до самого М. Грушевського спочатку обстоював федералізацію Австро-Угорщини. Згодом, під впливом подій 1918 р. і піднесення чеського національного руху, він переглянув свої позиції, очоливши створення національної незалежної демократичної держави. Він допомагав українським емігрантам й особисто М. Грушевському.

Підкреслимо не унікальність, а типовість еволюції суспільних і методологічних поглядів видатного вченого. Саме завдяки типовості (принаймні, поширеності) такої еволюції й виник даний напрямок. Розвиток

інтелектуального середовища, перехід від певної ідеалізації народу до реалізму в оцінці його політичного потенціалу буквально штовхали «народників» до неонародництва, до використання державно-політичних чинників історичного процесу.

Інтелектуальна традиція соціологізму у тогочасній Східній Європі мала глибоке коріння. Скажімо, видатний історик М. Карєєв через захоплення первісною культурою і філософією культури, через позитивізм і прихильне ставлення до марксизму прийшов до соціальної історії. Увагу до юридичної та економічної історії («перехворівши» економічним матеріалізмом) він сполучав із неопозитивізмом [835, с. 130-142, 250-251].

Неонародницько-соціологічний напрямок в соціально-політичному та соціокультурному плані був складовою національно-державницької течії та уособлював традиційні для української історіографії демократично-республіканські державницькі концепції. В теоретико-методологічному плані цей напрямок не слід зводити лише до соціологічних підходів, оскільки йому був притаманний плюралізм на тлі продовження народницьких традицій. Таке сполучення й дає підстави вважати напрямок неонародницько-соціологічним. У літературі вживаються й інші назви [1109, с. 53], зокрема О. Оглоблин називає його *культурно-соціологічним, соціологічним чи по суті неонародницьким* [див.: 1255; 1378]. Але найбільш поширеною, усталеною і влучною є назва *неонародницько-соціологічний*.

Соціологізм був притаманний всій національно-державницькій течії. І якщо державництво характеризує її переважно з погляду суспільно-політичного, то соціологізм – методологічного й навіть методичного. Наприклад, у Е. Дюркгейма українські історики запозичили не лише концепцію соціологічного реалізму, але й метод структурно-соціологічного аналізу. Соціологічні підходи дозволяли «усвідомити, – підкреслював М. Грушевський, – основи соціальної причинності і постійності історичного процесу – його закономірності чи ритмічності» [940, с. 384-385].

Втім, процес засвоєння соціологізму проходив, природно, не без труднощів і навіть помилок. Варто згадати механіцизм, спрощення, ухил у бік економічного детермінізму з одночасною недооцінкою впливу особи чи духовності одних неонародників і бажанням зберегти традиційні й на той час застарілі позитивістські та народницькі підходи інших тощо. Особлива небезпека чекали дослідників у питаннях доцільності використання нових соціологічних підходів, оскільки порушення міри зводило історію до соціології з історичними примітками.

Соціологічні підходи українських істориків кореспондувались з аналогічними підходами західноєвропейських дослідників. Подібно, скажімо, до

прихильників «соціальної історії» представники соціологічного напрямку намагалися поєднати історичні дослідження з історико-соціологічними і знаходили в такому синтезі основу для кращої реконструкції історії.

М. Грушевський за допомогою соціологізму мав намір «європеїзувати» українську історіографію як шляхом «знайомства українських науковців із здобутками західної соціології», так і «вплести соціологію України в західноєвропейську соціологію» [1001]. А оскільки в європейській суспільно-політичній думці вивчалась насамперед соціально-політична організація держави, то й М. Грушевський мусив рахуватися з цими межами. Інакше кажучи, європейська орієнтація була водночас і причиною, і наслідком еволюції в бік національно-державницької течії.

Неонародницько-соціологічний напрямок був закономірним етапом у природному поступі українського національного історичного знання на тлі як методологічної кризи, так і політичних уроків 1917–1921 рр. У ньому поєднувались неонародницькі, соціологічні й державницькі концепції на підставі плюралізму та визнання багатомірності й багатопричинності історичного процесу, причому в центрі їх інтересів перебував український народ як повноцінний суб'єкт історичних подій [1109, с. 71]. Методології напрямку були притаманні синтетичність, універсалізм, вдале поєднання історико-економічних, історико-культурних та історико-соціологічних підходів на ґрунті монографічного вивчення окремих питань із залученням значного кола джерел [1560, с. 18].

Цілком зрозуміло, що творчість М. Грушевського мала визначальний вплив на теоретико-методологічний напрямок. Хоча й не всі його ідеї, в першу чергу піонерні, були сприйняті через фактор часу, тиск радянського режиму, неготовність його прихильників їх сприймати. Так, у 1927 р. М. Грушевський чітко висловив розуміння змісту цивілізаційних підходів. Визнаючи відмінності історичного шляху Західної та Наддніпрянської України, М. Грушевський вбачав у їх об'єднанні потенційну можливість прискореного прогресивного поступу українського народу. Причому позитивістська багатофакторність аналізу не тільки не шкодила цивілізаційним підходам, а й складала їх основу. «Непереможні обставини українського життя: географічні, культурні, політичні різко відрізняють сі дві частини української землі: Україну східно-полудневу, євразійську... і Україну Західну, західноєвропейську, – наголошував М. Грушевський. – Так було і так буде, бо мусить бути – бо того вимагає повнота й суцільність нашого національного життя» [1213, с. 3-4].

Підкреслимо, що шанобливе ставлення послідовників напрямку до попередньої народницької спадщини не мало нічого спільного з її

канонізацією. В міру посилення національно-державницького спрямування збільшувався і набував все далі принципівшого характеру розрив з традиціями класичного народництва. Наприклад, вони критично ставилися до «виразно антидержавницького, анархістського характеру» поглядів В. Антоновича [1214, с. 8].

В плані подолання методологічної кризи неонародницько-соціологічний напрямок шукав виходу в ідеях неокантіанства. Ця тенденція мала позитивне значення для збагачення методології вітчизняної історіографії, хоча неокантіантські підходи не пустили глибокого коріння. Неонародники, як і вся національно-державницька течія, в 1920-ті рр. в цілому зосереджувались на макроісторії, на виробленні універсальних схем на відміну від неокантіанства, яке передбачає вивчення в першу чергу мікроісторії – людини, родини та їх соціальних зв'язків.

Народницько-соціологічний напрямок, маючи практично весь набір ознак національно-державницької течії, мав власні характерні риси. Так, залишаючись в цілому на народницьких позиціях, його прихильники прагнули обґрунтувати власне розуміння української державності, звільнялись від романтизму і надмірної ідеологізації, еволюціонували в бік реалізму, соціологізму та етнопсихологізму. Методологія напрямку враховувала політичні уроки національно-демократичної революції і радянського режиму, що у поєднанні з ідеями народництва об'єктивно призвело до обґрунтування ідеї історико-правових підстав української державності. На цій підставі була остаточно доведена органічність права українського народу на власне бачення історії, на власну історичну долю.

Характерні риси неонародницько-соціологічного напрямку доцільно розділити на дві категорії. До першої належать ті, що були притаманні всім напрямкам течії – плюралізм, реалізм, скептицизм, критицизм, комплексність, соціологізм, несприйняття міфологізації української історії. До другої, специфічної для напрямку категорії можна віднести збереження рис народництва у модернізованому вигляді, домінування соціологічних підходів французької школи Е. Дюргейма, наявність елементів «тотальної історії», пріоритет історико-культурологічної проблематики, увага до історико-етнологічних досліджень.

Історіософію неонародницько-соціологічного напрямку слід розглядати в системі двох координат: як синтез вітчизняної філософії соціального знання рубежу ХІХ – початку ХХ ст. та у контексті європейської соціальної думки. Головним підсумком цих векторів було розуміння українського народу як суб'єкта політики. Це логічно означало розгляд українського етносу як історичного соціально-політичного феномену з відповідною структурою та

організацією, зокрема державою. Остання виступала гарантом вільного національного розвитку і навіть націоутворюючим фактором [1114, с. 71].

Прихильники цього напрямку чітко виділяли зовнішні (геополітичне становище) і внутрішні (внутрішня енергія розвитку внаслідок сформованості цілого комплексу соціальних факторів) чинники історичного поступу українського етносу. Поліфакторна модель історичного розвитку вимагала спеціального аналізу відповідних чинників – географічного, колонізаційного, культурного, соціально-економічного, релігійного, політичного тощо. При цьому жоден з них не визнавався домінуючим. Такий інтегративний, комплексний підхід цілком відповідав параметрам національно-державницької течії, оскільки давав можливість робити акцент на дії державно-політичних факторів. Водночас націотворчому потенціалу держави надавалось різне значення – залежно від розуміння змісту української ідеї та способу її реалізації, зокрема від ставлення до ідей лібералізму, соціального миру, федералізму, від визначення суб'єкту (суб'єктів) історії [1071, с. 6].

Оскільки це був напрямок «неонародницький», то і держава розглядалася як закономірний результат боротьби українського народу за національне (політично-державне) і соціальне визволення, як наслідок боротьби не стільки еліти, скільки народних мас з відповідною (національною, політичною, соціальною) свідомістю.

Ідеї української державності, української незалежності чи української автономії були політичним стрижнем творчості переважної більшості послідовників даного напрямку, які в цьому сенсі були державниками. Разом із тим ідеї народництва, лібералізму і соціологізму вимагали від них не визнання держави як абсолютної цінності, а визначення її відповідності контексту української та європейської історії.

Отже, в цілому не підлягає сумніву приналежність неонародницько-соціологічного напрямку до національно-державницької течії в соціально-політичному, соціокультурному і методолого-теоретичному плані. Це не заперечує наявності у нього своєрідних світоглядних, політичних і гносеологічних позицій і підходів, які суттєво збагачували сутність течії в цілому.

В межах національно-державницької течії протягом 1920-х рр. розвивався і марксистський напрямок української історіографії. Його зародження, розвиток у 1920-ті рр. і зникнення (точніше, переродження) на рубежі 1920-1930-х рр. пов'язано з формуванням радянської політичної традиції, утвердженням радянської моделі вітчизнаної суспільно-політичної думки. Становлення методологічної основи української марксистської історіографії відбувалось у річищі матеріалістичного розуміння історії та у

напрямку поступового перетворення марксизму з наукової парадигми в ідеологічне підґрунтя радянського тоталітаризму. Причому вихолощення наукового змісту марксизму йшло по висхідній. Відповідні негативні поштовхи значною мірою надходили з Москви.

Навпаки, в УСРР у 1920-ті рр. у процесі поширення та інтерпретації марксизму у відповідності з тогочасними соціально-політичними, соціокультурними та до певної міри історіософськими реаліями переважало його неортодоксальне, з урахуванням європейського досвіду сприйняття. Це свідчило про творчий підхід українських істориків-марксистів до постулатів класичного і тим більше ортодоксального марксизму у ленінському й сталінському тлумаченні, що значною мірою базувалось на ідеях націонал-комунізму і на антисталінській опозиційності частини тогочасної інтелектуальної еліти КП(б)У. Зрозуміло, що спроби радянської історіографії пояснити це явище «нерозумінням» чи навіть «фальсифікацією» істинного марксизму виглядають упередженими.

Проте і ортодоксальні, і неортодоксальні марксистські підходи виявляли свою революційність та новизну переважно і передусім у витісненні, шаленій боротьбі й наступному винищенні всіх немарксистських підходів. Із упертістю неофітів вони неначе новоявлені пророки відкидали будь-які традиції національної та світової історичної науки.

Історикам-марксистам були притаманні світоглядна обмеженість, класова й ідеологічна упередженість, агітаційно-пропагандистський характер викладу, тотальна політизація, гегельянсько-марксистський монізм, пристосований до діалектичного (нерідко вульгарно-економічного) матеріалізму, і зрештою – невисокий професіоналізм.

Марксистський напрямок порівняно з іншими обрав украї непродуктивну лінію поведінки в умовах методологічної кризи. Оскільки марксистська гносеологія була витвором позитивізму, то всі неопозитивістські концепції історичного знання трактувались як ідеалістичні й відповідно не-наукові, реакційні, як прояв кризи буржуазної і особливо буржуазно-націоналістичної історичної науки [1441, с. 54]. Відмова марксистської історіографії від використання плідних можливостей, об'єктивно наданих методологічною кризою, не лише залишало її на згубних позиціях монізму і редукціонізму, але означало розрив зі світовою та зарубіжною українською історичною наукою.

Навіть засвоєння частини уроків методологічної кризи було можливе лише в межах неортодоксального марксизму, який з кінця 1920-х рр. практично перестав існувати.

Марксистський (вульгарно-соціологічний) напрямок був представлений дослідниками УІМЛу (в першу чергу, М. Яворським та його послідовниками), НДК марксизму-ленінізму при ВУАН, окремими істориками науково-дослідних і партійно-ідеологічних структур. На наш погляд, заяви прихильників соціально-економічного напрямку про їх належність до марксизму слід сприймати як політичну мімікрію, як засіб групової боротьби соціально-економічного напрямку водночас і проти М. Грушевського, і М. Яворського. Факт використання окремих елементів соціології марксизму у працях М. Слабченка чи О. Оглоблина не дає підстав зараховувати їх до українських марксистів. Співпадіння нашої оцінки з постулатами радянської історіографії у даному разі є випадковим.

Найбільш рельєфно особливості марксистського напрямку відобразилися у творчості найвідомішого з істориків-марксистів М. Яворського. Його життєвому і творчому шляху останнім часом приділено чималої уваги, що дозволяє зосередитись на історіософських засадах його спадщини. На початок 1920-х рр. цей амбітно-вольовий, енергійний, працьовитий, здібний і, як для більшовиків тих часів, добре освічений діяч взявся за створення марксистської версії історії України. Оскільки ця справа мала для влади вкрай важливе політичне значення і до кінця 1920-х рр. він практично не мав конкурентів, то більшовицький режим не забарився з його «розкруткою».

В літературі існують різні погляди на якість наукової підготовки М. Яворського з точки зору претензій на створення марксистської схеми історії України. Цьому сприяє наявність ряду наукових положень його спадщини. Так, існують крайнощі типу «зрілий учений» і «поширений тип можновладця з претензіями на науковість», а з поміркованих типовим є такий: «по-європейські освічений, знав дев'ять мов, мав науковий ступінь доктора політичних наук» [див.: 188; 1460, с. 18; 1468, с. 15].

Безумовно, докторат М. Яворського означав лише університетський диплом європейської якості, і тому він за науковою підготовкою на початок 1920-х рр. не був у змозі виконувати роль лідера наукового напрямку чи тим більше творця нової схеми історії України. Впродовж 1920-х рр. вчений подолав чималий шлях в революційному опануванні фактичних і теоретико-методологічних надбань світової та української історіографії, хоча його наукова кваліфікація порівняно з чільними тодішніми вченими – представниками інших напрямків – виглядає дещо примітивною.

Вирішальною «точкою опори» для блискучої політично-наукової кар'єри М. Яворського у 1920-х рр. стало вміле й спритне використання владних потенцій і претензій режиму (посади в НКО УСРР та УІМЛі) в

умовах гострої політичної боротьби з немарксистською історіографією. Інакше кажучи, це був перший радянський вчений від партійної бюрократії.

Протягом 1920-х рр. М. Яворський опублікував ряд грубесних праць, які в сукупності створювали основи тодішньої марксистської схеми історії України [див.: 1567; 1570]. УІМЛ у грудні 1928 р. у «Записці Президії про наукову працю професора М. Яворського» оцінював ці студії як взірць методології і класового аналізу української історії «як окремого процесу в системі російської дійсності XVIII–XX ст.» і рекомендував його до дійсних членів ВУАН [284, Арк. 9-10]. Керівництво цієї науково-ідеологічної установи наголошувало, що у творах М. Яворського розроблено окремі аспекти марксистської методології історичного пізнання, подано узагальнену схему історії України, висвітлено низку аспектів історії революції, революційних і громадських рухів. Слушним є висновок про те, що його праці визнані в УСРР і СРСР (ким і як – то вже інша справа), і він є по суті фундатором марксистської історіографії в Україні [1467].

Природно, що в поглядах М. Яворського було чимало прорахунків і помилок, притаманних українській історіографії 1920-х рр. в цілому і передусім марксистському напрямку. Та це аж ніяк не заперечує того, що концепція М. Яворського об'єктивно стала помітним явищем в соціальній історії української історичної науки та складовою національно-державницької течії. Вона надовго визначила політичні та методологічні підвалини радянської історіографії в УРСР [1271].

В умовах плюралізму і прагнення пристосувати марксизм до українських реалій з'явилися концептуальні засади марксистського напрямку національної історіографії. М. Яворський намагався подолати абсолютизацію соціологічних схем марксизму, розглядаючи поряд із домінуючим впливом на перебіг подій соціально-економічного розвитку, класової і революційної боротьби ще й суто національні фактори – історію національно-визвольного руху, історію боротьби за соборну Україну, історію українських політичних партій тощо [1230]. Взагалі марксистський напрямок і його лідер прагнули «уникнути» (саме «уникнути» – за влучним висловом А. Санцевича, а не подолати чи обійти) обмеженість великодержавницької лєнінсько-сталінської концепції щодо історії України – шляхом розширення проблематики та хронологічних меж досліджень, тобто в еkleктивний, позитивістський, механістичний спосіб [1468, с. 46].

М. Яворський та його послідовники визнавали окремішність української історії і природність існування української державності. Це фундаментальне положення визначало приналежність марксистського напрямку до національно-державницької течії та в цілому української історичної науки в

соціально-політичному і соціокультурному аспекті. Йдеться також про розуміння історії України як історії всіх етносів, що мешкали чи мешкають в Україні, про розгляд історії України як синтезу власне «національної історії» з відповідними хронологічними частинами російської, польської та австрійської; про визнання права української нації на самовизначення; про визнання революційної ролі українського націоналізму у боротьбі з царизмом; про виділення позитивної ролі національної буржуазії в ході буржуазно-демократичної революції; про визнання винятково небезпечної ролі російського великодержавного шовінізму для історичної долі України тощо.

До активу марксистського напрямку можна віднести підготовку цілої системи підручників для вищої і середньої освіти, які порівняно з наступними були все ж таки українськими, містили чимало цікавих і правильних окремих оцінок і спостережень. Праці М. Яворського рекомендували для мережі шкіл і курсів політосвіти, лікнепу, українізації, його сприймали сучасники на Сході і Заході України як «історика офіційно-комуністичного напрямку» [748]. Ідеї і концепції М. Яворського користувались чималим успіхом серед молодих істориків-комуністів, які у такий спосіб сприймали дух національно-державницької течії і не сприймали сталінську реанімацію імперської «звичайної схеми» [762, с. 113].

Досить цікавими й показовими для марксистського напрямку є оцінки М. Яворським стану української історіографії, висловлені влітку 1928 р. у Берліні й Осло. Він вважав, що української історіографії до 1917 р. взагалі не існувало, а у 1920-ті рр. вона була представлена трьома напрямками: федералістським М. Грушевського, напрямком В. Липинського (державницьким) і марксистським на чолі з ним. Він поблажливо згадав про досвідченого та авторитетного Д. Багалія («який вважає себе марксистом, але не є ним»). Ці виспуни свідчили про неабияку амбітність лідера істориків-марксистів, який прагнув довести існування власної наукової школи. Міжнародна презентація української історичної науки марксистського напрямку продемонструвала більшовицьку тенденційність, ігнорування (принаймні явну недооцінку) досягнень національної української історіографії, позицію боротьби з немарксистськими концепціями, тенденції до спрощення і політизації історичного знання [1271; 1459]. Одночасно Європа побачила політичну силу та наукову неспроможність українського марксизму.

Історики-немарксистичні 1920-х рр. навіть в умовах політико-адміністративного тиску також не забували своїх опонентів. Так, вони цілком слушно закидали М. Яворському і всім марксистам догматизм, декларативність, відхід від здобутків попередників, схематизм і механіцизм, взагалі недостатній фаховий і науковий рівень більшості їх праць.

Наголосимо, що впродовж 1920-х рр. (принаймні до 1929 р.) еволюція марксистського напрямку, попри неабиякі хитання, в цілому проходила у координатах національної історичної науки. Поступ напрямку був спрямований на відхід від позитивізму в бік неопозитивізму, на відхід від догматичних положень марксистської соціології XIX ст. щодо ролі особи в історії, співвідношення закономірності й випадковості, визнання ролі національного фактору тощо [див.: 200, Арк. 229]. Тобто марксистський напрямок у 1920-ті рр. також реагував на методологічну кризу історичного пізнання, хоча його рефлексії порівняно з іншими напрямками були менш відчутні і не торкалися корінних постулатів марксизму. Історики-марксистки воліли ці постулати модернізувати й пристосувати як до загальних здобутків соціального знання, так і до особливостей українського історичного процесу. Інша річ, що більшовицький режим задовольняли схеми XIX ст., які нав'язувалися дослідникам силоміць.

Зокрема, історики-марксистки визнавали сумнозвісну формально-догматичну суспільно-економічну формацію, зверхність російської історіографії з ідеями торговельного капіталу М. Покровського, першорядність класових проблем щодо національних, диктатури пролетаріату як вищого прояву демократії. Разом з тим найбільш талановиті українські історики-марксистки прагнули (хоча і не завжди послідовно) наповнити ці формули національно-державницьким змістом і духом. Скажімо, формаційний підхід вони доповнювали виділенням в історії України періодів козацької революції, гетьманщини, гайдамаччини тощо.

Проте історики-марксистки здебільшого були професійно неспроможні реалізувати на конкретно-історичному підґрунті свої ж формули. Вони перебували у полоні абстрактних марксо-ленінських соціологічних схем з присмаком вульгарно-економічного детермінізму, зокрема щодо класової боротьби як рушія історії, авангардної ролі пролетаріату, соціальних революцій як «локомотиву» соціального прогресу, настирливо ставлячи на ці рейки і великокнязівський візок, і чумацьку мажу, і козацьку чайку.

За влучним висловом Р. Колінгвуда, марксизм належить до «ембріології історичної науки», оскільки він використовує неісторичні методи дослідження, низводить історичну науку до «компілятивної стадії», а прогрес у вивченні соціально-економічних явищ у їх тлумаченні логічно призводить до «антиісторичного натуралізму». Англієць правильно наголошував, що марксизм існував у силу об'єктивних, але тимчасових умов і є лише попередником «дійсно наукової історії» [1295, с. 186-189]. Тому українські історики-марксистки були змушені вдаватись до штучної кореляції

історичного процесу [1570. – Т. 1. – С. 3], сподіваючись у такий спосіб подолати вищезгадану ембріональність та антиісторизм марксової соціології.

Приналежність марксистського напрямку до національно-державницької течії стає більш зрозумілою при аналізі творчості дослідників, які уособлювали не більшовицьку, а соціал-демократичну суспільну традицію. Скажімо, про співробітника М. Грушевського, неординарну особистість і непересічного дослідника О. Гермайзе йдеться в декількох наших публікаціях [див.: 1123; 1127], що дозволяє зосередитись на характеристиці соціально-політичного та соціокультурного змісту, історіософських засад. Його творчість перебувала, так би мовити, на правому фланзі марксистського напрямку.

В першу чергу слід відзначити визнання схеми М. Грушевського як основи для розбудови марксистських концепцій історії України. В творчості О. Гермайзе марксистська соціологія у вульгарно-матеріалістичному варіанті отримала чи не найталановитіше втілення, що дало формальні підстави таврувати його у 1930-ті рр. як «прихильника соціально-фашистського соціологізму». Спадщина історика була органічно пов'язана, навіть була складовою української національної історіографії. О. Гермайзе найбільш послідовно серед істориків-марксистів відстоював самобутність історії України і відповідно самостійний характер української історіографії, зокрема й марксистської.

Так, О. Гермайзе у рамках марксистської соціології виділяв два головних детермінуючих хід історії фактори – соціально-економічний розвиток і класову боротьбу. Його підходи можна вважати піонерними у напрямку синтезу марксизму з традиційними для національної історичної науки підходами, в першу чергу неонародницько-соціологічними. Природно, що на цьому шляху були успіхи й невдачі. Причому успіхи були пов'язані з відходом від марксистського монізму, з прагненням реалізувати плюралістичні методологічні підходи [див.: 1184].

Типовим для марксистського напрямку було й те, що методологічні вправи О. Гермайзе порівняно із загальним рівнем тогочасної української історіографії виглядають примітивно-спрощеними, що було обумовлено позитивістською обмеженістю марксистської соціології. Намагання О. Гермайзе (його рівень наукової підготовки визнавав високим навіть М. Грушевський) подолати цю обмеженість були приречені. Зокрема, дослідник виступав проти вульгарно-економічного соціологізму, обстоював історизм, критикував постулати російської великодержавної історіографії. Але дотримання марксистських підходів нерідко ставило його у положення гоголівської вдови. Так, О. Гермайзе у працях «спрощував» історію шляхом

використання марксових формул всупереч логіці й подекуди фактам [див.: 1182; 1185].

Показово, що найбільше визнання здобули його писання з історії громадських і революційних рухів: «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» [1181] отримала премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим, а «Історія РУП» – премію I ступеня Укрнауки [166, Арк. 2; 401, Арк. 3-4]. Вони зберегли своє значення не завдяки марксизму, а внаслідок введення до наукового обігу й критичного використання значного кола нових джерел. У працях з історії декабризму вчений показав себе майстром соціологічного підходу у вирішенні складного теоретичного питання щодо існування українського декабризму. Він аргументовано довів, що хоча декабристи в Україні й зазнали впливу автономістичних традицій, група декабристів-українців не утворювала певної течії [1183, с. 34].

Історіософію О. Гермайзе можна вважати одним із шляхів подолання методологічної кризи в межах марксистської парадигми, спробою вписати марксизм в українську науку та культуру за рахунок заперечення більшовицької ортодоксії й узгодження марксистської соціології з традиціями поступу національної історичної науки, соціально-політичним і соціокультурним змістом історичного знання 1920-х рр. Порівняно з іншими істориками-марксистами він був тісніше включений у процес формування національно-державницької течії через роботу в установах М. Грушевського, активну участь в українському русі і, в першу чергу, через порівняно високий професіоналізм. Так, він був дослідником, історіографом і археографом, мав тонке відчуття історичного часу і розглядав кожне історичне явище у цілком конкретних історичних умовах шляхом сумлінного й кваліфікованого аналізу літератури і джерел. Марксизм здебільшого позначався лише у надмірному й механістичному використанні економічного детермінізму і класового аналізу у відповідній проблематиці, намаганні модернізувати історичні процеси.

Таким чином, методологію О. Гермайзе, як і всього марксистського напрямку української національної історіографії 1920-х рр., важко оцінити як послідовно марксистську, оскільки вона доповнювалась об'єктивізмом, цивілізованим патріотизмом, соціологізмом марксистського забарвлення та історизмом.

На протилежному від О. Гермайзе лівому фланзі марксистського напрямку перебували ортодоксальні прихильники марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Їх творчість не була складовою ні національно-державницької течії, ні української національної історіографії. Саме вони уособлювали зародок радянської історіографії в Україні, яка

постала при активній допомозі Москви. Основу цієї течії склали історики партії М. Попов, М. Волін, М. Рубач, Ф. Ястребов, Д. Фрід, В. Манилов та інші менш відомі постаті [1170; 1424].

Взагалі, при оцінці методології марксистського напрямку не можна ігнорувати російський вплив. Так, уже у 1920-ті рр. у марксистській історіографії панували ідеї М. Покровського, що практично ігнорували історію окремих народів і за допомогою міфологій типу торговельного капіталізму доводили закономірність пролетарської революції. Українські марксистки (і не тільки вони) мусили у той чи інший спосіб використовувати підходи М. Покровського та інших московських товаришів. У кращому випадку, як це робили послідовники М. Яворського й О. Гермайзе, їм вдавалося обминати великодержавний шовінізм і тим засвідчувати свою приналежність до національно-державницької течії. Послідовники ж радянської історіографії негативно оцінювали будь-який прояв української державності. Ця різниця особливо чітко простежується в оцінках національного руху.

Так, представники радянської течії М. Рубач, Д. Фрід та інші ліві марксистки негативно оцінювали програмні положення РУП щодо української державності. Прихильники націонал-державницької течії були набагато поміркованішими. Вони позитивно оцінювали факт наявності в програмних документах РУП положення щодо української державності, а О. Гермайзе твердив навіть про марксистські засади гасла самостійності української республіки.

В кінці 1920-х рр. почалась чергова кампанія за чистоту марксизму, пов'язана з подальшим зміцненням тоталітаризму, посиленням партійного контролю над історичною наукою і нищенням національної української історіографії. Останнє закономірно почалось з її марксистського напрямку. Характерною рисою праць істориків-марксистів став утилітарно-прагматичний підхід до історичної істини, оскільки режим прагнув за допомогою історії не лише надати своїй владі легітимного характеру, але й довести правильність сталінського курсу [979, с. 112].

Такий підхід різко посилювався з кінця 1920-х рр., коли, скажімо, М. Скрипник прямо оголосив Й. Сталіна теоретиком з національного питання, що вело до прямого перетворення марксистської історіографії у служанку сталінізму [979, с. 296-297]. Апологетика сталінізму закономірно вела до ліквідації українського марксистського напрямку історіографії, який не відповідав, яка не відповідала сталінським канонам «чистоти марксизму».

Всесоюзна конференція істориків-марксистів (Москва, 28.12.1928 р. – 4.01.1929 р.) проходила під прапором боротьби з українським буржуазним націоналізмом. М. Покровський та його учні у працях українських істориків-

марксистів помітили вплив М. Грушевського. Це звинувачення в тих політичних умовах для лідерів КП(б)У було вкрай небезпечним, що розв'язало руки великодержавницьким погромникам.

Ініціативу взяла на себе московська «Правда», звинувативши статтею П. Горіна у лютому 1929 р. М. Яворського в антимарксизмі. Відповідні політичні та організаційні висновки не забарились. В УСРР почалося так зване «обговорення» творчості лідера українських істориків-марксистів [1431]. Опоненти кваліфікували ряд творів М. Яворського як прояв дрібнобуржуазних і націоналістичних поглядів, закидаючи перебільшення ролі національного руху в революційній боротьбі, ідеалізацію українських дрібнобуржуазних партій, надмірне акцентування специфічності шляхів поширення марксизму в Україні, недооцінку авангардної ролі пролетаріату і більшовиків, ігнорування класового підходу, підпорядкування класової боротьби національному питанню тощо. За наслідками дискусії в УІМЛі погляди лідера українських істориків-марксистів характеризувались як праві, есерівські, буржуазно-радикальні, прокуркульські, націоналістичні.

Проте головним у дискусії щодо долі марксистського напрямку було питання про самостійність українського історичного процесу. В доповідній записці до ЦК КП(б)У М. Рубач зазначив, що самостійність української історії логічно випливає з факту існування українського народу. УІМЛ визначав, що буржуазні (М. Грушевський, Д. Донцов), дрібнобуржуазні (Д. Баталій), псевдомарксистські (О. Гермайзе), псевдокомуністичні (М. Яворський) і марксистські (М. Рубач) українські історики визнавали цей факт [283, Арк. 2-3]. Водорозділ між ними полягав у трактуванні соціально-політичного змісту цієї самостійності. Так, немарксистські напрямки наповнювали самостійність української історії етнографічним, територіальним, соціально-економічним змістом, радянські марксистські – пролетарським, більшовицько-сталінським.

М. Рубач розумів логіку дій радянського режиму і подав схему «жорсткої зачистки» національної історіографії – послідовного знищення псевдомарксистської (О. Гермайзе), псевдокомуністичної (М. Яворський) і згодом інших напрямків. З часом були репресовані й «істинні марксистські», оскільки вони вважали українську історію «такою ж самостійною, як самостійна історія Польщі, Чехії, Німеччини і т.д.» [283, Арк. 3]. А вже наступна генерація радянських істориків-марксистів в Україні забула навіть ці порівняння.

У 1920-ті рр. з'явилась історико-партійна наука, репрезентована працями М. Яворського, М. Равича-Черкаського, М. Волина, І. Кулика та інших. З погляду історії та політології (а історія партії перебувала на їх

стику) виділення процесу становлення і діяльності окремої партії у спеціальну науку є доволі проблематичним. Проте історія КП(б)У дедалі все більше набирала обертів і зрештою стала оцінюватися режимом як супернаука чи квінтесенція історичного знання, а всі інші галузі виконували роль допоміжних.

Провід у цій науці вели «вожді» КП(б)У та бюрократи-пропагандисти. За їх допомогою режим посилював контроль над історичною наукою, вони очолили роботу по зведенню цілей української історіографії до обґрунтування легітимності радянського ладу, захисту ідеологічних догматів сталінізму. Історики партії займались вирішенням двох головних завдань – критикою немарксистських концепцій і очищенням марксистського напрямку від ревізійністських і опортуністичних підходів. Скажімо, В. Затонський різко активізував на рубежі 1920-1930-х рр. брутальну критику немарксистських праць української історіографії [1257, с. 15-27].

І все ж до кінця 1920-х рр. історико-партійна наука мала цілком певні риси плюралізму. Ситуація якісно змінилась на початку 1930-х рр. У січні 1931 р. у постанові ЦК ВКП(б) про журнал «Под знаменом марксизма» було засуджено прояви ідеалізму і механіцизму, відриву від практики завдань соціалістичного будівництва. Імпульс з Москви було сприйнято і в УСРР. Так, на I Всеукраїнській нараді філософів (1931 р.) президент ВУАМЛІНу О. Шліхтер поставив завдання утверджувати в історичних дослідженнях марксистсько-ленінську теорію, розгортати теоретичну думку партії, посилити критику буржуазних і буржуазно-націоналістичних концепцій [1415, с. 3]. М. Скрипник від імені ЦК КП(б)У зазначив, що історична наука є «справою пролетарської боротьби» і «тепер не може бути іншою, як революційною... пролетарською... ленінською... партійною, комуністичною» [980, с. 36].

Відповідні псевдонаукові наслідки, що означали ліквідацію марксистського напрямку української історіографії, не примусили себе довго чекати. В тому ж 1931 р., у журналі «Пролетарская революция» з'явився лист Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму», який утвердив особисту монополію генсека на тлумачення ленінської спадщини та історії більшовизму. Відповідно в УСРР були піддані остракізму праці тих вчених, які не визнавали сталінських цитат методологічною основою історії КП(б)У. Нарешті в 1933 р. в тезах «Тридцять років більшовицької партії 1903–1933» Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) Й. Сталіна було проголошено живим класиком, і сталінізм остаточно став каркасом історико-партійних досліджень [999, с. 4-5].

Отже, з початку 1930-х рр. почався принципово новий етап в еволюції історико-партійної науки, яка остаточно стала послідовно радянсько-більшовицькою. Політико-ідеологічним змістом цього етапу стало беззастережне обслуговування потреб сталінізму. Саме в історико-партійній науці було опробовано відповідні організаційний механізм та змістовний алгоритм, які запанували в усій українській історіографії з початку 1930-х рр.

Цієї ситуації не змінили і певні якісні зрушення у самих історико-партійних дослідженнях. Їх було досягнуто в умовах існування українського марксизму як складової національної історіографії. Так, якщо для 1920-х рр. були характерні збірники спогадів з коментарями, то на рубежі 1920-1930-х рр. заявляються узагальнюючі праці, хоча їх наукова вартість сумнівна і вони сьогодні є лише історіографічним джерелом. Цього не заперечували й історико-партійні дослідження часів перебудови [1575, с. 6].

Про зародковий характер історії партії як наукової дисципліни свідчить й аналіз її власної саморефлексії. Наприклад, в 1920-ті рр. спроби оцінити зроблене обмежувалося рецензіями, полемічними статтями і бібліографічними оглядами, причому їх єдиним позитивом було публічне і порівняно критичне обговорення писань вождів КП(б)У [див.: 1270; 1330]. А вже у першій половині 1930-х у бібліографічних оглядах давались оцінки відповідно до букви й духу сталінізму: критикувались твори Д. Ерде, В. Сухино-Хоменко, А. Річицького і М. Яворського, доводилась антинауковість теорій «двокультурності», «двокорінності» КП(б)У тощо [961; 963].

Отже, історіографія історії партії, як і сама наука, була далека від набуття рис повноцінної галузі історичного знання. Відповідно силова підгонка під стандарти історії партії всієї національної історіографії вела до її знищення та заміни української історичної науки радянською квазінаукового рівня.

Таким чином, в українській історіографії 1920-х – середини 1930-х рр. чітко простежується марксистський напрямок із двома відгалуженнями – радянським і українським. Останнє був частиною української національної історіографії зі своїми ідейно-політичними та теоретико-методологічними концепціями, традиційною тематикою, науковими осередками і друкованими органами, своїм колом громадсько-політичних і персонально-групових відносин і впливів [1197].

Безумовно, відповідно до інших напрямків він перебував на порівняно нижчому рівні (доцільно навіть вести мову лише про його зародження). Скажімо, в українській марксистській історіографії майже не було досліджень, базованих на нових історичних джерелах, мало було оригінальних праць на підставі інтерпретацій марксизму, поодинокими були

грунтовні праці узагальнюючого і синтетичного характеру. Переважали політично заангажовані спекуляції з механістичним використанням марксової соціології. І все ж український марксизм як оригінальне трактування марксистських положень існував і становив певний напрямок політичної думки, оскільки націонал-комуністичні ідеї знаходили своє втілення у працях з історії, філософії, політекономії, в соціально-гуманітарному знанні в цілому.

Марксистський напрямок до кінця 1920-х рр. завдяки в першу чергу працям М. Яворського і О. Гермайзе перебував в річищі національної історіографії. Визнання ж самостійності української історії і наповнення цієї самостійності все ж таки національно-державницьким змістом, визнання і використання етногенетичної схеми М. Грушевського, певне протистояння українським марксистським ортодоксам і московським великодержавникам дозволяє вважати марксистський напрямок складовою (нехай і специфічною) національно-державницької течії. Український марксизм було знищено у 1928-1931 рр. і замінено марксизмом радянсько-сталінським, який виріс на підставі історико-партійних досліджень і був виплеканий не стільки в УІМЛ, скільки у ВУАМЛІНі.

Підсумовуючи зазначимо, що виникнення і поступ національно-державницької течії неначе мали заперечувати відому і не дуже гречну самооцінку істориків В. Ключевським: «Историк задним умом крепок. Он знает настоящее с тыла, а не с лица. Это недостаток ремесла, как кривизна ног у портного. Отсюда оптимизм историков, их вера в нескончаемый прогресс, ибо зад настоящего краше его лика. У историка пропасть воспоминаний и примеров, но нет ни чутья, ни предчувствий» [1281, с. 358].

Прихильники націонал-державницької течії прагнули узагальнити історичний досвід існування української державності, її соціально-економічного, територіального й етнічного змісту, досліджували феномен перетворення українського етносу з об'єкта в суб'єкт політичного життя, аналізували співвідношення соціального і національного в українському русі, роль різних соціальних верств і в першу чергу української еліти в боротьбі за українську державність, роль окремих регіонів у створенні і функціонуванні української державності. У той чи інший спосіб вони доводили слушність, політичну доцільність та історичну обґрунтованість ідеї української політичної нації як певного територіального і державного феномену, розглядали українство як націю (державну). При такому підході логічно витікало те, що вирішальною умовою створення української політичної нації є здобуття Україною державної самостійності.

Вчені всіх напрямків цієї течії визнавали і доводили ґрунтовними дослідженнями самотійність української історії та української історіографії, причому самотійність української історії в їх розумінні закономірно еволюціонувала від самотійності культурно-етнографічної через економічну до політичної, включаючи державну. Хоча через політичний тиск радянського режиму і вплив народницьких бездержавних традицій висновки щодо природного права українського народу на державну незалежність чи принаймі державну автономію, як правило, не робились, і все ж органічність самотійного політичного буття українського народу обґрунтовувалась шляхом доведення давності і тривалості державних, економічних, соціально-політичних, культурних та інших традицій українського народу, шляхом вивчення історії національного визвольного українського руху.

Національно-державницька течія спиралася на схему М. Грушевського, що пояснюється декількома об'єктивними факторами. Перший стосується короткого терміну існування течії та неможливості за якихось 8-9 років виробити власну повноцінну схему. Другий передбачає, що кожний з напрямків течії мав свої причини використовувати схему М. Грушевського. Наприклад, народницько-соціологічний цього не приховував, марксистський перебував по суті в межах координат схеми М. Грушевського, не визнаючи її на словах і займаючись її доопрацюванням щодо періодизації, змісту, термінології на підставі марксистської соціології. Чітко розуміли нагальність нової схеми лідери соціально-економічного напрямку М. Слабченко і О. Оглоблин. Проте їм бракувало комплексності в аналізі всіх, а не лише соціально-економічних факторів українського історичного процесу. Інша справа, що в радянських умовах вони не могли повноцінно дослідити політичні, зокрема державні, складові історії України.

Нарешті, в українській історіографії 1920-х рр. були загальнознавчими позитивні риси схеми історії України М. Грушевського. За визнанням навіть його конкурентів йдеться про монументальність, систематичність, відповідність вимогам європейської методології, підсумкове значення всієї попередньої української історіографії, виведення історії України на рівень історії інших цивілізованих народів світу [див.: 1059, с. 81]. Еволюціонувала і сама схема М. Грушевського – у бік соціологізму, врахування дії політичних факторів (державності, еліти) та психологічних.

Попри незавершеність становлення націонал-державницької течії з середини 1920-х рр. в його межах з'явилися праці узагальнюючого і синтетичного характеру, авторами яких були Д. Багалій, М. Слабченко, О. Оглоблин, М. Петровський. В них органічно сполучалися суто історичні підходи, які були домінуючими, з історико-економічними, історико-

правовими, історико-соціологічними і навіть історико-політичними. Вочевидь, це було закономірним наслідком прагнення синтезувати в історичних дослідженнях підходи різних суспільствознавчих дисциплін, врахувати поступ соціального знання взагалі. До того ж історія України як стала і розвинута галузь українознавства виконувала функції базової науки стосовно таких молодих дисциплін, як політологія, соціологія, історія держави і права України. Це свідчило про успіхи та авторитет історії України в очах дослідників інших галузей соціально-гуманітарного знання – як науки, що творила певне соціокультурне і теоретичне підґрунтя, певну суспільну традицію для становлення і розвитку інших паростей українознавства.

Цілком природно, що національно-державницька течія в українській історіографії найбільш плідно взаємодіяла з історією держави і права України не лише методологічно і тематично, але й на рівні конкретного співробітництва науково-дослідних осередків і окремих дослідників [1135]. Ця течія структурно складалась з трьох напрямків – соціально-економічного, народницько-соціологічного й марксистського. Така послідовність створює ієрархічну вертикаль щодо відносності державницького ідеалу, а строката та складна структура течії відображає перехідний характер української історіографії УСРР 1920 – середини 1930-х рр. Складна й багатомірна внутрішня структура не послаблювала течію в цілому, а свідчила про наявність потенціалу для подальшого поступу.

Водночас, не слід абсолютизувати ці напрямки й перетворювати межі між ними у кордони. Доцільніше вести мову про акценти, оскільки виділення певних напрямків і шкіл можливе при певній абстракції, причому для переходової доби рівень цієї абстракції досить високий.

Наприклад, неонародницько-соціологічний напрямок цілком вписується в національно-державницьку течію. І, хоча у працях М. Грушевського та його однодумців в цілому зберігався примат соціальних інтересів над інтересами національно-державними, лідер напрямку помітно еволюціонував до визнання державно-політичних факторів під впливом вивчення Хмельниччини і особистої участі в боротьбі за українську державність [1380].

Водночас, окремі представники напрямку пройшли у 1920-ті токи різну відстань до державницьких переконань. І, якщо чимало учнів М. Грушевського стали майже стовідсотковими націонал-державниками, то вчені старшого і, в значній мірі, середнього покоління в цілому залишалися на неонародницьких чи навіть народницьких позиціях. Хоча власне народницька історіографія не є перешкодою для вивчення політичної історії,

в тому числі й історії української державності. Ця обставина дає можливість стверджувати про переплетіння у творчості прихильників неонародницько-соціологічного напрямку, в тому числі і самого М. Грушевського, народницьких та державницьких елементів [1290, с. 78].

Тому не варто навіть у суто дослідницьких цілях штучно ділити єдиний історіографічний процес 1920-х рр. за важливими, але не системоутворюючими чинниками. Це був єдиний процес попри наявність в межах національно-державницької течії трьох напрямків, єдиний попри особисті, групові, суспільно-політичні та теоретико-методологічні протиріччя. При цьому йдеться про об'єктивну єдність течії, не зважаючи на суб'єктивні саморефлексії самих учасників цього процесу.

Всі напрямки мали свої суспільно-політичні, історіософські та теоретико-методологічні традиції, свій шлях подолання методологічної кризи і свою улюблену тематику досліджень. Проте, всі вони до кінця 1920-х рр. перебували в координатах української національної історіографії. Приналежність до національно-державницької течії ґрунтувалась на визнанні самостійності української історії й української історіографії, всі вони вважали український народ суб'єктом історичного буття. Залежно від наповнення і трактування змісту цього буття (культурно-етнографічного, соціального, економічного тощо), від ставлення до української державності, до проблем історичного обґрунтування природності самостійності України у національно-державницькій течії виділялись окремі напрямки.

4.3. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку історичної науки

У поступі історіографії наукові школи є унікальним явищем. Вони узгоджують індивідуальну і колективну працю, дозволяють працювати не лише у рідній визначеній і апробованій тенденції, але й творити у межах нових підходів та ідей.

Особливості об'єкта, предмета і мети дослідження зумовлюють першочергове з'ясування таких питань: що уявляли собою наукові історичні школи (їх ознаки, структура, склад), які функції і роль вони виконували в історіографічному процесі, які тенденції виявляли школи у своєму розвитку.

У літературі не існує єдності у визначенні кількості та назв наукових історичних шкіл у 1920-ті рр. Практично всі дослідники виділяють школи М. Грушевського, Д. Багалія і М. Яворського. Нерідко до назви додається місце розташування (київська школа М. Грушевського чи харківська Д. Багалія), інколи – напрямок (марксистська М. Яворського) чи проблематика досліджень (соціально-економічна Д. Багалія). Про прина-

лежність наукових шкіл до певних напрямків йшлося вище, а щодо назви, то найчастіше і доречно вона містила прізвище лідера.

Крім зазначених загальновизнаних деякі автори виділяють й інші наукові школи. Так, Р. Пиріг веде мову також про школи М. Слабченка і М. Василенка [1413, с. 73], в «Передмові» до археографічного збірника «Михайло Грушевський: між історією та політикою» (П. Сохань, Г. Боряк, І. Гірич, В. Даниленко, Р. Пиріг, О. Рубльов) виділяється також школа Д. Яворницького [869, с. 8], на думку В. Сарбея, існувала «наукова лівобережна школа в українській історіографії» [1471], І. Усенко цілком доречно обґрунтував доцільність виділення школи М. Василенка [1338, с. 871]. О. Оглоблин чітко пов'язував наукові школи з історіографічним напрямком, говорячи про київську культурно-історичну (неонародницьку, соціологічну) школу М. Грушевського, харківську соціально-економічну школу Д. Багалія, історико-правничу школу М. Василенка та історично-економічну школу (можливо, мова йде про школу М. Слабченка) [1378, с. 10].

З урахуванням існуючих в літературі думок і на підставі власних досліджень вважаємо доцільним виділити в історіографії УСРР 1920-х рр. наукові школи М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського, М. Слабченка й окремо школу М. Василенка, яка належить як до історії, так і до історії держави і права одночасно.

Виходячи із наших завдань і використовуючи існуючі в літературі положення, подальший виклад доречно побудувати у формі дискусії й наступного узагальнення з використанням як висновків історіографії та наукознавства, так і власних досліджень.

Відразу зазначимо, що загальновизнаного й усталеного визначення терміна *наукова історична школа* не існує і, скоріше за все, існувати не може з огляду на унікальність кожної з них. Щодо історичних шкіл 1920-х рр. ситуація ускладнюється перехідним характером самого історіографічного процесу і прагненням дослідників подати «абсолютне» визначення ознак школи. Такий позитивістський підхід не може дати плідних наслідків при вивченні тенденцій розвитку української історіографії 1920-х рр.

Дійсно, наукові історичні школи 1920-х рр. як певна сукупність і кожна окремо мали стільки неповторних рис, що марно сподіватись на їх формалізацію. Але таке становище не перетворює історичні школи на фантоми, оскільки вони реально існували, виконували певні функції, відіграли цілком конкретну роль у формуванні та реалізації провідних тенденцій історіографічного процесу.

У літературі визначились два концептуальних підходи щодо поняття «наукова історична школа». Перший зосереджує увагу на вивченні структури школи як суб'єкту історичного пізнання. Другий наголошує на вивченні історіографічного процесу як об'єкту пізнання і виходить з тотожності термінів *наукова школа* та *українська історіографія* у певних хронологічних і територіальних рамках.

Процес історичного пізнання – суб'єктивно-об'єктивний, що вимагає врахування особливостей об'єкта й активної ролі суб'єкта. Структуризація (формалізація) має виходити з аналізу певних функцій аналізованого об'єкта з урахуванням суспільної практики, тобто в тріаді структура-функції-суспільна практика (історіографічний процес) має відігравати вирішальну роль останній компонент. Таким підходам відповідає структурно-функціональний аналіз, який підсумовує переваги структурного і функціонального методів, дозволяє через суспільну практику з'ясувати активну роль наукових шкіл у творенні історичного знання.

Інакше кажучи, доцільно з'ясувати послідовно наслідки структурного і функціонального підходів у вивченні історичних наукових шкіл 1920-х рр., що дозволить уявити їх структуру і функції як суб'єктів поступу історичної науки. Далі шляхом суб'єктно-об'єктного аналізу стану науки буде реконструйовано роль наукових шкіл у творенні науки як соціального феномену, тобто активну роль суб'єкта в процесі взаємодії науки і суспільства.

Серед визначень наукової історичної школи нашу увагу привернули насамперед найбільш розповсюджені та ті, що дозволяють застосувати їх до 1920-х рр. Так, Л. Винар прагне подати якісні ознаки наукової школи у певній субординації і виділяє таку структуру «ідеальної» школи: засновник, учні та співробітники, організаційна основа з науково-дослідним науково-педагогічними установами, спільність історіософських та історіографічних концепцій, видавнича база, тематика, середовище і наявність «емоційного фактору» [1109, с. 53,57].

Природно, що за таким дещо абстрактним визначенням важко проаналізувати специфіку даних шкіл. Аналізуючи київську школу М. Грушевського, Л. Винар зарахував до неї різні генерації дослідників – учнів М. Грушевського, М. Довнар-Запольського і зрештою В. Антоновича [1112, с. 74]. Отже, таке розширене тлумачення наукової школи не дає можливості з'ясувати роль шкіл в історіографічному процесі, визначити приналежність до них окремих дослідників та особливості структури наукових шкіл 1920-х рр.

Натомість В. Ульяновський і С. Кіржаєв обґрунтовують вкрай граничну структуру школи. Скажімо, школу М. Грушевського вони обмежують колом молодих науковців, які пройшли науковий вишкіл біля лідера, успадкували його методи, поглибили і розвили його ідеї [1495, с. 156-159]. Але загальновідомо, що у 1920-ті рр. більш ефективно порівняно з учнями М. Грушевського це робили кваліфіковані співробітники історичних установ ВУАН. Можливо тому дослідники в методологічному аспекті пробують заперечити як звужене (зведення наукової школи до певного методу дослідження), так і розширене (зарахування до школи всіх прихильників схеми лідера) тлумачення школи, не виходячи при цьому за межі структурного аналізу [1495, с. 157-158]. У принциповому плані з таким

підходом можна погодитися при врахуванні двох обставин. По-перше, такий аналіз призводить до певного розчинення специфіки, «фірмових» рис школи і ускладнює чітко визначення ролі школи в історіографічному процесі.

Визнання наявності у школі М. Грушевського декількох генерацій дослідників, методолого-методичного розмаїття їх творчості й відсутності монолітності приводить В. Ульяновського до логічного висновку про її елітарний характер [1513, с. 28-39]. Інакше кажучи, вона об'єднала найширше коло найкращих прихильників вченого попри відмінності в поглядах на зміст історичного процесу, історіософських переконаннях, приналежність у минулому до різних шкіл і навіть різні суспільно-політичні погляди – заради збереження і розвитку традицій національної історіографії в умовах радянської влади.

О. Прицак виділяє такі суто функціонально-технічні ознаки школи (розмежовуючи історіографію та історіософію): наявність авторитетного і «свідомого свого завдання» лідера з талановитими учнями; сполучення науково-дослідних і науково-допоміжних структур; створення належної фінансово-економічної бази і наявність постійних спільних завдань [1435, с. 45].

Значення цих ознак підтверджується позитивним і негативним досвідом 1920-х рр. Так, брак виділених О. Прицаком рис не дозволяє осередки Д. Яворницького та О. Оглоблина вважати науковими школами. Водночас, ігнорування теоретико-методологічних і дослідницьких складових наукових шкіл не дозволяє зрозуміти причин того, чому НДК у Ніжині не створила наукової школи попри наявність виділених О. Прицаком ознак.

Росіянин С. Михальченко, проаналізувавши численні думки наукознавців та історіографів, вважає доречним попри «размытость и неясность критериев выделения научных школ» виділити дві складові наукової історичної школи – науково-педагогічна основа появи школи (у подальшому вона втрачає домінуюче значення) і спільність методів праці й близькість тематики як методологічне підґрунтя [1353, с. 62].

Подібних засад дотримується О. Юркова щодо школи М. Грушевського, що дозволило зробити ряд оригінальних висновків про типові ознаки наукових історичних шкіл 1920-х рр. Йдеться про їх виникнення на базі НДК, нетривалий час існування, необхідність ретельного аналізу творчості дослідника для зарахування його до школи, про підготовку у школі одночасно істориків і спеціалістів зі споріднених дисциплін. Все це, як доречно підкреслює дослідниця, зумовлює складність визначення цього феномену [1566, с. 132-133, 174-175]. Водночас акцентування уваги на унікальності школи М. Грушевського ускладнює виявлення типових для наукових шкіл УСРР 1920-х рр. рис і системний аналіз історичної науки як органічної цілісності.

Аналогічний аналіз здійснив Р. Мерников щодо діяльності Д. Яворницького. Зокрема він виділяє в діяльності шкіл педагогічний, дослідницький і просвітницький аспекти, а ознаками наукових шкіл вважає чітко

місце в історіографічному процесі й науковому соціумі, здатність учнів піти далі засновника [1348, с. 32].

Вивчення школи Д. Багалія переконало О. Богдашину в наявності трьох визначальних ознак наукової школи 1920-х рр. (наявність наукового закладу, науково-дослідного колективу і наукового напрямку), причому не всі співробітники відповідного дослідного закладу (скажімо, нав'язані владою аспіранти-комуністи) належали до школи [1077, с. 101].

Підводячи підсумки «вузького варіанту» структурного підходу до визначення наукових історичних шкіл 1920-х рр., позитивним вважаємо виділення комплексу формальних ознак внутрішньої структури (лідер-засновник, колектив учнів і співробітників з рисами еліти, науково-організаційна основа – дослідні, педагогічні й просвітницькі структури, матеріально-фінансове підґрунтя, спільність теоретичних, методичних і тематичних уподобань, видавнича база з всеукраїнським періодичним органом, наукове середовище, певне місце в історіографічному процесі і свідомо належність до української історіографії).

Але формально-структурний підхід націлений на аналіз феномену не на рівні сутності, а на рівні явища, тобто увага зосереджується на зовнішніх і поверхових, а не сутнісних рисах. Подолати це протиріччя шляхом використання функціонального методу при збереженні примату структуралізму прагнуть прибічники «широкого варіанту» структурного підходу. Це істотно наближає вчених до розкриття сутності наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. Скажімо, О. Оглоблин розглядав наукові школи 1920-х рр. як форму існування течій історичного знання. Тому їм були притаманні ідейно-методологічні традиції, сфера наукових інтересів і проблематика, коло громадсько-політичних і персонально-групових відносин та впливів, науково-організаційна структурованість і періодичний орган [1378, с. 1581].

Він вважав, що всі школи проходили різні стадії становлення і не набули чітких форм і рис. Але це не заважало їм творити державницьку традицію в оригінальний для кожної спосіб. Найбільш плідно це робили історико-економічна та історико-правнича школи. Важко погодитись з О. Оглоблиним в оцінці шкіл М. Грушевського і Д. Багалія, які нібито продовжували «давню народницьку традицію».

Адже О. Оглоблин чітко розумів мультипарадигмальний статус історіографії 1920-х рр. внаслідок діяльності різних шкіл. Зміст його полягав у синтезі народництва і державництва, що й визначало «дух» історичної науки [1378; 1581]. Зрозуміло, що цей «дух» в першу чергу творили саме школи М. Грушевського і Д. Багалія.

Отже, порівняно з дореволюційним часом історична наука УСРР 1920-х рр. значно ускладнилась внаслідок діяльності декількох шкіл і свого перехідного характеру. Взаємодія шкіл на базі неонародницьких, соціально-економічних, історико-соціологічних і марксистських традицій творила нову, національно-державницьку течію. Наукові історичні школи

виконували провідну функцію – творення нового на основі збереження і розвитку набутого.

О. Домбровський вважав школу елітарним осередком напрямку, який історіографічні здобутки і традиції у контексті духовності народу передає наступній генерації. Внаслідок багатоманітності історіософських концепцій і наявності ідейно різних інтелектуальних середовищ на кожному етапі розвитку історичної науки функціонують декілька шкіл [1235, с. 75]. Він правильно для 1920-х рр. виділив функцію міжпоколінної передачі здобутків національної історіографії в умовах гострого ідеологічного протистояння. І хоча ці можливості наукових шкіл були обмежені, вони в цілому зуміли зберегти континуїтет у поступі історичного знання.

Виділена дослідником «елітарність» складу шкіл мала принципове значення в умовах радянського пресингу і як протидія владі у «розчиненні» старих науковців серед прихильників марксизму. Це добре розуміли й самі історики, намагаючись згуртувати навколо ВУАН, НДК, наукових товариств тощо саме еліту старої та нової генерації. Це дозволяло пристосувати дореволюційну спадщину до нових реалій. Тому певний консерватизм усіх (за винятком марксистів) наукових шкіл і високі вимоги до членства виглядають доречними і виправданими. І хоча не з усіх елітних осередків виникли наукові школи, всі тогочасні школи постали на основі елітарних об'єднань.

Під таким кутом всі наукові школи можна розглядати як осередки-об'єднання найбільш кваліфікованих, здібних, відданих справі й патріотично налаштованих вчених на протидію радянській. Зрештою теорія еліт добре зарекомендувала себе в соціальних дослідженнях і її використання може призвести до цікавих та оригінальних спостережень.

Так, Н. Полонська-Василенко по суті вважала всю історіографію УСРР 1920-х рр. «київською школою ґрунтового документалізму» В. Антоновича, виділяючи в ній безпосередніх учнів засновника (Д. Багалій, І. Линниченко, В. Ляскоронський, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, Д. Данилевич, О. Грушевський), дослідників другого (учні учнів) і третього (учні учнів учнів В. Антоновича) поколінь. Осередки цієї школи діяли у Києві (М. Грушевського і М. Василенка), Харкові (Д. Багалія), Одесі (М. Слабченка), Дніпропетровську, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Кам'янець-Подільському і нараховували близько 60 дослідників [1421, с. 21-25]. Така абстрактна оцінка не дозволяє врахувати особливості історіографії 1920-х рр., зрозуміти якісну відмінність між окремими осередками, перебільшує реальну вагу в історіографічному процесі одних вчених (В. Ляскоронського, І. Линниченка чи В. Данилевича), недооцінює інших тощо.

Проте не це привернуло нашу увагу. Н. Полонська-Василенко правильно пов'язала елітарний склад шкіл (навіть школа М. Яворського була елітою у середовищі марксистів) з піднесенням історичної науки УСРР 1920-х рр. Нами цю тезу докладно обґрунтовано при аналізі кадрового потенціалу.

Дослідниця чи не першою при вивченні шкіл врахувала саморефлексію наукового соціуму 1920-х рр., який виток української історіографії вбачав у школі В. Антоновича. Зрозуміло, що ця об'єктивна оцінка в опосередкованій формі віддзеркалює роль наукової школи у формуванні суспільної історичної свідомості. За аналогією нагадаємо, що наукова школа «Анналів» існувала 60 років багато в чому завдяки саморефлексії французької та світової наукової громадськості попри існування в її межах генерацій з різними історіографічними традиціями. Тобто ця школа є до певної міри стереотипом, хоча вона є реальним фактором світової історіографії.

Важливість суб'єктивного чинника у формуванні і функціонуванні наукової історичної школи на прикладі школи М. Грушевського доводить С. Білокінь, виділяючи відповідні її ознаки – фахову ментальність і «наявність конкретної спільності, що сама перетворює вчених на школу» [1074, с. 106-107].

Психологічні підходи дають позитивні наслідки при комплексному аналізі наукових і соціальних чинників. Причому, в перехідні епохи суспільно-політична детермінованість поступу історичного знання стає менш жорстокою. Адже в перехідні часи існують альтернативні історіографічні традиції, що надає вченому право вибору.

Зрозуміло, що в УСРР 1920-х рр. цей вибір обмежувався режимом і взагалі будь-яка традиція національної історіографії мімікрувала. Ці нюанси дозволяють, наприклад, зрозуміти причини перебування палкого марксиста-революціонера О. Гермайзе у школі М. Грушевського чи прагнення державників М. Слабченка та О. Оглоблина реалізуватись через марксистську соціологію.

Типовим для сучасного «розширеного» тлумачення історичної школи є ототожнення В. Зарубою школи М. Грушевського з Історичною секцією ВУАН [1254, с. 147-168]. Такий підхід виходить з того, що головною ознакою школи є науково-педагогічна складова. Але такий монізм не дозволяє зрозуміти того, чому одні науково-педагогічні структури (М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка і М. Василенка) кваліфікуються дослідником як наукові школи, а інші (НДК у Ніжині, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільську, УІМЛ) – ні. До того ж у 1920-ті рр. учні нерідко не поділяли історіософських і суспільних традицій учителів, що, за В. Зарубою, не дозволяє їх зарахувати до відповідної школи. Спроба подолати жорстку залежність неоднопорядкових дефініцій «наукова школа вченого» і «наукові установи під керівництвом вченого» за рахунок етнополітичної категорії (національна спрямованість) лише доводить обмеженість монізму.

Таким чином, і «вузький», і «широкий» варіанти структурного (позитивістського у своїй основі) аналізу сутності наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. мають право на існування і дають у сукупності уявлення про їх ознаки й особливості структури. Вони з'ясовують деякі особливості історіографічного процесу – його перехідний характер, протистояння

національної і радянської історичної науки, детермінованість існування шкіл і осередків формуванням національно-державницької течії. В таких умовах існування декількох шкіл виглядає цілком логічним.

Проте структурний аналіз наголошує на формальних ознаках наукових шкіл і не дозволяє повною мірою проаналізувати їх функції та роль у поступі історичної науки УСРР 1920-х рр. До того ж позитивістське уявлення про школи дещо спотворює об'єктивну реальність.

У цьому плані доречними є думки Я. Грицака про неможливість визначити формальні критерії шкіл через абстрактність методологічних ознак (це не дозволяє відрізнити школи) і ненадійність науково-педагогічного критерію через природність переходу учнів на інші історіософські позиції порівняно з учителями. Вчений розв'язує цю проблему через відмову від позитивізму: «Треба раз і назавжди відмовитися від термінологічних суперечок у плані визначення формальних критеріїв», оскільки «завжди будуть явища, які не підходять під наперед означені критерії» [1206, с. 167-168]. Львівський учений погоджується з думкою Б. Крупницького про наукову школу як своєрідну майстерню для допомоги лідеру в його творчості, причому головною ознакою школи є метод і матеріали праці, а не ідеологія чи характер досліджень [1111, с. 161]. Наукова школа впливає на історіографічний процес як досягненнями, так і прорахунками. До речі, Я. Грицак виділяє в 1920-ті рр. школи М. Грушевського, Д. Багалія і М. Яворського.

У концептуальному плані найбільш широке визначення школи шляхом порівняння категорій «науковий напрямок» і «наукова школа» подав О. Ясь. Так, школа охоплює певний регіон і зусиллями декількох поколінь вчених забезпечує тривалість наукових традицій та визначає провідну проблематику в межах концепції школи. Концепція школи, як зазначає дослідник, включає провідну ідею, систему аргументації, простір і час функціонування висунутих положень, провідну соціальну верству [1579, с. 120].

У річищі однієї концепції може існувати декілька наукових історичних шкіл, що різняться проблематикою, методологією (принципами побудови концепції) і умовами дослідницької праці. Такий підхід націлює на використання структурно-функціональних підходів, дозволяє розглядати школи як частину системи історичної науки, спрямовує зусилля не стільки на визначення структури наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр., скільки на з'ясування їх функцій в історіографічному процесі. За нашим переконанням, головними з них були такі: по-перше, забезпечення континуїтету поступу національної історіографії, по-друге, формування національно-державницької течії. За радянського режиму це мало й принципове суспільно-політичне значення.

Аналіз діяльності наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. обов'язково має враховувати час їх існування. У більш-менш нормальних умовах потрібно, на думку Ю. Мицика, щонайменше 20 років «кропіткої

праці вчених» лише для створення школи [1355, с. 4]. У літературі оптимальним для природної реалізації потенціалу школи вважається період творчості принаймні двох поколінь дослідників.

Та школи 1920-х рр. мали десь 6–8 років для свого функціонування у складних умовах. З огляду на часові параметри вони не завершили формування, що мало негативні наслідки. Але у 1920-ті рр. історичний час щодо історіографічного процесу прискорився за рахунок ефективного використання дореволюційної спадщини та самовідданої праці вчених, які розуміли небезпеку погрому і тому діяли енергійно та наполегливо. Тому в ці роки в розумінні соціального часу дозволили більшості шкіл в значній мірі реалізувати свій потенціал, принаймні в соціально-політичному і соціокультурному вимірі, стати чильною складовою механізму взаємодії науки і суспільства.

І все ж школи 1920-х рр. не встигли (а деякі не змогли) набути всіх необхідних науковим школам рис і тому дослідники воліють вести мову не про школи, що склалися, а про «школи, що формувалися» [1566, с. 132]. Природно, краще долали проблему часу діяльності школи на чолі з відомими та авторитетними лідерами, вченими, які спирались на дореволюційні традиції та міцну науково-організаційну базу (школи М. Грушевського і Д. Багалія).

Наприклад, школа М. Василенка постала на базі однієї з найстабільніших академічних установ (Комісії по вивченню історії західноруського і українського права) завдяки дієздатному колективу, здібним учням, а головне – вмінню лідера організувати творчий процес і чітко визначити проблематику, якою стала державно-правова історія Гетьманщини. «Я із задоволенням згадую ті роки, – писав на еміграції найздібніший учень академіка Л. Окиншевича. – Це пояснюється атмосферою толерантності, що її вносив голова Комісії акад. Василенко. Це вело до дружньої співпраці... Як наслідок, історією цієї Комісії є історія її праць. І досягнень, а не, як часто буває, історією боротьби різних груп і суперництва поміж окремими її членами» [999, с. 29].

Для долі інших шкіл фактор часу мав більш суттєві, до фатальних включно, наслідки. Наприклад, долаючи опір М. Грушевського і за сприяння Д. Багалія у середині 1920-х рр. О. Оглоблин успішно почав створювати власну школу – настільки успішно, що подекуди дослідники вважали її формування доконаним фактом [1096]. Поглиблений аналіз дозволив І. Вербі довести, що школу О. Оглоблину не судилося створити [1100, с. 96-107, 156-186], причому за нашим переконанням саме нестача часу затримала перетворення осередку О. Оглоблина у його школу.

В обґрунтованості такого висновку переконує вивчення діяльності М. Слабченка зі створення наукової школи в Одесі. Так, перші спроби організувати осередок українознавства він зробив ще у 1906–1907 рр. за допомогою «Просвіти». У 1921–1925 рр. він очолив ініціативну групу

відомих вчених (Є. Загоровський, К. Копержинський, О. Рябінін-Скляревський, В. Гордієвський та інші) зі створення науково-організаційної бази школи. Після декількох невдалих спроб у 1925–1926 рр. було створено Одеську секцію Харківської НДК історії української культура і соціально-історичну секцію Одеського наукового при ВУАН товариства [469; 568; 49, Арк. 200-208; 335, Арк. 79], що дозволило створити школу, відкрити аспірантуру, визначати своє місце в історіографічному процесі, публікувати наслідки роботи, встановлювати творчі взаємозв'язки з іншими школами тощо [338, Арк. 3-5; 342, Арк. 3; 349, Арк. 32].

Отже, фактор часу відіграв значну, хоча й не вирішальну роль у створенні та функціонуванні шкіл. Вирішальне значення мала наявність відповідного дореволюційного потенціалу з авторитетним лідером старої формації на чолі та вміння пристосовуватися до своєрідних умов 1920-х рр. Це дозволяло хронологічний, недостатній для постання шкіл час, перевести у час соціальний. Приклад школи М. Слабченка свідчить про провідну роль лідера, необхідність підтримки нової школи з боку хоча б однієї з провідних шкіл (М. Грушевського чи Д. Багалія) та залучення до справи української наукової інтелігенції. У цьому сенсі школа М. Слабченка стала логічним завершенням тривалого поступу українського руху в Одесі [1080, с. 90-125].

Водночас лише збереження дореволюційних традицій і відсторонення від формування національно-державницької течії не вело до утворення шкіл, оскільки це виключало такі осередки з історіографічного процесу 1920-х рр. Вони не виконували визначальну функцію шкіл – не брали участь у творенні нових історіософських концепцій і суспільних традицій, що призводило до втрати завойованих позицій.

Наприклад, Д. Яворницький мав достатню для школи науково-організаційну базу (науковий музей. НДК українознавства), працював в ІНО, проводив комплексні дослідження Дніпрельстану тощо [1178, с. 20-35]. Його осередок мав також більшість інших ознак наукової школи – авторитетного лідера, дореволюційні традиції, усталену тематику, учнів і послідовників. Проте прискіпливий аналіз виявляє брак періодичного органу, недостатню кількість і не найкращу якість учнів і послідовників (А. Добровольський, П. Матвієвський, В. Греков, Д. Степанов та інші, серед яких лише К. Гуслистий залишив помітну згадку), особливості вдачі самого Д. Яворницького як науковця, хоча його внесок в історіографію не заперечується.

Діяльність Д. Яворницького та його осередку відповідала вимогам дореволюційного часу і не вписувалась в реалії 1920-х рр. Скажімо, його творчість була скоріше описовою, ніж аналітичною, не створив дослідник і оригінальної методології чи методики і наукової концепції історії Запорозжя, оскільки «ідеалізація запорозького козацтва, – наголошують сучасні дослідники його творчості, – не може служити серйозною основою ідеології історичних досліджень» [1348, с. 33]. У цьому сенсі осередок Д. Яворницького продовжував розгляд історії запорозького козацтва у традиційному історико-

етнографічному дусі при недостатній увазі до політичних і соціально-економічних проблем, з ідеалізацією дій запорожців та неісторичною оцінкою політики Коша. Про це писали й дослідники 1920-х рр. [1417]. До того ж і праці самого Д. Яворницького лише завершували дореволюційні розробки. Усе це перешкоджало творенню школи в дусі історіографії 1920-х рр., а тому твердження про створення Д. Яворницьким «історико-етнографічної школи» виглядають недостатньо обґрунтованими [1256, с. 5].

Між тим історія Запорожжя була вдячним полем для втілення державницьких і соціально-економічних підходів, що блискуче довели у 1920-ті рр. М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко, М. Горбань [1161, с. 52-64] і своїми двома розвідками член осередку В. Греков [див.: 1204; 1205].

Важливою якісною ознакою наукових шкіл були історіографічні студії як прояв саморефлексії щодо власної ролі в історіографічному процесі, а їх аналіз дозволяє уточнити наші уявлення про рівень професійної культури авторів і відповідних шкіл. До речі, осередок Д. Яворницького їх не мав.

Планово і цілеспрямовано історіографічні дослідження проводила школа Д. Багалія, причому приклад подавав лідер. Його оцінки, попри радянську дійсність і крайню обережність, дають можливість зрозуміти усвідомлення творцями історіографії 1920-х рр. провідних тенденцій поступу вітчизняного історичного знання. Найбільш показовими є оцінки доробку М. Грушевського та М. Яворського [див.: 1055; 1058].

Д. Багалій вважав праці лідера московських істориків-марксистів М. Покровського вдалою інтерпретацією марксистського висвітлення історії України, вітав критику великодержавництва і спирався на них у обстоюванні самостійності української історії. У дискусії з М. Яворським поряд із визнанням доречності істмату містилося категоричне заперечення антиісторичних і антинаукових прийомів (механіцизм, вульгаризація, спрощення, економічний детермінізм, недостатня обізнаність з джерелами і літературою) та підкреслювалась необхідність побудови нових концепцій на ґрунті дореволюційної спадщини [див.: 1057]. Цією дискусією Д. Багалій прагнув вплинути на позицію українських марксистів і залучити їх шляхом компромісу до національної історіографії.

В оцінці творчої спадщини М. Грушевського харків'янин безперечно визнає його видатні здобутки у створенні схеми історії України і наголошує на необхідності її збагачення соціально-економічним аналізом.

Провідне положення серед інших займали школи М. Грушевського і Д. Багалія. Вони прагнули не стільки створити власну школу, скільки об'єднати еліту істориків для розвитку (М. Грушевський) чи творення нової (Д. Багалій) схеми історії України на основі континуїтету з дореволюційними традиціями. При цьому наголошувалося на врахуванні новітніх здобутків соціального знання на тлі подолання методологічної кризи. Все це й забезпечувало формування національно-державницької течії, реалізацію соціально-політичного змісту вітчизняної історичної науки.

Реалізація цього стратегічного завдання передбачала вирішення ряду тактичних питань – опрацювання нових джерел, вивчення нових проблем, використання нових підходів тощо. Інакше кажучи, М. Грушевський і Д. Багалій розглядали свої школи як авангард (еліту української історіографії 1920-х рр.).

Цю роль школи найкраще усвідомив і реалізував М. Грушевський, що розуміли й сучасники. Скажімо, за Д. Багалієм, установи М. Грушевського забезпечили планове прирощення знання з актуальних проблем, успішно готували нову генерацію, організовували координацію досліджень старшого, середнього і молодшого поколінь, перетворили «Україну» у провідний всеукраїнський часопис, продовжили традиції В. Антоновича, внаслідок чого вони стали «головним осередком» поступу історіографії [1061, с. 26-29].

Важливо, що М. Грушевський робив це свідомо. Зокрема для запобігання «новій руїні й реакції» [294, Арк. 15] і забезпечення політичних умов реалізації своїх ідей він пішов на певний політичний компроміс з владою, свідомо зробивши своїм осередком історичну секцію ВУАН. Для нього власна школа була засобом втілення ідеї національної академії як комплексу самодостатніх дослідних структур із відповідним науково-організаційним забезпеченням, теоретико-методичним обличчям. Підготовка аспірантів була лише однією зі складових цього комплексу.

Отже, М. Грушевський створював наукову школу в широкому сенсі, подібно до школи «Анналів», як синонім української історіографії 1920-х рр. чи її елітарної частини. Нагадаємо, що саме таке тлумачення наукової школи обстоює О. Домбровський. Така схема була раніше ним випробувана. Нове полягало в тому, що внаслідок особливостей історіографічного процесу 1920-х рр. у межах цієї елітарної (широкої, комплексної школи) співіснували нові та старі історіософські напрямки – неонародницький, історико-культурницький, соціологічний, державницький.

Ігнорування задуму М. Грушевського призводить до необґрунтованих закидів. Так, В. Перетц саркастично називав Історичну секцію ВУАН «універмагом», а радянські дослідники педалювали на аморфності її структури [1301, с. 82-84, 95-96].

Більш толерантний і менш амбітний Д. Багалій збирав під своїм дахом (широкої, комплексної школи) всіх значних негрушев'янців. Це дозволило йому патронувати формування не лише нових напрямків (соціально-економічного, історико-економічного, соціологічного, національно-державницького), але й нових шкіл (М. Слабченка) та осередків (О. Оглоблина). З цього погляду створення власної (вузької) школи Д. Багалія мало підпорядковане значення [див. наші публікації 1141; 1159], а визначальну роль для історіографічного ренесансу 1920-х рр. мала його науково-організаційна роль з підтримки М. Слабченка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Романовського, В. Барвінського, М. Максимейка та багатьох інших дослідників. Питання ж щодо творчості власне Д. Багалія та його

харківської школи достатньо розроблено, що робить твердження про чільну роль школи аксіоматичним.

У світлі вищенаведеного нам уявляється значною мірою перебільшеним протиставлення М. Грушевського і Д. Багалія. Кожен із них зробив своє для поступу науки. Йдеться про творення шкіл, згуртування еліти, визначення і виконання завдань шкіл та історіографії в цілому. Час визначив роль кожного в реалізації провідних тенденцій історіографічного процесу, в піднесенні історичної науки у 1920-х рр. та в її погромі на початку 1930-х рр.

Наголосимо, що підходи М. Грушевського і Д. Багалія до створення «широкої» наукової історичної школи були принципово однопорядкові, вони доповнювали одне одного, дозволяли виконувати головні функції наукових шкіл УСРР 1920-х рр. Саме ці два підходи до змісту історіографічного процесу визначали соціокультурну сутність історичної науки УСРР 1920-х рр.

Отже, серед наукових історичних шкіл 1920-х рр. доцільно виділити два типи – широкі, комплексні, і вузькі, звичайні. У цій класифікації визначальною є постать лідера. Комплексні школи М. Грушевського і Д. Багалія були найбільш дійовими суб'єктами історіографічного процесу, найефективніше виконували свої функції, творили провідні тенденції поступу науки. Ця класифікація відповідає існуючим підходам до визначення шкіл, дозволяє врахувати особливості історіографічного процесу 1920-х рр. як перехідного, періоду гострої боротьби ідей і традицій, періоду подолання методологічної кризи, що робить діяльність наукових лідерів визначальною для шляхів розвитку науки.

Природно, що така класифікація має свої переваги та недоліки і не претендує на абсолютну істину. Скажімо, мають рацію послідовники В. Ульяновського, які відмежовують власне школу («вузьку») М. Грушевського від форми реалізації ним ідеї організації науки, що набула у 1920-ті рр. втілення в Історичній секції ВУАН [1566, с. 136-137]. Але ми надаємо перевагу власним підходам з огляду на можливість за їх допомогою краще з'ясувати функції і роль наукових шкіл на тлі особливостей поступу науки у 1920-ті рр. Так, М. Грушевський і Д. Багалій з огляду на боротьбу з більшовицьким тлумаченням історії об'єднували всі можливі ресурси, що дозволило українській історіографії до кінця 1920-х рр. протистояти тиску радянського режиму.

До вузького типу шкіл, головними функціями яких були підготовка аспірантів і розробка певного кола дослідницьких проблем у межах національно-державницької течії, належать школи М. Слабченка, М. Василенка і власне школи М. Грушевського та Д. Багалія (відповідні НДК). Їх особливості (роль і функції) простежуються на прикладі школи М. Слабченка, про конкретні особливості діяльності якої йдеться в нашій монографії про академіка [1162].

Так, діяльність школи набула всеукраїнського масштабу [1059, с. 99; 1115, с. 1029] через тісні дослідницькі зв'язки з установами Києва, Харкова,

Одеси і регіону. Вона продовжувала дореволюційні традиції українських істориків міста, чітко орієнтувалась на опрацювання місцевих багатих архівосховищ (Запорозького архіву зокрема, який містився в Одесі – [див. 1075; 182, Арк. 3-9]) і книгозбірень, визначила як пріоритетну соціально-економічну та історично-економічну тематику в річищі національно-державницької течії.

Структурно школа складалась з різних за типом і характером установ. До науково-педагогічної основи входили державні інституції (семінар підвищеного типу ІНО та аспірантура НДК), дослідно-державні (НДК) та громадські (соціально-історична секція Одеського наукового при ВУАН товариства зі своїми «Записками»). Така комбінація дозволяла поєднати переваги і компенсувати вади державних і громадських, науково-педагогічних і науково-дослідних установ та вправно виконувати основні завдання історичних шкіл.

Учні М. Слабченка розвивали основні постулати концепції вчителя. Так, вони доводили самостійність української історії на ґрунті самодостатності економіки, обґрунтовували провідну роль Одеси у зовнішній торгівлі України, вивчали роль Південної України у запровадженні ринкових відносин і негативну роль у цьому імперської політики і російського капіталу. Академік разом з учнями аналізував політичну спрямованість соціально-економічних і державно-правових інститутів на соціологічних, в тому числі марксистських засадах [1483, с. 81-83].

Така методика збагачувала національно-державницьку течію за рахунок соціологічного аналізу, комплексного вивчення визначальних для кожної епохи економічних, соціально-політичних, державно-правових явищ. Тому роль школи М. Слабченка в історіографічному процесі визначалась спробою виробити «єдиний синтетичний метод» [1481, с. 122] у шатах марксистської соціології як варіант комплексного (історико-політичного, історико-економічного та історико-соціологічного) наповнення національно-державницьким змістом історії України.

Водночас, вади у вигляді решток позитивізму і хиб марксистського монізму до певної міри знецінювали ці пошуки. Зокрема в працях одесита проглядається поверховість, жорстка соціально-економічна детермінованість подій, зустрічається епігонство щодо заполітизованих тез М. Яворського [1568. – Ч. 2. – С. 84].

Вплинули на становлення школи й стосунки між М. Грушевським і Д. Багалієм: перший перешкодив, а другий сприяв процесу, що дає формальну підставу деяким дослідникам вважати одеситів лише часткою школи Д. Багалія [1077, с. 47-51, 112-114]. Між тим, ця обставина висвітлює ще одну специфічну рису «вузьких» шкіл 1920-х рр.: в умовах певного протистояння М. Грушевського і Д. Багалія вони могли виникнути лише при сприянні одного з них.

І все ж школа М. Слабченка в очах дослідників і сучасників була цілком самодостатньою [див.: 473–478; 749], причому Д. Багалій виділив ще у 1920-ті рр. її «фірмові» риси [606, Арк. 21].

Природно, що школа М. Слабченка за кількісними та якісними показниками не досягла рівня шкіл М. Грушевського чи Д. Багалія, залишалась периферійною, не набула всіх рис класичної наукової школи, що позначалось на виконанні притаманних їй функцій, на ролі в історіографічному процесі. Але вона мала необхідну «критичну масу» типових ознак наукової історичної школи УСРР 1920-х рр.

Діяльність школи М. Слабченка доводить, що в історіографії УСРР 1920-х рр. існували центральні наукові школи (київська та харківська) і периферійні. Останні відігравали вирішальну роль у розгортанні українського руху в регіонах, творили місцеві наукові традиції. Досвід школи М. Слабченка для Півдня України залишається унікальним.

Тому цілком закономірно сам вчений головним підсумком своєї діяльності вважав створення власної школи, підготовку двох десятків науковців і «... поворот української історичної науки на рейки економічної й соціальної історії та нової історії України. В мене було тут багато помилок, – писав заарештований академік, – багато недоробленого й поспішного, як то бува при началі роботи, але напрямок був цілком новий. І він зостанеться» [411, Арк. 50].

Одеська школа змогла реалізуватися у взаємодії з іншими структурами. Наголосимо, що всі школи 1920-х рр. були об'єктивно приречені на взаємодію як логікою протистояння радянсько-марксистській науці, так і закономірностям поступу національної історіографії.

До речі, при обговоренні відповідного розділу нашої монографії «Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр.» [1161, с. 37-43] виникла цікава дискусія. З урахуванням цього варто зупинитись на її питаннях, що дозволить повніше охарактеризувати роль шкіл в історіографічному процесі через їх взаємодію.

Отже, під взаємодією розуміється взаємообумовленість існування різних наукових історичних шкіл 1920-х рр. Йдеться не тільки і не стільки про жорстку і безпосередню, однозначно детерміністську взаємодію, а про всю сукупність зв'язків шкіл – внутрішніх і зовнішніх, суттєвих і поверхових, необхідних і випадкових, колективних та особистих і т.п. Таке розуміння взаємодії враховує суперечливу, перехідну і не завжди чітко визначену сутність як власне шкіл, так й історіографічного процесу в цілому. Наш аналіз має на меті з'ясувати спрямованість взаємодії та її наслідків (прямі й зворотні зв'язки) у контексті поступу історичної науки, що визначає взаємозв'язок наукових шкіл як спосіб функціонування шкіл і науки в цілому. При цьому змістом взаємодії був обмін інформацією, включеність в історіографічний процес.

На взаємодію та співробітництво шкіл впливали дві групи протилежних за наслідками чинників. Корисними для співробітництва були переважно об'єктивні фактори (потреба протистояння режиму, необхідність координації досліджень, необхідність формування національно-державницької течії, зрештою реалізація всіх функцій), хоча й роль суб'єктивних (особисті симпатії, земляцтво, родинні зв'язки, близькість проблематики, спільність суспільних позицій і т.п.) від цього не стала другорядною. Перешкоджали співробітництву переважно суб'єктивні причини (амбіції, свідомо дія влади, колишні образи, традиції протистояння), причому вони достатньо проаналізовані в літературі. Суттєвим бар'єром були й об'єктивні причини – природна конкуренція шкіл і окремих науковців, відмінності у ставленні до радянського режиму і в політичних позиціях, індивідуальний характер творчої праці, природні протиріччя між істориками за лініями Київ-Харків, центр-провінція, різні історіософські традиції тощо.

Тому взаємодія наукових шкіл визначалась сумарним вектором дії цих двох груп чинників. Співробітництво шкіл набувало у кожному конкретному випадку своєрідних форм і відбувалось на макро- (школи в цілому) і мікро- (окремі вчені чи їх групи) рівнях.

Наголосимо, що протиборство і дискусії наукових шкіл мали не менш плідні наслідки порівняно зі співробітництвом. Скажімо, саме у протиборстві зі школою М. Грушевського постали школи Д. Багалія, М. Слабченка та осередок О. Оглоблина.

Про об'єктивну, переважно опосередковану взаємодію наукових шкіл йшлося у перших двох розділах і другому підрозділі поточного. Це дозволяє у даному випадку проаналізувати безпосередню взаємодію, координацію і навіть об'єднання зусиль у вирішенні цілком конкретних науково-організаційних, науково-педагогічних і науково-дослідних проблем.

Так, простежується взаємодія у створенні науково-дослідної інфраструктури – бібліотек, архівів, видавництв. Спільними зусиллями школи домагались створення мережі науково-дослідних кафедр історичного профілю, розширення аспірантури, працевлаштування її випускників, домовлялись про розподіл дисертаційних тем. Досвід діяльності семінарів підвищеного типу як своєрідного підготовчого відділення перед аспірантурою було схвалено НКО УСРР і підтримано М. Яворським, що дозволило мінімізувати негативні наслідки ліквідації університетів [див.: 900, с. 32-36; 1077, с. 76-85, 189-190; 1495, с. 156-160; 1566, с. 114-131].

Усі школи доводили своє значення через взаємодію з іншими. Так, одеська підтримувала творчі та організаційні контакти з академіками Д. Багалієм, М. Василенко, А. Кримським, с. Єфремовим, Д. Яворницьким і навіть неприхильним до неї М. Грушевським, УІМЛом тощо. Так, амбітний М. Слабченко розумів, що це єдиний шлях утвердження школи в історіографічному процесі. І навпаки, «хуторянство» Д. Яворницького мало згубні наслідки.

Позитивним прикладом взаємодії було історичне краєзнавство (про що йшлося вище). Цього разу наголосимо, що таким чином школи зуміли виконати ряд функцій як типових, так і специфічних для наукових шкіл УСРР 1920-х рр. Йдеться про їх вирішальний вплив на піднесення історичного краєзнавства, про залучення до історичних пошуків громадськості й посилення впливу науковців на історичну свідомість суспільства, зміцнення самих шкіл за рахунок місцевих осередків, наукове супроводження роботи з виявлення, обліку, охорони й дослідження пам'яток історії та культури, книжкових та архівних колекцій [1434]. Внаслідок вони стали вагомим елементом взаємодії науки і суспільства, уособлювали внутрішню і зовнішню детермінацію історичного знання.

Так, херсонські краєзнавці на чолі з учнем В. Антоновича В. Гошкевичем шляхом вивчення історії колонізації краю довели, що при всій важливості взаємодії різноетнічних і різноцивілізаційних елементів з часів Запорожжя колонізація Таврії мала український характер, і тому її слід розглядати як органічну частину історії України, а не імперської Новоросії чи східного Дешт-и-Кипчак (Половецького степу) [див.: 1151].

Історико-краєзнавчі дослідження дозволяли школам включити в орбіту свого впливу й більш значні осередки. Скажімо, за допомогою створеного у 1925 р. Ніжинського наукового при ВУАН товариства краєзнавців ніжинський осередок увійшов в орбіту впливу Історичної секції ВУАН. Взагалі школа М. Грушевського найбільш ефективно проводила історико-регіональні дослідження [1102, с. 94-100].

Отже, наукове супроводження школами включення історико-краєзнавчого руху в історіографічний процес за географічним і проблематичним розподілом «сфер впливу» між ними свідчить про наявність взаємодії між ними. Це дозволило науковим історичним школам УСРР 1920-х рр. ще в один спосіб довести провідну роль у поступі історичного знання.

Природно, що не варто ідеалізувати чи спрощувати цей процес. Наприклад, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН продовжувала дореволюційну великоросійську, антиукраїнську по суті, традицію і цим суттєво шкодила становленню й діяльності школи М. Слабченка.

Всі школи спільними зусиллями захищали інтереси української держави. Йдеться про загальновідомі факти участі М. Грушевського і Д. Багалія у підготовці проекту РНК УСРР «Про зовнішні кордони УСРР» 1924 р. і записки М. Грушевського 1925 р. «До справи східних границь України» (саме «України», а не УСРР – *С.В.*), про складання спільними зусиллями провідних істориків різних шкіл та архівістів переліку українських архівних матеріалів, що потрапили до Росії, тощо.

Єднала школи й боротьба за збереження дореволюційних традицій. Внаслідок взаємодії (дискусії) з Д. Багалієм компромісну позицію з цього питання зайняв М. Яворський, що призвело до співробітництва їх шкіл [474–476; 432–433]. Про плідні наслідки цього йшлося в працях дослідників з

України і діаспори [1379]. Наголосимо, що внаслідок посилилась еволюція прибічників М. Яворського в бік національно-державницької течії, сумісними зусиллями створено декілька структур (Український комітет краєзнавства, Харківське наукове при ВУАН товариство) та реалізовано ряд дослідницьких проектів [738; 812].

Взагалі прикладів сумісних досліджень було чимало. Скажімо, представники шкіл М. Василенка, Д. Багалія, М. Слабченка та аспірантів НДК історії України М. Грушевського вивчали історію української державності, спільними зусиллями О. Оглоблин, М. Петровський і В. Романовський аналізували Літопис Самовидця, історію Запорозжя опрацьовували школи М. Грушевського, Д. Багалія і М. Слабченка тощо. Це дозволило вирішити чимало проблем, причому здобутки цих років суттєво збагатили українську історіографію і багато в чому не втратили своєї актуальності й сьогодні (див. наші публікації з цього питання – 1137; 1161)).

Взаємодія наукових шкіл була елементом механізму саморегуляції української історіографії 1920-х рр., що діяв до погрому українознавства. Оскільки діяльність історичних шкіл була одним із вирішальних внутрішньонаукових факторів історіографічного процесу і дозволяла адекватно реагувати на соціально-політичні і соціокультурні зміни, то взаємодія наукових шкіл відповідно до умов і потреб науки як соціального інституту дозволяла формувати і реалізувати суспільно значущі завдання відповідно до традицій національної історіографії.

На жаль, позитивний потенціал взаємодії наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. не було повністю реалізовано. Останнім часом у літературі значної і навіть перебільшеної уваги надається особистим стосункам лідерів історичної науки 1920-х рр., які були, як відомо, далеко не безхмарними. Проте не особисті симпатії чи антипатії лідерів і провідних учених визначали взаємодію очолюваних ними шкіл. Вирішальним було інше.

Практично всі керівники шкіл і осередків (М. Грушевський, Д. Багалій, М. Василенко, М. Слабченко, Д. Яворницький, О. Оглоблин і часом М. Яворський) чітко розуміли об'єктивну потребу сумісної праці, хоча кожний розумів це по-різному, а деякі остаточно це зрозуміли на Соловках.

Все вищенаведене щодо визначення змісту, структури і функцій наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. та їх ролі в історіографічному процесі дозволяє стверджувати, що українську історіографію 1920-х рр. можна вважати єдиною науковою історичною школою, хоча й досить своєрідною. Скажімо, саме так уявляла національну історіографію тодішня патріотична інтелігенція, зараховуючи до неї українських істориків-марксистів М. Яворського і вважаючи її лідером М. Грушевського [850, с. 240]. В її очах національна історіографія як єдине ціле протистояла радянському режиму. Інакше кажучи, таке сприйняття історіографічного процесу сучасниками було реальним фактом громадської свідомості.

Такий узагальнюючий підхід враховує факт постановня на базі власне історії України інших галузей українознавства, в першу чергу історії держави і права України. Саме з таких позицій характеризував історіографію 1920-х рр. О. Оглоблин [1378, с. 10]. Тенденція до певного зближення шкіл обумовлювалась і формуванням національно-державницької течії.

Підсумовуючи зазначимо, що в історичній науці УСРР 1920-х рр. здійснювався закономірний процес формування й визначення функцій наукових історичних шкіл.

Наявність шкіл – різних і конкуруючих – свідчить про достатньо високий рівень розвитку науки. Вони постали на базі творчого засвоєння традицій національної історіографії, ввібрали в себе здобутки європейського соціального знання. Наукові школи забезпечили континуїтет національної історіографії в специфічних умовах непу, стали осередками декількох альтернативних напрямів розвитку історичного знання, що в цілому успішно долали методологічну кризу початку ХХ ст. і на шляхах взаємодії творили національно-державницьку течію.

Школи готували нову генерацію дослідників, створили свою науково-педагогічну, науково-дослідну і видавничу базу, виробили оригінальну методику і тематику досліджень, взаємодіяли між собою заради науки, очолювали місцевий краєзнавчий рух, розвивали ідеї М. Грушевського щодо самостійності історії України.

Діяльність і взаємодія наукових шкіл у межах національно-державницької течії, виконання ними принципово однакових соціокультурних функцій, наявність елементів координації та співробітництва в історіографічному процесі, спільне подолання методологічної кризи в кращих традиціях європейського і вітчизняного соціального знання, уособлення всіма ними національної історіографії у протистоянні більшовизму, незавершеність їх формування дозволяють сьогодні розглядати всі школи української історіографії УСРР 1920-х рр. як одну комплексну, чи широкую, наукову школу. Саме так тлумачила поступ національної історичної науки національносвідома громадськість. Суспільна тогочасна свідомість доречно не враховувала другорядні як для українського руху відмінності шкіл і всю їх сукупність вважала єдиним підрозділом у боротьбі з набираючим силу тоталітарним режимом.

Наголосимо, що з плином часу такий погляд набуває все більшого сенсу, дозволяє чітко відмежувати українську національну історичну науку УСРР 1920-х рр. від наступної радянської і тим самим переглянути за радянських часів періодизацію історії вітчизняної історіографії між світовими війнами.

ВИСНОВКИ

Історична наука УСРР 1920-х рр. є чи не найяскравішою сторінкою в історії української історіографії. Аналіз її соціальної історії дозволяє усвідомити значущість вітчизняної науки, узагальнити історичний досвід її взаємодії з суспільством і зміни в самій науці у часи суспільних трансформацій.

Об'єктом дослідження є соціально вагомим суспільно-політичні і науко-знавчі механізми еволюції історичної науки УСРР 1920-х рр. Центральною є проблема боротьби і взаємодії двох схем поступу науки (більшовицько-радянської та національно-державницької), тенденцій цивілізованого континуїтету і революційного розриву спадковості. Тому дослідження має на меті встановити закономірності історії історичної науки УСРР 1920-х рр. як унікального соціально-політичного, соціокультурного і наукового феномену, що склався і функціонував в умовах перехідного суспільства, і перехідного характеру науки.

Відповідно предметом монографії є реконструкція соціально-політичних умов функціонування історичної науки УСРР 1920-х рр., вивчення науково-організаційних і теоретико-методологічних засад її розвитку, визначення наслідків боротьби та взаємодії наукових напрямків і шкіл, формування національно-державницької течії в умовах історіографічного плюралізму та альтернативності історичного знання.

Для вивчення проблеми було використано своєрідний методологічний інструментарій, спрямований на виявлення унікальних, типових, суттєвих і соціально значущих характеристик історичної науки 1920-х рр. Так, поступ науки в соціальному вимірі визначається синтезом зовнішніх і внутрішніх впливів, об'єктивних і суб'єктивних чинників. Історична наука розглядалась як структурована соціокультурна цілісність, основні елементи якої взаємодіють між собою і з суспільством. Включення діяльності наукового соціуму та його лідерів (як і владних структур) до факторів розвитку науки робить цей процес об'єктно-суб'єктивним. Тому детермінація поступу науки розглядається у категоріях необхідності, можливості й дійсності.

Дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та альтернативності у координатах цивілізаційного підходу. Використання комплексу методів загальнонаукових, соціальних і власне історичних на засадах методологічного плюралізму, міждисциплінарності й додатковості дало змогу застосувати кожний конкретний метод відповідно до характеру об'єкта і предмета роботи, залучених джерел і дослідницьких завдань. Цей синтетичний підхід надає можливість уникнути монізму та жорстокого універсалізму й віддати перевагу поліфонічності, використати переваги позитивістських і нередукціоністських концепцій.

Такий інструментарій відповідає унікальним особливостям тогочасного суспільства та історичної науки, дозволяє реконструювати

механізми взаємодії у системі «наука-суспільство» і функціонування власне науки в умовах суспільних трансформацій, певного політичного плюралізму, поліпарадигмальності та альтернативності історичного знання.

У монографії використано різноманітні за формою існування, походженням, за змістом і характером джерела, згруповані у видову систему на основі схожості внутрішніх і зовнішніх ознак (форми, структури, призначення та змісту) та можливостей вивчення однаковими методами. Із семи основних видів джерел (документи наукових установ, матеріали особових фондів, мемуари, історіографічні джерела, періодика, архівні відомості ДПУ) переважна більшість інформації про науково-організаційну, науково-дослідну та науково-педагогічну діяльність наукових структур, шкіл і напрямків міститься в документах історичних установ – у звітах, планах, інформаціях, працях.

Комплексний підхід до формування джерельної бази з урахуванням інформаційних можливостей і характеру джерел у контексті завдань монографії дозволив виявити достатній масив історичних фактів для дослідження проблеми. Джерела вивчались на підставі зовнішньої та внутрішньої критики, системності та порівняльного аналізу, що дозволило мінімізувати об'єктивні недоліки використаних документів і матеріалів, уникнути однобічності у висвітленні та оцінці подій і процесів, зробити об'єктивні висновки та узагальнення.

Внаслідок досліджень історії науки сформувалась соціальна історія науки як комплексна історична дисципліна, предметом якої є розвиток науки як соціального інституту і системи знань. Її становлення перебуває в річищі поступу світової історіографії від соціологічно орієнтованої, соціально-структурної історії до соціальної історії, історичної антропології. Соціальна історія науки виконує інтегративну функцію у системі історичних і наукознавчих дисциплін щодо дослідження історії історичної науки. Аналіз літератури засвідчує, що соціальна історія історичної науки не є частиною історіографії чи однією з проблемних галузевих історичних чи наукознавчих дисциплін. І за предметом, і за методами це є саме комплексна історична дисципліна, причому закономірність її появи доводив засновник київської школи вивчення науки Г. Добров з середини 1960-х рр.

Українська історіографія має істотні досягнення у розробці багатьох питань проблеми, в її арсеналі є декілька перевірених підходів (персоналіїний, соціокультурний, когнітивний), до наукового обігу введено і проаналізовано значний масив джерел. Зокрема зусиллями вчених в Україні і діаспорі вивчено історію ряду наукових установ і шкіл, вивчено спадщину багатьох вчених, досліджено чимало аспектів розвитку науково-організаційної підсистеми та шляхів подолання методологічної кризи на початку ХХ ст. І хоча чимало питань цього ряду залишаються вивченими не достатньо, за роки незалежності кількість лакун швидко зменшується.

Це створило надійне підґрунтя для монографічного дослідження еволюції історичної науки УСРР 1920-х рр. в умовах системних суспільних трансформацій, політичного і методологічного плюралізму та альтернативності в координатах соціальної історії. На часі комплексне дослідження впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на поступ історичного знання, узагальнення історичного досвіду взаємодії в системі «наука-суспільство» на основі сучасних междисциплінарних підходів.

Важко переоцінити вплив на історіографію «соціального замовлення». Радянський режим вимагав обґрунтування історичної закономірності пролетарської революції, диктатури пролетаріату і побудови комунізму. І якщо історія не давала необхідних доказів, то тим гірше було для науки і зовсім непереливки для науковців. Водночас сам факт існування української радянської державності, протиріччя у правлячій еліті вели до існування «держзамовлення» у націонал-комуністичному і догматично-великодержавному варіантах. З урахуванням українізації це давало можливість науковцям певною мірою враховувати і реальні потреби суспільства.

Наукове співтовариство не було єдиним у ставленні до «держзамовлення», але проти великодержавництва виступило практично єдиним фронтом. Це створювало об'єктивне підґрунтя для взаємодії всіх напрямків української історіографії 1920-х рр., свідчило про певну цілісність соціуму науковців. Поразка націонал-комунізму, згорання українізації і відповідне корегування держзамовлення у бік перетворення української історіографії на територіальний додаток російської були неминучі в міру становлення радянського тоталітаризму.

Отже, зовнішні фактори поступу науки і соціальне замовлення були неоднозначними, особливо порівняно з попереднім і наступними періодами історії української історіографії. Сприятливі й несприятливі чинники діяли не безпосередньо, а опосередковано – через наукову політику і механізм державно-політичного керівництва нею.

Безпосередньо управлінням наукою опікувалась Укрнаука НКО УСРР, в діяльності якої брали участь вчені й помірковані номенклатурники, що зменшувало наслідки негативних впливів. Поступово роль правових, економічних, моральних та інших цивілізованих важелів управління знецінювалась, а боротьба бюрократичних і демократичних тенденцій із заздалегідь визначеним результатом завершилась на кінець 1920-х рр. радянізацією.

Влада в міру становлення тоталітаризму посилювала політичний та адміністративний контроль над науковцями. З кінця 1920-х рр. механізм управління наукою став інструментом радянізації історичної науки, основним інструментом якої були репресії. На початок 1930-х рр. режим завершив створення відповідного до радянській моделі бюрократичного апарату керівництва наукою.

Особливо негативні наслідки мали ліквідація автономії науково-дослідних установ і свободи наукової творчості, що з урахуванням злиден-

ного матеріального становища вчених і докорінної зміни їх соціального статусу поступово призвело до фактичного знищення наукової інтелігенції як суб'єкта наукового процесу. За радянських часів науковці з авторитетної, матеріально та політично порівняно незалежної, громадсько активної верстви перетворились на повністю залежний від влади «прошарок». Вона мусила обслуговувати далекі від науки ідеологічні потреби режиму в умовах зневаги до знань, таланту і професіоналізму.

Традиційні ментальність, культура і громадсько-політичні орієнтири науковців перебували в антагоністичному протиріччі з радянськими реаліями. Прищепити історикам у 1920-ті рр. нові цінності не вдалося, а тому проблема наукової інтелігенції була вирішена на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. у звичний для більшовиків революційний спосіб. Було знищено системоутворюючі принципи функціонування наукового співтовариства (особа дослідника, наукова етика, товарицькість, атмосфера служіння науці й народу). Почалася ерозія історичної науки як соціального феномену, набирали силу процеси десоціалізації і деінституалізації науки.

У 1920-ті рр. наукове співтовариство не було стороннім спостерігачем цих процесів, добре розуміючи їх реальний зміст і у різний спосіб протидіючи. Влада зуміла лише наприкінці 20-х рр. подолати духовну опозиційність інтелектуальної еліти за допомогою репресій. Найбільш вагомою відповіддю вчених на політику влади стали творчість і сумлінна праця, причому саме в координатах наукової творчості варто оцінювати громадсько-політичну позицію дослідників. Наголосимо, що успіхи історичної науки УСРР 1920-х рр. були втіленням традиційної ментальності, психології, життєвих переконань і моральних цінностей науковців.

Аналогічні риси були притаманні соціальній суті науковців. Так, кадровий потенціал зберіг дореволюційні риси попри деякі позитивні зміни, але все одно не задовольняв суспільних потреб. Так, не було компенсовано втрати 1917–1922 рр. спеціалістів із всесвітньої історії (античників, медієвістів, дослідників Візантії та аграрної історії Західної Європи ХVIII–ХХ ст.), фахівці з історії України складали лише $\frac{1}{5}$ від загалу істориків, майже $\frac{4}{5}$ науковців зосереджувалось у Києві, Харкові та Одесі. Гальмувався поступ, знекровлювалась провінція, посилювався штучний поділ на столичну і провінційну науку, етнічна структура дослідників не кореспондувалась з етнічним складом населення.

У віковій структурі понад $\frac{4}{5}$ складали дослідники віком 35–65 років, що свідчило про недоліки у підготовці молоді і про вирішальну роль вчених старої формації. Працівники з дореволюційним стажем і випускники недержавських вузів складали $\frac{2}{3}$ вчених, зокрема 96 % докторів наук. Фактично їх зусиллями і робилась власне наука – вони були авторами найпомітніших праць, керували аспірантами, очолювали установи, всі напрямки і школи. Завдяки авторитету, досвіду, професіоналізму та патріотизму вчених старої формації, їх жертівній праці було мінімізовано негативні наслідки внутрішніх

і зовнішніх впливів на науку та реалізовано конструктивний потенціал історіографії 1920-х рр. Лише після їх заміни молодими істориками-марксистами, вади професійної підготовки яких посилювались догматичною і вульгарно-марксистською методологією, українську історіографію заступила радянська.

Таким чином, соціально-політичні умови функціонування історичної науки були неоднозначними, причому вплив позитивних імпульсів згасав і в кінці 1920-х рр. зійшов нанівець. Головною причиною досягнень історичного знання була натхненна творча праця вчених, які зуміли використати конструктивні соціально-політичні, соціокультурні та наукознавчі складові. З внутрішньонаукових факторів на поступ науки визначальне значення мали науково-організаційна підсистема та організація історичних досліджень.

Складовою ленінської концепції створення «нової» науки була заміна традиційної, апробованої вітчизняною та світовою історіографією, науково-організаційної моделі науки радянською. Безпосередньо до реалізації цих настанов влада зуміла приступити в кінці 1920-х рр. Протягом аналізованого періоду існувала перехідна система з домінуванням еволюціонізму, континуїтету з дореволюційними традиціями на тлі посилення рис радянської моделі, причому вся система перебувала у стані нестійкої рівноваги.

Системоутворюючим елементом науково-організаційної структури стали установи ВУАН. Академія до 1928 р. за характером діяльності була державно-громадською. Зокрема вона лише ззовні пристосовувалась до вимог режиму і залишалась автономною, самоврядною і демократичною. В її житті значну роль відігравали громадські наукові товариства, виконуючи на місцях функції філій ВУАН.

Історичні установи ВУАН використовували різноманітні форми організації науково-дослідної, науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності. Повністю виправдав себе курс на постійні комісії як провідну дослідну структуру, створення НДК для підготовки аспірантів, зосередження науково-організаційної роботи в комітетах, об'єднаннях споріднених установ для координації роботи в секції та асоціації зі збереженням їх самостійності. Прикладом останнього є Історична секція ВУАН, яка об'єднала установи М. Грушевського і була «історичною академією» в середині ВУАН.

Академічні структури характеризувались гнучкістю, виваженим поєднанням стабільності й мобільності, здатністю використовувати позитивні й гасити негативні зовнішні впливи, відкритістю й міцними зв'язками з громадськістю, вмінням узгодити індивідуальні й колективні інтереси. Вони виконували роль провідного центру історичних досліджень, охоплювали основні галузі історичного знання і могли мобілізувати зусилля українських вчених до вирішення актуальних проблем.

Позитивної оцінки заслуговує ліквідація неефективних і зміцнення дієздатних установ, цілеспрямований пошук оптимальних структур для кожного виду діяльності, створення мережі галузевих центрів, забезпечення

конкуренції та альтернативності. Попри недоліки (не всі дисципліни мали належні структури, частина інституцій була знаряддям групової боротьби й особистих амбіцій, траплялись випадки невважених рішень та експериментів), в цілому науково-організаційна структура ВУАН сприяла прогресивному поступу науки.

Наголосимо, що на момент радянзації структура ВУАН не вичерпала свого конструктивного потенціалу, причому окремі її елементи після відповідного доопрацювання були використані в радянській моделі.

Наступним за важливістю елементом науково-організаційної системи стали НДК – самостійні дослідні установи академічного типу, що своєю діяльністю долали згубний бар'єр між наукою і вищою школою, наукою академічною і вузівською. Вони займались підготовкою аспірантів, науковими дослідженнями і забезпечували пристойний рівень навчального процесу у вузах. Створені з ініціативи вчених на базі дореволюційних установ, НДК забезпечували спадковість розвитку науки, вдало вписувались у специфічні умови 1920-х рр. і виявили тенденцію до перетворення у науково-дослідні інститути. Кафедри стали організаційним підґрунтям виникнення альтернативних шкіл і напрямків, зробили значний внесок у поступ історіософії й прирощення історичного знання.

Ліквідація цих унікальних для вітчизняної науки структур мала згубні для історіографії та вищої школи наслідки. На позитивну оцінку діяльності кафедр не впливають і недоліки в їх роботі – недостатня увага до всесвітньої історії та публікації наслідків своєї праці, невиправдана залежність від базових установ, нераціональне розміщення, нестача коштів.

Свідомою перехідною характеру науки була наявність так званих «партійно-ідеологічних установ» – УІМЛу, марксистських НДК, істпартів, історико-революційних товариств. Ці різні за статусом і характером, формами й методами роботи установи об'єднувала підпорядкованість КП(б)У, але лише УІМЛ можна вважати науковим закладом. Його завданням було готувати науково-педагогічні кадри, критикувати «буржуазну історіографію» та створити марксистську схему історії України.

На цих установах пройшли апробацію радянські методи управління та організаційна модель науки, довівши вже у 1920-ті рр. свою неспроможність у конкуренції з українською національною історіографією. Марксистські установи були частиною ідеологічних структур КП(б)У і тому об'єктивно не могли стати частиною української історіографії. Але зусиллями М. Яворського (його деякі сучасники небезпідставно вважали виразником націонал-комуністичних поглядів) історичні структури УІМЛу стали осередком марксистської школи української історіографії. Отже, діяльність М. Яворського та його однодумців доцільно аналізувати не лише у суто когнітивному, а й у соціально-політичному вимірі.

Наукові товариства як громадські установи виконували специфічні функції. Так, вони виховували молодь у традиціях української історіографії,

досліджували політично небезпечні та евристичні теми, проводили междисциплінарні дослідження, активно обстоювали демократичні традиції функціонування науки, виконували роль громадсько-політичних об'єднань вчених, підтримували контакти із зарубіжними колегами, впливали на історичну свідомість суспільства.

Сукупність товариств утворювала механізм взаємодії з громадськістю, оскільки їх діяльність порівняно з державними установами більше відповідала громадсько-політичним і соціокультурним інтересам суспільства. Це надавало рис відкритості й демократичності всій системі історичного знання, створювало механізм взаємодії у системі «наука – суспільство».

Товариства були важливим елементом соціально-політичної та соціокультурної та громадської детермінації історичної науки, вони у сукупності створювали альтернативу державній науково-організаційній підсистемі. Це забезпечувало плюралізм у формах організації досліджень і сприяло плюралізму творчому. Їх діяльність стала вагомим чинником активізації соціуму вчених у поступі науки, у створенні механізмів її саморегуляції.

Але наукові товариства були доповненням, хоча і суттєвим, державної системи. Вони були принципово не сумісні з радянською моделлю, а тому були ліквідовані на початку 1930-х рр.

Аналіз науково-організаційної системи свідчить про успішну в цілому інституалізацію історичної науки як соціального інституту, її відповідність прогресивному поступу історичного знання. Водночас вона становила як явище перехідної доби протиприродне поєднання конструктивного і деконструктивного. Протягом 1920-х рр. у міру зміцнення режиму в структурі дослідницького потенціалу набирали сили руйнівні риси та імпульси. І хоча науково-організаційна підсистема через об'єктивний консерватизм із запізненням на них реагувала, все ж на початку 1930-х рр. наукова структура 20-х рр. була ліквідована, і на середину 30-х рр. радянська модель стала пануючою.

Головною функцією наукових установ 1920-х рр. була безпосередня організація наукових досліджень. Вони створювали організаційні, матеріальні і моральні умови для творчості з орієнтацією на конкретного дослідника та індивідуальну працю, за необхідності об'єднуючи вчених у постійні чи тимчасові творчі колективи. До початку 1930-х рр. наукове співтовариство успішно ігнорувало гасло «боротьби з буржуазним індивідуалізмом», уникало зрівнялівки в колективній роботі. Більшість дослідників працювало за індивідуальними творчими планами, що було однією з головних причин успіхів історичної науки 1920-х рр. Свобода творчості визначала демократичність всієї системи, забезпечувала алгоритм небувалого піднесення історичного знання. Зрозуміло при цьому, що радянська наука означала ліквідацію будь-якої свободи творчості.

Принциповим здобутком 1920-х рр. стало зміцнення і закріплення на науково-організаційному рівні самостійності української історичної науки, її відокремлення від російської, орієнтація абсолютної більшості дослідників та осередків на українські центри. Водночас були збережені взаємовигідні контакти з ученими інших радянських республік, передусім з Росією. Цьому було покладено край сталінським погромам, унаслідок чого стосунки з істориками Росії набули заполітизованого і неоімперського характеру.

Отже, науково-організаційна система історичної науки УСРР 1920-х рр. відповідала загально визнаним вітчизняним і світовим стандартам, сприяла прогресивному поступу знання і навіть суттєво пом'якшувала вплив негативних зовнішніх факторів на творчість вчених. Зрозуміло, що на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. науково-організаційна підсистема науки була приведена у відповідність із новими стандартами.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. успішно проходила інституалізація української історичної науки внаслідок піднесення національно-визвольного руху. З внутрішньонаукових факторів цьому сприяло її відокремленню від російської історіографії, засвоєння надбань європейської науки, плідна діяльність народницького напрямку, формування мережі дослідних осередків, створення синтетичних праць і схеми історії України М. Грушевського, формування наукового соціуму і каналів комунікації, поява історіографічних праць як свідоцтво самовизначення і саморефлексії науки. Цей процес у часі співпав з методологічною кризою, зміст якої полягав в усвідомленні обмеженості позитивізму та народництва та в пошуку шляхів збагачення історичного знання за допомогою неокантіанства, соціологізму, державництва.

На початок 1920-х рр. в українській історіографії домінували народницькі постулати на фоні зародження державницького і марксистського напрямків. До кінця 20-х рр. історіософія розвивалась згідно з пріоритетними суспільними традиціями народництва, державництва, марксизму і відповідними тенденціями поступу суспільно-політичної думки. Українська історична наука на цей час набула практично всіх визначальних рис науки як соціального феномену і перебувала на європейському рівні. Все це створювало достатнє підґрунтя для її подальшого прогресивного поступу, який внаслідок дії комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників здійснювався декількома науковими напрямками і школами.

В історії науки є чимало випадків, коли в межах однієї суспільно-політичної традиції існує ряд наукових напрямків і шкіл. Саме так було в історичній науці 1920-х рр. Тоді вся українська історіографія була проникнута державницьким духом, розвивалась згідно з державницькими традиціями. Це дозволяє вважати національно-державницьку течію своєрідною інтегруючою ознакою історичної науки УСРР 1920-х рр., що не означає нівелювання особливостей історіософських переконань різних напрямків і шкіл.

Така ситуація зумовлювалась необхідністю засвоєння суспільством уроків української революції 1917–1920 рр., доведенням історичної тривалості українських державотворчих традицій і фактом існування української радянської державності. Історики прагнули і мушили критично проаналізувати історію української державності, з'ясувати співвідношення національного і соціального, узагальнити чинники перетворення українського народу з об'єкта у суб'єкт історії та роль у цьому процесі окремих соціальних верств і зокрема еліти. Необхідно було довести історичну обґрунтованість (соціально-економічну, державно-правову, культурну) існування суверенної України, реконструювати історичний досвід функціонування української держави.

Національно-державницька течія складалась із соціально-економічного, народницько-соціологічного і марксистського напрямків, що є об'єктивним відображенням перехідного характеру науки і багатомірністю самої течії. Водночас це є свідченням консолідуючого впливу національно-державницької течії на історіографію 1920-х рр.

Так, всі напрямки визнавали самостійність історії України та української історіографії, доводили тривалість державно-правових, соціально-економічних і культурних українських традицій, будували свої концепції на основі схеми М. Грушевського, яка через пластичність та обґрунтовану еkleктику дозволяла її трансформувати в бік державництва і соціологізму (що з успіхом робив і сам М. Грушевський). Тому не варто абсолютизувати окремі напрямки, прискорювати їх становлення і перетворювати досить умовні межі у застигли кордони. Доречніше вести мову про певні акценти, наголоси, становлення наукових напрямків у межах національно-державницької течії.

Проте не слід й ігнорувати методологічні особливості кожного з напрямків, які на той час формувалися. Так, прихильники народницько-соціологічного напрямку, попри примат соціального над політичним, помітно еволюціонували у бік вивчення державно-політичних чинників, визнання державотворчої ролі еліти. Українські історики-марксистки практично перебували у межах схеми М. Грушевського, не визнаючи її на словах і доопрацьовуючи періодизацію, зміст, термінологію на підставі марксистської соціології. Представники соціально-економічного напрямку почали створення нової схеми шляхом обґрунтування економічної самодостатності України у XVII–XIX ст. і оригінальності соціально-політичних процесів. Але цьому завадили нестача часу, брак системності у проблемному і хронологічному плані. Тому в реальності було створено окремі елементи майбутньої схеми, і послідовники соціально-економічного напрямку поповнювали схему М. Грушевського новим, соціально-політичним, економічним і державницьким змістом.

Національно-державницька течія попри незавершеність свого формування за якихось 7–8 років досягла незаперечних успіхів у

дослідженні історії України шляхом сполучення історико-економічних, історико-правових, історико-соціологічних та історико-політологічних підходів в рамках схеми М. Грушевського.

Отже, розвиток історичної науки слід розглядати як об'єктивно цілісний за духом і напрямком, попри суб'єктивні саморефлексії сучасників та абстрактні конструкції історіографів. Це була відносна цілісність у межах національно-державницької течії. Її розподіл на три наукових напрямки був об'єктивним і закономірним внаслідок перехідного характеру історичної науки, методологічної кризи, суспільно-політичних і групових протиріч серед істориків, історіософської багатоманітності власне державницької течії.

Закономірним проявом альтернативності історичного знання, розвинутої історичної науки як соціального феномену стало формування і визначення функцій наукових шкіл М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка, М. Яворського, М. Василенка (остання була на межі історії та історії держави і права). Ці школи готували науково-педагогічні кадри, створювали науково-організаційні осередки і видавничу базу, мали оригінальні методику і тематику досліджень, взаємодіяли і конкурували між собою, нарощували історичні знання, прагнули створити власні концепції.

Наукові школи забезпечували континуїтет у поступі науки, успішно долали методологічну кризу початку ХХ ст. на базі розвитку традицій національної історіографії і засвоєння здобутків європейського соціального знання, на новому історіософському підґрунті досліджували історію України в річищі національно-державницької течії.

Наукові школи 1920-х рр. були досить специфічними через свою крихткість і незавершеність формування. Дійсно, за 3-9 років радянської дійсності створити повноцінну традиційну наукову школу було нереально, причому прихильники окремішнього існування шкіл у своїй більшості не зводять між ними берлінських мурів. Автор визнає доречність усталеного в літературі виділення окремих наукових шкіл як одного з можливих підходів до вивчення історичної науки 1920-х рр. Але не менш плідним є розгляд специфічних рис наукових шкіл 1920-х рр. як єдиної, широкої чи комплексної, історичної школи. Це дозволяє, не нехтуючи своєрідним і суб'єктивним, наголосити на об'єднуючому і консолідуючому.

Так, всі вони (певний виняток становила школа М. Яворського) виконували схожі соціальні функції, діяли в межах однієї схеми, однієї течії, значною мірою займали подібну історіософську лакуну. Між ними були елементи якщо не співробітництва, то координації – протистояння режиму й обстоювання інтересів українства, боротьби з більшовицькими та великодержавницькими концепціями, пошук нових методологічних резервів історичного знання. Адже тогочасна українська громадськість вважала відмінності між школами другорядними і розглядала їх сукупність як єдине ціле у боротьбі з тоталітаризмом.

Такий погляд набуває з часом більшого сенсу, оскільки дозволяє відмежувати історичну науку УСРР 1920-х рр. від попереднього і наступного етапів, остаточно відмовитись від прийнятої радянською історіографією періодизації розвитку вітчизняної історичної науки у повоєнний час. Водночас з позицій мікроісторії, реалізації певних конкретних дослідницьких завдань цілком виправданим є аналіз історіографічного процесу 1920-х рр. і за історією діяльності певних наукових шкіл.

Українська історична наука в аналізованій період пройшла три етапи: 1921–1923 рр. – організаційне становлення, боротьба за збереження дослідницького потенціалу, інтенсивний пошук оптимальних форм і методів досліджень за умов прагнення влади продовжити громадянську війну проти «буржуазної» ідеології, науки і вищої школи; 1924–1928 рр. – повернення М. Грушевського до України, успішний спротив «радянзації», становлення основних наукових структур, формування національно-державницької течії, наукових напрямків і шкіл, злет творчої активності; 1929–1934 рр. – сталінський наступ, погром і ліквідація історичної науки 20-х рр., становлення радянської моделі науки.

Аналіз образу історичної науки УСРР 1920-х рр. дозволяє зробити деякі висновки щодо використання набутого досвіду в сучасних умовах.

1. Трансформація науки є досить тривалим об'єктивно-суб'єктивним процесом з рядом послідовних (соціально-інституціональних, структурних, когнітивних) етапів при активній ролі держави. Державним установам не слід пускати справу у «вільне плавання» чи вдаватись до адміністрування, а спокійно і цілеспрямовано, за допомогою випробуваних цивілізованих важелів реагувати на назрілі потреби в системі «наука-суспільство».

2. Час і проведення системних суспільних перетворень самі по собі як такі не є перешкодою науковій творчості. Аналогічно історіософська переорієнтація історичного знання не тотожна кризі науки.

3. Револьюційні перебудови, як і бюрократичні витівки (формалізація, нормування, адміністративний контроль), згубні для науки, оскільки мають властивість лише перешкоджати талановитим науковцям і зміцнюють позиції пристосуванців. Метою всіх перетворень має бути сприяння науковій творчості шляхом створення оптимальних умов життя і праці вченим.

4. Визначальним елементом історичної науки є дієздатний соціум вчених. Тому необхідно здійснити комплекс заходів (економічних, соціально-політичних, організаційно-правових) із забезпечення його реального самодіяльного функціонування. На цій основі вже можна вдосконалити інші складові історичної науки як соціального інституту – підсистеми інформації, репродукції кадрів, науково-організаційну, науково-допоміжну інфраструктуру.

5. Цілеспрямовано почати формування механізмів взаємодії у системі «наука-суспільство» шляхом розширення соціальних функцій історичного знання згідно з критеріями громадянського суспільства.

6. Варто остаточно подолати штучну відокремленість науки від вищої школи і створити мережу автономних науково-навчальних установ академічного типу з основних галузей сучасного історичного знання. Не відмовляючись від традиційної для України європейської моделі організації фундаментальної науки, модернізувати її за рахунок американської (насамперед щодо джерел фінансування й обсягу реального навчального навантаження викладачів) з урахуванням набутого останніми роками досвіду.

7. Забезпечити організацію і діяльність мережі всеукраїнських міжвідомчих державно-громадських науково-організаційних центрів з пріоритетних напрямків історичного знання.

8. Створити асоціацію наукових історичних товариств, забезпечивши їй державну підтримку (організаційну, матеріальну, правову) з метою перетворення провідних товариств на повноцінні науково-дослідні інституції. Розширити роль громадських наукових структур у поступі науки і культури, продумати заходи щодо підвищення їх ролі у формуванні суспільної історичної свідомості. Зробити систему наукових товариств чільним елементом механізмів взаємодії науки з суспільством та входження вітчизняної історіографії у європейську і світову науку. Варто надати провідним українознавчим товариствам діаспори і провінції статусу філій (асоційованих членів) НАН України.

9. Знайти можливість для стимулювання становлення ряду наукових шкіл (бажано альтернативних) шляхом, скажімо, відродження семінарів провідних вчених.

10. Створити міжвідомчу (бажано академічну) комісію з розробки наукової спадщини 1920-х рр. для перевидання актуальних на сьогодні праць, проведення експертизи і доведення до логічного кінця тогочасних дослідницьких та археографічних проектів спільно із зацікавленими установами, підготовки і видання науково-довідкових покажчиків, дослідження рукописної спадщини тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

1. **Оп. 2**, спр. 34. Протоколи засідань ВУЦВКу та матеріали до них. 20.01.–25.12.1921 р. 272 арк.
2. Спр. 894. Матеріали по роботі Істпарту 1921–1923 рр. 232 арк.
3. Спр. 3905. Стенограма I Всеукраїнської наради архівних працівників (6–8.12.1925 р., Харків) 211 арк.
4. **Оп. 8**, спр. 3. Протоколи засідань ВУЦВКу (оригінали). 20.01.–20.12.1932 р. 234 арк.

Ф. 2. Рада Народних Комісарів УСРР

5. **Оп. 2**, спр. 20. Протоколи засідань Малої Ради Народних Комісарів. 1921 р. 413 арк.
6. **Оп. 3**, спр. 159. Матеріали про організацію архівної Справив УСРР і в державних установах УСРР. 1924 р. 79 арк.

Ф. 14. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР

7. **Оп. 1**, спр. 1. Витяги з декретів, постанов ВУЦВК, РНК РСФРР, УСРР, Всеукрревкому про централізацію та реорганізацію архівної справи. 1919–1920 рр. 16 арк.
8. Спр. 4. Протоколи засідань наукового відділу ВУКОПМІСу і положення про Українську книжкову палату при науковому відділі. 18.12.1920р. 15.01.1921 р. 3 арк.
9. Спр. 6. Звіти про роботу архівного управління м. Києва (архівної секції Київського губкопмісу) за січень – жовтень 1920 р. 34 арк.
10. Спр. 12. Постанови, декрети, обіжчики РНК УСРР, Всеукрревкому, Наркомосу про охорону архівів, створення і ліквідацію ОВАК, протоколи засідань і обіжчики ОВАК. 1920 р. 28 арк.
11. Спр. 14. Протоколи засідань архівної секції Харківського губкопмісу. 1920 р. 115 арк.
12. Спр. 21. Постанови та проекти постанов РНК УСРР про охорону архівів та ліквідацію губернських архівних комісій, ОВАК і архівних секцій губкопмісів, проекти положень про Головарх. 1921–1922 рр. 79 арк.
13. Спр. 30. Оперативні плани роботи, звіти та доповіді про діяльність Головарху УСРР за 1921–1922 рр. 92 арк.
14. Спр. 88. Архивное дело на Украине [1923 р.]. 12 арк.
15. Спр. 104. Листування з губернськими архівними управліннями та зведення про розшук польських та литовських архівів згідно з Ризьким мирним договором. 07.02.1923–17.10.1923 р. 105 арк.
16. Спр. 113. Проект положення про губернські архівні управління та положення про видання журналу «Архіви революції», тези до структури Укрцентрархіву і його установ, звіт Укрцентрархіву за 1924 р. 31 арк.
17. Спр. 116. Стенограма I Всеукраїнської наради архівних працівників. 6–8.12.1925 р. 102 арк.

Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР

18. **Оп. 1**, спр. 148. О Народном комиссариате просвещения. Положение. 16 арк.
19. Спр. 272. Протоколы отделов и комиссий УАН. 1919 г. 107 арк.

20. Спр. 279. Доповідні комісії по вищих учбових закладах та наукових установах про необхідність асигнування коштів для роботи 21 наукової установи та пояснюючі записки до них. 15.04.1919 р. 40 арк.
21. Спр. 875. Звіт НКО УСРР за 1920 р. 5 арк.
22. Спр. 1141. Протоколи Відомчої наради при НКО УСРР по фінансуванню академічної науки. 1920 р. 13 арк.
23. Спр. 1147. Кошториси НКО УСРР на 1920/1921 р. 76 арк.
24. Спр. 1166. Листування з УАН про надання їй кредитів. 1920 р. 19 арк.
25. **Оп. 2**, спр. 2. Доповідь про діяльність НКО УСРР за 1924–1926 рр. 1926 р. 46 арк.
26. Спр. 34. Положення ВУЦВК про Іспарт та інші матеріали про його роботу. 1921–1923 рр. 49 арк.
27. Спр. 154. Листування з ЦК КП(б)У і ВУЦВКом про відкомандирування кваліфікованих політпрацівників на роботу в агітпунктах України. 30.07–14.11.1921 р. 28 арк.
28. Спр. 445. Списки професорів і викладачів на травень 1921 – грудень 1922 р. 31 арк.
29. Спр. 448. Декрети Раднаркому УСРР, інструкції про тарифікацію наукових робітників вузів, робітфаків і установ, підвідомчих Головному науковому комітету Наркомосу УСРР. 11.05.1921 р. – 18.09.1923 р. 122 арк.
30. Спр. 450. Матеріали про підготовку та проведення I Всеукраїнського наукового конгресу. 18.09.1921 р. – 08.12.1925 р. 194 арк.
31. Спр. 451. Матеріали про діяльність ВУАН. 1919–1924 рр. 453 арк.
32. Спр. 454. Матеріали про організацію та роботу наукових природознавчих товариств і науково-дослідних установ України. 31.01.1921 р. – 28.01.1925 р. 800 арк.
33. Спр. 457. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр. 27.10.1921 р. – 29.12.1925 р. 135 арк.
34. Спр. 458. Матеріали про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму. 07.10.1921 р. – 24.12.1925 р. 224 арк.
35. Спр. 459. Доповіді, доповідні записки про організацію та роботу науково-дослідних кафедр і інститутів м. Катеринослава. 16.07.1921 р. – 01.12.1921 р. 66 арк.
36. Спр. 464. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр (звіти, доповідні записки тощо). 22.08.1921 р. – 05.12.1924 р. 269 арк.
37. Спр. 465. Матеріали про організацію науково-дослідних кафедр при Одеських вузах (протоколи, плани, доповідні записки, схеми, кошториси). 15.10.1924 р. 142 арк.
38. Спр. 471. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр при Харківському ІНО. 20.08.1921 р. – 10.07.1923 р. 91 арк.
39. Спр. 475. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри світового господарства при Харківському інституті народного господарства. 19.09.1921 р. – 26.11.1925 р. 60 арк.
40. Спр. 476. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідної кафедри «Проблеми сучасного права» при Харківському інституті народного господарства. 01.07.1921 р. – 07.10.1925 р. 143 арк.
41. Спр. 480. Матеріали про організацію і діяльність кафедри мовознавства при ХІНО. 01.11.1921 р. – 28.09.1925 р. 278 арк.
42. Спр. 516. Протоколи засідань колегії НКО УСРР. 1921 р. 76 арк.
43. Спр. 714. Отчет НКП РСФСР за 1921 год. 1922 г. 31 арк.
44. Спр. 727. Декрет РНК УСРР про увічнення пам'яті О.О. Потебні. Список товариств на Україні. 12.01. – 04.05.1922 р. 54 арк.
45. Спр. 733. Постанови РНК УСРР про організацію Комітету іноземної літератури при РНК УСРР, списки інститутів, музеїв, товариств, бібліотек на Україні. 26.01. – 04.05.1922 р. 56 арк.

46. Спр. 758. Протоколи засідань колегії та методкомісії Головнопрофобру [НКО] УСРР та матеріали до них. 02.05.–13.12.1922 р. 133 арк.
47. Спр. 1154. Постанова РНК УСРР про розвиток науково-дослідних установ і підготовку наукових робітників та викладачів вузів. Списки членів пленуму Укрнауки, особистого складу науково-дослідних кафедр та науково-дослідних інститутів за 1922–1927 рр. та списки аспірантів. 01.06. – 01.10.1925 р. 443 арк.
48. Спр. 1155. Проекти положень про установи, підлеглі Головнопрофобру УСРР. 29.09.1922 р. – 27.05.1927 р. 173 арк.
49. Спр. 1156. Матеріали про роботу Українського наукового комітету і його організацій (звіти, операційні та видавничі плани, кошториси). 22.01. – 05.12.1927 р. 258 арк.
50. Спр. 1157. Положення про Одеський археологічний інститут. Доповіді, звіти про роботу Київського і Одеського археологічних інститутів. 07.02.1922 р. – 12.09.1924 р. 38 арк.
51. Спр. 1158. Проект положення, звіти, плани, доповідні записки та листування з Кам'янець-Подільським губвідділом Наросвіти про організацію і роботу історико-археологічного музею. 1922 – 25.09. 1924 р. 20 арк.
52. Спр. 1161. Листування з Колегією Наркомосу УСРР про оформлення права ВУАН на етнографічно-художній музей в м. Ленінграді. 15.03.1922 р. – 15.02.1925 р. 47 арк.
53. Спр. 1166. Матеріали про стан науково-дослідної роботи науково-дослідних кафедр в м. Кам'янець-Подільськ за 1922/23 – 1924/25 р. 236 арк.
54. Спр. 1168. Плани роботи, звіти науково-дослідних кафедр м. Катеринослава в 1922/23 – 1924/25 рр. 72 арк.
55. Спр. 1169. Плани роботи та звіти про науково-дослідну діяльність науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському ІНО. 1922–1925 рр. 63 арк.
56. Спр. 1172. Матеріали про роботу Київських науково-дослідних кафедр за 1922/23 і 1923/24 рр. 1922–1924 рр. 272 арк.
57. Спр. 1196. Плани роботи і звіти про науково-дослідну діяльність науково-дослідної кафедри історії європейської культури в м. Харкові за 1921/22 – 1924/25 акад. роки. 28.07.1922 р. – 09.10.1925 р. 285 арк.
58. Спр. 1206. Матеріали про діяльність науково-дослідних кафедр та інститутів. 1922–1926 рр. 211 арк.
59. Спр. 1211. Матеріали про діяльність Херсонського історико-археологічного музею за 1922–1924 календарні роки та січень-квітень 1925 р. (звіти, плани, кошториси, облікові картки, листування). 18.07.1922 р. – 29.05.1925 р. 114 арк.
60. Спр. 1830. Кошторис видатків Всеукраїнської Академії наук на I півріччя 1922 р. і додатки до нього. 1922 р. 35 арк.
61. Спр. 1831. Кошторис видатків ВУАН на 1922/23 р. 35 арк.
62. Спр. 1832. Матеріали до бюджету ВУАН на 1923/24 р. 142 арк.
63. **Оп. 3**, спр. 91. Звіти про роботу губвідділів Наросвіти УСРР. 1923 р. 52 арк.
64. Спр. 346. Звіт про прийоми студентів та відомості про їх склад у 1923/24 уч. році. 30.10. – 01.12.1923 р. 18 арк.
65. Спр. 403. Протоколи та виписки з протоколів колегії НКО УСРР. 1923–1927 рр. 292 арк.
66. Спр. 405. Звіти про роботу та операційні плани Українського наукового комітету. 31.03.1923 р. – 01.06.1927 р. 461 арк.
67. Спр. 419. Виписки з протоколів, повідомлення та звіти про роботу Київської науково-дослідної кафедри історії України. Список особистого складу кафедри. 20.08.1923 р. – 19.08.1925 р. 67 арк.

68. Спр. 436. Випис з протоколу президії Укрнауки та доповідна записка про організацію кафедри історії української культури при Одеському ІНО. 15.11.1923 р. – 13.07.1925 р. 15 арк.
69. Спр. 442. Звіти про роботу та операційні плани секцій і аспірантів науково-дослідних кафедр історії української і європейської культури у м. Харкові. 02.08.1923 р. – 01.07.1926 р. 307 арк.
70. Спр. 457. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр. 1923–1926 рр. 130 арк.
71. **Оп. 4**, спр. 29. Матеріали про стан культурно-освітньої та наукової роботи на Україні та про погодження освітньої і наукової роботи союзних і автономних республік СРСР (протоколи, постанови, доповіді, доповідні записки, висновки). 29.03. – 24.10.1924 р. 436 арк.
72. Спр. 187. Звіти про роботу державних бібліотек в 1923/24 та 1924/25 рр. 27.02.1924 р. – 27.05.1925 р. 219 арк.
73. Спр. 233. Постанова та обіжники Укрголовпрофосу щодо перебудови роботи науково-дослідних кафедр, протоколи засідань Центральної комісії по перегляду дослідних кафедр на Україні і матеріали до них. 24.07.1924 р. – 12.02.1925 р. 106 арк.
74. Спр. 235. Постанови, положення, виписки з протоколів та інші матеріали про наукові товариства, наукові відрядження за кордон. 08.01. – 11.10.1924 р. 55 арк.
75. Спр. 236. Проект положення про Всеукраїнський науковий комітет. Доповідь про організацію українського соціологічного інституту і дослідницької кафедри історії української загальної культури. 24.01. – 23.12.1924 р. 112 арк.
76. Спр. 244. Матеріали про роботу ВУАН. 1924–1926 рр. 96 арк.
77. Спр. 245. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр ВУАН. 1924–1926 рр. 67 арк.
78. Спр. 269. Випис з протоколу засідання Наукового комітету та листування з Всеукраїнським інститутом марксизму про організацію Київського міжвузівського марксо-ленінського семінару. 23.04. – 31.10.1924 р. 6 арк.
79. Спр. 270. Звіти, відомості про діяльність і списки членів семінару вищого типу та операційний план, звіт і список персонального складу. [1924 р.] 39 арк.
80. Спр. 951. Звіти про роботу науково-дослідних кафедр. 1922–1925 рр. 112 арк.
81. Спр. 953. Матеріали про роботу Археологічного комітету при ВУАН (протоколи, статут, звіти, кошториси, доповідні записки, плани, штати). 22.12.1924 р. – 22.12.1925 р. 887 арк.
82. **Оп. 5**, спр. 262. Річні звіти музеїв України про їх роботу за 1924/25 р. 508 арк.
83. Спр. 619. Протоколи засідань Центральної Комісії по студентських справах при НКО УСРР за 1925 р. і матеріали до них. 20.08. – 08.09.1925 р. 117 арк.
84. Спр. 724. Заяви вчених України про надання закордонних командировок та звіти про командировки. Інформаційні відомості про видачу наукових командировок за кордон з квітня 1922 по 01.01.1925 р. 08.07.1922 – 15.07.1925 р. 66 арк.
85. Спр. 734. Протоколи, статuti, звіти Всеукраїнських наукових товариств та асоціацій. 04.01. – 25.04.1925 р. 89 арк.
86. Спр. 737. Матеріали про організацію Української науково-дослідної асоціації Сходознавства (протоколи, статут, доповідні записки, кошториси). 1925 р. 78 арк.
87. Спр. 738. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр України (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, кошториси). 24.05. – 31.12.1925 р. 953 арк.
88. Спр. 746. Статут Харківського математичного товариства. Звіти Харківського товариства дослідників природи та Полтавського краєзнавчого музею ім. Короленка про їх роботу за 1924 р. 20.12.1925 р. – 27.10.1926 р. 57 арк.
89. Спр. 750. Плани та звіти науково-дослідних кафедр України. 1925 р. 171 арк.

90. Спр. 1130. Матеріали про роботу Комуністичного університету ім. Артема (навчальні плани, кошториси, звіти). 1923–1926 рр. 46 арк.
91. **Оп. 6**, спр. 6. Листування з УАН, вишами про курси по підготовці в аспіранти. 1930 р. 103 арк.
92. Спр. 14. Доповідна записка «Про реорганізацію Українського інституту марксизму» 1927 р. 31 арк.
93. Спр. 85. Відомості про склад студентів. 1923 р. 47 арк.
94. Спр. 88. науково-операційний план НКО УСРР на 1923/24 р. 42 арк.
95. Спр. 168. Річні звіти Одеського ІНО. 1923–1926 рр. 86 арк.
96. Спр. 458. Матеріали по створенню науково-дослідної кафедри по вивченню Донбасу. 1926 р. 46 арк.
97. Спр. 610. Тимчасове організаційне положення, проект статуту й протоколи засідань Ради і президії Харківського наукового товариства при УАН. 06.05. – 05.10.1926 р. 443 арк.
98. Спр. 619. Матеріали про надання вченого ступеня доктора історії української культури проф. Оглобліну О.П. 1926 р. 192 арк.
99. Спр. 623. Матеріали про надання вченого ступеня доктора історії європейської культури А.С. Коцеволу (протоколи, повістки засідань, дисертац. робота, листування). 11.01.1926 р. – 05.02.1927 р. 223 арк.
100. Спр. 684. Матеріали засідань Державного науково-методичного комітету. 13.02. – 21.10.1926 р. 201 арк.
101. Спр. 686. Матеріали до засідань Державного науково-методичного комітету. 1926–1927 рр. 178 арк.
102. Спр. 708. Список викладачів соціально-економічних дисциплін вузів України. 06.06.1926 р. 50 арк.
103. Спр. 734. Протоколи, статуту, звіти Всеукраїнських наукових товариств та асоціацій. 04.01. – 25.04.1925 р. 89 арк.
104. Спр. 735. Матеріали про роботу Укрголовнауки. 1925-1926 рр. 235 арк.
105. Спр. 738. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр України. 1925 р. 953 арк.
106. Спр. 926. Видаткові кошториси інститутів та технікумів профтехосвіти України та Одеського історико-археологічного музею на 1926/27 рік і матеріали до них. 1926 р. 434 арк.
107. Спр. 3086. Листування з Харківським Комуністичним університетом про його штати, виплати зарплати. 1926–1930 рр. 79 арк.
108. Спр. 3422. Випис з протоколу засідань Катеринославської науково-дослідної кафедри українознавства про план роботи секції української історії та план роботи цієї секції. 29.03. – 18.04.1926 р. 3 арк.
109. Спр. 4579. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр Харківського ІНО (протоколи, плани, звіти, заяви наукових робітників та аспірантів). 28.04.1926 р. – 31.10.1927 г. 479 арк.
110. Спр. 4580. Виписки з протоколів засідань Укрнауки про затвердження аспірантів, особисті картки, заяви та списки аспірантів та інших робітників науково-дослідних кафедр Харківського ІНО. 16.03.1925 р. – 11.01.1928 р. 409 арк.
111. Спр. 4581. Протоколи засідань, плани, звіти науково-дослідних кафедр Харківського ІНО. 03.01.1928 р. – 08.06.1930 р. 420 арк.
112. Спр. 4594. Плани, штати, доповідні записки про роботу, відомості про наукових робітників та аспірантів науково-дослідних кафедр Дніпропетровського ІНО, листування з інститутом про стан та роботу науково-дослідних кафедр. 23.01.1926 р. – 04.08.1930 р. 182 арк.

113. Спр. 4615. Випис з протоколу засідання Президії Укрнауки про організацію при Донецькому ІНО краєзнавчої науково-дослідної кафедри по вивченню Донбасу. 22.07. – 07.09.1926 р. 14 арк.
114. Спр. 4647. Матеріали про роботу науково-дослідної кафедри Ніжинського ІНО (плани робіт, кошторис, звіти, списки та характеристики особистого складу, листування). 13.03.1926 р. – 08.09.1930 р. 189 арк.
115. Спр. 4664. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр Одеського ІНО. 16.03.1926 р. – 06.10.1930 р. 257 арк.
116. Спр. 4692. Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр Кам'янець-Подільського ІНО. 28.01.1926 р. – 09.07.1930 р. 78 арк.
117. Спр. 4760. Матеріали про створення науково-дослідної кафедри історії української культури при Полтавському ІНО. 1926-1930 рр. 39 арк.
118. Спр. 5905. Проект статуту Української АН. 18.02.1926 р. – 22.11.1928 р. 69 арк.
119. Спр. 5913. Структура, особистий склад Всеукраїнської Академії наук. 23.02.1926 р. – 03.10.1930 р. 211 арк.
120. Спр. 5915. Матеріали про роботу науково-дослідної кафедри історії України ВУАН. 17.02.1927 р. – 19.05.1930 р. 182 арк.
121. Спр. 5927. Статут та положення РНК УСРР про Всеукраїнську Академію наук та листування з нею з питань затвердження статуту. 09.05.1927 р. – 27.07.1930 р. 139 арк.
122. Спр. 5933. Протоколи, плани, кошториси науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН та листування з нею про призначення, звільнення та переміщення по службі викладачів і аспірантів кафедри. Список штатного складу науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму на 1927/28 р. 22.11.1926 р. – 21.05.1929 р. 119 арк.
123. Спр. 5934. Листування з Українським інститутом марксизму, матеріали про його роботу. 1926–1929 рр. 127 арк.
124. Спр. 5938. Листування з Українським інститутом марксизму-ленінізму, про субсидування журналу «Прапор марксизму» та з інших питань. 10.04.1926 р. – 28.03.1928 р. 27 арк.
125. Спр. 5939. Матеріали про роботу кафедри національного питання при УІМЛІ (протоколи, статут, учбові плани, програми, кошториси). 13.02.1926 р. – 20.10.1930 р. 136 арк.
126. Спр. 5940. Листування з УІМЛом про відпуск коштів на відрядження керівника історичного відділу Яворського та інших працівників інституту до Москви. 05.03.1926 р. – 17.06.1929 р. 62 арк.
127. Спр. 5941. Листування з УІМЛом про затвердження штатів. Штатний розклад на 1926/27 р. 19.03.1926 р. – 04.04.1927 р. 29 арк.
128. Спр. 5942. Протоколи засідань УІМЛу за 1926–1929 рр. 429 арк.
129. Спр. 5943. Матеріали про роботу Українського Інституту марксизму (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, списки особового складу). 15.04.1926 р. – 24.06.1930 р. 98 арк.
130. Спр. 5945. Листування з УІМЛом про передачу інституту будинку в м. Харкові. 05.01.1926 р. – 11.08.1930 р. 67 арк.
131. Спр. 5946. Листування з УІМЛом про надання дозволу аспірантам на наукові командировки. 05.06.1926 р. – 08.09.1928 р. 32 арк.
132. Спр. 5947. Листування з Українським інститутом марксизму про організацію при інституті науково-дослідних кафедр мистецтв, національного питання під керівництвом Скрипника, про навчання аспірантів, оплату професорів. Списки

- наукових робітників та аспірантів Українського інституту марксизму-ленінізму на 1927 р. 24.06.1927 р. – 03.08.1930 р. 78 арк.
133. Спр. 5948. Матеріали про роботу Українського інституту марксизму (протоколи, положення, статут, постанови, учбові плани, доповідні записки). 07.02.1927 р. – 28.06.1930 р. 63 арк.
 134. Спр. 5951. Листування з Українським інститутом марксизму про організацію курсів по перепідготовці викладачів вишів при інституті. 1926 р. 119 арк.
 135. Спр. 5962. Матеріали про організацію науково-дослідної кафедри марксизму в м. Києві (довідна записка про організацію кафедри, протоколи, плани, звіти, кошториси, пояснюючі записки до них). Список особового складу та кандидатів в аспіранти на травень 1926 р. та 1927 р. 11.02.1926 р. – 17.03.1930 р. 47 арк.
 136. Спр. 5966. Листування з Одеською науково-дослідною кафедрою історії української культури про роботу кафедри. 06.07.1926 р. – 04.11.1927 р. 3 арк.
 137. Спр. 5976. Листування з Київською науково-дослідною кафедрою історії України про затвердження аспірантів та асигнування коштів на наукову роботу кафедри. 15.06.1926 р. – 26.06.1927 р. 18 арк.
 138. Спр. 6225. Матеріали про роботу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. 1926 – 1930 рр. 101 арк.
 139. Спр. 7720. Листування з УАН, вишами про організацію і прийом на курси по підготовці до аспірантури та перевод з курсів в аспірантуру. 1930 р. 62 арк.
 140. Спр. 7908. Матеріали про відзначення ювілейних дат та вшанування пам'яті видатних діячів науки – Д.І. Багалію, О.О. Потебні тощо (протоколи, виписки з протоколів, бюлетень, доповідні записки, листування). 10.09.1926 р. – 08.05.1928 р. 284 арк.
 141. Спр. 9079. Матеріали про організацію й діяльність науково-дослідних товариств України. 28.08.1926 р. – 25.02.1927 р. 246 арк.
 142. Спр. 9097. Матеріали про реорганізацію мережі науково-дослідних установ України, стан і розвиток науково-дослідних установ (постанови, положення, статuti, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, висновки). 18.09.1928 р. – 23.10.1930 р. 680 арк.
 143. Спр. 9114. Випис з протоколу засідання Президії ВУЦВК про утворення інституту історії партії та Жовтневої революції. Листування про поповнення бібліотеки іспарту, скликання конференції наукових марксистських установ. 26.10.1927 р. – 17.05.1930 р. 29 арк.
 144. Спр. 9436. Листування з Луганським і Миколаївським окрвиконкомаами про охорону пам'яток культури і роботу музею. 23.07.1927 р. – 23.07.1928 р. 12 арк.
 145. **Оп. 7**, спр. 1. Звіт про діяльність НКО УСРР в 1923–1926 роках та матеріали до нього. Грудень 1926 р. 484 арк.
 146. Спр. 2. Доповідь про діяльність НКО УСРР за 1924 – 1926 рр. 79 арк.
 147. Спр. 565. Положення про Головне управління науковими установами на Україні. 19 арк.
 148. Спр. 566. Положення та інструкції Укрголовнауки про поширення та розвиток наукової роботи на Україні. 1927 р. 88 арк.
 149. Спр. 568. Звіти науково-дослідних кафедр та інститутів України про їх роботу за 1926/27 рік. 1927 р. 187 арк.
 150. Спр. 722. Розхідний держбюджетний кошторис НКО УСРР на 1927/28 бюджетний рік. 1927 р. 220 арк.
 151. **Оп. 8**, спр. 10. Протокол засідання від 09.03.1928 р. Колегії Наркомосу УСРР про наслідки обслідування ВУАН Комісією НКО УСРР. 22 арк.
 152. Спр. 456. Списки академіків, професорів, наукових робітників. 1928 р. 152 арк.

153. Спр. 479. Анкети наукових робітників, зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною комісією Упрнауки УСРР. 22.06.1928 р. – 26.02.1929 р. 272 арк.
154. Спр. 490. Статистичні відомості про виконання плану прийому аспірантів за 1927/28 та 1928/29 уч. рік. 01.03.1928р. – 1929 р. 22 арк.
155. **Оп. 9**, спр. 1448. Протоколи засідань Комісії в справі перевірки наукового складу та аспірантів науково-дослідних кафедр та інститутів, матеріали до них. 01.06. – 01.12.1930 р. 198 арк.
156. Спр. 1464. Доповідь Наркомосу УСРР про реорганізацію науково-дослідних установ Наркомосу УСРР та проблему кадрів, списки науково-дослідних кафедр Упрнауки на 15.02.1930 р. 1930 р. 56 арк.
157. Спр. 1523. Анкети обстеження роботи науково-дослідних установ та інститутів НКО УСРР за 1929/30 рік. 20.05. – 27.07.1930 р. 179 арк.
158. **Оп. 10**, спр. 1399. Наукова праця «Організація господарства на Запоріжжі. Т.V. Економічно-соціальний уклад Січі». 1932 р. 229 арк.
159. **Оп. 12**, спр. 264. Багалій Д.І. 65 арк.
160. Спр. 348. Барвінський В.О. 3 арк.
161. Спр. 705. Боровий С. Я. 13 арк.
162. Спр. 889. Бузескул В.П. 18 арк.
163. Спр. 1010. Варнеке О.Б. 11 арк.
164. Спр. 1022. Академік Василенко М.П. 5 арк.
165. Спр. 1100. Веретенников В.І. 8 арк.
166. Спр. 1524. Гермайзе О.Ю. 10 арк.
167. Спр. 1681. Гольдін М.С. 11 арк.
168. Спр. 1708. Горбань М.В. 17 арк.
169. Спр. 2210. Добровольський А.В. 22 арк.
170. Спр. 3063. Камінський Ф.Т. 24 арк.
171. Спр. 3359. Ковалівський А.П. 26 арк.
172. Спр. 3453. Козаченко А.І. 14 арк.
173. Спр. 5053. Мірза-Авакянц Н.Ю. 8 арк.
174. Спр. 5447. Оглоблін О.П. 12 арк.
175. Спр. 5456. Озерський Ю.І. 12 арк.
176. Спр. 5462. Окиншевич Л.О. 16 арк.
177. Спр. 5715. Пархоменко В.О. 14 арк.
178. Спр. 6641. Рубінштейн М.Л. 6 арк.
179. Спр. 6863. Свідзінський М.І. 11 арк.
180. Спр. 6920. Семковський С. Ю. 32 арк.
181. Спр. 7109. Особова справа М.Є. Слабченка 16 арк.
182. Спр. 7110. Особова справа Т.М. Слабченка 11 арк.
183. Спр. 7111. Особова справа М.Є. Слабченка. 20.02.1927 р. 12 арк.
184. Спр. 7248. Соловей Д.Ф. 8 арк.
185. Спр. 7573. Татарінова [Багалій] О.Д. 8 арк.
186. Спр. 8857. Щєпотєв В.О. 4 арк.
187. Спр. 8930. Яворницький Д.І. 4 арк.
188. Спр. 8932. Яворський М.І. 2 арк.

Ф. 177. Всеукраїнське державне видавництво при ВУЦВК

189. **Оп. 1**, спр. 31. Постанова РНК УСРР від 18 жовтня 1921 р. «Про приватні видавництва». 29 арк.
190. Спр. 115. Звіт про роботу видавництва за 1921 р. 74 арк.
191. Спр. 304. Звіти про роботу видавництва за 1922 р. 383 арк.
192. Спр. 408. Звіти про роботу видавництва за 1923 р. 73 арк.

193. Спр. 995. Зведений річний звіт про роботу Видавництва за 1924 р. 87 арк.
194. Спр. 1164. Виробничий звіт за 1925 р. 69 арк.
195. Спр. 1165. Річний звіт Наркомосу за 1926/27 р. 73 арк.
196. Спр. 1273. Виробничий звіт видавництва за 1926/27 р. 39 арк.
197. Спр. 1592. Виробничий звіт видавництва за 1927/28 р. 35 арк.
198. Спр. 1736. Виробничий звіт видавництва за 1929/30 р. 31 арк.
199. Оп. 2, спр. 1110. Равич-Черкаський. Історія КП(б)У. 219 арк.
200. Спр. 3360. М. Яворський. Доповнення до «Історії України в стислому нарисі» 1928 р. 79 арк.

Ф. 1249. Всеукраїнська Асоціація Марксистсько-Ленінських Інститутів

201. Оп. 1, спр. 38. [Фінансові] звіти за 1924 – 1929 рр. 119 арк.
202. Спр. 39. Пояснювальна записка до звіту за 1931 р. 34 арк.
203. Спр. 77. Відомості про аспірантів. 1930 р. 112 арк.

Ф. 1267. Інститут червоної професури. 1930–1937 рр.

204. Оп. 1, спр. 1. Листування з ЦК КП(б)У, ВУАМЛІН, викладачами та слухачами учбових і науково-дослідних інститутів про забезпечення лекторами, програмами та з інших питань. 01.02.1930 р. – 23.12.1934 р. 511 арк.
205. Спр. 5. Протоколи нарад і засідань ВУЦВК, ВУАМЛІН, Інституту червоної професури та матеріали до них. 23.09.1931 р. – 20.07.1937р. 256 арк.
206. Спр. 13. Звіти інституту історії про контингент аспірантів, керівних працівників та науково-педагогічну періодику за 1932 р. 11 арк.
207. Спр. 24. Постанови ВУЦВКу про матеріально-побутові умови аспірантів ІЧП та матеріали до них. 1933 р. 109 арк.
208. Спр. 48. Положення про Інститут червоної професури. Доповідна записка про стан роботи інституту. 1934 р. 34 арк.

Ф. 3561. Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури

209. Оп. 1, спр. 1. Автобіографія, анкети, облікова картка за 31.06.1923 р. – 27.02.1939 р. 97 арк.
210. Спр. 2. Матеріали присудження наукового ступеня доктора історії української культури. 08.04.1926 р. – 09.01.1928 р. 52 арк.
211. Спр. 5. Службові посвідчення, мандати, трудова книжка та інші особові документи. 29.06.1916 р. – 02.11.1932 р. 96 арк.
212. Спр. 200^a. Рецензія на «Записки Одеського наукового товариства» під ред. М. Слабченка. [1929 р.]. 55 арк.
213. Спр. 246. Звіти, плани, кошториси «Комісії для вивчення Соціально-економічної історії України» при ВУАН (належать О. Оглобліну як керівнику Цієї комісії). 1928 р. – 19.03.1934 р. 107 арк.
214. Спр. 251. Учбові плани [Київського] ІНО. [1921 – 1930 рр.]. 72 арк.
215. Спр. 269. Положення та звіти про роботу історичного семінару вищого типу при ІНО. 1923 – 1926 рр. 28 арк.
216. Спр. 293. Рукопись лекцій «История украинского государства», читаних в 1928 – 1930 гг. 211 арк.
217. Спр. 300. Замітки до лекції по історіографії України. 219 арк.
218. Оп. 2, спр. 4. Бюлетень Київської СНР № 6–7 за 1929 р. і № 3 за 1930 р. 36 арк.
219. Оп. 3, спр. 1. Доповідна записка Оглобліна О.П. до Центрального архівного управління про стан та діяльність Центрального гарнізонного архіву в м. Миколаєві. 1929 р. 12 арк.

220. Спр. 6. Листи академіків Готьє, Струмліна, Платонова та проф. Преснякова, Довнар-Запольського до Оглобліна. 1919–1940 рр. 102 арк.
221. Спр. 7. Листи Слабченка до Оглобліна. 20.11.1925 р. – 1930 р. 41 арк.
222. Спр. 8. Листи Багалія до Оглобліна. 31.12.1926 р. – 15.01.1932 р. 28 арк.

Ф. 3806. Полонська-Василенко Н.Д. 1901 – 1943 рр.

223. **Оп. 1**, спр. 1. Особисті документи. 17.06.1915 р. – 19.11.1917 р. 4 арк.
224. Спр. 41. Копії протоколів засідань Ради і списки співробітників Київського археологічного інституту, співробітником якого була Н. Полонська-Василенко. 29.08.1918 р. – 17.02.1922 р. 40 арк.
225. Спр. 42. Програми, розклад лекцій, кошторис та списки студентів [Київського археологічного інституту]. 1919 р. – 1921/22 навч. рік. 71 арк.
226. Спр. 46. Особисті документи, листування з установами та приватними особами М.П. Василенка (чоловіка Н. Полонської-Василенко). 16.07.1918 р. – 09.10.1933 р. 127 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

227. **Оп. 6**, спр. 1. Протоколи засідань Политбюро ЦК КП(б)України. 16.04. – 08.09.1919 г. 79 арк.
228. Спр. 7. Протоколи № 1–64, 1–10 засідань Политбюро ЦК КП(б)У, Бюро состава наличных членов ЦК КП(б)У. 15.04. – 18.12.1920 г. 124 арк.
229. Спр. 12. Матеріали к протоколам засідань Политбюро ЦК КП(б)У. 29.04. – 18.12.1920 г. 110 арк.
230. Спр. 16. Протоколи засідань Политбюро ЦК КП(б)У и матеріали к ним. 01.07. – 27.12.1921 р. 117 арк.
231. Спр. 29. Протоколи засідань ПБ ЦК КП(б)У. 01.01. – 29.06.1922 р. 101 арк.
232. Спр. 142. Протоколи засідань Политбюро ЦК КП(б)У и матеріали к ним. 05.01. – 26.05.1928 г. 97 арк.
233. Спр. 123. Протоколи (закрытых и совместных) засідань Политбюро ЦК КП(б)У с Президиумом ЦК КП(б)У и матеріали к ним. 14.01. – 16.12.1927 г. 217 арк.
234. Спр. 126. Стенограма засідань ПБ ЦК. КП(б)У. 01.04.1927 – 22.11. 1927 р. 231 арк.
235. **Оп. 7**, спр. 10. Протоколи № 8–104, 23 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У. 04.01. – 27.12.1921 г. 63 арк.
236. Спр. 17. Протоколи № 4–69 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У. 03.01. – 16.12.1922 г. 156 арк.
237. Спр. 20. Протоколи № 1–2 засідань Секретариата ЦК КП(б)У. 04.01. – 06.12.1922 г. 139 арк.
238. Спр. 31. Протоколи № 27–37, 1–36 засідань Секретариата ЦК КП(б)У. 03.01. – 27.12.1923 г. 72 арк.
239. Спр. 48. Протоколи № 87–109, 1–3 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)України. 09.06. – 28.12.1927 г. 163 арк.
240. Спр. 50. Протоколи № 90–122 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 02.06. – 31.12.1925 г. 312 арк.
241. Спр. 83. Протоколи № 64–86 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)України. 05.01. – 30.05.1927 г. 149 арк.
242. **Оп. 16**, спр. 1. Особая папка решений Политбюро ЦК КП(б) Украины с 12.10.1923 г. по 19.11.1925 г. 272 арк.
243. Спр. 2. Особая папка решений Политбюро ЦК КП(б)України с 08.01. по 08.07.1926 г. 274 арк.

244. Спр. 3. Особая папка решений Политбюро ЦК КП(б)Украины с 26.06. 1926 г. по 12.10.1927 г. 411 арк.
245. Спр. 6. Особая папка решений Политбюро ЦК КП(б)У с 09.08.1926 г. по 15.04.1929 г. 347 арк.
246. Спр. 7. Особая папка решений Политбюро ЦК КП(б) Украины с 18.06.1929 г. по 25.11.1930 г. 235 арк.
247. Спр. 36. Особая папка. Протоколы закрытого заседания Секретариата ЦК КП(б)У и др. материалы. 08.04.1926 г. – 06.10.1927 г. 124 арк.
248. **Оп. 20**, спр. 159. Переписка с Наркоматом просвещения. 1920 г. 143 арк.
249. Спр. 183. Штаты и списки сотрудников ЦК. КП(б)У. 1920 г. 62 арк.
250. Спр. 301. Инструкції, положення, циркуляри Наркомосу УСРР. 1920 р. 29 арк.
251. Спр. 437. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о положении в губерниях. 1921 г. 172 арк.
252. Спр. 731. Список коммунистов – ответственных сотрудников центральных учреждений УССР. 1921 г. 27 арк.
253. Спр. 754. Выписки из протоколов заседаний Политбюро и Оргбюро ЦК КП(б)У по вопросам работы Агитпропа ЦК. 1921 г. 163 арк.
254. Спр. 600. Протоколы Истпарта. 30.03. – 02.12.1921 г. 19 арк.
255. Спр. 750. Протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У. 1921 г. 93. арк.
256. Спр. 1020. Переписка с народным комиссариатом просвещения, Главполитпросветом, Главпрофобром. 11.02.1922 г. – 04.01.1923 г. 139 арк.
257. Спр. 1075. Циркуляры, инструкции, положения ЦК РКП(б) и КП(б)У. 14.09. – 31.12.1922 г. 197 арк.
258. Спр. 1301. Протоколы заседаний коллегии и Президиума Главпрофобра УССР, рев. комиссии по проверке приема в вузы. 05.10. – 27.12.1922 г. 52 арк.
259. Спр. 1424. Переписка с Народным комиссариатом просвещения Украины. 1922 г. 100 арк.
260. Спр. 1449. Работа Истпартов. 1922 г. 60 арк.
261. Спр. 1453. Виписки з протоколів Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У з питань роботи Агітпропу ЦК і довідки про виконання постанов ЦК КП(б)У. 03.01.1922 р. – 29.12.1929 р. 253 арк.
262. Спр. 1771. Звіт Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У. 24.01. – 24.12.1923 р. 208 арк.
263. Спр. 1773. Матеріали Истпарта. 10.01. – 22.12.1923 г. 53 арк.
264. Спр. 1777. Протоколы заседаний комиссий Политбюро ЦК КП(б)У. 05.01. – 22.12.1923 г. 166 арк.
265. Спр. 1778. Протоколы заседаний Президиума коллегии Укрглавпрофобра Украины. 02.01.1923 г. – 18.12.1923 г. 157 арк.
266. Спр. 1852. Умови прийому до Українського інституту марксизму і марксознавства на 1924/25 рік. Список співробітників Інституту марксизму. 03.01. – 26.12.1924 р. 81 арк.
267. Спр. 1854. Протоколы заседаний Коллегии НКП УССР. 16.01. – 31.12.1923 г. 96 арк.
268. Спр. 1857. Протоколи засідань Істпарта ЦК КП(б)У. Доповідна записка, доповідь Істпарту про штати Комісії, її губернських відділів на 1924–1925 рр., наслідках обстеження Катеринославського губернського істпартвідділу. Листування з Істпартом щодо видавничої діяльності. 07.01.1924 р. – 20.12.1924 р. 33 арк.
269. Спр. 1976. Циркулярные письма, выписки из протоколов, докладные записки по вопросам украинизации. 1925 г. 216 арк.
270. Спр. 2008. Доповідна записка Наркомосу УСРР «Про реорганізацію Української Академії Наук». 12.01. – 17.12.1925 р. 212 арк.

271. Спр. 2021. Виписки з протоколів засідань Секретаріату, Оргбюро ЦК КП(б)У з питань роботи Республіканського Істпарту. Положення про Істпарт ЦК КП(б)У та округові істпартвідділи. Лист ЦК РКП(б) до партійних комітетів про організаційне зміцнення округових істпартвідділів. 26.01. – 04.12.1925 р. 167 арк.
271. Спр. 2022. Протоколи нарад, листування Республіканського Істпарту з ЦК КП(б)У, з архівними установами щодо характеру і форми взаємовідносин між Істпартами ЦК КП(б)У та Укрцентрархівом. Травень – червень 1925 р. 50 арк.
272. Спр. 2025. Резолюції Оргбюро ЦК РКП(б) по докладу комісії о формах массовых общественных организаций. 15.01.1925 г. – 02.11.1925 г. 44 арк.
273. Спр. 2247. Протоколы заседаний Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации и приложение к ним. 02.02. – 20.12.1926 г. 167 арк.
274. Спр. 2252. Переписка Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации с Центральной Комиссией по украинизации при СНК УССР. 1926 г. 64 арк.
275. Спр. 2264. Тезисы к докладам, докладные записки НКП УССР. 01.01. – 31.12.1926 г. 256 арк.
276. Спр. 2265. Звіт Народного комісаріата освіти УСРР ЦК КП(б)У про діяльність за 1924 – 1926 рр. 13.08.1926 р. 72 арк.
277. Спр. 2266. Пояснювальна записка НКО УСРР до п'ятирічного плану підготовки наукових співробітників і викладачів вищих навчальних закладів України на 1926–1930 рр. 1926 р. 82 арк.
278. Спр. 2269. Висновки комісії (автор не позначений) обстеження Комуністичного університету ім. Артема. 30.01. – 17.11.1926 р. 15 арк.
279. Спр. 2473. Виписки з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, листування з Київським окружкомом КП(б)У щодо стану справ в Київському історичному музеї і в справі самогубства Щербаківського. 15.07. – 24.12.1927 р. 12 арк.
280. Спр. 2705. Доповідні записки Агітпропу ЦК КП(б)У, Наркомосвіти УСРР, виписки з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, листи академіків про стан і діяльність Академії наук УСРР. 04.01. – 19.12.1928 р. 40 арк.
281. Спр. 2710. Циркулярні листи, виписки з протоколів засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки Істпарту ЦК КП(б)У про стан істпартівської роботи в республіці, постановці науково-дослідної роботи з історії партії і Жовтневої революції в Україні. Протоколи засідань і звіт Істпарту ЦК КП(б)У за 1928 р. 06.01.1928 р. – 29.01.1929 р. 78 арк.
282. Спр. 2919. Протоколи дирекції Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. План роботи інституту на 1928 р. 23.02. – 20.12.1929 р. 27 арк.
283. Спр. 2920. Доповідна записка історика М.А. Рубача в ЦК КП(б)У щодо дискусії з питань історії України. 15.05.1929 р. 42 арк.
284. Спр. 2923. Протоколи Комісії Політбюро ЦК КП(б)У по роботі ВУАН. Висновки і пропозиції НКП УСРР до ЦК КП(б)У про стан і роботу ВУАН. 31.01. – 27.05.1929 р. 52 арк.
285. Спр. 2924. Доповідна записка ВУАН до ЦК КП(б)У про Всесоюзну Конференцію істориків-марксистів, додаток до неї. 06.01. – 11.01.1929 р. 7 арк.
286. Спр. 3101. Постанова секретаріату, лист ЦК КП(б)У окружкомам партії про умови прийому до Українського інституту марксизму-ленінізму НКП УСРР. Доповідні записки інституту марксизму-ленінізму про розгляд проекту реорганізації інституту, списки аспірантів, що закінчують інститут в 1930 і 1931 рр. 04.01. – 17.11.1930 р. 68 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 268. Южное районное охранное отделение

287. **Оп. 1**, спр. 49. Переписка с Департаментом полиции. Временным Одесским генерал-губернатором о революционном движении студентов Новороссийского университета. 15.12.1907 г. – 29.10.1908 г. 67 арк.

288. Спр. 105. Дело об обнаружении в г. Одессе в помещении украинского товарищества «Просвита» типографии и нелегальной литературы южнорусского областного комитета партии эсеров. 20.10.1906 г. – 15.12.1908 г. 59 арк.

Ф. 385. Жандармское управление г. Одессы

289. **Оп. 1**, спр. 1428. Донесения жандармских унтер-офицеров и полицейских приставов о забастовках рабочих фабрик и заводов г. Одессы, о волнениях крестьян Одесского у., о волнениях в Новороссийском университете. 15.01.1905 г. – 28.08.1914 г. 339 арк.

Ф. 386. Одесское охранное отделение

290. **Оп. 1**, спр. 113. Дело о выступлениях студентов в аудиториях Новороссийского университета. 29.10.1904 г. 18 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа

291. **Оп. 262**, спр. 1. Сообщение попечителя Одесского учебного округа от 9 ноября 1904 г. о студенческих беспорядках в Новороссийском университете. 27.10.1904 г. 13 арк.

Ф. 725. Киевское общество охраны памятников старины и искусства, 1910 – 1919 гг.

292. **Оп. 1**, спр. 3. Журналы общих собраний, заседаний Совета и распорядительного комитета общества, постановления Совета, отчеты о деятельности общества. 07.04.1910 г. – 03.03.1916 г. 292 арк.

Ф. 1196. Киевское отделение русского военно-исторического общества. 1909–1914 гг.

293. **Оп. 1**, спр. 3. Списки членов Киевского отдела общества. Б.Д. 22 арк.

Ф. 1235. Грушевські – історики та філологи

294. **Оп. 1**, спр. 266. Листи до В. Кузіва. 20.05.1921 р. – 08.01.1927 р. 337 арк.

295. Спр. 752. Листування М.Є. Слабченка з М.С. Грушевським. 06.09.1909 г. – 28.04.1910 г. 17 арк.

Ф. 2052. М.Ф. Сумцов

296. **Оп. 1**, Спр. 1079. Слабченко М. Лист до [М.Ф. Сумцова]. 19.07.1907 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.

297. Спр. 1080. Слабченко М. Лист до [М.Ф. Сумцова] з [Одеси] до [Харкова]. 20.12.1908 р. 2 арк.

298. Спр. 1081. Слабченко М. Лист до М.Ф. Сумцова з [Одеси] [Харкова]. [1912 р.]. 2 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 243. Петров В.П.

299. **Оп. 1**, спр. 36. Науково-політична діяльність А. Кримського. Ч. 1. Б.д. 140 арк.

300. Спр. 37. Науково-політична діяльність А. Кримського. Ч. II. Б.д. 117 арк.

Ф. 542. Василенко М.П.

301. **Оп. 1**, спр. 29. Посвідчення Н.Д. Полонської-Василенко. 1916–1941 рр. 29 арк.

302. Спр. 44. Полонская-Василенко Н.Д. Воспоминания о Василенко Н.П. Б.д. 536 арк.

303. Спр. 45. Полонская-Василенко Н.Д. Воспоминания о Василенко Н.П. Б.д. 497 арк.

304. Спр. 46. Полонская-Василенко Н.Д. Воспоминания о Василенко Н.П. Б.д. 503 арк.
 305. Спр. 80. Листи Полонської-Василенко Н.Д. Багалію Д.І. Б.д. 3 арк.
 306. Спр. 107. Листи Полонської-Василенко Н.Д. до Багалія Д.І. 12.01. 1926 р. – 02.05.1932 р. 42 док. 48 арк.
 307. Спр. 271. Трудові списки, трудова книжка, пенсійна книжка Полонської-Василенко Н.Д. 1930, 1931, 1941 рр. 39 арк.
 308. Спр. 278. Матеріали про роботу в АН УРСР (звіти, витяги з протоколів засідань відділів, листи та ін.). 1924 р. – 03.02.1934 р. 32 арк.

Ф. 1134. Герасименко В.Я. (1895 – 1984)

309. **Оп. 1**, спр. 31. Про Копержинського К.О. 1939 – 1953 рр. 17 арк.
 310. Спр. 147. Автобіографія та біографічні довідки. Б.д. 35 арк.
 311. Спр. 157. Довідки про роботу. 1918 – 1951 рр. 29 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-31. Волинський губернський відділ народної освіти

312. **Оп. 1**, спр. 46. Тимчасові штати Волинського губернського архівного управління та губернських архівів. 23.06.1923 р. 48 арк.
 313. Спр. 81. Листування про роботу Волинських архівів. 1919 – 1923 рр. 27 арк.

Ф. Р-98. Житомирський Інститут народної освіти

314. **Оп. 1**, спр. 5. Матеріали про роботу Житомирського ІНО. 1921–1928 рр. 125 арк.
 315. Спр. 13. Листування з НКО УСРР. 20.02. – 31.12.1927 р. 92 арк.

Ф. Р-326. Волинський окрвиконком

316. Спр. 205. Матеріали до доповіді про працю Волинського окрарху і Волинського наукового музею. 01.09.1925 р. – 01.10.1929 р. 42 арк.

Ф. Р-327. Коростенський окрвиконком

317. **Оп. 2**, спр. 36. Загальний опис Волинської губернії. 1923 р. 172 арк.

Ф. Р-1657. Волинський губвиконком (відділ управління)

318. **Оп. 4**, спр. 20. Матеріали в справі схорони пам'яток старовини. 1919 – 1921 рр. 52 арк.

Ф. Р-2686. Волинський губревком

319. **Оп. 1**, спр. 7. Матеріали про організацію архівної справи. 1920 – 1921 рр. 71 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 42. Попечитель Одесского учебного округа (канцелярия)

320. **Оп. 35**, спр. 388. Списки студентов об освобождении за плату. 1903–1904 гг. 93 арк.
 321. Спр. 501. Рапорты секретаря Совета университета, списки студентов и переписка с Министерством просвещения о студенческом движении в г. Одессе. 1910 – 1911 гг. 110 арк.

Ф. 45. Императорский Новороссийский университет

322. **Оп. 1**, спр. 919. Дело студента Слабченко М.Е. Б.д. 12 арк.
 323. **Оп. 4**, спр. 1119. Дело о службе П.Н. Бицили. Б.д. 18 арк.
 324. Спр. 1227. Дело о службе А.С. Грушевского. 1907 – 1909 гг. 33 арк.
 325. Спр. 1424. Дело о службе И.А. Линниченко. Б.д. 69 арк.
 326. Спр. 2962. Отчет Одесского библиографического общества за 1912 – 1921 гг. 7 арк.
 327. Спр. 2853. Протокол организационного собрания инициативной группы членов Библиографического общества. 30.06.1923 г. 5 арк.

328. **Оп. 5**, спр. 12121. Дело студента Слабченко М.Е. Б.д. 45 арк.

Ф. 153. И.А. Линниченко. 1884 – 1919

329. **Оп. 1**, спр. 159. Рецензия [И.А. Линниченко] на историческое сочинение об административном устройстве Малороссии 18 ст. [сочинение студента М. Слабченко]. 1909 г. 17 арк.

330. Спр. 408. Переписка Н.А. Линниченко с штатс-капитаном М. Слабченко. 14.12.1914 г. – 26.06.1918 г. 19 арк.

Ф. 314. Канцелярия Одесского полицмейстера

331. **Оп. 1**, спр. 277. Списки разыскиваемых полицией лиц. 1906 – 1911 гг. 217 арк.

332. Спр. 304. Переписка с приставами полицейских участков об обысках и арестах лиц, распространявших прокламации, о студенческих сходках. 3 июля 1905 г. – 31 декабря 1905 г. 346 арк.

333. Спр. 306. Переписка с приставами полицейских участков об обысках и арестах, о студенческих сходках и выступлениях. 01.01. – 21.03.1906 г. 360 арк.

Ф. Р-36. Одеський краєвий історичний архів

334. **Оп. 1**, спр. 16. Переписка с Центральным архивным управлением об упорядочении архивных материалов. Ноябрь 1928 г. – 31.12.1929 г. 311 арк.

Ф. Р-39. Уповноважений Укрнауки НКО УСРР в м. Одесі

335. **Оп. 1**, спр. 38. Протоколи обслідування та список наукових робітників науково-дослідних кафедр в Одесі за 1924 р. 114 арк.

386. Спр. 39. Звіт діяльності науково-дослідних кафедр в Одесі. 1923–1925 рр. 91 арк.

337. Спр. 43. Список штатного складу науково-дослідних кафедр та листування відносно їх наукових командировок за кордон за 1926 р. 47 арк.

338. Спр. 49. Звіти Одеської секції Харківської катедри по історії української культури за січень – червень 1927 р. 26 арк.

339. Спр. 54. Переписка уповноваженого Укрнауки НКП УСРС в г. Одессе с Укрнаукой НКП УСРС. Б.Д. 3 арк.

340. Спр. 58. Протоколи засідання науково-дослідної секції сходознавства при Одеському інституті народного господарства. 1927 – 1930 рр. 3 арк.

341. Спр. 62. Анкета про склад наукових робітників Одеського державного історично-археологічного музею. Відчит про науково-дослідну діяльність музею. 1927 – 1930 рр. 30 арк.

342. Спр. 73. Відомості про аспірантуру прийому 1928 р. по одеських науково-дослідних установах. 1928 р. 6 арк.

343. Спр. 76. Обстеження наукових установ. 1928 – 1929 рр. 21 арк.

344. Спр. 83. Анкети про зв'язок Одеських науково-дослідних установ з виробництвом та культурним будівництвом. 1929 р. 80 арк.

345. Спр. 87. Список особового складу Одеських науково-дослідних установ. 1929 – 1930 рр. 49 арк.

Ф. Р-1593. Одеський інститут народної освіти

346. **Оп. 1**, спр. 126. Особова справа С.С. Дложевського. Б.д. 44 арк.

347. Спр. 140. Особова справа Загоровського Є.О. Б.д. 16 арк.

348. Спр. 168. Особова справа Ковбасюка С. М. Б.д. 5 арк.

349. Спр. 308. Особова справа М.Є. Слабченка. Б.д. 48 арк.

350. Спр. 4241. Особова справа студента Слабченка Т.М. Б.д. 7 арк.

Ф. Р-1928. Комиссия по охране и разработке революционных архивов при Одесском губернском отделе юстиции г. Одесса

351. **Оп. 1**, спр. 1. Устав общества для изучения истории революционного движения на юге России. 1919 г. 14 арк.
352. Спр. 3. Положение о Комиссии по изучению революционных архивов и тезисы к докладу. 21.02.1920 г. 4 арк.

Ф. Р-5128. Комісія по концентрації і розробці історико-революційних матеріалів

353. **Оп. 1**, спр. 2. Положение о Комиссии. 1920 – 1921 гг. 9 арк.
354. Спр. 6. Отчеты о деятельности комиссии. Б.д. 16 арк.
355. Спр. 8. Схема внутренней организации Музея революции. 1920 – 1921 гг. 16 арк.

Державний арів Харківської області

Ф. 1. Харьковский губернский комитет КП(б)Украины

356. **Оп. 1**, спр. 840. Планы работы и отчеты о деятельности Харьковского губпарткома. 1923 г. 61 арк.
357. Спр. 902. Протокол депутатской конференции вузов Харькова. 17.12.1923 г. 8 арк.

Ф. 10. Відділи Харківського губернського комітету КП(б)України

358. **Оп. 1**, опр.963. Протоколы заседаний Истпарта (губбюро истпарта). 1922 г. 6 арк.
359. Спр. 966. Инструкции Истпарта. Б.д. 36 арк.
360. Спр. 968. Планы работы Истпарта. 1923 – 1931 гг. 86 арк.
370. Спр. 970. Звіти про роботу Губернського Істпарту. 1923 – 1927 рр. 32 арк.
371. Спр. 978. Материалы групп и комиссий содействия Истпарту. Б.д. 25 арк.
372. Спр. 1026. Материалы о праздновании 10-летия Великой Октябрьской социалистической революции. Б.д. 201 арк.

Ф. 667. Харьковский университет (дореволюционный период)

373. **Оп. 286**, спр. 213. Список личного состава университета. 1918 г. 23 арк.

Ф. Р-202. Харківський губернський ревком

374. **Оп. 1**, спр. 610. Про збір архівних матеріалів. 1920–1921 рр. 74 арк.

Ф. Р-203. Харківський губвиконком

375. **Оп. 1**, спр. 2339. Звіт про діяльність Харківського губернського архівного управління за 1923/24 р. 1924 р. 17 арк.
376. **Оп. 2**, спр. 42. Об организации в Харькове музея им. Артема и его фондах. 1923 г. 54 арк.

Ф. Р-845. Харківський окрвиконком

377. **Оп. 3**, спр. 246. Про діяльність окружного архівного управління. Звіт. 30.10.1925 р. 312 арк.
378. Спр. 1113. Про роботу бібліотеки ім. В. Короленка з дня заснування. 1886 – 1927. Доповідна записка. Б.д. 112 арк.

Ф. Р-1647. Ізюмський окрвиконком

379. **Оп. 1**, спр. 1. Розпорядження Ізюмського повітового виконкома. 1920 р. 72 арк.

Ф. Р-2792. Харківський національний університет

380. **Оп. 20**, спр. 217. Особиста справа Пакуля М.М. (1880 – 1953). 20 арк.
381. Спр. 3103. Особиста справа Ковалівського А.П. (1895 – 1969). 33 арк.

Ф. Р-4365. Харківський губернський комітет схорони пам'яток мистецтва і старовини (1919 – 1922)

382. **Оп. 1**, спр. 6. Розпорядження та інструкції щодо відміни права приватної власності на архіви. 1919 р. 8 арк.
383. Спр. 11. Архівно-бібліотечна секція. 1919 – 1922 рр. 27 арк.
384. Спр. 28. Звіт про діяльність архівної секції. 1920 р. 11 арк.
385. Спр. 47. Кошторис видатків Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. 1920 р. 16 арк.
386. Спр. 67. Короткий огляд діяльності архіва революції за 1921 р. 42 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. Р-2. Херсонський виконком

387. **Оп. 1**, спр. 669. Листування з ИКС УСРР та матеріали до нього. 1930 р. 76 арк.

Ф. Р-414. Херсонський округовий відділ народної ревіти

388. **Оп. 1**, спр. 79. Плани и отчеты о работе [Херсонского] историко-археологического музея. 1924 – 1930 гг. 30 арк.
389. Спр. 414. Матеріали про діяльність Херсонського музею. 1927 р. 92 арк.
390. Спр. 786. Дело о деятельности [Херсонского историко-археологического] музея. 1926 г. 21 арк.
391. Спр. 806. Отчет о работе [Херсонского историко-археологического] музея. 1928 г. 32 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. 16. Київський університет

392. **Оп. 311**, спр. 178. Дело об учреждении при университете Киевского общества истории древностей и литературы и об уставе этого общества, о наименовании этого общества «Общество Нестора Летописца». Б.д. 16 арк.
393. **Оп. 464**, спр. 2303. Личное дело студента И.Ю. Гермайзе. Б.д. 22 арк.
394. Спр. 7699. Окиншевич Л.А. (личное дело студента). Б.д. 19 арк.
395. **Оп. 479**, спр. 216. Учреждение в Киеве Академии наук. 1919 г. 18 арк.

Ф. 185. Колегия П. Галагана

396. **Оп. 1**, спр. 755. Окиншевич Л. 1912 г. 19 арк.

Ф. Р-308. Київський політехнічних інститут

397. **Оп. 2**, Спр. 16. Гермайзе О.Ю. 1921 р. 6 арк.

Ф. Р-346. Київський вищий інститут народної освіти

398. **Оп. 1**, спр. 14. Анкеты преподавателей за 20-е гг. [XX ст.] 1922–1930 гг. 347 арк.
399. Спр. 36. Отчеты преподавателей за 1922 г. 439 арк.

Ф. Р-871. Київський інститут народного господарства

400. **Оп. 2**, спр. 14. Баранович А.И. 1925 – 1927 гг. 10 арк.
401. Спр. 72. Гермайзе И.Ю. 1925 – 1927 гг. 8 арк.
402. Спр. 277. Оглоблин А.П. 1928 г. 5 арк.

Ф. Р-936. Київський український державний університет

403. **Оп. 1**, спр. 11. Список професорів і викладачів університету. 1918 р. 2 арк.
404. Спр. 47. Списки преподавателей университета. 1919 г. 14 арк.
405. Спр. 75. Доповідна записка проф. М. Грушевського про організацію кафедри з історії Української церкви і листування про організацію кабінетів археології, мистецтва і психології. 1919 р. 21 арк.

406. Оп. 2, спр. 1. Списки профессорів и преподавателей за 1918 – 1919 гг. 1919 г. 17 арк.

**Галузевий державний архів Служби безпеки України.
Обліково-архівний відділ**

407. Спр. 50021 ФП. Т. 817 по обвинению Мирзы-Авакянц Н.Ю., Клименко Ф.В., Каминского В.А. Б.д. 392 арк.
408. Спр. 67098 ФП. [Кримінально-слідчі справи процесу СБУ]. Т. 56. Следственные материалы по обвинению О.Ю. Гермайзе. Б.д. 179 арк.
409. Там же, т. 57. Следственные материалы по обвинению О.Ю. Гермайзе. Б.д. 216 арк.
410. Там же, т. 58. Документы следственных материалов О.Ю. Гермайзе. Б.д. 35 арк.
411. Там же, т. 152. Слідча справа М. Слабченка. Б.д. 153 арк.
412. Там же, т. 152. Слідча справа М. Слабченка. Б.д. 152 арк.
413. Спр. 66855 ФП. Дело по обвинению Романовского В.А. Т.1. 27.04. – 06.06.1935 г. 129 арк.
414. Там же, т.2. Материалы проверки к делу по обвинению Романовского В.А. Февраль – сентябрь 1958 г. 182 арк.

Архів Президії Національної Академії наук України

Ф. 1. Президія НАН України

415. Оп. 1, спр. 33. Протокол засідання Президії Всеукраїнської Академії Наук. 28 січня 1929 р. 2 арк.

Ф. Р-251. Секретаріат. Особовий стіл

416. Оп. 1, спр. 6. Краткая историческая справка о создании и деятельности ВУАН за 1921 г. 7 арк.
417. Личное дело академика Крымского А.Е. 18.11.1918 г. – 01.11.1947 г. 139 арк.
418. Личное дело академика Перетца В.Н. 27.02.1919 г. – 17.09.1922 г. 60 арк.
419. Особиста справа академіка М.В. Птухи. 1919 – 1961 рр. 216 арк.
420. Личное дело Ф.И. Шмита. 1921 – 1925 гг. 17 арк.
421. Личное дело М.И. Яворского. 1929 – 1930 гг. 19 арк.
422. АП НАНУ. Список академиков и членов-корреспондентов АН УССР, не вошедших в списки персонального состава. 1989 г. 4 арк.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Ф. 37. Д.І. Багалій. 1862 – 1932 рр.

423. Спр. 84. Резолюція Президії Укрнауки з приводу доповіді кафедри історії європейської культури. Б.д. 2 арк.
424. Спр. 88. Пояснююча записка до проекту положення про преміювання наукової праці. 1924/25 р. 4 арк.
425. Спр. 276. Офіційні листи ВУАН до Д.І. Вагалія. 1920–1930 рр. 38 арк.
426. Спр. 277. Офіційні листи радянських установ до Д. Багалія. 1920 – 1931 рр. 58 арк.
427. Спр. 461. Постанови ВУЦВКу, РНК і Колегії НКО УСРР в справах архівів, Укрнауки і ВУАН. 1920–1929 рр. 23 арк.
428. Спр. 463. Протоколи засідання підготовительного Комітета по реалізації Рижського договору. 1924 – 1925 гг. 29 арк.
429. Спр. 476. План роботи Науково-дослідного інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія. 1931 р. 7 арк.
430. Спр. 477. Звіти про роботу Науково-дослідного інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія. 1931 р. 6 арк.

431. Спр. 478. Работа руководителя [харьковской научно-исследовательской] кафедры [истории украинской культуры]. Б.д. 2 арк.
432. Спр. 479. Отчет кафедры истории Украины [1923 – 1924 гг.]. 6 арк.
433. Спр. 480. Операційний план секції історії України [харківської] науково-дослідної кафедри історії української культури на 1926/27 р. 12 арк.
434. Спр. 483. Плани роботи президії Науково-дослідного інституту історії української культури на 1931, 1932 рр. 7 арк.
435. Спр. 484. Плани роботи семінарів Науково-дослідного інституту історії української культури [1920-і рр.]. 7 арк.
436. Спр. 505. ВУАН. [1927 р.]. 7 арк.
437. Спр. 519. Протоколи нарад і комісій в справі відзначення 10-річчя діяльності ВУАН. 1928 і 1930 рр. 6 арк.
438. Спр. 520. Протокол засідання особливої комісії історичного циклу для виборів нових академіків. 10.06.1929 р. 3 арк.
439. Спр. 522. Структура і список установ Історично-філологічного відділу ВУАН. 1930 р. 9 арк.
440. Спр. 524. Фінансовий звіт ВУАН за 1928/29 р. 6 арк.
441. Спр. 531. Анкета Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII – XIX ст. ВУАН. 1928 р. 10 арк.
442. Спр. 532. Д. Багалій. Доповідна записка до Президії ВУАН в справі Комісії вивчення соціально-економічної історії України XVIII – XIX ст. 25.06.1929 р. 1 арк.
443. Спр. 542. З листування Центрального Бюро Секції наукових робітників. 1925 – 1926 рр. 8 арк.
444. Спр. 553. Положення про інститути УСРР. 1926 р. 7 арк.
445. Спр. 559. Протокол засідання комісії для закордонних наукових відряджень від 24.01.1925 р. 3 арк.
446. Спр. 565. О принципах организации научных учреждений союзного характера. Б.д. 7 арк.
447. Спр. 566. Проекти реорганізації науково-дослідних установ Укрголовнауки НКО УСРР 1927 – 1930 рр. 15 арк.
448. Спр. 571. Положение и инструкция об ученых степенях. Б.д. 3 арк.
449. Спр. 573. Положення про Головне управління науковими установами на Україні [1924 р.]. 2 арк.
450. Спр. 574. Наука (Звіт Укрнауки і [НКО УСРР]). 1925 р. 18 арк.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф.22. Птуха Михайл Васильевич (1884 – 1961)

451. **Оп. 4**, спр. 39. Матеріали по истории Украинской Академии наук (доклады, устав, протоколы заседаний) 1919 – 14.08.1944 гг. 89 арк.

Ф. 257. Колекція документів вчених України, репресованих у 30-40-х та 50-х роках ХХ ст.

452. **Оп. 5**, спр. 69. Лист Єфремову С. О. від Перетця В. про створення у Петрограді товариства. 22.01.1924 р. 1 арк.
453. Спр. 70. Лист Єфремову С. О. від Перетця В. про відзначення Шевченкових роковин у Ленінграді. 10.03.1924 р. 1 арк.
454. Спр. 73. Листи Єфремову С. О. від Перетця В. про роботу товариства. 10.05. – 30.12.1924 р. 13 арк.
455. Спр. 75. Листи Єфремову С. О. від Перетця В. про справи товариства. 20.03. – 01.12.1926 р. 10 арк.

456. Спр. 76. Листи Ефремову С. О. від Перетця В. про святкування ювілею Максимовича, академічні справи та роботу наукового товариства, про передачу в дар ВУАН листів Русова. 16.02. – 28.12.1927р. 27 арк.
457. Спр. 101. Листи Ефремову С. від Слабченка М. про заснування в Одесі наукового товариства. 15.02.1926 р. 5 арк.
458. Спр. 102. Лист Ефремову С. від Слабченка М. про реєстрацію наукового товариства. 25.03.1926 р. 2 арк.
459. Спр. 103. Лист Ефремову С. від Слабченка М. про роботу наукового товариства в Одесі. 2 док. 03.07. – листопад 1926 р. 4 арк.
460. Спр. 110. Лист Ефремову С. від Слабченка М. про видавничі справи та конфлікт з М. Грушевським щодо видання збірника «Степова Україна». 25.10.1927 р. 2 арк.
461. Спр. 115. Лист Ефремову С. від Слабченка М. про його конфлікт з М. Грушевським як головою Історико-археограф. [правильно: Археографічної] комісії ВУАН. 1927 р. 4 арк.
462. Оп. 10, спр. 1. М. Слабченко. Щоденник. Автограф. 02.01. – 31.03. 1927 р. 131 арк.
463. Спр. 2. Автобіографія [М. Слабченко]. 01.02.1930 р. 27 арк.

Інститут рукопису НБУВ

Ф. 1. Літературні матеріали

464. Спр. 22527. Слабченко М.Є. Феодалізм на Україні [лекції, читані в Одеському ІНО в 1928/29 р.]. 150 арк.
465. Спр. 24195. М. Слабченко А. Кримському з [Одеси] до [Києва]. 18.09.1926 р. 2 арк.
466. Спр. 24196. М. Слабченко А. Кримському з [Одеси] до [Звенигородки]. 20.08.1929 р. 2 арк.
467. Спр. 24197. М. Слабченко А. Кримському з [Одеси] до [Звенигородки]. 23.08.1926 р. 2 арк.
468. Спр. 24198. М. Слабченко А. Кримському з [Одеси] до [Києва]. [16.02.1927 р.] 1 арк.
469. Спр. 24199. Лист Слабченка М.Є. Василенкові М.П. 15.03.1923 р. з Одеси. 2 арк.
470. Спр. 26153. Протоколи и материалы к протоколам заседаний Совета АН УССР с 1918 по 1928 гг., протоколы собраний Первого (Историко-филологического) отдела ВУАН 1918 – 1921 гг., комиссий. 223 арк.
471. Спр. 26707. Крымский А.Е. Заявление по поводу «Соображений» акад. Грушевского М.С. [прочитано в Совете АН УССР 28 ноября 1927 р.] 4 арк.
472. Спр. 45289. [Архів Д. Багалія]. Висновки самоперевірочної бригади про участь колективу науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Багалія в громадській роботі. Б.д. 2 арк.
473. Спр. 46235. Лист М.Є. Слабченка до Д.І. Багалія [серпень 1927 р.] з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
474. Спр. 46237. Слабченко М. Багалію Д. з Одеси до Києва [Харкова – С. В.]. Б.д. 1 арк.
475. Спр. 46239. Слабченко М. [Багалію] Д.І. Лист 04.11.1922 р. з [Одеси] до Харкова. 1 арк.
476. Спр. 46240. Слабченко М. [Багалію] Д.І. Лист 09.03.1924 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
477. Спр. 46241. Слабченко М. [Багалію] Д.І. 16.01.1928 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
478. Спр. 46242. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. 20.01.1928 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
479. Спр. 46243. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. 17.09.1928 р. з [Одеси] до [Харкова]. 1 арк.
480. Спр. 46244. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. 01.12.1928 р. з [Одеси] до [Харкова]. 4 арк.

481. Спр. 46245. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист 03.01.1929 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
482. Спр. 46246. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист 01.02.1929 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
483. Спр. 46247. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист 14.02.1929 р. з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
484. Спр. 46248. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист 26.02.1929 р. з [Одеси] до [Харкова]. 5 арк.
485. Спр. 46249. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист 04.07.1929 р. з [Одеси] до [Харкова]. 1 арк.
486. Спр. 46250. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист 29.10.1929 р. 2 арк.
487. Спр. 46251. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист [02.1928 р.] з [Одеси] до [Харкова]. 2 арк.
488. Спр. 46252. Слабченко М.[Є.] [Багалію] Д.І. Лист [05.1929 р.] з [Одеси] до [Харкова]. 3 арк.

Ф. Х. Архів ВУАН

489. Спр. 1070. Добровольський Л. Звідомлення про заняття семінару вищого тину з методики суспільствознавства. 31.03.1927 р. 2 арк.
490. Спр. 1685. Діяльність історичних установ УАН у 1929 – 1930 рр. [01.1931 р.]. 21 арк.
491. Спр. 1686. Діяльність історичної секції при ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1929 – 1930 рр. [1930 р.]. 27 арк.
492. Спр. 1697. Історичні установи УАН під головуванням і загальним керівництвом акад. М.С. Грушевського. Б.д. 2 арк.
493. Спр. 1794-1855. Звідомлення співробітників комісії історичного циклу ВУАН про свої друковані праці. 1924 – 1930 рр. 79 арк.
494. Спр. 1857. Звіт про діяльність історичних установ ВУАН у 1929 – 1930 рр. 22 арк.
495. Спр. 1858. Звіт про діяльність історичної секції за 1921 р. 6 арк.
496. Спр. 1864. Звіт про роботу Історичного циклу за 1928 – 1932 рр. 130 арк.
497. Звіт про роботу Історичної секції АН УРСР (1929 р.). 24 арк.
498. Звіт про роботу установ Історичного циклу за час їх існування до XV роковин Жовтня) [1931 р.]. 26 арк.
499. Спр. 2234. Особистий склад історичних установ УАН. 1927 р. 56 арк.
500. Спр. 2236. Положення про Інститут історії ВУАН [1934 р.]. 6 арк.
501. Спр. 2430. Проект статуту Історичної секції [1927 р.]. 6 арк.
502. Спр. 2469. Протоколи засідань бюро Історичної секції. 1924 – 1928 рр. 17 арк.
503. Спр. 2537–2619. Протоколи засідань загальних зборів Ради Історичної секції ВУАН. 1924 – 1931 рр. 120 арк.
504. Спр. 2781. Доповіді, читані й обговорені в засіданнях історичної секції і зв'язаних з нею історичних установ ВУАН в 1929 р. [1930 р.]. 4 арк.
505. Спр. 2783. Список дійсних членів історичної секції. 01.06.1930 р. 1 арк.
506. Спр. 2786. Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ академіка М.С. Грушевського. 24.05.1931 р. 60 арк.
507. Спр. 2811. Яворський М.І. Історично-філологічний відділ ВУАН [1930 р.]. 11 арк.
508. Спр. 3743–3755. Протоколи засідань Комісії соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. 06.12.1929 р. – 01.12.1930 р. 18 арк.
509. Спр. 3827. Протокол надзвичайного прилюдного засідання науково-дослідної кафедри при Ніжинському ІНО про наукову роботу аспіранта Єршова. 25.10.1925 р. 16 арк.
510. Спр. 3995. Склад Комісії районного дослідження історії Полудневої України. 01.07.1929 р. 1 арк.

511. Спр. 3995-4000. Комісія Полудневої України. Список членів комісії, проспект збірника «Полуднева Україна», протоколи засідань комісії. 01.07.1929 р. – 01.12.1930 р. 13 арк.
512. Спр. 4001. Звіт про діяльність Комісії районного дослідження історії Полудневої України з 1925 по 1930 рр. 5 арк.
513. Спр. 5377-5478. [Листи до Постійної Комісії для складання Біографічного Словника українських діячів]. 1924 – 1933 рр. 90 арк.
514. Спр. 6400. Слабченко М.Є. Могілянському М.Н. з Одеси до Києва. 19.04.1929 р. 3 арк.
515. Спр. 6401. Слабченко М.Є. Могілянському М.Н. з Одеси до Києва. 29.04.1929р. 2 арк.
516. Спр. 7154. Археографічна комісія. Стаття (20-і рр. ХХ ст.). 4 арк.
517. Спр. 7749. Протоколи засідання Археографічної комісії ВУАН. 1926 р. 72 арк.
518. Спр. 7750. Матеріали наради Археографічної комісії ВУАН в справі Архівної наради Укрцентрархіву. 1926 р. 14 арк.
519. Спр. 8245. Звідомлення про діяльність Археографічної комісії за 1927 р. 10 арк.
520. Спр. 8245. Звідомлення про діяльність Археографічної комісії за 1927 р. 10 арк.
521. Спр. 8373. Звідомлення про діяльність Археографічної комісії за 1924 р. 3 арк.
522. Спр. 9760. Археографічна комісія. Листування з Укрцентрархівом. 12.03. – 31.12.1929 р. 2 арк.
523. Спр. 9775. [Археографічна комісія ВУАН]. 1924 р. 22 арк.
524. Спр. 10932. Особовий склад Археографічної комісії [ВУАН] на 1 січня 1925 р. 2 арк.
525. Спр. 12958. Тези в справі ув'язки українських наукових установ з всесоюзними. 07.12.1925 р. 3 арк.
526. Спр. 14831. Звідомлення за перше десятиліття ВУАН. 1918 – 1930. 1931 р. 69 арк.
527. Спр. 15295. Зміст збірника «Полуднева Україна». 20.10.1932 р. 1 арк.
528. Спр. 15300-15317. [Листування в справі збірника «Полуднева Україна» та варіанти змісту збірника]. 1929 – 1930 рр. 34 арк.
529. Спр. 18606. Багалій Д.І. Катедра давньої історії українського народу [1929 р., стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»]. 6 арк.
530. Спр. 18615. Полтавське наукове товариство. [До 10-річчя ВУАН]. [1930 р.]. 6 арк.
531. Спр. 18622. Грушевський М.С. Археографічна комісія ВУАН [для «Ювілейного збірника ВУАН», 1929 р.]. 11 арк.
532. Спр. 18623. Грушевський М. Комісія Західної України [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»] [1929 р.]. 5 арк.
533. Спр. 18624. Комісія історичної пісенності (для «Ювілейного збірника ВУАН») [1929 р.]. 6 арк.
534. Спр. 18625. М. Грушевський. Комісія Лівобічної України (стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»). 1929 р. 5 арк.
535. Спр. 18626. М. Грушевський. Комісія новішої історії України [1930 р.]. 4 арк.
536. Спр. 18628. М. Грушевський. Культурно-історична комісія [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»]. [1929 р.]. 6 арк.
537. Спр. 18629. Ол. Грушевський. Комісія для складання Історико-географічного словника [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»]. 1929 р. 3 арк.
538. Спр. 18631. Єврейська історична комісія [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»]. 1929 р. 2 арк.
539. Спр. 18636. Історична секція [стаття про роботу секції]. 1929 – 1930 рр. 8 арк.
540. Спр. 18637. Історичне товариство Нестора-Літописця [замітка про роботу [19]30-і рр.]. 14 арк.

541. Спр. 18638. Історично-Філологічний відділ ВУАН [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН». [1929 р.]. 11 арк.
542. Спр. 18639. Кабінет антропології ім. Х. Вовка [стаття про роботу кабінету]. 1930-і рр. 7 арк.
543. Спр. 18642. Кам'янець-Подільське товариство [Замітка про роботу]. [1929 р.]. 2 арк.
544. Спр. 18644. Кафедра всесвітньої історії [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»]. [1929 р.]. 3 арк.
545. Спр. 18664. Комісія для вивчення історії західноруського та українського права.[1929 р.]. 14 арк.
546. Спр. 18665. Комісія для вивчення історії Степової (Полудневої) України (для «Ювілейного збірника ВУАН»). Б.д. 3 арк.
547. Спр. 18668. Комісія для дослідження нової української історіографії [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН», 1929 р.]. 4 арк.
548. Спр. 18669. Комісія для дослідів над історією громадських рухів на Україні [1929 р.]. 5 арк.
549. Спр.18670. Комісія для досліду Києва та Правобережжя [стаття для «Ювілейного збірника ВУАН»]. [1929 р.] 17 арк.
550. Спр. 18674. Комісія соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. [1929 р.]. 3 арк.
551. Спр. 18685. Мельніков-Разведенков М., Чепіга Я. Харківське наукове товариство [1929 р.]. 5 арк.
552. Спр. 18686. Могилянський М.М. Постійна Комісія для складання біографічного словника діячів України [1929 р.]. 6 арк.
553. Спр. 18689. Наукове товариство на Донеччині [1929 – 1930 рр.]. 5 арк.
554. Спр. 18691. Ніжинське наукове товариство краєзнавства [1929 – 1930 рр.]. 4 арк.
555. Спр. 18701. Полонська-Василенко Н.Д. Вивчення, історії Степової України XVIII ст. (стаття для «Ювілейного збірника ВУАН», 1929 р.). 1 арк.
556. Спр. 18724. Шевелєв Б., Федоренко П. Чернігівське наукове товариство. [замітка, 1929 р.]. 6 арк.
557. Спр. 18725. Шепетівське наукове товариство [поч. 30-х рр. XX ст.]. 5 арк.
558. Спр. 24030. Київська філія ВУНАС (14 липня 1925 р. – 15 лютого 1928 р.). З історії Київської філії. 10 арк.
559. Спр. 27884. Звідомлення про діяльність Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. 04. – 05.1926 р. 3 арк.
560. Спр. 27890. Звіт Одеської філії Всеукраїнської асоціації сходознавства за січень – лютий 1927 р. 4 арк.
561. Спр. 45593. Василенко Н.Д. [Багалію] Д.І. Лист 22.10.1925 р. з [Києва] до [Харкова]. 2 арк.

Ф. ХХІХ. В.Ю. Данилевич

562. Спр. 7. Устав общества «Музей Слобожанщини» [1920-і рр.]. 2 арк.
563. Спр. 536. Виписка з протоколу Спільного Зібрання УАН про закриття Археологічного інституту. 12.07.1920 р. 2 арк.
564. Спр. 540-543. Листи до Даниловича В.Ю. з проханням взяти участь у виданні підручника «Антропологія». 1924 – 1932 рр. 4 арк.
565. Спр. 562-563. Листи до Данилевича В.Ю.: запрошення на збори Київського підготовчого комітету до [археологічної] конференції. 1925 р. 3 арк.
566. Спр. 564. Лист В.Ю. Данилевичу з проханням приступити до організації підготовчого комітету Археологічного комітету. 22.02.1927 р. 1 арк.

Ф. XXXVI. Крымский А.Е.

567. Спр. 201. Бузескул В.П. Письмо Крымскому А.Е. 21 июня 1925 г. из Харькова в Киев. 2 арк.

Ф. XXXVII. А.М. Лобода

568. Спр. 223. Протокол № 1 организационного собрания Одесской комиссии краеведения при Украинской Академии Наук. 14 августа 1923г. 1 арк.

Ф. 40. Личный фонд акад. Н.П. Василенко

569. Спр. 2. Проект [статуту ВУАН], змінений по дискусії в спільному зібранні АН 07.12.1925 р. Тези в справі ув'язки українських наукових установ з всесоюзними. 5 арк.

570. Спр. 3. Статут ВУАН. 30.01.1925 р. 12 арк.

571. Спр. 4. Положення про роботу Ради ВУАН, затверджений на засіданні Колегії НКО. 09.03.1928 р. 2 арк.

572. Спр. 36. [Василенко Н.П.] [вспоминания о работе АН УССР в 1927 г.]. 3 арк.

573. Спр. 40. Проект статуту УАН [1924 р.]. 8 арк.

574. Спр. 48. Головне Управління науковими установами на Україні до УАН [Відношення з приводу виключення Василенка М.П. зі списків академіків]. 25.06.1925 р.

575. Спр. 49. Озерський [Ю.] до [Василенка] М. [Лист з приводу обслідування АН УССР]. 19.01.1928 р. 1 арк.

576. Спр. 143. Проект статуту Історичної секції при УАН. Б.д. 4 арк.

577. Спр. 307. Положення про Харківську філію ВУАН (Проект). [1924 р.]. 1 арк.

578. Спр. 308. Протокол наради в справі заснування у Харкові філії ВУАН, що відбулася у лютому 1924 р. 1 арк.

579. Спр. 309. Список осіб, що можуть бути запрошені до праці в Харківському філіалі ВУАН. [1924 р.]. 1 арк.

580. Спр. 310. Обрахунок видатків Харківської філії ВУАН на березень-вересень 1924 р. 1 арк.

Ф. 80. Д.И. Багалея

581. Спр. 2. Збірник статей, підготовлений Комісією соціально-економічної історії України. 1930 р. 286 арк.

582. Спр. 4. Трудовий список Д.І. Багалея. 30 травня 1880 – 1929 р. 6 арк.

583. Спр. 9–10. Мандати ВУЦИК, за підписью Г.И. Петровского, выданные Д.И. Багалею о командировании его в г. Ростов для выяснения положения эвакуированных украинских архивных материалов. 31 июня 1923 г., 13 ноября 1925 г. 2 арк.

Ф. 182. В. Громашевский

584. Спр. 245. М. Слабченко. [В.] Громашівському з [Одеси] до [] Б.д. 1 арк.

Ф. 226. Ніковський А.В.,

585. Спр. 191. Листи М. Слабченка А. Ніковському. [1912 р.]. 3 Парижу до Одеси. 2 арк.

Ф. 317. Єфремов С. О.

586. Спр. 63. СНК УССР. Охранный лист, выданный акад. С. А. Ефремову, на право свободного проживания в пределах УССР. 31.03.1921 г. 1 арк.

587. Спр. 64. Єфремов С.О., голова Управи ВУАН [Спростування «осібної гадки» акад. Грушевського в справі розподілу бюджетним фондів ВУАН та штатного розкладу]. 27.11.1927 р. 4 арк.

588. Спр. 92. Полонська Н. Ефремову С.О. Лист в Києві. 18.03.1917 р. 2 арк.

Поточний архів Інституту етнополітичних і політологічних досліджень НАН України

Колекція документів з історії вивчення національних відносин в НАН України

589. Кабінет єврейської культури АН УРСР. 1989 р. 2 арк.
590. Національний склад вчених УРСР 1920-х рр. 1992 р. 4 арк.

Відділ рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка

Ф. 85. О.М. Фінкеля

591. Спр. 85/136. Айзеншток І.Я. 6 листів Фінкелю. 1963–1965 рр. 8 арк.
592. Спр. 85/5151. Айзеншток І.Я. З історії вивчення літератури. 1918 р. 121 арк.

Ф. М.О. Габеля

593. Спр. К–4-82-258. Листи О.Г. Оксмана. 1957–1966 рр. 47 арк.

Відділ рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького

Ф. 45. Линниченко И.А., проф. Одесского университета (1857–1926)

594. Спр. 45/1. Переписка. 112 арк.

Ф. 63. Народное образование

595. Спр. 63/5. Отчет Одесского губоно за 1922 г. 403 арк.
596. Спр. 63/8. Протоколы заседания губернского совещания ст. инспекторов народного просвещения Одесщины. 27.03. – 28.03.1925 г. 83 арк.

Ф. 76. История библиотеки

597. Спр. 76/2. Рапорт М.В. 120 лет Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького (1830–1920 гг.) 121 арк.
598. Спр. 76/4. Письма И.С. Вугмана (директора библиотеки) к разным лицам и письма к нему (1919 – 1927).

Ф. О.П. Фльорова

599. Спр. 7. Листування з І.А. Лінніченком. 1911–1925 рр. 19 листів. 27 арк.

Відділ рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова

Ф. А.Г. Готалова-Готліба

600. Біографічні матеріали. 72 арк.
601. Очерк развития ученых обществ [1940 – 1950-і рр.]. 78 арк.
602. [Матеріали про науково-організаційну діяльність] 1920-і роки. 184 арк.

Відділ колекцій рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Ф. 2. О.В. Ветухова

603. Спр. 1. Материалы научной и служебной биографии А.В. Ветухова. Б. арк.
604. Спр. 2. Материалы научной и общественной деятельности А.В. Ветухова. Б. арк.
605. Спр. 4. Материалы деятельности секции этнологии и краеведения Харьковской научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры. Б. арк.
606. Колекція документів Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д. Багалія. Б. арк.

Архів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Колекція документів з історії університету

607. **Оп. 1.** Історична довідка. 27 арк.

606. **Оп. 7.** Списки преподавателей и служащих Академии теоретических знаний за 1920 г. июль 1920 г. 7 арк.

Державний архів Російської Федерації

Ф. 130. Совет Народных Комиссаров

609. **Оп. 6,** спр. 188. Научно-техническая секция Государственного Ученого Совета. 1922 г. 32 л.

610. Спр. 865. Положение о вузах. 1922 г. 12 л.

Ф. 2307. Министерство просвещения РСФСР

611. **Оп. 2,** спр. 443. Отчет о деятельности научных библиотек. 1922 – 1924 гг. 72 л.

Ф. 3415. Социалистическая Академия общественных наук

612. **Оп. 1,** спр. 43. Положение об академии. 1918 – 1921 гг. 72 л.

Ф. 4737. Комиссия содействия ученым при СНК СССР.

613. **Оп. 1,** спр. 6. Положение о центральной и местных комиссиях по улучшению быта ученых. 21–23.03.1922 г. 4 л.

614. Спр. 41. Отчет об организации и задачах ЦКБУ и ее местных органов и приложение к отчету. Июль – декабрь 1922 г. 25 л.

615. Спр. 85. Обзор о деятельности Всеукраинского комитета содействия ученым за ноябрь 1922 г. – ноябрь 1923 г. 56 л.

616. Спр. 86. Обзор о деятельности Всеукраинской комиссии содействия ученым. 1923 – 1926 гг. 62 л.

Ф. 5284. Институт Красной Профессуры

617. **Оп. 1,** спр. 2. Материалы по организации работы института. 1921 – 1924 гг. 121 л.

Ф. 5462. Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов

618. **Оп. 8,** спр. 178. Материалы учета членов профсоюза. 1926 – 1928 гг. 327 л.

Російський державний архів економіки

Ф. 1562. ЦСУ при СНК СССР

619. **Оп. 17,** спр. 370. Статистические таблицы обследования учреждений народного образования. Декабрь 1925 г. 155 л.

620. Спр. 364. Сведения о музеях, выставках, научно-исследовательских учреждениях. 1922 г. 134 л.

Ф. 4372. Госплан СССР

621. **Оп. 14,** спр. 44. Смета расходов Народного комиссариата просвещения на 1922/23 г. в ориентировочных рублях. 231 л.

622. Спр. 70. Роспись бюджета УССР на 1923/24 г. 568 л.

623. Спр. 374. Материалы к бюджету Украинской ССР на 1925/26 г. 42 л.

624. Спр. 1682. Постановления СНК СССР об использовании госбюджета за 1922/23 г. и заключение НК РКИ по отчету. 1922 – 1925 г. 39 л.

Ф. 7733. Наркомфин СССР

625. **Оп. 2,** спр. 912. Материалы о состоянии и перспективах развития (протокол и доклад о рабочем состоянии) местного бюджета УССР в 1924/25 г. 04.10.1924 г. – 11.05.1925 г. 67 л.

626. Спр. 926. Сводки по исполнению местного бюджета по союзным республикам за 1924/25 г. 192 л.
627. Спр. 955. Квартальный отчет НКФ УССР за 4 квартал 1923/24 г. 50 л.

Російський державний архів соціально-політичної історії

Ф. 298. Государственный ученый совет Наркомата просвещения РСФСР

628. **Оп. 1**, спр. 16. Протоколы заседаний Научно-политической секции ГУСа. 1926 – 1927 гг. 90 л.
629. Спр. 21. Протоколы заседаний Научно-политической секции ГУСа. 1921 – 1923 гг. 145 л.

Ф. 2306. Наркомпрос РСФСР

630. **Оп. 18**, спр. 141. Переписка с Киевским университетом по личному составу. Февраль – август 1918 г. 15 л.
631. Спр. 235. Постановления и протоколы заседаний Комиссии по делам высшей школы и отдела высших школ Наркомата народного просвещения Украины. 11.02 – 09.03.1919 г. 29 л.
632. **Оп. 19**, спр. 20. Положение о Социалистической Академии общественных наук. Май 1918 г. 66 л.
633. Спр. 73. Отчет о деятельности УАН. Статут УАН. 1919 – 1920 гг. 94 л.

Ф. 2307. Главнаука РСФСР

634. **Оп. 1**, спр. 5. Положения о Главнауке, штаты, списки сотрудников Главнауки. 1923 г. 92 л.
635. Спр. 59. Отчеты о деятельности Главнауки за 1921 – 1923 гг. 97 л.
636. Спр. 64. Сводный отчет о деятельности Главнауки за 1923 – 1924 гг. 94 л.
637. **Оп. 3**, спр. 53. Отчет о работе отдела [по делам музеев и охраны памятников искусства и старины] за 1917 – 1922 гг. 32 л.
638. **Оп. 20**, спр. 2. Протоколы совещаний Комиссии по подготовке научных работников. 3 июня – 30 декабря 1925 г. 170 л.
639. Спр. 6. Протоколы заседаний Комиссии по подготовке научных работников. 6 января. – 25 июня 1926 г. 256 л.
640. Спр. 15. Протоколы заседаний Комиссии по подготовке научных работников. 12 янв. – 14 сент. 1927 г. 160 л.

Російський Центр зберігання документів молодіжних організацій

Ф. 1. ЦК ВЛКСМ

641. **Оп. 1**, спр. 4. Протоколы заседаний Бюро ЦК ВЛКСМ. 1923 г. 346 л.
642. **Оп. 3**, спр. 19. Материалы о работе Исмола. 1925 г. 92 л.
643. **Оп. 5**, спр. 7. Резолюции I Всесоюзного комсомольского совещания при ЦК РКСМ об очередных задачах ЛКСМ в национальных республиках и областях. 27.11. – 01.12.1924 г. 74 л.

Архів Російської Академії наук

Ф. 518. Личный фонд В.И. Вернадского

644. **Оп. 1**, спр. 325. Материалы о деятельности В.И. Вернадского на посту президента УАН. 1918 – 1919 гг. 81 л.
645. **Оп. 4**, спр. 99. Материалы по деятельности В.И. Вернадского как председатели Комиссии по организации АН в Киеве. 1918–1919 гг. 57 л.

646. Спр. 100. Материалы по деятельности В.И. Вернадского как Президента УАН. 1918 – 1919 гг. 103 л.
647. Спр. 101. Материалы по деятельности В.И. Вернадского как действительного члена УАН. 1926 – 1943. 67 л.
648. Спр. 102. Материалы по деятельности В.И. Вернадского как председателя Комиссии по высшим учебным заведениям и ученым учреждениям Украины. 1918 г. 119 л.

Санкт-Петербургське відділення Архіву Російської Академії наук

Ф. 155. Комиссии «Наука в России» и «Наука и ее работники в пределах СССР»

649. **Оп. 2**, спр. 812. Список членов Артемовского отделения Секции научных работников. 1927 г. 2 л.
650. Спр. 819. Список членов Винницкой секции научных работников. 1927–1933 гг. 8 л.
651. Спр. 823. Список членов Волынской секции научных работников, 1927 г. 8 л.
652. Спр. 826. Список членов Днепропетровской секции научных работников. 1927 – 1933 гг. 39 л.
653. Спр. 828. Список членов Каменец-Подольской секции научных работников. 1928 г. 6 л.
654. Спр. 830. Список членов Киевской секции научных работников. 1927 г. 51 л.
655. Спр. 835. Список членов Луганской секции научных работников, 1927 г. 8 л.
656. Спр. 838. Список членов Нежинской секции научных работников. 1927 г. 12 л.
657. Спр. 840. Список членов Николаевской секции научных работников. 1927 г. 5 л.
658. Спр. 843. Списки членов Одесской секции научных работников. 1927–1933 г. 31 л.
659. Спр. 846. Список членов Полтавской секции научных работников. 1927 г. 5 л.
660. Спр. 847. Список членов Прилукской секции научных работников. 1927 г. 3 л.
661. Спр. 856. Список членов Сталинской секции научных работников. 1927 г. 6 л.
662. Спр. 859. Список членов Харьковской секции научных работников. 1927 г. 103 л.
663. Спр. 860. Список членов Херсонской секции научных работников. 1927 г. 3 л.
664. Спр. 861. Список членов Черниговского отделения секции научных работников. 1927 г. 19 л.
665. **Оп. 3**, спр. 3. Списки научно-исследовательских учреждений, вузов и научных обществ, ассоциаций. 1918 – 1933 гг. 185 л.
666. Спр. 27. Список научно-исследовательских институтов. 1919 – 1930 гг. 271 л.
667. Спр. 32. Список кабинетов научно-исследовательских учреждений. 1922 – 1930 гг. 144 л.
668. Спр. 38. Список и анкеты научных комиссий. 1918 – 1933 гг. 248 л.
669. Спр. 53. Общества Ленинграда. Ч. 3. 1917 – 1931 гг. 239 л.
670. Спр. 72. Научные экспедиции. 1918 – 1927 гг. 18 л.
671. Спр. 192. Научные музеи. 1918 – 1927 гг. 314 л.
672. Спр. 216. Научные общества СССР. Ч. 8. 1917 – 1934 гг. 142 л.
673. Спр. 278. Список научно-исследовательских учреждений и ВУЗОВ УССР. 1928 – 1933 гг. 16 л.

Ф. 156. Лященко А.И. (1871 – 1931 гг.)

674. Спр. 1. Биографические материалы. 18 л.
675. Спр. 4. Материалы научной и общественной деятельности (1917 – 1931 гг.). 82 л.

Ф. 242. Общество исследователей украинской истории, литературы и языка в Ленинграде (1921 – 1934 гг.)

676. **Оп. 1**, спр. 1. Устав общества исследователей украинской истории, литературы и языка в Ленинграде. 1921 – 1923 гг. 9 л.

677. Спр. 2. Списки личного состава на 1925 г. и анкеты членов правления общества за 1932 г. 21 л.
678. Спр. 3. Планы работ на 1931–1932 гг. и материалы к ним. 1931 – 1932 гг. 9 л.
679. Спр. 4. Фрагменты доклада «Десятилетие Общества исследователей украинской истории, литературы и языка в Ленинграде». 1932 г. 8 л.
680. Спр. 5. Протоколы и повестки дня заседаний Президиума общества. [1932 – 1933 гг.]. 37 л.

Ф. 825. Бузескул В.П. (1858 – 1931 гг.)

681. **Оп. 1**, спр. 24. Заметки по истории Академии наук. 1925 г. 63 л.
682. Спр. 56. Жизнеописание и список трудов В. Бузескула 1858 – 1931 гг. 67 л.
683. Спр. 67. Объяснительные записки и программы по истории культуры, историографии с постановлением Харьковского методкома о них. 1923 г. 14 л.
684. Спр. 76. Общая схема подготовки аспирантов по секции истории античной культуры. [1926 г.]. 4 л.

Ф. 849. Зеленин Д.К. (1878 – 1954 гг.)

685. **Оп. 1**, спр. 100. Материалы о работе научно-исследовательских учреждений, собранные Д.К. Зелениным. [1921 – 1925 гг.]. 112 л.
686. **Оп. 2**, спр. 1. Автобиография (варианты), 1920-е – 1949 гг. 32 л.
687. Спр. 3. Анкеты Д.К. Зеленина. 1919 – 1927 гг. 5 л.
688. Спр. 76. Материалы о деятельности в Слобожанской комиссии краеведения при ВУАН. 1924 – 1930 гг. 79 л.
689. Спр. 92. Материалы по деятельности в качестве руководителя научно-исследовательской кафедры при Харьковском ИНО. 1920–1924 гг. 95 л.
690. Спр. 98. Планы научно-исследовательской работы Д.И. Багалия, В.А. Барвинского, Е.Г. Кагарова и других профессоров и преподавателей Харьковского института общественных наук, список профессорско-преподавательского состава института. 1921 г. 72 л.
691. Спр. 99. Проект положения научно-исследовательского института социальных наук при ХИНО и объяснительная записка к нему. 1921 г. 52 л.
692. Спр. 100. Ходатайства, рапорты, заявления А.И. Белецкого, Н.Ф. Сумцова о приеме в аспирантуру, о зачислении в качестве действительного члена научно-исследовательской кафедры украинской культуры М.Е. Слабченко. 1920 – 1924 гг. 83 л.
693. Спр. 140. [Научные контакты ученых и учреждений Ленинграда и Украины.]. 1926 – 1928 гг. 127 л.
694. **Оп. 5**, спр. 33. Багалея Д.И. Отзыв о научной деятельности преподавателя Мирзы-Авакянц Н.И. Б.д. 1 л.

Науковий архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Російської Академії наук

Ф. 2. Государственная Академия Истории Материальной Культуры

695. **Оп. 3**, спр. 753. Личное дело Ф.И. Шмита. 1930 – 1935 гг. 37 л.

Ф. 23. Б.В. Фармаковский

696. **Оп. 1**, спр. 50. Дневники раскопок в Ольвии. 21.–25.08.1924 г. 36 л.
697. Спр. 57. Дневники раскопок в Ольвии. 02.08. – 02.09.1926 г. 117 л.

Ф. 55. Ф.И. Шмит

698. **Оп. 1**, спр. 45. Шмит П.Ф. Жизнь Федора Ивановича Шмита. Ч. 1. 1970-е годы. 100 л.

699. Спр. 46. Шмит П.Ф. Жизнь Федора Ивановича Шмита. Ч. II. 1970-е годы. 121 л.

**Рукописний відділ Російської національної бібліотеки
в Санкт-Петербурзі**

Ф. 4. Д.И. Абрамович

700. Спр. 1. Личные документы. 1915 – 1926 гг. 155 л.

701. Спр. 75. Перетц В.Н. Письма Д.И. Абрамовичу. 1924 г. 4 л.

702. Спр. 94. Повестки разных учреждений, организаций и обществ. Ленинград. 1919 – 1928 гг. 73 л.

703. Спр. 156. Проект статута Української Академії Наук у Києві. Б.д. 21 арк.

Ф. 213. П.А. Горчинский

704. Спр. 3. Личные документы. 1914 – 1930 гг. 32 л.

705. Спр. 5. Материалы по служебной деятельности П.А. Горчинского. 1913 – 1930 гг. 34 л.

706. Спр. 15. Повестки и извещения о научных заседаниях, докладах. 1915 – 1930 гг. 14 л.

707. Спр. 62. Записка П.А. Горчинскому от В.Н. Перетца. 10.02.1923 г. 1 л.

Ф. 239. В.В. Данилов (1881 – 1959 гг.)

708. Спр. 3. [Листи М.М. Бережкова, Д.И. Яворницкого]. 16 л.

Ф. 307. Игнатов Н.Д.

709. Спр. 76. Данилов В.В. Список его печатных работ с пометками Н.Д. Игнатова. 22.03.1939 г. 11 л.

Ф. 316. Историко-исследовательский институт книговедения библиотеки

710. Спр. 360. Личный состав (список членов и автобиографии). 1925 – 1926 гг. 13 л.

711. Спр. 508. Личный состав и автобиографии членов секции истории библиографии. 1925 – 1926 гг. 20 л.

Ф. 324. Катаров Е.Г.

712. Спр. 1. Катаров Е.Г. Личные документы. 1903 – 1937 гг. 57 л.

713. Спр. 62. Протокол заседания Организационного Бюро ВУНАВ. 27.08.1925 г. 2 л.

714. Спр. 73. Материалы по командировке Е.Г. Кагарова в Германию. 1922 г. 47 л.

715. Спр. 91. Катаров Е.Г. Воспоминания. Харьков. 1924 г. 7 л.

716. Спр. 291. Академия наук в прошлом и настоящем. 1920 г. 14 л.

717. Спр. 579. Русская и украинская этнография: 1918 – 1928 гг. 1929 г. 124 л.

Ф. 341. Картавов П.А.

718. Спр. 684. Запрошення А.І. Лященку взяти участь в Українському науковому з'їзді. 20.07.1926 р. Прага. 1 арк.

Ф. 451. Б.И. Ляпунов

719. Спр. 1171. Обнорский С. П. Памяти академика Б.М. Ляпунова. Некролог. 28.02.1943 г. 7 л.

Ф. 696. П.К. Симони (1859 – 1939 гг.)

720. Спр. 11. Автобиографическая записка со сведениями о научной работе. 1928 г. 12 л.

721. Спр. 12. Автобиография П. Симони. 1934 г. 13 л.

722. Спр. 22. Платонов С. Ф. Об ученых трудах член-корреспондента АН СССР П.К. Симони. Отзыв. 1927 г. 6 л.

723. Спр. 148. Сборник автобиографий [ученых г. Ленинграда]. 1928 – 1934 гг.

Ф. 1006. Копержинский К.А. (1894 – 1953 гг.)

724. Спр. 1. Копержинский К.А. Автобиографии. 47 л.

725. Спр. 765. Зеленин Д.К. Отзыв о научно-исследовательской работе К.А. Копержинского. Б.д. 4 л.
726. Спр. 766. Катаров Е.Г. Отзыв о научных трудах К.А. Копержинского. Б.д. 6 л.
- Ф. 1008. Флеров А.П. (1866 – 1954 гг.)*
727. Спр. 1. Рукописи и автобиографические материалы. Б.д. 383 л.
- Ф. 1111. И.П. Еремин*
728. Спр. 202. Щеглова С. А. Письма И.П. Еремину, автобиографии. 1944–1954 гг. 17 л.
- Ф. Архів С. М. Шубинського*
729. Оп. 1, спр. 128. Листування. 256 арк.

Відділ рукописів Державного Російського музею

- Ф. 126. В.И. Веретенников (1880 – 1942 гг.)*
730. Спр. 3. Веретенников В.И. К вопросу о применении статистического метода к историческому исследованию. 1930 г. 22 л.
731. Спр. 7. Веретенников В.И. Кабальное холопство в законодательных актах до 1597 г. 1929 – 1941 гг. 32 л.

Опубліковані джерела

732. Академік Андрій Лобода (1894 – 1924). Короткий життєпис і список наукових праць. – К.: ВУАН, 1925. – 15 с.
733. Академічна юридична думка (Укладачі: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук; За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1998. – 503 с.
734. Анненков Ю. Дневник моих встреч. Цикл трагедий: В 2-х т. – Л.: Искусство, 1991. – Т. 1. – 343 с.
735. Багалій Д.І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури // ВУАН. Збірник Історично-Філологічного відділу. – № 62. – К.: ВУАН, 1927. – С. 3-29.
736. Бахрушин С. В. Из воспоминаний // Проблемы социальной истории Европы: от античности до нового времени. – Брянск: БГПИ, 1995. – С. 141-173.
737. Біографія В.П. Бузескула // Записки Харківського інституту народної освіти ім. О. Потебні. – Харків: ХІНО, 1928. – Т. III. – С. 150-152.
738. Бюлетень Харківського наукового товариства. – Харків, Б.В. – 1927-1929. – №№ 1-9.
739. Василенко Микола. Московські вчені задрять Українській Академії наук: Док-ти до 125-річчя з дня народження // Вісн. АН УРСР. – 1991. – № 2. – С. 75-97.
740. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського, – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
741. Вернадський В.И. Дневники. 1917 – 1921 (октябрь 1917 – январь 1920). – К.: Наук. думка, 1994. – 271 с.
742. Витяги з протоколів засідань Президії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3-4. – С. 59-65; № 5-6. – С. 32-51; № 9-11. – С. 2-3.
743. Витяги з протоколів засідань Президії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1930. – № 1. – С. 19-48; № 2. – С. 3-15; № 3. – С. 3-11; № 4. – С. 3-12.
744. Від семінару до катедри Марксизму й Ленінізму // Життя й революція, – К. [Журнал громадського життя, літ-ри і науки; ДВУ], 1926. – № 4-6. – С. 115-116.
745. [Відкриття Вищих курсів при ВУАк] // Червоний шлях. – 1925. – № 1-2. С. 338.
746. Відчит про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за 1926 рік. – Одеса: Б.В., 1927. – 16 с.

747. Відчит про діяльність Одеського історико-археологічного музею за рр. 1927 і 1928. – Одеса: Б.В., 1929. – 22 с.
748. В.З. Харківська науково-дослідча кафедра історії України. Огляд діяльності в 1922 – 1924 рр. // Березіль. – 1994. – № 9-10. – С. 162-166. [Перед. з «Старої України. Часопис історії і культури». – Львів: НТШ, 1925. – № I-II. – С. 33-35].
749. В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка: Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина [Публ. І. Верби] // Вісник НАН України. – 1997. – № 3-4. – С. 79-90.
750. В.О. Діяльність науково-дослідної кафедри на Поділлі // Червоний шлях. – Харків [Орган ЦК КП(б)У і НКП УСРР], 1924. – № 7. – С. 242-243.
751. Всеукраїнська нарада завгубосвітами // Шлях освіти. – 1923. – № 3. – С. 240.
752. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926-1929. – Харків: ВУНАС, 1929. – 44 с.
753. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. – Одеса: Б.В., 1930. – 36 с.
754. Всеукраинская ассоциация востоковедения и ее деятельность за 1926 год. – Харьков: Изд-во ВУЦИК, 1927. – 12 с.
755. Всеукраїнський з'їзд наукових робітників // Життя й революція. – 1927. – № 2. – С. 231.
756. Вторая конференция Главнауки // Наука и искусство. – 1926. – № 1. – С. 175.
757. Год работы Истпарта // Летопись революции. – 1927. – № 1. – С. 239-245.
758. Грузинский А. Научная работа в Нежине // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 146.
759. Грушевский – Скрипнику [Лист від 11.11.1927 р.] / Публ. і комент. І. Гирича // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 71-72.
760. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограф, отчет (6 – 12 декабря 1925 г.). – Харьков: Прапор, 1926. – 400 с.
761. Декрет РНК УСРР «Про поліпшення становища вчених-спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» 31.08.1920 рр. // ЗУ УСРР. – 1920. – № 24. – Ст. 488.
762. Дело В.А. Барвинского / Составитель О.Л. Рябченко // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харків, історіограф, збірн. – Харків: ХДУ, 1995. – Вип. 1. – С. 109-119.
763. Деятельность Одесского библиографического общества за 1921–1922 гг. // Народное просвещение. – Одесса, 1922. – № 6-10. – С. 72.
764. Деятельность Харьковского научного общества в 1921 г. // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 152-153.
765. Діяльність Історичної секції УАН в р. 1925 // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1927. – Кн. XI. – С. V-XII.
766. Діяльність Історичної секції УАН та зв'язаних з нею історичних установ р. 1926 // ВУАН. Записки Істор.-філолог, відділу. – К.: ВУАН, 1928. – Кн. XVII. – С. V-XXXV.
767. Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ академії в 1927 р. // Там же. – Кн. XX. – С. V-XLIII.
768. Дложевский С. Организация Археологического института в Одессе (Историческая справка) // Народное просвещение. – Одесса, 1921. – № 2-5. – С. 57-63.
769. Дложевский С. Звіт Бюро комісії (1923–1924) // Вісник Одеської Комісії красзнавства при ВУАН. – Одеса, 1924. – Ч. 1. – С. 1-10.
770. Дложевский С. Одеський державний історико-археологічний музеї.. – К.: Б.В.. 1927. – 20 с.

771. Дложевский С. 1-й Міжнародний з'їзд Археологів у Берліні // Україна. – 1929. – № 10-11. – С. 173-175.
772. Дніпропетровський краєвий музей // Наука на Україні. – 1926. – №1. – С. 87.
773. Додатки: I. Документи і матеріали; II. Неопубліковані наукові праці // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К.: Ін-т укр. археограф. АН. України, 1993. – С. 193-317.
774. До 25-річчя Другого з'їзду партії. 1903-1928. – Харків: Б.В., 1928. – 31 с.
775. Доклад Т.М. Иванова о работе Истпарта ЦК на Втором всеукраинском совещании Истпартов // Летопись революции. – 1927. – № 3-4. – С. 268-273.
776. Документы по истории Академии наук СССР. 1917 – 1925. – Л.: Наука, 1986. – 384 с.
777. Документы по истории Академии наук СССР. 1926 – 1934. – Л.: Наука, 1988. – 288 с.
778. Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля на Україні у зв'язку із справою «СВУ» 1 грудня 1929 р. // Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Наук.-док. видання. – К.: Інтел, 1995. – С. 131-181.
779. Доповідна записка українського історика М. Рубача до ЦК КП(б)У про дискусію серед істориків-марксистів. – ЦДДГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, арк. 2-5. Частково її опубліковано в зб. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Зб. док. і мат-лів. – К.: Ін-т укр. археограф. та джерелознавства НАН України; ЦДАГО України, 1997. – С. 121-122.
780. До Ради Міністрів Української Держави од Міністерства Народної Освіти та Мистецтва: Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. – К.: Б.В., 1918. – 26 с.
781. Друга. Всесоюзна конференція по краєзнавству в Москві // Шлях освіти. – 1925. – № 4. – С. 231.
782. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького. – 888 с.
783. Е.Ч. Від семінару до катедри Марксизму й Ленінізму // Життя й революція. – 1926. – № 4-6. – С. 115-116.
784. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
785. Життєпис Академіка Дмитра Івановича Багалія // Записки Істор.-філолог. відділу УАН. – К.: ВУАН, 1919. – Кн. 1. – С. XIX-XXXI.
786. Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сейман Магаданської області // Україна: Наука і культура. – К.: Мистецтво, 1989. – Вип. 23. – С. 411-559.
787. Записка академіка М.С. Грушевського з приводу висновків комісії чистки апарату ВУАН // Старожитності. – 1991. – Ч. 1. – С. 6.
788. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К.: Б.В., 1919. – С. 87, XXIV с.
789. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1921 рік. – Берлін: Вид-во укр. молоді, 1923. – 76 с.
790. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 рік. – К.: ВУАН, 1924. – 166 с.
791. Звідомлення Колегії НКО [УСРР] 10.06.1929 // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5-6. – С. 59-60.
792. Звідомлення 1-го Історико-філологічного відділу ВУАН за 1928 р. (Звіт секретаря відділу акад. О.П. Новицького) // Вісті ВУАН. – 1929. – № 1. – С. 10-17.
793. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р. – К.: ВУАН, 1920. – ХСVI с.

794. Звідомлення про працю Історичної секції за рр. 1919–1924 // Записки Істор.-філолог. відділу ВУАН. – К.: ВУАН, 1925. – Кн. VI. – С. V-XII.
795. Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). – К.: ВУАН, 1927. – 21 с.
796. Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за 1929 р. // Наук. збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К.: ВУАН, 1931. – Вип. 3. – С. 97-119.
797. Звідомлення III Соціально-економічного відділу ВУАН за 1928 р. (Звіт секретаря відділу акад. М.В. Птухи) // Вісті ВУАН. – 1929. – № 1. – С. 29-34.
798. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік. – К.: ВУАН, 1925. – 94 с.
799. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1925 р. – К.: Вид-во ВУАН, 1926. – 80 с.
800. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1926 р. – К.: Вид-во ВУАН, 1927. – 132 с.
801. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1927 рік. – К.: ВУАН, 1928. – 146 с.
802. Звіт Бюро Київської секції наукових робітників (01.06.1927 р. – 01.03.1928 р.). – К.: СНГ, 1928, – 25 с.
803. Звіт Бюро [Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН] (з 01.05.1924 р. по 01.10.1925 р.) // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С. III-VIII.
804. Звіт Бюро Харківської секції наукових робітників з 01.01.1927 р. по 01.03.1928 р. – Харків, 1928. – 55 с.
805. Звіт науково-дослідної кафедри історії України про роботу в квітні – вересні 1924 р. // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 387-388.
806. Звіт Одеського наукового при УАН товариства за 1928/29 акад. рік. – Одеса: ОНТ, 1929. – 31 с.
807. Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН товариства. – Одеса: Вид-во ОНТ, 1927. – 16 с.
808. Звіт про діяльність Одеського наукового [при ВУАН] товариства за 1927–1928 рр. – Одеса: Б.В., 1928. – 16 с.
809. Звіт про діяльність Харківського наукового товариства за 1924–1926 роки. – Харків: Б.В., 1927. – 36 с.
810. Звіт про роботу Соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при УАН // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса: ОКК, 1929. – Ч. 4-5. – С. 3-16.
811. Звіт про роботу філософсько-соціологічної секції Київської кафедри марксизму-ленінізму при УАН за 1926/27 рік // Наука на Україні. – 1927. – № 1-4. – С. 155-159.
812. Звіт Українського Комітету краєзнавства // Краєзнавство [Орган Українського Комітету краєзнавства]. – 1928. – № 6-10. – С. 90-95.
813. Звіти соціально-економічних кафедр // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 176-212; 1927. – № 1-4. – С. 152-230.
814. З доповіді Наркома освіти УСРР О. Шумського на зборах комуністичного осередку наркомату освіти про культурне будівництво 25.11.1926 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою. – С. 90-91
875. Зі звіту про роботу науково-дослідної кафедри історії України в Києві за період від 1 січня до 1 липня 1925 р. // Репресоване краєзнавство. – С. 397-400.
816. З українського науково-культурного життя в м. Одесі // Життя й революція. – 1926. – № 1. – С. 105.

817. Иванов М. Вокруг работы Истпарта // Летопись революции. – 1924. – № 1-4. – С. 278-283.
818. Иваницкий С. Киевская секция научных работников // Научный работник. – М., 1926. – № 12. – С. 55-66.
819. Из деятельности Харьковских научно-исследовательских кафедр // Наука на Украине. – 1922. – № 4. – С. 389-409.
820. Из операционного плана Научного Комитета на 1921 г. // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 119.
821. Из операционного плана Научного Комитета на 1922 г. // Там же. – 1922. – № 1. – С. 119.
822. Инструкция о перерегистрации аспирантов // Бюллетень Укрглавпрофобра НКП УССР. – 1922. – № 11/12. – С. 3-4.
823. Историко-философское общество // Народное просвещение, – Одесса, 1922. – № 1. – С. 71-72.
824. Из стенограмм I Всесоюзной конференции [марксистских] научно-дослідних установ у Москві. Про роботу Українського інституту марксизму (доповідь тов. Скрипника) // Прапор марксизму. – 1928. – № 3. – С. 216-224.
825. Истпарт, работа за 1927 рік // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 318-331.
826. Исторична секція ВУАН та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 р. // Україна. – 1929. – Кн. 7-8. – С. 168-172.
827. Історія Академії наук України, 1918–1923: Док. і мат. – К.: Наук. думка, 1993. – 570 с.
828. Історія КП(б)У в матеріалах і документах (Хрестоматія). Підгот. Істпартом ЦК КП(б)У. Партвидав ЦК КП(б)У, Вип. 1. – Харків, 1933. Більшовицькі організації до 1917 р. – 480 с.; Вип. 2. – Харків, 1934. 1917–1920 рр. – 691 с.
829. Історія Національної академії наук України, 1924–1928: Док. і мат. – К.: НБУВ, 1998. – 763 с.
830. Історія Національної академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – К.: НБУВ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 543 с.
831. Історія Товариства // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава: Б.В., 1919. – Вип. 1. – С. VII-XI.
832. К истории советских общественных организаций (Сборн. архивных документов): Учебн. пособие / Состав. Т.Т. Полов, Д.Т. Субботин. – М.: Высш. школа, 1970. – 440 с.
833. Кам'янець-Подільська науково-дослідча кафедра // Путь просвещения. – 1923. – № 11-12. – С. 235-236.
834. Кам'янець-Подільська науково-дослідча кафедра, в II півріччі 1925 р. // Червоний шлях. – 1926. – № 10. – С. 243.
835. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Л.: Изд-во Ленинград, ун-та, 1990. – 382 с.
836. Кафедра истории Украины // Наука на Украине. – 1922. – № 4. – С. 390-391.
837. Кафедра марксизма-ленинизма // Научный работник. – М., 1926. – № 12. – С. 100-101.
838. Киевский университет: Док. и мат., 1834–1984. – К.: Вища школа, 1984. – 191 с.
839. Кодекс законів про народну освіту // ЗУ УСРР. – 1922. – № 49. – Ст. 729.
840. Комісія Києва і Правобічної (Правобережної) України // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 176-178.
841. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1983. – 475 с.

842. КПСС в резолюциях. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1984. – 494 с.
843. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – К.: Политиздат Украины, 1976. – Т. 1. – 1003 с.
844. Коротке звітмлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження за 1925 р. – К.: ВУАН, 1926. – 12 с. [ВУАН. Збірник Істор.-філол. відділу. – № 35].
845. Коротке звітмлення Всеукраїнського археологічного комітету за... 1926 р. – К.: ВУАН, 1927. – 248 с.
846. Коротке звітмлення про діяльність Миколаївського історично-археологічного музею за 1927 р. – Миколаїв: Б.В., 1928. – 16 с.
847. Коротке звітмлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за 1927 р. // Наук. збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К.: ВУАН, 1928. – Вип. 1. – С. 99-111.
848. [Короткі відомості про діяльність музеїв України] // Український музей. – К.: ВУАН, 1927. – Зб. 1. – С. 177-269.
849. Короткий огляд діяльності I відділу ВУАН за жовтень 1928 р. – квітень 1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3-4. – С. 46-50.
850. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Едмонтон: Канадський інститут україн. студій. Альбертський ун-т, 1987. – Кн. I. – 747 с.
851. Краеведные учреждения СССР. Справочник. – Л.; ЦБК, 1925-1927. – 1-е изд. – 1925. – 186, VII с.; 2-е изд. – 1927. – 205, VIII с.
852. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – Т. 1. (1917 – черв.1941 рр.). – 882 с.
853. Культурне будівництво в Українській РСР, 1917 – 1927. Зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1979. – 667 с.
854. Культурне будівництво в Українській РСР, 1928-1941. Зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1986. – 416 с.
855. Лавріненко А. Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство // Сучасність. – 1992. – № 11. – С. 158-165.
856. Левік Р.С. Про роботу Київської марксистсько-ленінської катедри [при ВУАН]. Доповідь на I Всесоюзній конференції [марксистських] науково-дослідних установ у Москві // Прапор марксизму. – 1928. – № 3. – С. 224-226.
857. Лист академіка ВУАН М.С. Грушевського до президії Укрнауки НКО УСРР з пропозиціями щодо реорганізації науково-дослідної кафедри історії України у Києві. 22.11.1928 р. // Репресоване краєзнавство. – С. 430-431.
858. Лист Д.І. Дорошенка до М.М. Грінченка. 24.04.1923 р. // Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – С. 223-224.
859. Лист до редакції київської газети «Пролетарська правда» групи учених з приводу самогубства Д.М. Щербаківського // Репресоване краєзнавство. – С. 412-414.
860. Лист М.О. Макаренка до Б.Е. Петрі [1926 р.] // Репресоване краєзнавство. – С. 404-405.
861. Лист М.О. Скрипника до С.В. Косіора 20 березня 1930 р. // При-стайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України». – С. 250-251.
862. Лист М.С. Грушевського О.І. Буценку. 18.07.1924 р. // Літературна Україна. – 1990. – № 21. – С. 7.
863. Лист О. Оглоблина І. Лисяку-Рудницькому від 13.01.1963 р. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – С. 168-169.

864. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 березня 1924 р. до 12 лютого 1927 р. (До друку підготував М. Антонович // Укр. історик. – 1977. – № 3/4. – С. 106-112.
865. Літопис Херсонського [державного] історико-археологічного музею. – Б.В., 1927. – Вип. 8.: Червоні роки. 1917-1927. – 17 с.
866. Малиновський О. Із щоденників / Публ. М.Д. Шабат, перед, і комен. І.Б. Усенко // Вісн. АН України. – 1993. – № 10. – С. 80-94.
867. Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К.: АТ «Обереги», 1997. – 172 с.
868. Матеріали до обрання нових академіків ВУАН. Характеристики кандидатів на академіки ВУАН, подані з доручення особливих комісій. Додатки до «Вістей ВУАН» № 5-6 1929 р. – К.: ВУАН, 1929. – 44 с.
869. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України, 1997. – 183 с.
870. Мінімум літератури, потрібної для вступу до аспірантури Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 285.
871. На Поділлі. Діяльність Науково-дослідчої кафедри за I півріччя 1924 р. // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 242-243.
872. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета СТО. – Харьков: Б.В., 1922. – 886 с.
873. Наука и научные учреждения СССР. Справочник. – Л.: Изд-ние АН СССР, 1928. – Ч. VI. – Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – 810 с.
874. Наука и научные работники СССР. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. – Ч. V: Научные работники Ленинграда с приложением научных учреждений Ленинграда. – 721, XVIII с.
875. Наукове життя Чернігова [1914–1924 рр.] // Україна. – 1925. – Кн. 3(12). – С. 181-183; Кн.4(13). – С. 181-183.
876. Наукове товариство при Харківському ІНО // Шлях освіти. – 1923. – № 4. – С. 250-284.
877. Наукові бібліотеки // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 82-93.
878. Наукові товариства // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 232-234.
879. Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Видання Держплану УСРР, 1930. – 404 с.
880. Науково-дослідча Кафедра історії культури та мови при НІНО з 1-го липня 1925 р. до 1-го травня 1926 р. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин: НІНО, 1926. – Кн. VI. – С. 263-269.
881. Науково-дослідна кафедра історії культури та мови при НІНО (01.06.1926 – 01.07.1928) // Записки Ніжинського ІНО та науково-дослідної катедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин: НІНО, 1928. – Кн. VIII. – С. 183-190.
882. Науково-дослідна кафедра історії України у Києві. Звідомлення про діяльність в 1927/28 році // Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – К.: ВУАН, 1929. – Т. II. – С. IV-VI.
883. Науково-дослідні заклади Укрнауки // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 81-86.
884. Науково-краєзнавче товариство при ВУАН у Катеринославі // Червоний шлях. – 1924. – № 11-12. – С. 281.
885. Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР. – М.: Планхозгиз, 1930. – 103 с.
886. Научный комитет // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 109-110.

887. Невідомі сторінки життя О.П. Оглоблина в архівних документах (Публ. Пшеничкова О., Веденеєва Д., Верби І., Смирнова Г. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 260-315.
888. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови // Червоний шлях. – 1925. – № 6-7, – С. 304-307.
889. Об обязательной бесплатной присылке Украинской Академии Наук всех печатных изданий. Постановление СНК УССР от 20.03.1922 г. // СУ УССР. – 1922. – № 13. – Ст. 222.
890. Об отмене права бесплатной пересылки и перевозки научных изданий, обеспечиваемых Вузами и научными учреждениями УССР с Вузами и научными учреждениями других стран. Постановление ВУЦИК и СНК УССР от 23.06.1923 г. // СУ УССР. – 1923. – № 24. – Ст. 365.
891. Об Украинской Академии Наук. Постановление СНК УССР от 25.01.1921 г. // СУ УССР. – 1921. – № 1. – Ст. 31.
892. Об украинском сепаратизме // Циркулярное письмо Государственного политического управления УССР. Харьков, 4-го сентября 1926 г. [совершенно секретно. Напечатано в кол-ве 75 экз]. – Харьков, 1926. – С. 2-3.
893. Об утверждении списка учебных заведений, политико-просветительных и научных учреждений Народного Комиссариата Просвещения, содержимых за счет государственных средств и состоящих на государственной субсидии. Постановление СНК УССР от 15.10.1924 г. // СУ УССР. – 1924. – № 41. – Ст. 263.
894. Об учреждении научно-исследовательских кафедр и обеспечении ученых работников научно-исследовательских кафедр. Постановление СНК УССР от 02.12.1921 г. // СУ УССР. – 1921. – № 25. – Ст. 726.
895. О Всеукраинской Академии Наук. Постановление СНК УССР от 14.06.1921 г. // СУ УССР. – 1921. – № 11. – Ст. 310.
896. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто: УІТ; Історична секція УВАН у США, 1995. – С. 3-39.
897. Одесская секция научных работников // Научный работник. – 1926. – № 12. – С. 67-71.
898. О деятельности Научного комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921 – 1923 гг.). – Харьков: Изд-во «Путь просвещения» при НКП УССР, 1923. – 30 с.
899. Окиншевич Л. Десять років праці Комісії для виучування західно-руського та українського права (1919 – 1929) // ВУАН. Праці Комісії для виучування західноруського та українського права, – К.: ВУАН, 1926. – С. XI-XXX.
900. Окиншевич Л.О. Моя академічна праця в Україні. – Львів: НТШ, 1995. – 88 с.
901. Оперативний план Наркомосвіти УСРР на 1926/27 рік // Шлях освіти. – 1927. – № 1. – С. 209-210.
902. О порядке присуждения ученой степени (Проект, принятый Коллегией Наркомпроса УССР и вносимый на согласование в коллегию Нарком-проса РСФСР) // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 281.
903. О порядке утверждения уставов и регистрации обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли // Известия ВЦИК. – 1924. – 12 августа.
904. Организация киевских научно-исследовательских кафедр // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 234.
905. Организация науки в первые годы Советской власти (1917 – 1925): Сб. док. – Л.: Наука, 1968. – 419 с.

906. О создании нового преподавательского кадра вузов: Циркуляр и инструкция ЦК РКП(б) № 8 от 25.05.1923 г. // Известия ЦК РКП(б). – 1923. – № 6. – С. 83.
907. О социальном обеспечении заслуженных работников науки. Постановление СНК УССР от 13.09.1921 г. // СУ УССР. – 1921. – № 17. – Ст. 515.
908. О специальных средствах для научных и научно-художественных учреждений УССР. Постановление СНК УССР от 12.02.1924 г. // СУ УССР. – 1924. – № 6. – Ст. 46.
909. О стипендиях для аспирантов. Постановление ВУЦИК от 11 июля 1923 г. // СУ УССР. – 1923. – № 26. – Ст. 27.
910. О структуре и штатах Всеукраинской Академии Наук. Постановление СНК УССР от 08.10.1925 г. // СУ УССР. – 1925. – № 78. – Ст. 446.
911. Отчет Бюро [Одесской] Комиссии [краеведения при ВУАН] (1-е окт. 1923 г. – 1-е апр. 1924 г.) // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН. – 1924. – Ч. 1. – С. 1-24.
912. О Центральном архивном управлении (Укрцентрархиве) и его местных органах. Постановление ВУЦИК и СНК УССР от 04.11.1925 г. // СУ УССР. – 1925. – № 82. – Ст. 485.
913. I Всесоюзная конференция марксистско-ленинских научно-дослідних установ у Москві. Резолюція на доповідь Українського Інституту марксизму та Київської катедри марксизму і лєнінізму // Прапор марксизму. – 1928. – № 3. – С. 228.
914. I Всеукраїнська конференція краєзнавства. 28-31 травня в Харкові // Шлях освіти. – 1925. – № 5-6. – С. 251-254.
915. Перші академіки Історично-Філологічного відділу (Життєпис та бібліографія їх праць) // Записки Історично-Філологічного відділу УАН. – К.: ВУАН, 1919. – Кн. 1. – С. XIX – XXVIII.
916. Письма В.И. Вернадского сыну. 1929 г. // Родина. – 1990. – № 7. – С. 84-86.
917. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941. – Мюнхен: Прометей, 1947. – 93 с.
918. Плани науково-дослідної роботи кафедр Українського інституту марксизму-лєнінізму на 1927/28 рік. – Харків: Б.В., 1928. – 42 с.
919. Пленум Укрголовнауки та Держметодкому [НКО УСРР] // Життя й революція. – 1926. – № 1. – С. 101-102.
920. Плотников В. З'їзд наукових робітників // Життя й революція. – 1925. – № 1-2. – С. 109.
921. Повернення на Україну історичних матеріалів // Там же. – 1927. – № 2. – С. 239.
922. Повернення УСРР культурних цінностей // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 214.
923. Положение о Всеукраинском комитете содействия ученым. Постановление СНК УССР от 31.10.1921 г. // СУ УССР. – 1921. – № 22. – Ст. 627.
924. Положение о Комиссии при ВУЦИКе по истории украинской революции и Коммунистической партии // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 247-248.
925. Положение о местных Бюро Научного Комитета [НКП УССР] // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 165.
926. Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР // Там же. – № 1. – С. 112-116.
927. Положение о Научном комитете Укрглавпрофобра // Там же. – С. 109.
928. Положение о семинарах высшего типа при ВУЗах // Бюллетень Укрглавпрофобра [НКП УССР]. – 1923. – № 1-2. – С. 12-14.
929. Положение о Центральном архивном управлении. Постановление ВУЦИК от 03.01.1923 г. // СУ УССР. – 1923. – № 1. – Ст. 7.

930. Положення про семінари підвищеного типу // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1927. – № 3. – С. 11-14.
931. Положення РНК УСРР «Про Всеукраїнську Академію наук» від 14.06.1921 р. // ЗУ УСРР. – 1921. – Ст. 310.
932. Порайонні Історичні комісії УАН в 1927/28 р. // Україна. – 1928. – № 5. – С. 176-181.
933. Постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки, затверджена ЦК КП(б)У // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3-4. – С. 19-21.
934. Постанова Загальних зборів АН УРСР «Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених» 30 березня 1990 р. // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 8. – С. 14.
935. Постанова колегії НКО [УСРР] від 10.07.1929 р. «Про порядок виборів представників до особливих комісій, що утворюються на підставі 57 постанови РНК УСРР від 16.04.1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5-6. – С. 60-61.
936. Постанова РНК УСРР про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок вибору їх 16.04.1929 р. // Там же. – № 3-4. – С. 72-74.
937. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1992. – 199 с.
938. Правила относительно аспирантов, готовящихся к преподавательской деятельности в высших школах и к научно-исследовательской работе. Постановление Научного комитета Укрглавпрофобра // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 116-118.
939. Про аспірантуру Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 216.
940. Проект організації науково-дослідної кафедри історії України в Києві, розроблений академіком ВУАН М.С. Грушевським // Репресоване краєзнавство. – С. 384-385.
941. Про життя Полтавського товариства за минулі роки (1919 – 1927) // Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства. – Полтава, 1928. – Вип. II. – С. V-XIV.
942. Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не переслідують мети отримання прибутків та порядок нагляду за ними // ЗУ УСРР. – 1922. – № 46. – Ст. 687.
943. Про порядок реєстрації товариств й спілок, що не мають на меті добувати прибутки і про порядок догляду за ними. Постанова ВУЦВК і РИК УСРР 07.10.1925 р. // Там же. – 1925. – № 75-76. – Ст. 438.
944. Про роботу Київської марксистсько-ленінської кафедри (доповідь тов. Левіка на I Всесоюзній конференції марксистських науково-дослідних установ у Москві) // Прапор марксизму. – 1928. – № 3. – С. 224-228.
945. Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму: Постанова ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. // Там же. – 1931. – № 1-2. – С. 8-11.
946. Про роботу Українського товариства «Історик-марксист» // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 329.
947. Про створення науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових співробітників кафедр // ЗУ УСРР. – 1921. – № 25. – Ст. 726.
948. Про структуру і штати ВУАН // Там же. – 1924. – № 23-24. – Ст. 194.
949. Протокол засідання особливої комісії [з виборів дійсних членів ВУАН] історичного циклу ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5-6. – С. 71-77.
950. Протокол № 5 звичайних зборів Ради ВУАН 14.01.1929 р. // Там же. – 1929. – № 1. – С. 3-18.
951. Протокол Сесії. Ради ВУАН 15-17 липня 1930 р. // Там же. – 1931. – № 1-3. – С. 3-42.
952. Протокол урочистого засідання громадсько-наукових та культурних організацій м. Харкова з приводу X роковин Жовтневої революції 12.12.1927 р. // Бюлетень Харківського Наукового товариства. – 1927. – № 2-3 (4-5). – С. 3-12.

953. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик. 1919 – 1924 гг. – М.: Наука, 1985. – 231 с.
954. Протоколи Комісії для виучування західноруського та українського права з 1-го червня р.1926 по 11 липня 1927 р. // ВУАН. Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К.: ВУАН, 1927. – Вип. III. – С. 466-500.
955. Прохоров Г. О положении науки и ученых в Харькове // Наука и ее работники. – М.: 1922. – № 1. – С. 31-32.
956. Птуха М.В. П'ять років існування III Соціально-економічного відділу УАН (1919 – 1923): Додаток до 1-го т. «ВУАН. Записки Соціально-економічного відділу». – К.: ВУАН, 1924. – 28 с.
957. Пять лет советского востоковедения (Деятельность научной ассоциации востоковедения СССР). – М.: ВЦИК, 1927. – 44 с.
958. 50 лет Советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917 – 1967. – М.: Наука, 1971. – 526 с.
959. Резолюции 2-го Всеукраинского совещания Истпартотделов по докладу Истпарта ЦК КП(б)У // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 219-223.
960. Резолюція загальних зборів Українського товариства «Історик-марксист» 22.02.1930 р. [виключення М. Яворського, обрання головою М. Скрипника] // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 327-329.
961. Резолюція [Історичного товариства «Історик-марксист»] про історичні роботи т. Свідзінського. Ухвалила Рада Українського товариства істориків-марксистів 05.02.1931 р // Там же. – 1931. – № 1-2. – С. 297-299.
962. Резолюція на доповідь Українського інституту марксизму та Київської кафедри марксизму і лєнінізму [I Всесоюзної конференції марксистських науково-дослідних установ у Москві] // Прапор марксизму. – 1928. – № 3. – С. 228-229.
963. Резолюція Українського товариства «історик-марксист» з приводу концепції історії України тов. Сухино-Хоменка. // Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 430-432.
964. Реорганізація Академії Наук // Життя й революція. – 1925. – № 6-7. – С. 108-109.
965. Реорганізація Наукового Комітету [НКП УСРР] // Червоний шлях. – 1924. – № 11-12. – С. 262.
966. Рибалка О. 1930. Чистка з класовим оскалом // Старожитності. – 1991. – Ч. 1. – С. 5.
967. Річні збори товариства // Бюлетень Харківського Наукового товариства. – 1927. – № 1. – С. 8-9.
968. Робота історико-архівного гуртка студентів Чернігівського ІНО // Червоний шлях. – 1925. – № 4. – С. 269-271.
969. Розмай О. Незабутній злочин. Свідчення про винищення Москвою українського народу. – Мюнхен: Голов, управа ДОБПРУС, 1988. – 143с.
970. Рубинштейн Н.Х. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 88-114.
971. Сагарда М. Перша конференція наукових бібліотек УСРР // Життя і революція. – 1926. – № 3-4. – С. 104-105.
972. Свідчення-спомини М. Левченка // Вісник Національної Академії наук України. – 1996. – № 3-4. – С. 57-76.
973. С.Г. Прилюдна оборона праці Л.О. Окиншевича «Генеральна (козацька) рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.» // Україна. – 1929. – березень-травень. – № 2 (38). – С. 168-171.
974. Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. – 1991. – № 9. – С. 47-115; № 10. – С. 24-123.
975. Сесія Загальних зборів Академії наук України // Вісник АН України. – 1993. – № 7. – С. 3-26.

976. Сесія Ради ВУАН 28–30.11.1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 11-12. – С. 16-37.
977. Сеть научно-исследовательских кафедр на Украине // Путь просвещения. – 1923. – № 2. – С. 327-329.
978. Скрипник М. Про роботу Українського інституту марксизму. Доповідь на I Всесоюзній конференції марксистських науково-дослідних установ у Москві // Прапор марксизму. – 1928. – № 3. – С. 216-224.
979. Скрипник М. Статті й промови. – Харків: ДВУ, 1929. – Т. 2. – Ч. 1: Національне питання. – 361 с.
980. Скрипник М. За ленінську філософію. – Харків: Пролетар, 1931. – 39 с.
981. Скрипник М. Проти бухгалтерії в національному питанні. Виступ М. Скрипника на XII з'їзді РКП(б) // Хрестоматія з історії України. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1993. – С. 265-269.
982. Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1927 г. // Записки Харьковского университета за 1918 и 1919 гг. – Харьков: Б.И., 1919. – С. 1-30.
983. Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1918 г. // Там же. – С. 31-62.
984. Соловей Д. Позір у минуле. Із спогадів про Полтаву // Сучасність – 1974. – № 10. – С. 58-81.
985. Солодуб П. Українізація науково-учбових закладів та науки // Путь просвещения. – 1925. – № 7-8. – С. 1-6.
986. Состав Научного Комитета // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 165.
987. Спаська Є. Спогади про мого незабутнього вчителя Данила Щербаківського (Публ. С. Білоконя) // Наука і культура. Україна. – К.: Україна, 1990. – Вип. 24. – С. 272-286.
988. Список науково-педагогічного персоналу ХІНО на 01.07.1927 р. // Записки Харківського інституту народної освіти ім. О.О. Потебні. – Харків: ХІНО, 1927. – Т. II. – С. 97-99.
989. Соціально-історична секція при Харківському науковому товаристві // Червоний шлях. – 1926. – № 4. – С. 240.
990. Сталин И.В. Речь генерального секретаря ЦК ВКП(б) на VIII съезде ВЛКСМ // Правда. – 1928. – 17 мая. – № 113.
991. Сталин И.В. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция» // Сталин И. Вопросы ленинизма. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 350-361.
992. Сталин И.В. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталин И. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1948. – Т. 8. – С. 149-154.
993. Статут Всеукраїнської Академії Наук. Постанова РНК УСРР від 14.06.1921 р. // ЗУ УСРР. – 1921. – № 11. – Ст. 310.
994. Статут і Штати Української Академії Наук у Києві. – К.: Б.В., 1919. – 24 с.
995. Статут Національної бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії, наук. – К.: Б.В., 1919. – 14 с.
996. Статут Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН [27 січня 1924 р.] // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса: ОКК, 1924. – Ч. 1. – С. 3-5.
997. Схема Харківського ІНО // Записки ХІНО. – С. 93-98.
998. Сходознавча секція Харківського наукового товариства при ВУАН // Червоний шлях. – 1925. – № 6-7. – С. 300.
999. Тридцать лет большевистской партии (1903–1933): Тезисы Института Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б) // Пролетарская революция. – 1933. – № 2. – С. 3-12.
1000. Трифилъев Е.П. Секция социально-историческая // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса: ОКК, 1925. – Ч. 1. – С. 16-19.

1001. 1924 «Європеїзувати наше культурне життя...»: З науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського [Публ. О. Рибалки] // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 8-9.
1002. Умови вступу до УІМЛ на 1928/29 р. // Більшовик України. – 1928. – № 9-10. – С. 172-176.
1003. Умови прийому до Українського інституту марксизму на 1927/29 академічний рік // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 262.
1004. Установча конференція Українського товариства «Історик-марксист» // Прапор марксизму. – 1929. – № . – С. 174.
1005. Фрагменти із щоденника М. Слабченка (Публ. В. Шмельова // Київ. старовина. – 1992. – № 2. – С. 19-23.
1006. Харківське Наукове товариство при ВУАН // Червоний шлях. – 1925. – № 6-7. – С. 300-301.
1007. Хмельницький [І.] Соціально-історична секція. Звіт про діяльність секції // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса: ОКК, 1925. – Ч. 2-3. – С. 221-223.
1008. [Хроніка] // Вісті. – 1921. – 28 листопада.
1009. [Хроніка] // Правда. – 1926. – 19 ноября.
1010. Хроніка. Відрядження наукового співробітника К.О. Копержинського до Ленінграду й Одеси // Україна. – 1929. – жовтень-листопад. – С. 172-173.
1011. Хроніка. В Президії НАН України // Вісн. НАН України. – 1996. – № 3-4. – С. 15-16.
1012. Хроніка. Историко-филологическое общество // Народное просвещение. – Одесса, 1922. – Вып. 1. – С. 71.
1013. Хроніка. Исторична секція УАН в 1925 р. // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 160-170.
1014. Хроніка. Историчні установи УАН. Археографічна комісія // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 191-194.
1015. Хроніка. З життя бібліотек // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 1. – С. 72-81.
1016. Хроніка. Катедра єврейської культури // Шлях освіти. – 1926. – № 3. – С. 187.
1017. Хроніка. Кафедра марксизма и ленинизма // Научный работник. – М.: [Орган Центр. Совета СНР Союза Работников просвещения СССР], 1926. – № 12. – С. 100.
1018. Хроніка. Кафедра української історії при українському інституті марксизму в 1926/27 р. // Прапор марксизму. – 1927. – № 1, – С. 258-262.
1019. Хроніка. [Копержинський К.]. Комісія новішої історії України [історичної секції ВУАН] // Україна. – 1929. – жовтень-листопад. – С. 160-161.
1020. Хроніка. [Дубенское научное общество при ВУАН] // Краеведение. – 1923. – № 1. – С. 53.
1021. [Хроніка]. Наукове життя // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 8-12.
1022. [Хроніка]. Наукове життя // Там же. – № 4. – С. 13-20.
1023. [Хроніка. Наукове життя] // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 273; 1925. – № 6-7. – С. 305; 1926. – № 10. – С. 243.
1024. Хроніка [Наукове життя] // Життя й революція. – 1926. – № 1. – С. 102; № 4-6. – С. 71-72; 1927. – № 3. – С. 121-123.
1025. Хроніка [Наукове життя] // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 182-183; 1928. – Кн. 4. – С. 155; Кн. 6. – С. 213-215.
1026. Хроніка. Науково-дослідна кафедра історії українського народу в Києві // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 233.
1027. Хроніка. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві. Звідомлення за р. 1925/26 // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 161-167.

1028. Хроніка. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Там же. – 1927. – Кн. 6. – С. 195-196.
1029. Хроніка. Одеса. Державний (краєвий) історично-археологічний музей // Червоний шлях. – 1924. – № 11-12. – С. 279.
1030. Хроника. Одесское общество истории и древностей // Народное просвещение. – Одесса, 1922. – № 1. – С. 71-72.
1031. Хроніка. Пленум Укрнауки [НКО УСРР] // Шлях освіти. – 1926. – № 3. – С. 137.
1032. Хроніка. Пленум Укрголовнауки НКО УСРР про реорганізацію УАН // Червоний шлях. – 1926. – № 7-8. – С. 283-284.
1033. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У «О привлечении и использовании специалистов» // Известия ЦК КП(б)У. – Харьков, 1921. – № 1. – С. 24.
1034. Штаты Академии Наук УССР. Постановление СНК УССР от 08.08.1924 г. // СУ УССР. – 1924. – № 23-24. – Ст. 194.
1035. Штаты научно-культурных учреждений, находящихся в ведении Народного Комиссариата Просвещения УССР (по Управлению научными учреждениями). Постановление СНК УССР от 07.10.1925 г. // СУ УССР. – 1925. – № 77. – Ст. 443.
1036. Штаты научных учреждений Академии Наук. Постановление СНК УССР от 11.08.1924 г. // СУ УССР. – 1924. – № 25. – Ст. 203.
1037. Шумський О. Промова на червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У // Хрестоматія з історії України. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1993. – С. 271-278.
1038. Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 183-186.
1039. Radziejawsky J. The last years of M. Slabchenko // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 1993. – Vol. 2. – № 2. – P. 81-84.

ЛІТЕРАТУРА

1040. Аббасов А.М. Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней. Дис... канд. ист. наук: 07.00.06. – Киев, 1979. – 183 с.
1041. А.В. Наукове життя в Чернігові (1914 – 1924 рр.) // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 180-183.
1042. Агафонова Н.В. Прогресс и традиции в науке. – М.: МГУ, 1991. – 133 с.
1043. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях: 36 статей. – Одеса: ОДУ, 1995. – 124 с.
1044. Алаторцева А.И. Советская историческая периодика. 1917 – середина 1930-х годов. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
1045. Алексеев П.В. Революция и интеллигенция. – М.: Политиздат, 1987. – 272 с.
1046. Алексеева Г.Д. Партийное руководство исторической наукой в переходный период (1917 – 1936 гг.). Организация и планирование научных исследований: Дис... док. ист. наук: 07.00.01. – М., 1984. – 433 с.
1047. Андрианова-Перетц В.П. Владимир Николаевич Перетц (1870-1935) // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 206-233.
1048. Археографічна комісія ВУАН. Український архів. 1929. – Т. 1: Генеральне слідство над маєтностями Стародубського полку. – XXVI, 576 с.
1049. Археографічна комісія ВУАН. Український архів. 1931. – Т. 2. Коденська книга судових справ. – VI, 436 с.
1050. Археографічна комісія ВУАН. Український архів. 1931. – Т. 4. Генеральне слідство над маєтностями Лубенського полку. – VII, 185 с.

1051. Архив АН СССР. Обзорение архивных материалов. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т. II. – 391 с.
1052. Багалій Д. [Некролог] О.Я. Єфименкова // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. – К.: УАН, 1919. – Кн. 1. – С. 104-113.
1053. Багалій Д. Науково-дослідча кафедра історії України в 1922 р. // Наука на Україні. – 1922. – № 4. – С. 391-394.
1054. Багалій Д. Історично-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північні кордони УСРР з РСФРР. – Б.М.: Б.В., Б.Р. – 123 с.
1055. Багалій Д. Рец. [М. Яворський. Нарис україно-руської історії. – Харків: ДВУ, 1923. – 132 с.] // Книга. – 1923. – № 2. – С. 48-50.
1056. Багалій Д. Наукова спадщина академіка М.Ф. Сумцова // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 162-171.
1056. Багалій Д. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 145-161.
1057. Багалій Д. З приводу антикритики проф. М.І. Яворського // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 148-160.
1057. Багалій Д.І., Барвінський В.О. Українські архівні фонди в межах РСФРР // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 34-44.
1058. Багалій Д. Академік М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160-217.
1059. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. I. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – 393 с.
1060. Багалій Д. М.Є. Слабченко // Матеріали до обрання нових академіків ВУАН. – К.: ВУАН, 1929. – С. 4-5.
1061. Багалій Д. Організація української історії за рр. 1917-1927 // Наукові записки Харків, наук.-досл. кафедри історії укр. культури. – Харків: ДВУ, 1930. – Т. 8. – Вип. 1: Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні. – С. 5-11.
1062. Бадя Л.В. Советские историки на международных конгрессах // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 59-68.
1063. Базилевич В. Киевский археологический институт // Борьба классов. – Л., 1924. – № 1-2. – С. 381-382.
1064. Базилевич В. Историческое общество Нестора-Летописца в 1923 г. // Борьба классов. Истор. журнал. [Центрархив РСФРР]. – Л., 1924. – № I. – С. 380-381.
1065. Базилевич В. Историческое общество Нестора-Летописца // Известия Центрального Бюро Краеведения. – М., 1925. – № 4. – С. 107-109.
1066. Барвінський В.О. Історіографія й джерелознавство в УСРР за рр. 1917-1927 // Наукові записки Харків, наук.-досл. кафедри історії укр. культури. – Т. 8. – Вип. I. – С. 21-24.
1067. Бекетова В.М., Чернов Є.А. Наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Д.І. Яворницького // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 153-154.
1068. Беляев Е.А., Пышкова Н.С. Формирование и развитие сети научных учреждений. Исторический очерк. – М.: Наука, 1979. – 244 с.
1069. Бельський Ф. До питання про організацію наукового товариства на Донеччині // Праці Наукового Товариства на Донеччині в м. Луганському. – Луганське: Б.В., 1928. – Зб. 1. – С. 90-94.
1070. Бельський Ф. З історії розвитку наукового товариства на Донеччині // Там же. – С. 100-102.
1071. Березинець В.В. Історіософія Михайла Грушевського: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.12 (Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка.). – К., 1996. – 19 с.

1072. Биковський Л. Професор Василь Дубровський // Укр. іст. журн. – 1966. – № 1-2. – С. 92-97.
1073. Бібліографія друкованих праць А.П. Ковалевського // Там же. – 1965. – № 1. – С. 128-132.
1074. Білокінь С.І. Київська школа академіка М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 106-131.
1075. Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є. Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наук. спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. – Одеса: ОДУ, 1996. – С. 39-42.
1076. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
1077. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків: ХДПУ, 1994. – 195 с.
1078. Бойко Е.Д. Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное // Украины в 1917-1921 гг.: Некоторые проблемы истории. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 217-248.
1079. Бойко Ю. Проф. д-р О.П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Укр. історик. – 1975. – № 1-2. – С. 13-26.
1080. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
1061. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький як історик культури, організатор пам'яткоохоронного та музейного руху: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 (Харків, нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна). – Харків, 2000. – 18 с.
1082. Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического института и его археологического отделения (1921–1923 гг.) // Археографический ежегодник за 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 96-101.
1083. Борщак І. Археографія // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. / Перев. в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 1. – С. 62-64.
1084. Боряк Г. Теоретико-методологічні розробки в галузі наукового описування 20-х – початку 30-х років // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К.: Головне архівне управління України, 1997. – Ч. 1. – С. 83-94.
1085. Бржостовская Н.В. Губернские ученые архивные комиссии // Советская историческая энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1963. – Стб. 871-873.
1086. Бургін М. Помилки й омани як рушії прогресу в науці // Вісн. НАН України. – 1995. – № 11-12. – С. 64-70.
1087. Бутич І.Д. Історичне товариство Нестора-Літописця // Рад. енцикл. істор. Укр. – К.: УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 269.
1088. Варшавчик М.А., Спирин М.О. О научных основах изучения истории КПСС (Введение в историко-партийную науку). – М.: Политиздат, 1978. – 242 с.
1089. Василенко М. Передмова // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К.: ВУАН, 1925. – Вип. 1. – С. 1-Х.
1090. Василенко М. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна // ВУАН. Записки Соціально-економічного відділу. – К., 1926. – Т. 2/3. – С. 47-64.
1091. Веде. Рец. [О. Гермайзе. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. РУП]. // Більшовик України. – 1926. – № 4-5. – С. 162-168.
1092. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7/8. – С. 70-84.
1093. Верба І., Водотика С. Документи архівосховищ України про життєвий і творчий шлях Н.Д. Полонської-Василенко // Архіви України. – 1993. – № 4-6. – С. 45-51.

1094. Верба І. В'ячеслав Липинський у науковій спадщині Наталі Полонської-Василекко // Липинський В. Студії. – Київ – Філадельфія, 1994. – Т. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 190-194.
1095. Верба І. Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884-1973): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.09 (Ін-т укр. археографії НАН України. – К., 1994. – 16 с.
1096. Верба І. Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. – Харків-Київ: Ін-т історії України НАН України. – 1995. – С. 297-301.
1097. Верба І. Родина Грушевських в історичній науці 1920-х років // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 131-149.
1098. Верба І. Свідчення-спогади про українську історичну науку 1920–1940-х років // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 45-51.
1099. Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/ 2/ 10/ 11. – С. 233-259.
1100. Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 383 с.
1101. Верба І. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920 – 1940-х років: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2000. – 39 с.
1102. Верменич Я.В. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 92-101.
1103. Веретенников В. К вопросу о построении истории учреждений // Наукові записки [Харківської] науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків: ДВУ, 1927. – Ч. 6. – С. 15-26.
1104. Веретенников В. Этюды по вопросам исторического конструирования // Там же. – Вип. 1. – С. 147-164.
1105. Веретенников В.І., Редін М. Праці з історії Росії та України за 1917 – 1927 рр. // Там же. – 1930. – Т. 8. – Вип. 1. – С. 34-39.
1106. Видання АН УРСР (1919-1967). Суспільні науки. Бібліограф, покажчик. – К.: Наук. думка, 1969. – 650 с.
1107. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1925 р. – Б.М.: Б.В., 1981. – 47 с.
1108. Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // Укр. історик. – 1982. – № 3/4. – С. 19-39.
1109. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934): У 50-ліття смерті. – Б.М.: Сучасність, 1985. – 120 с.
1110. Винар Л. Найкращий знавець історії України // Старожитності. – 1991. – Ч. 1. – С. 3-4.
1111. Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: істор. розвідки. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 183 с.
1112. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. (Статті і матеріали). К.: Б.В., 1995. – 304 с.
1113. Винар Л. Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання) // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 62-70.
1114. Винар Л. Україна як прямий спадкоємець етнодержавного княжого Києва (Нова історична схема історії України Михайла Грушевського) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 68-72.
1115. Витанович І. Стан дослідів над народним господарством // Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Перев. в Україні. – К., 1995. – С. 1026-1030.

1116. Вища школа в Українській РСР (1917-1967 рр.): В 2-х ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Ч. 1. – 396 с.
1117. Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1928. – №№ 1-3; 1929. – №№ 1-11/12; 1930. – №№ 1-6.
1118. Вовканич С. И. Парадигма інформатики в Україні // Наука і наукознавство. – 1995. – № 1-2. – С. 68-72.
1119. Водотика С. Г., Савенок Л.А. Нові матеріали про Науково-дослідну кафедру історії України у Харкові // Архіви України. – 1989. – № 4. – С. 67-71.
1120. Водотика С.Г. С.С. Дложевський як музейний діяч // Проблемы музееведения и краеведения. К 100-летию Херсон, краевед, музея: Тезисы докл. и сообщ. – Херсон: ХКМ, 1990. – С. 50-52.
1121. Водотика С.Г. Організація досліджень історії національно-визвольного руху часів феодалізму та капіталізму в Україні в 1920-і роки // Проблеми історії національно-визвольного руху в період феодалізму та капіталізму. – Запоріжжя: ЗДУ, 1991. – С. 11-12.
1122. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Вивчення проблем Української державності в перше післяжовтнєве десятиліття // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1991. – Вип. 1. – С. 137-145.
1123. Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. Осип Гермайзе // Укр. іст. журн. – 1992. – № 12. – С. 80-81.
1124. Водотика С.Г., Ясир М.Д. Менталітет гуманітарної наукової інтелігенції України в першій третині ХХ ст. // Изменяющийся мир и проблемы гуманитарного образования в высшей школе. Тезисы научн.-практ. конф. – Бердянск: БПГИ, 1992. – Вип. 2. – С. 94-95.
1125. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Рік 1925. ЦК КП(б)У проти ВУАН (3 документів колишнього республіканського партархіву) // Вісн. Академії наук України. – 1992. – № 8. – С. 78-86.
1126. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Н.Д. Полонська-Василенко як історик Запорожжя // Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії. – К.: КДПІ, 1992. – Вип. 2-3. – С. 219-229.
1127. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Творча спадщина визнаного україно-знавця. До 100-річчя з дня народження О. Гермайзе // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 104-112.
1128. Водотика С.Г. Професор Київського університету Н.Ю. Мірза-Авакянц // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Мат-ли Республ. наук.-практ. конф. – К.: КДУ, 1993. – С. 240-241.
1129. Водотика С.Г. Використання спадщини істориків 1920-х років в курсі історії України // Методологія і зміст гуманітарної освіти. – Херсон: Тавр. техн. ун-т, 1993. – С. 49-51.
1130. Водотика С.Г. Досвід залучення викладачів вузів до наукових досліджень // Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Одеса: Б.В., 1993. – С. 179-181.
1131. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Традиції українознавства в м. Ніжині (До історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови 1922-1930 рр.) // Сторінки політичної історії: Зб. статей. – К.: КПІ. 1993. – Вип. 4. – С. 2-11.
1132. Водотика С.Г. Історіографія 1920-х років про міжнаціональні стосунки на Півдні України в XVII–XVIII ст. // Міжнаціональні відносини на Півдні України: Історія та сучасність. Всеукр. наук. конф. Тези: В 3-х ч. – Ч. II. – Запоріжжя: ЗДУ. – 1993. – С. 81-83.
1133. Водотика С.Г. Створення академіком АН. України М.Є. Слабченком осередку українознавства в Одесі // Вісн. АН України. – 1993. – № 2. – С. 45-48.

1134. Водотика С.Г. Традиції вивчення єврейської історії та культури в установах АН України і сучасність // Пам'ятати заради життя: Мат-ли «Круглого столу». Київ, серпень 1992 р. – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1993. – С. 110-118.
1135. Водотика С.Г. Юридична історія Гетьманщини в дослідженнях Комісії по вивченню історії західноруського та українського права ВУАН // Українська козацька держава. Зб. статей. – Черкаси: ЧПІ, 1993. – С. 41-44.
1136. Водотика С.Г.. Методологические основы историографии истории Украины // Гуманитаризация и гуманизация высшего образования. – Николаев: УГМТУ, 1993. – С. 63-67.
1137. Водотика С.Г. Портрети українських істориків 1920-х років. Віктор Романовський // Питання гуманітарних наук. Зб. наук. праць. – Миколаїв: УДМТУ, 1994. – С. 53-59.
1138. Водотика С.Г. Слідами перерваного зв'язку. До 70-річчя заснування Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Віче. – 1994. – № 10. – С. 90-100.
1139. Водотика С.Г. Наукове життя Одеси 1920-х рр. (Структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) // Одесі–200. Мат-ли міжн. наук. конф., присв. 200-річчю міста: В 2-х ч. – Одеса: ОДУ, 1994. – Ч. II. – С. 111-113.
1140. Водотика С.Г. Трагічна доля академіка ВУАН М.С. Слабченка // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – Вип. 3. – С. 76-84.
1141. Водотика С.Г. З досвіду організації українознавчих студій в 1920-і роки // Україна між двома світовими війнами. Зб. статей. – Тернопіль: ТАНГ, 1994. – С. 3-11.
1142. Водотика С.Г. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л.О. Окиншевича // Українська козацька держава: Витоки та шляхи розвитку: Мат-ли Четвертих Всеукраїнських істор. читань. – Київ–Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 1994. – С. 158-162.
1143. Водотика С.Г., Харитонов О.І. Методологія та методика викладання історіографічних сюжетів у курсі історії України // Проблеми вищої школи: Наук.-метод. зб. – К.: Вища школа, 1994. – Вип. 84. – С. 41-45.
1144. Водотика С.Г. Культурне будівництво в Україні в 1920-і роки // Сучасні аспекти педагогічного процесу. Зб. наук. статей. – Херсон: ХДПІ, 1995. – Вип. 1. – С. 11-14.
1145. Водотика С.Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. – Харків–Київ: Ін-т історії України НАН України. 1995. – С. 116-121.
1146. Водотика С.Г. Є. Данилевич // Український історичний календар на 1996 рік. – К.: Пам'ять століть, 1995. – С. 330-331.
1147. Водотика С.Г. Громадські об'єднання вчених в системі суспільствознавчих досліджень України в 1920-і роки // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харків, історіограф, зб. – Вип. 1. – Харків: ХДУ, 1995. – С. 33-43.
1148. Водотика С.Г. Справа СБУ: гортаючи сторінки допитів академіка Михайла Слабченка // Південний архів. – Херсон, 1995. – Вил.5. – С. 6-19.
1149. Водотика С.Г. Роль научно-исследовательских кафедр 1920-х годов в системе исторического знания Украины // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков: Сб. статей. – Брянск: БГПИ, 1996. – С. 117-128.
1150. Водотика С.Г. Сучасники Михайла Грушевського: Олександр Оглоблин // Михайло Грушевський (до 130-річчя від дня народження): Зб. мат-лів. – Херсон: Б.В., 1996. – С. 40-41.

1151. Водотика С.Г. Історичний досвід наукового забезпечення механізму гармонізації національних відносин на Півдні України // Сучасна етнокультурна та етнополітична система на Півдні України. – Одеса: Б.В., 1996. – Ч. II. – С. 53-55.
1152. Водотика С.Г. Життя і творча спадщина академіка М. Слабченка в сучасній українській історіографії // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. – Одеса: ОДУ, 1996. – С. 9-15.
1153. Водотика С.Г. Невтомний краєзнавець // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 95-102.
1154. Водотика С.Г. Михайло Грушевський і українська археографія 1920-х років // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К.: ГАУ при КМ України, 1997. – Ч. 1. – С. 173-177.
1155. Водотика С.Г. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археограф. комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К.: Ін-т джерелознавства та археографії ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 295-311.
1156. Водотика С.Г. Археографічна діяльність наукових товариств у 1920-х роках // Там же. – С. 94-103.
1157. Водотика С.Г. Охоронець старожитностей: М. Макаренко // Український історичний календар на 1997 рік. – К.: Пам'ять століть, 1997. – С. 44-45.
1158. Водотика С.Г. Запорозька колонізація Півдня України: історико-правовий аспект // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. міжн. наук.-метод. конф.: У 2-х ч. – Херсон: ХДПІ, 1997. – Ч. 1. – С. 38-40.
1159. Водотика С.Г. Формування історичних шкіл в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 4. – С. 254-266.
1160. Водотика С.Г. Віктор Гошкевич // Південний архів. – Херсон, 1998. – Вип. 6. – С. 65-85.
1161. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років, – Київ-Херсон: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 172 с.
1162. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – Київ-Херсон: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 142 с.
1163. Водотика С.Г. Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі // Четвертий Міжнародний Конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідом. Історія. – Одеса-Київ-Львів: 1999. – Ч. II. XX століття. – С. 39-43.
1164. Водотика С.Г. Історики 1920-х рр. про причини ліквідації Запорозької Січі // Музей і XXI сторіччя. – Херсон: ХКМ, 2000. – С. 47-50.
1165. Водотика С.Г. «Соціальне замовлення» історичній науці УСРР (1920 – 1930-х рр.) // Україна XX століття: Культура, ідеологія, політика. Зб. наук. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 4. – С. 195-208.
1166. Водотика С.Г. Соціально-політична детермінація поступу історичного знання УСРР 1920 – початку 1930-х рр. // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя: Запор. облдержадміністрація; ЗДУ; 30ІВВ, 2000. – Вип. 6. – С. 43-47.
1167. Водотика С.Г. До питання про історіософію вітчизняної історичної науки початку XX ст. // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь: Кримський научний центр НАН України, 2000. – октябрь (№ 13). – С. 71-77.

1168. Водотика С.Г. Методологічна складова української історіографії початку ХХ ст. // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків: ХДАК, 2001. – Вип. 4. – С. 200-205.
1169. Войнолович В.А., Юренко О.П. Щоб трагічне не повторювалося... (А.А. Хвиля) // Репресоване краєзнавство. – С. 324-333.
1170. Волин М.С. История КП(б)У в сжатом очерке. – Харьков: Партиздат, 1930. – 192 с.
1171. Востоковедные центры. – М.: Наука, 1988. – Вып. 1. – 128 с.
1172. Вступ // Наукові записки Дніпропетровського наукового товариства. – Дніпропетровське: Б.В., 1929. – Т. I. – С. III-XII.
1173. Всеукраїнський археологічний комітет. Записки. – 1930. – Т. 1. – 359 с.
1174. ВУАН. Хроніка археології та мистецтва. – Ч. 1. – 1930. – 97 с.; Ч. 2. – 1930. – 109 с.; Ч. 3. – 1931. – 111 с.
1175. ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1927. – Кн. 13/14. Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Ч. 2. – VII, 422 с.
1176. ВУАН. Збірник Історично-Філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1927. – № 62. – 174 с.
1177. Высказывания об истории и историках // Вопросы истории. – 1986. – № 9. – С. 209-215.
1178. Гапусенко І.М. Дмитро Іванович Яворницький. – К.: Наук. думка, 1969. – 59 с.
1179. Гарін М. Як не треба писати історії [критика статті Сушино-Хоменко «З приводу особливостей пролетарської революції на Україні»] // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 321-332.
1180. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського ІНО // Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський: Б.В., 1927. – Т. II. – С. 3-22.
1181. Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. – 1924. – Кн. 1-2. – С. 19-81.
1182. Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні ХVІІІ ст. // ВУАН. Записки Істор.-філол. відділу. – К.: ВУАН, 1925. – Кн. VI. – С. 208-233.
1183. Гермайзе О. Рух декбристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 25-38.
1184. Гермайзе О. М.Т. Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя і революція. – 1925. – № 5-6. – С. 6-11.
1185. Гермайзе О. Соціально-економічні передумови революції 1905 р. // Там же. – Кн. 9. – С. 66-71.
1186. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К.: Книгоспілка, 1926. – Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). – 389, X с.
1187. Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 126-145.
1188. Гермайзе О. Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М.С. Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 93-99.
1189. Гермайзе О. Історична література (бібліограф, огляд за 1926 р.) // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 146-152.
1190. Гермайзе О. Українська історія (бібліограф, огляд за 1927 р.) // Там же. – 1928. – Кн. 3. – С. 102-110.
1191. Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Там же. – Кн. 5. – С. 17-32.
1192. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Там же. 1929. – січень-лютий. – С. 31-37.

1193. Гермайзе О. 1-ша Всесоюзна конференція істориків-марксистів // Там же. – Кн. 2. – С. 178-179.
1194. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Лміїнський, М. Василенко): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 1995. – 19 с.
1195. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
1196. Головкин Н.Л., Савенок Л.А. Из опыта деятельности Компартии Украины по подготовке кадров обществоведов (1917–1927 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – К.: Либідь, 1990. – Вып. 165. – С. 51-58.
1197. Голубничий В. Марксизм // Енциклопедія українознавства. Словникова частина) Перев. в Україні. – Львів: НТШ, – 1995. – Т. 4. – С. 1474-1475.
1198. Горбань М. Студії з історії України (до пол. XIX ст.) в УСРР за рр. 1917-1927 // Наукові записки Харків, наук.-досл. кафедри історії укр. культури. – Харків: ДВУ, 1930. – Т. 8. – Вип. 1. – С. 24-28.
1199. Горбань М. Археографічні праці акад. Дм.Ив. Багалія // Історія української археографії: Персоналії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – Вип. 1. – С. 37-51.
1200. Гордив А.Ф., Ченцов В.В. О последних годах жизни и деятельности Д.И. Яворницкого // Регіональне і загальне в історії: Тези міжн. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 29-31.
1201. Горин Д.К. К вопросу о «профессорской культуре» России XIX – начала XX веков // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков: Сб. ст. – Брянск: НГПИ, 1996. – С. 42-57.
1202. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – К.: Наук. думка, 1994. – 243 с.
1206. Городецкий С.Н. Истоки советской системы научно-исторических центров // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. – М.: Наука, 1981. – С. 182-201.
1204. Греков В. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. // ВУАН. Записки Історично-Філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1927. – Кн. XI. – С. 209-241.
1205. Греков В. Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 14-20.
1206. Грицак Я. Комунізм і націоналізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 703-704.
1206. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат-ли конференції. – Львів: Ін-т істор. досліджень Львів, держ. ун-ту ім. І. Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – С. 162-171.
1207. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – К.: УНТ, 1909. – Кн. 3. – С. 5-14.
1208. Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 3-15.
1209. Грушевський М. Ганебній пам'яті // Там же. – Кн. 4. – С. 47-48.
1210. Грушевський М. Науково-дослідча кафедра історії України // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – К.: ВУАН, 1926. – Т. 1. – С. III-XV.

1211. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 9-38.
1212. Грушевський М. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського // Там же. – С. 3-17.
1213. Грушевський М. Галицько-українські взаємини [Урочисте засідання Історичної секції ВУАН з Комісією Західної України ВУАН. 07.10.1927 р.]. Вступне слово, сказане на початку засідання // Там же. – 1928. – Кн. 2. – С. 3-5.
1214. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Там же. – Кн. 5. – С. 3-16.
1215. Грушевський М. Очерк истории украинского народа (Примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия). – К.: Лыбидь, 1990. – 397, [1] с.
1216. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
1217. Грушевський М. Проект тез акад. М.С. Грушевського в справі ув'язки діяльності ВУАН та Всесоюзної Академії Наук // Вісн. Академії наук України. – 1992. – № 2. – С. 74-76.
1218. Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук рр. 1919-1923 // Україна. – 1924. – Кн. 2. – С. 180-189.
1219. Грушевський О. Універсали та грамоти Лівобережним ратушам у XVII в. // ВУАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К.: ВУАН, 1928. – С. 217-224.
1220. Грушевський О. Гетьманські універсали м. Києва // ВУАН. Збірник Істор.-філол. від. – К.: ВУАН, 1928. – № 46: Історично-Географічний збірник. – Вип. 2. – С. 23-46.
1221. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
1222. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму (До останніх виступів О. Гермайзе) // Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 55-69.
1223. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
1224. Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури за межі федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119-128.
1225. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К.: Україна, 1989. – Вип. 23. – С. 192-201.
1226. Дашкевич Я. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 100-112.
1227. Дашкевич Я. За науковим кермом. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Дзвін. – 1991. – № 9. – С. 137-140.
1228. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
1229. Диброва С.С. У истоков историко-партийной науки на Украине. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 224 с.
1230. [Дискусія в УІМЛі, травень 1929 р.] // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 270-271.
1231. Дложевский С.С. Организация Археологического института в Одессе. Историческая справка // Народное просвещение. – Одесса, 1921. – № 2/6. – С. 57-65.
1232. Дмітрієнко М.Ф. Наукові зв'язки України з Вірменією в 1926-1931 рр. (за матеріалами ВУНАС) // Укр. Іст. журн. – 1967. – № 8. – С. 56-60.

1233. Дмитриев С.С. К истории советской исторической науки. Историк Н.Л. Рубинштейн // Ученые записки Горьковского государственного университета: Серия Историко-филологическая. – Горький: ГГУ, 1964. – Вып. 72. – Т. 1. – С. 415-478.
1234. Добров Г.М. Наука о науке. – К.: Наук. думка, – 1989. – 304 с.
1235. Добров Г.М., Онопрієнко В.І. Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Вісн. Академії наук УРСР. – 1989. – № 4. – С. 58-74.
1236. Дорошенко Д., Оглоблин О. Джерела і Історіографія // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина / Перев. в Україні. – К.: Ін-т укр. археографії НАН України, 1995. – С. 396-405.
1237. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – XXX, 256 с.
1238. Дорошко М. Становлення системи номенклатурних привілеїв у Радянській Україні у 20-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 1988. – Вип. 4. – С. 154-171.
1239. Д[роздовський] В. Українська наукова справа в Ленінграді // Новим шляхом [Укр. пед. журнал. Орган Центrorаднацмену НКО РСФРР], Краснодар, 1928. – № I. – С. 53-54.
1240. Дроздовский В.В. [Некролог] Багалий Д.И. (Историк Украины. Очерк жизни и научной деятельности) // Труды Института Славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – № 1. – С. 402-408.
1241. Дубров Ю. Наука як система, що самоорганізується // Вісн. НАН України. – 2000. – № 2. – С. 16-21.
1242. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, 1918–1941. – К.: НБУВ, 1998. – 336 с.
1243. Дубровський В.В. Музеї на Україні. – Харків: ДВУ, 1929. – 60 с.
1244. Дядиченко В.А., Лось Ф. Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1970. – 80 с.
1245. Врошкина О.Н. Партийное руководство подбором кадров в аспирантуру в 1921 – 1929 гг. (На материалах Компартии Украины) // Вестник Ленинград, ун-та. – 1985. – № 13. – Вып. 2. – С. 107-109.
1246. Есаков В.Д. Советская наука в годы первой пятилетки. Основные направления государственного руководства наукой. – М.: Наука, 1971. – 271 с.
1247. Жоль К.К., Сиволоб Ю.В. Информация, общественные науки, управление: Философско-экономический анализ. – К.: Наук. думка, 1991. – 284 с.
1248. Жук С. І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Укр. іст. жури. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
1249. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. – М. Политиздат, 1985. – 304 с.
1250. Журба О.І. Київська археографічна комісія, 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наук. думка, 1993. – 186 с.
1251. Записки Дніпропетровського історично-археологічного музею. – Дніпропетровське: Б.В., 1929. – Т. 1. – 138 с.
1252. Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства. – Кам'янець-Подільський: Б.В., 1928. – Т. 1. – 102 с.
1253. Запоров И.П. Создание и деятельность Центральной комиссии по улучшению быта ученых (1919–1925 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – М., 1972. – 243 с.
1254. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків України Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1991. – № 3-4 (110-111); 1992. – № 1-4 (112-115). – С. 147-168.

1255. Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березіль. – 1991. – № 9. – С. 141-154.
1256. Заруба В. Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ: Україна, 1993. – 261 с.
1257. Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – К.: Партвидав, 1934. – 132 с.
1258. Зиневич Г.П. Человек изучает человека. – К.: Наук. думка, 1988. – 175 с.
1259. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции. 1917-1927. – М.: Наука, 1980. – 392 с.
1260. Историография истории СССР (Эпоха социализма): Учеб. пос. / Под ред. И.И. Минца. – М.: Высш. школа, 1982. – 336 с.
1261. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – 555 с.
1262. Иванов Є.М. Центральний історичний архів у Харкові // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 119-143.
1263. Історія Академії наук Української РСР: У 2-х кн. – К.: УРЕ, 1967. 835 с.
1264. Історія Академії наук України. 1918-1993. – К.: Наук. думка, 1994. – 318 с.
1265. Історія України: Хронологія основних подій. – К.: Либідь, 1995. – 112 с.
1266. Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. В. Смолія. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
1267. Кадеев В.И. Изучение древней истории в ХГУ за годы Советской власти // Вестник Харьков, ун-та. – Харьков: Вища школа, 1987. – № 302. – С. 106-112.
1268. Казаков Г. Петро Віціллі // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 79-81.
1269. Каретникова Т. До історії скасування Київської автономії // Прапор марксизму. – 1928. – № 2. – С. 191-207.
1270. Карпенко О. Огляд літератури до Жовтня на Україні // Летопись революции. – 1927. – № 5-6. – С. 409-418.
1271. Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 75-86.
1272. Касьянов Г.В. «Диктатура пролетаріату» і наукова інтелігенція: Україна, 1920-і роки // Вісн. АН України. – 1992. – № 6. – С. 90-97.
1273. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус-Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт, ун-ту, 1992. – 176 с.
1274. Кашкин В.И. Создание и деятельность Истпарта ЦК КП(б)У (1921-1929 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1970. – 275 с.
1275. Киян О.І. Життєвий і творчий шлях В.В. Антоновича // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 64-76.
1276. Кияниця П. Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 73-92.
1277. Кізюк В.К. Видавнича діяльність державних суспільно-політичних та громадських організацій в 1920-ті роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1994. – 251 с.
1278. Кіржаєв С. М. Археографічна Комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1994. – 20 с.
1279. Кістерська Л.Д., Янковський О.К. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917–1924 рр.) // Вісн. АН УРСР. – 1991. – № 10. – С. 71-79.
1280. Клименко П. Рец. [В. Липинський. Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в

- XVII ст.] // ВУАН. Записки Істор.-Філол. відділу. – К.: ВУАН, 1923. – Кн. 2-3. – С. 239-246.
1281. Ключевский В.О. Письма молодого Ключевского // Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. – М.: Мысль, 1990. – Т. IX. – С. 189-195.
1282. Ключевский В.О. Дневники и дневниковые записи // Там же. – С. 267-446.
1283. Ковалева И.Ф. Днепрогэсовская археологическая комиссия Наркомпроса УССР 1927-1932 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1971. – 19 с.
1284. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Вища школа, 1983. – 119 с.
1285. Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936-1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 50-68.
1286. Коваль М.К. До питання про створення та діяльність наукових установ на Україні в перші роки Радянської влади // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 66-72.
1287. Козаченко А. Від Бібліографічної комісії // Наукові записки науково-дослідної катедри історії української культури. – Харків: ДВУ, 1930. – Т. VIII. – Вип. 1. – С. 3-9.
1288. Козаченко А. Наука історії України та Росії за рр. 1917-1927 // Там же. – С. 11-20.
1289. Козловський В.О. Бібліотекознавство в УСРР за період 1917-1927 років. – К.: ВУАН, 1928. – 14 с.
1290. Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 78-83.
1291. Колесник І.І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харків, історіограф, збірник. – Харків: ХДУ, 1995. – Вип. 1. – С. 23-32.
1292. Колесник І.І. Українська історіографія: дисциплінарний та мовний статус // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: Межвідом. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1997. – С. 5-10.
1293. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
1294. Колесник М.П. Историческое общество Нестора-Летописца 1872-1931 гг. (Историографический очерк): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т истории АН Украины. – К., 1990. – 17 с.
1295. Колінгвуд Р. Ідея історії. – К.: Основи, 1996. – 615 с.
1296. Колотилов Е.Ю., Лебина Н.Б. Добровольные общества Ленинграда 1920-х годов // Вопросы истории. – 1988. – № 3. – С. 179-185.
1297. Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічним нарис. – К.: Наук. думка, 1970. – 171 с.
1298. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 4. – С. 31-47.
1299. Комаренко Н.В. Вклад УІМЛа у розвиток історичної науки (1922–1931) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 5. – С. 47-56.
1300. Комаренко Н.В. До питання про генезис Інституту історії АН УРСР // Укр. іст. жури. – 1972. – № 5. – С. 154-156.
1301. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. 1917-1937 рр. – К.: Наук. думка, 1973. – 171 с.

1302. Комаренко Т.О. «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень–квітень 1923 р.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 1994. – Вип. 3. – С. 84-90.
1303. Копержинський К. Огляд видань Одеського наукового при ВУАН товариства // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1928. – Т. 1. – С. 34-37.
1304. Коржихина Т.П. Общественные организации СССР. 1917–1936 гг. – М.: Просвещение, 1981. – 132 с.
1305. Коржихина Т.П. Законодательные источники по истории общественных организаций: в СССР (1917-1936 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука, 1987. – Т. XVIII. – С. 221-248.
1306. Коржихина Т.П., Степанский А.Ф. Из истории общественных организаций // Историки спорят. 13 бесед. – М.: Политиздат, 1988. – С. 414-419.
1307. Костицька М.С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України // Укр. іст. журн. – 1988. – № 9. – С. 90-97.
1308. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
1309. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.
1310. Кравців Б. Наукові товариства // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1713-1715.
1311. К[равців] Б. науково-дослідні інститути // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1715.
1312. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 432 с.
1313. Кравченко Б.В. Д.И. Багалей и его вклад в изучение истории: Дис... канд. ист. наук: 07.00.09. – Харьков, 1984. – 320 с.
1314. Кравченко Б.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990. – 176 с.
1315. Кравченко В.В., Савенок Л.А. Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины имени акад. Д.И. Багалей (1921–1930 гг.) // Вопросы истории СССР: Респ. межвед. науч. сб. – Харьков: Основа, 1990. – Вып. 30. – С. 49-56.
1316. Кравченко І.В. Цензура як засіб державної політики в Україні у 20-ті роки // Українська державність: історія і сучасність: Мат-ли наук. конф. Січень 1993 р. – К.: Мін-во освіти України, 1993. – С. 172-174.
1317. Крип'якевич І.П. (вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР) // Укр. іст. журн. – 1958. – № 6. – С. 143.
1318. Крупницький Б. Українська історична наука під советами. – Мюнхен: Б.В., 1957. – 122 с. [Ін-т для вивчення СССР. Досліди і матеріали. Сер. II. – № 58].
1319. Кулешов С.Г. Історична та сучасна класифікація наукових комунікацій // Наука і наукознавство. – 1994. – № 1-2. – С. 109-116.
1320. Культурно-історична комісія ВУАН. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1; 1928. – Вип. 2/3.
1321. Кульчицький С.В. Правда і тільки правда (Суб'єктивні замітки «офіційного» історика) // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 65-73.
1322. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

1323. Кульчицький С.В. У площині державного співіснування. Радянська Україна і Радянська Росія: відносини між першою і другою світовими війнами // Політика і час. – К., 1996. – № 4. – С. 61-70; № 5. – С. 61-70.
1324. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
1325. Кульчицький С.В. УСРР в добу непу. Великий перелом // Історія України: нове бачення. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – С. 173-255.
1326. Кульчицький С.В. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. – К.: ГАУ при КМ України; ЦДАГО України; ДА СБ України, 1998. – С. 12-18.
1327. Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік М.Є. Слабченко // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11,12. – С. 92-109.
1328. Курас І.Ф., Водотика С.Г. Філія Всеукраїнської Академії наук у Ленінграді // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 85-92.
1329. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. Текст лекцій. Навч. посіб. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
1330. Лапіна В. Огляд Жовтневої літератури, що її видали Істпарт ЦК КП(б)У та Всеукраїнська Жовтнева Комісія // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 354-360.
1331. Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України // Україна. – № 10-11. – С. 3-13.
1332. Ленінградське Товариство дослідників української історії, письменства та мови при ВУАН. Науковий збірник. Київ, 1928–1931. [ВУАН. Збірник Історично-філологічного відділу. № 74]. – Вип. 1. – 1928. – 112 с.; Вип. 2. – 1929. – 141 с.; Вип. 3. – 1931. – 120 с.
1333. Ленінградське Товариство дослідників української історії, письменства та мови // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1282.
1334. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.; Т. 2. – 573 с.
1335. Литвинова В.П. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим (1921-1925 рр.) // Вісник Харківського університету. – 1972. – № 75. – Історія. – Вип. 6. – С. 52-56.
1336. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. жури. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
1337. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Б.М.: Сучасність, 1979. – 256 с.
1338. Мала енциклопедія етнодержавознавства (НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
1339. Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
1340. Марценюк І. Концепція всесвітньої історії М. Грушевського і сучасна українська історіографія // Вісник НАН України. – 1996. – № 1-2. – С. 82-87.
1341. Матвеева Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки (з історії Академії наук України) // Україна. Наука і культура. – К.: Україна, 1994. – Вип. 28. – С. 80-115.
1342. Матях В.В. Український державотворчий процес XVII–XVIII ст.: до питання історіографічного вивчення проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Мат-ли п'ятих Всеукр. істор. читань. – Київ-Черкаси: Ін-т історії України, 1995. – С. 62-66.

1343. Матяш І.Б. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К.: УДНД ІАСД, 1997. – 242 с.
1344. Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К.: НБУВ; УДН ДІАСД, 1999. – 480с.
1345. Маяковський Я. Наукові бібліотеки УСРР // Журнал Бібліотекознавства та бібліографії. – 1927. – № 1. – С. 111-120.
1346. Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. – К.: Б.В., 1997. – 82 с. (Наукові записки. Політологія і етнологія, – 1997. – Вип. 3).
1347. Мельгунов С.П. Красный террор в России. – М.: Постскриптум, 1990. – 203 с.
1348. Мерніков Г.І. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжн. наук. конф. – С. 31-32.
1349. Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 1997. – 215 с.
1350. Мигаль Б.К., Журавський Ю.И. Д.И. Багалей как историк Харьковского университета // Вестник Харьковского университета. – 1983. – № 238. – С. 40-48.
1351. Микулинский С.Р. Очерки развития историко-научной мысли. – М.: Наука, 1988. – 384 с.
1352. Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат-ли наук. конф., присв. Михайлу Грушевському [Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.]. – Львів: Ін-т істор. досліджень Львів, держ. ун-ту; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – 375 с.
1353. Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: БГПИ, 1996. – 77 с.
1354. Мицик Ю.А. Яворницький під наглядом ВКП(б) та НКВД // Регіональне і загальне в історії. Тези міжн. наук. конф. – С. 26-29.
1355. Мицик Ю.А. Світовий рівень – українській історичній науці // Пам'ять століть. – 1996. – № 1. – С. 3-5.
1356. Мірза-Авак'янц Н.Ю. Огляд літератури з історії України (II пол. ХІХ – ХХ ст.) в УСРР за рр. 1917-1927 // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків: ДВУ, 1930. – Т. 8. – Вип. 1. – С. 28-82.
1357. Москвич Л.Г. Ленінське ставлення до спадщини минулого (на прикладі видатних вчених в АН УРСР) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1970. – Вип. 3. – С. 35-52.
1358. Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Харків. Бюлетень. 1925. – № 1; 1926/27. – № 2/3 – 4/5.
1359. Набатова В.А. В.П. Бузескул как историк античности: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.06 / Московский государственный университет. – М., 1974. – 22 с.
1360. Надирашвили А.Н. «Советская» модель науки в условиях перехода к демократии и рынку // Наука и науковедение. – 1994. – № 1-2. – С. 47-54.
1361. Наєнко М.К. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. – К.: Академія, 1997. – 320 с.
1362. Нариси історії української інтелігенції (перша пол. ХХ ст.): У 3-х кн. – К.: Ін-т історії України, 1994. – Кн. II. – 172 с.
1363. Наука как социальное явление. – Воронеж: Изд-во Вор. ун-та, 1992. – 168 с.
1364. Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського Наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції ВУАН. – К.: ДВУ, 1925. – Т. ХІХ. – 235 с.
1365. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932). Показчик змісту. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 141 с.

1366. Наукові записки Історично-філологічної секції Дніпропетровського Наукового товариства. – Дніпропетровське: Б.В., 1929. – Вип. 1. – 185 с.
1367. Наукові товариства // Українська радянська енциклопедія. – К.: УРЕ, 1982. – Т. 7. – С. 195.
1368. Нестуля О.О. Реабілітація прийшла посмертно (М.Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство. – С. 146-154.
1369. Нестуля О.О. Археологічний Комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення. – Полтава: Видавн. центр «Археологія», 1997. – 88 с.
1370. Новикова С.С. История развития социологии в России. – Москва-Воронеж: Московский психолого-социальный институт, 1996. – 288 с.
1371. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. – 1929. – Вересень (36). – С. 3-17.
1372. Оглоблін А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. – К.: ГИУ, 1925. – 268 с.
1373. Оглоблін А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К.: ГИУ, 1925. – 232 с.
1374. Оглоблін А.П. Старовинна українська фабрика (з приводу книги проф. М.Є. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельниччини до мировой войны». Т. II: Судьбы фабрики и промышленности в Гетьманщине в XVII–XVIII ст. Одесса, 1922 г.) // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 91-100.
1375. Оглоблін А.П. Рец. [Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Х., 1925. – Т. 1] // ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 560-571.
1376. Оглоблін А.П. Транзитний торг України за першої половини XIX ст. // ВУАН. Записки Істор.-Філол. від. – К.: ВУАН, 1927. – Кн. XII. – С. 234-252; Кн. XIV. – С. 166-195.
1377. Оглоблін А.П. Рец. [Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. II. – Ч. 1. – ДВУ, 1928] // Прапор марксизму. – 1929. – № 3. – С. 145-150.
1378. Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – 87 с.
1379. Оглоблін О. Пам'яті Дмитра Багалія // Укр. історик. – 1988. – № 1-4. – С. 92-104.
1380. Оглоблін О. Грушевський Михайло // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: НТШ, 1993. – Т. II. – С. 453-455.
1381. Оглоблін О. Історіографія // Там же. – Т. III. – С. 887-891.
1382. Оглоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 88-102.
1383. Оглоблін О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк, Київ, Торонто: УІТ; Історична секція УВАН у США, 1995. – 419 с.
1384. Одеська комісія краєзнавства при ВУАН. Вісник. 1924. – № 1; 1925. – № 2/3; 1929-1930. – № 4/5. – Вип. I-IV.
1385. Одеське наукове при ВУАН товариство. Записки. Серія історично-філологічна. – 1928. – № 1-2.
1386. Одеське наукове при ВУАН товариство. Записки. Серія соціально-історична. – 1927. – № 1; 1928. – №№ 2, 3; 1929. – № 4; 1930. – № 5.
1387. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // ВУАН. Збірник Соц.-економ. від. – К.: ВУАН, 1926. – № 6. – Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 1. – С. 84-175.
1388. Окиншевич Л. Казацтва на Беларусі (Гісторычна-юрыдычны нарыс) // Польша. – Менск, 1927. – № 1. – С. 172-190.

1389. Окиншевич Л. Націонал-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 93-109.
1390. Окиншевич Л. До питання про автора Літопису Самовидця // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці Комісії соціально-економічної історії України. – К.: ВУАН, 1932. – Т. 1. – С. 1-26.
1391. Окиншевич Л. Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці М.Є. Слабченка) // Україна. – 1932. – № 3. – С. 37-60.
1392. Окиншевич Л. Василенко // Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – С. 212-214.
1393. Олексій Іванович Баранович [некролог] // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 173.
1394. Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко // Укр. історик. – 1969. – № 1-3. – С. 86-94.
1395. Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (життя й діяльність) // Укр. історик. – 1989. – № 4. – С. 38-43.
1396. Омельченко Ю.А. История музейного строительства на Украине, 1917–1932 гг. (На материалах музеев исторического и краеведческого профилей): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Киев. гос. ун-т. – К., 1972. – 28 с.
1397. Онопрієнко В.І., Гаврилюк Л.О. Технічні науково-дослідні установи Української РСР (1917–1927 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 81-90.
1398. Осташко Т.О. Создание и деятельность Наркомпроса Украины в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1989. – 273 с.
1399. Охрана, використання та пропаганди пам'яток історії та культури в Українській РСР: В 6 ч. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1989. – Ч. 1. – 167 с.; Ч. II. – 171 с.
1400. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 3. – 765 с.
1401. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.
1402. Падох Я. Лев Окиншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк; Менхен: УВУ, 1985. – 40 с.
1403. Панакин Г.В. Археографічна Комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928–1934): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 1995. – 20 с.
1404. Передмова // Праці Наукового товариства на Донеччині. – Луганське: Б.В., 1928. – С. 3-10.
1405. Передмова // Український археографічний збірник (ВУАН. Зб. Істор.-філол. від. № 43. Археограф, комісія ВУАН). – К.: ВУАН, 1926. – С. 3-6.
1406. 1-ша Всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві (Інформ. доповідь проф. О.Ю. Гермайзе на засіданні Ради ВУАН 14.01.1929) // Вісті ВУАН. – 1929. – № 1. – С. 12-18.
1407. Першина З.В. Научные школы одесских историков-украинистов // Одесі – 200. Мат-ли міжн. наук.-практ. конф. – Ч. II. – С. 80-82.
1408. Петровський М. До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора Літопису // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин: ІНО, 1926. – Кн. VI. – С. 1-81.
1409. Петрунь Ф.О. Степове Побужжя в господарській та військовій укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідних кафедр в Одесі. – 1926. – № 2. – С. 91-103.
1410. Петрунь Ф.О. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1918. – № 4. – С. 170-188.

1411. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К.: Ін-т укр. археографії НАН України, 1993. – 199 с.
1412. Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89-93.
1413. Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. жури. – 1996. – № 5. – С. 71-82.
1414. Пінчук Ю.А. Про історичну концепцію Костомарова та його погляди на особу Б. Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Мат-ли п'ятих Всеукр. істор. Читань. – Київ–Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 66-69.
1415. Поворот на філософському фронті. – Харків–Київ: Партвидав, 1932. – 67 с.
1416. Покровский М. Общественные науки в СССР за 10 лет // Вестник Коммунистической Академии. – М., 1928. – Кн. XXVI. – Ч. 2. – С. 3-29.
1417. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // ВУАН. Записки Істор.-філол. від. – К.: ВУАН, 1926. – Кн. IX. – С. 278-331.
1418. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 20-х років // Записки Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – Париж–Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII. Праці історично-філологічної секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 7-111.
1419. Полонська-Василенко Н. Архів Запорозької Січі та питання про видання його // Укр. історик. – 1968. – № 1-4. – С. 134-137.
1420. Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, Б.Р. – Т. 1. – 397 с.; Т. 2. – 248 с. [Укр. Вільна Академія в Німеччині].
1421. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 640 с.
1422. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (Нарис історії) / Репр. відтворен. – К.: Наук. думка, 1993. – 415 с.
1423. Полтавське наукове товариство при ВУАН. Записки. Вид. 1. – 1919. – XVI, 112 с.; Вип. II. – 1928. – XIV, 114 с.
1424. Попов Н.Н. Очерк истории КП(б)У. – 4-е изд. – Харьков: Пролетар, 1932. – 276 с.
1425. Посохов С.И. Социальная история советской науки (конец 1920 – начало 1940-х гг.): проблемы историографии. – Харьков: ХГУ, 1994. – 152 с.
1426. Потульницький В.А. Історія української політології. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
1427. Правовий статус Академії наук України (історія та сучасність) (Ю.С. Шемшученко, І.Б. Чехович, В.А. Чехович та інші. – К.: Наук. думка, 1993. – 298 с.
1428. Праці Кабінету виучування Поділля Вінницької філії ВБУ. – Вінниця: ВБУ, 1926–1927. – Вип. 9,15.
1429. Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. – Луганське: Б.В., 1928. – Зб. 1. – 123 с.
1430. Праці Одеської Центральної Наукової бібліотеки. – Одеса: Вид-во ОЦНБ, 1927. – Т. 1. – 112 с.
1431. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролася з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70-80.
1432. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Наук.-док. видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
1433. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.

1434. Прицак О. «Меня прежде всего интересует наука...» // Хроника 2000. Наш край. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 5-15.
1435. Црїцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж: Ін-т укр. археографії АН України; Укр. Наук. ін-т Гарвард, ун-ту, 1991. – 80 с.
1436. Проценко П.И. К вопросу о деятельности Комиссии содействия ученым на Украине (1926–1937 гг.) // Идеино-политическая работа партийных организации Украины среди трудящихся: Сб. научн. работ. – Днепропетровск: ДГУ, 1975. – С. 130-137.
1437. Проник А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // Укр. історик. – 1991-1992. – № 3-4, 1-4 (110-115). – С. 178-185.
1438. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков: Гарт, 1923. – 179 с.
1439. Равич-Черкасский М. Коротка історія Комуністичної партії України. – Харків: ДВУ, 1925. – 60 с.
1440. Разгон А.М. Исторические общества // Советская историческая энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1965. – Т. 6. – Стб. 545-551.
1441. Рамазанов С.П. Методологический кризис в российской историографии начала XX века: сущность и основные этапы: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.09. – Томск, 1995. – 457 с.
1442. Регіональне і загальне в історії. Тези мізжн. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю ХІІ Археологічного з їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – 328 с.
1443. Редькіна І. До питання про особливості пролетарської революції на Україні [Критика статті Сухино-Хоменко «З приводу особливостей пролетарської революції на Україні»] // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 333-350.
1444. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 3-22.
1445. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – 480 с.
1446. Редін М. Огляд літератури про робітничий рух на Україні // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 279-288.
1447. Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний нарис // Збірник [Полтавського держ. музею], присвячений 35-річчю музею. – Полтава: Б.В., 1928. – С. 1-15.
1448. Річицький А. Як Грушевський виправляв Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183-190.
1449. Р.М. Історичне товариство Нестора-Літописця // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 3. – С. 886.
1450. Р.М. Науково-дослідні кафедри // Там же. – Т. 5. – С. 1715-1716.
1451. Розвиток історичної науки на Україні за Роки Радянської влади. – К.: Наук. думка, 1973. – 254 с.
1452. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 261 с.
1453. Розвиток філософії в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1968. – 528 с.
1454. Романовський В.О. Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 22-27.
1455. Романовський В.О. // УРЕ. – 1-е вид. – К.: Рад. енциклопедія, 1963. – Т. 12. – С. 346.
1456. Рубач М. Аграрна революція на Україні в 1917 р. // Літопис революції. – 1927. – № 5-6. – С. 7-45; 1928. – № 1. – С. 29-51.
1457. Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції на Україні (Критика націонал-демократичної платформи та деяких ухилів від

- ленінської схеми історії пролетарської революції) // Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 6-98.
1458. Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 87-96.
1459. Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство. – С. 293-304.
1460. Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 51-66; № 6. – С. 5-25.
1461. Савенок Л.А. Розгортання гуманітарних досліджень у Всеукраїнській Академії наук // Проблеми історії України. Респ. між. зб. наук. праць. – К.: КПІ, 1992. – Вип. 2. – С. 74-80.
1462. Савенок Л.А. Наукове життя Харкова 1920-х років у контексті українського національно-культурного відродження // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1988. – Вип. 4. – С. 266-279.
1463. Савчук В.С. Історико-науковий аналіз діяльності природничо-наукових товариств Півдня України, Криму, Бессарабії: друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.10 / Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 49 с.
1464. Сакада Л.Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського // Укр. історик. – 1996, – № 6. – С. 38-49.
1465. Санцевич А.Б., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1986. – 208 с.
1466. Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 70 с.
1467. Санцевич А.В. Погляди М.І. Яворського на історію України // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 29-40.
1468. Санцевич А.В. Матвій Іванович Яворський: Нарис життя та творчості. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 61 с.
1469. Сарбей В.Г., Санцевич А.В. Історична наука в системі Академії наук УРСР (До 50-річчя АН УРСР) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 2. – С. 27-45.
1470. Сарбей В.Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 12. – С. 99-103.
1471. Сарбей В.Г., Кравченко В.В. Академік АН УРСР Д.І. Багалій: (До 125-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1982. – № 11. – С. 154-158.
1472. Сахаров А.Д. Тревога и надежда. – М.: Интер-Вера, 1990. – 336 с.
1473. Свідзінський М. Рец. [«За сто літ». Істор. секція УАН. Матеріали з громад. й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – Кн. 1. – Харків, 1927] // Більшовик України. – 1927. – № 6. – С. 139-145.
1474. Сегеда С. Основи антропології: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.
1475. Семковский С.Ю. Задачи научно-исследовательских кафедр // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 5-12.
1476. Серогодский Н.А. Деятельность Истмола при ЦКЛКСМУ: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Киев. ВПШ. – К., 1988. – 21 с.
1477. Синицын М.С. Развитие археологии в Одессе // Записки Одесского археологического общества. – Одесса: Одес. книж. изд-во, 1960. – Т. 1 (34). – С. 7-14.
1478. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ – Червоний Схід» (1927–1931). – Харків: Наук. думка, 1964. – 61 с.

1479. Скакун О.Ф. М.О. Максимейко – історик (до 100-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7. – С. 119-122.
1480. Скубицкий С. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – М., 1930. – Т. 17. – С. 27-40.
1481. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII вв. Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства. – Одесса: Госиздат Украины, 1922. – VIII, 224 с.
1482. Слабченко М. Вказ. праця. – Т. 2. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Госиздат Украины, 1922. – УІІ, 202 с.
1483. Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – 1927. – Кн. 5. – С. 70-80.
1484. Слабченко М. Одеські каменярі в 80–90-х рр. XIX ст.: (Етюд з історії зарплатні) // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція історично-філологічна. – Одеса, 1929. – Ч. 4. – С. 33-42.
1485. Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 10-20.
1486. Смолий В.А. А.Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 408-427.
1487. Смолій В.А., Степанков В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
1488. Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – С. VIII-XXXIX.
1489. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі XXI століття // Освіта України. – 1997. – 4 липня. – С. 7.
1490. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 68-85.
1491. Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли. – Полтава: ЦСУ Украины, 1925. – 26 с.
1492. Соловей Д. Загальний історичний огляд вівчарства на Полтавщині // Наукові записки [Харківської] науково-дослідної кафедри історії Укр. культури. – Харків: ДВУ, 1927. – Ч. 6. – С. 247-264.
1493. Сороковська С.В. Розвиток історичної бібліографії в УРСР // Укр. іст. журн. – 1968. – № 1. – С. 32-39.
1494. Соскин В.Л. Сибирь, революция, наука. – Новосибирск: Наука, 1989. – 176 с.
1495. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К.: Ін-т укр. археографії НАН України, 1993. – 321 с.
1496. Ступак Ю.П. Важливий осередок (До 50-річчя від дня заснування «Товариства дослідників української історії, письменства і мови») // Укр. іст. журн. – 1971. – № 1. – С. 127-129.
1497. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1998. – 668 с.
1498. Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні (Особливості соціально-економічного розвитку України. На шляху до соціалістичної революції) // Літопис революції. – 1928. – № 4. – С. 79-119.
1499. Сухино-Хоменко В. З гарячою головою нема рукам покою // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 231-254.
1500. Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С. М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – 2-е изд. – К.: Наук. думка, 1988. – 368 с.

1501. Табачник Д. Сторінки біографії першого директора Інституту українського фольклору Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 62-68.
1502. Тараманов Д.І. Історичні журнали 20-х років. – Харків: ХДІК, 1968. – 31 с.
1506. Таран Л. Українська історична наука (вчора і сьогодні) // Історія України. – 1998. – № 7. – лютий. – С. 1-2.
1504. Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К.: Ін-т історії України НАН України. 1995. – 159 с.
1505. Токарев Н.В. Создание и развитие Академии наук Белорусской ССР (1929–1941 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Минск, 1981. – 200 с.
1506. Толочко П. Продовжити традиції істориків минулого // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 2-5.
1507. 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 г. на Николаевщине. – Николаев: Истпарт, 1925. – 400 с.
1508. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
1509. Українське Наукове Товариство. Збірник секції мистецтв. – К.: ДВУ, 1921. – 168 с.
1510. Український Комітет краєзнавства. Харків. Краєзнавство (журнал). – 1927. – № 1-3; 1928. – №№ 1-6/10; 1929. – №№ 1/2, 3/10; 1930. – 1-5.
1511. Український музей. – К.: Вид-во Укрнауки НКО УСРР, 1927. – Збірник перший. – 142 с.
1512. Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт. – К.: Либідь, 1992. – С. V-LVI.
1513. Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність) // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів міжн. ювіл. конф., привс. 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 28-39.
1514. Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: Нові матеріали // Архівні студії. – К.: Наук. думка, 1997. – Вип. 1, – С. 5-54.
1515. Фас И.Я. Новый труд по истории права и хозяйства // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 140-159.
1516. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Опыт понятий и терминологии. – М.: Наука, 1983. – 231 с.
1517. Федоренко П. З спірних питань економіки України (М. Слабченко Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII вв. – Тт. 1–4) // Украина. – 1929. – Кн. 7-8. – С. 9-36.
1518. Федущак І. Учень і соратник Михайла Грушевського // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 83-94.
1519. Фельдман Е. Рец. [М. Слабченко. Паланкова організація Запорізьких Вольностей] // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 223-224.
1520. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства // Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства. – Кам'янець-Подільський: Б.В., 1928. – Т. 1. – С. 91-100.
1521. Фрадкин В.З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества (1877–1919 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.06. – Л., 1973. – Т. 1. – 214 с.; Т. 2. (приложение). – 123 с.
1522. Харківська науково-дослідна кафедра історії європейської культури. Наукові записки. – 1927. – Вип. 1. Методологія науки. – 117 с.

1523. Вказ. праця. – Вип. 2. – Історія і література. – 123 с.
1524. Вказ. праця. – 1929. – Вип. 3. Присвячується почесному голові кафедри акад. В.П. Бузескулу з нагоди 70-річчя його народження. – 128 с.
1525. Харківська науково-дослідна кафедра історії Української культури. Наукові записки (збірник). 1924–1930. – 1924. – Т. 1. Пам'яті акад. М. Сумцова. – VI, 154 с.
1526. Вказ. праця. – 1926. – Т. 2/3. Присв. Пам'яті проф. О. Потебні. – 278с.
1527. Вказ. праця. – Т. 4. Повстання декабристів на Україні. – 235 с.
1528. Вказ. праця. – 1927. – [Ч. 5]. З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. Присв. керівнику кафедри акад. Д.І. Багалію. – 251 с.
1529. Харківська науково-дослідна кафедра історії Української культури. Наукові записки. – 1927. – № 6. – Присв. керівнику кафедри акад. Д.І. Багалію, – 447 с.
1530. Вказ. праця. – Ч. 7. На пошану академіка Д.І. Багалія з його портретом. – Вип. 1. Етнологічно-краєзнавча секція. – 177 с.
1531. Вказ. праця. – 1930. – Ч. VIII. – Вип. 1. Матеріали до української історичної бібліографії. – 147 с.
1532. Вказ. праця. – Вип. 2. Матеріали до української історичної бібліографії. Вип. 2. – 51 с.
1533. Вказ. праця. – Ч. IX. Праці етнографічно-етнологічної секції. – 169 с.
1534. Вказ. праця. – Ч. X. Присв. пам'яті О.Я. Єфісенко. – 132 с.
1535. Харківське наукове при ВУАН товариство. Бюлетень. – 1927. – №№ 1-4/5; 1928. – № 6/7.
1535. Харьковский государственный университет. 1805–1980. Исторический очерк. – Харьков: Вища школа, 1980. – 159 с.
1536. Хмелевский В.И. Социологическое исследование эволюции организационных форм науки: Дис... канд. филос. наук: 09.00.04. – М., 1979. – 156 с.
1537. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918–1921). – К.: «Манускрипт», 1993. – 247 с.
1538. Центральне архівне управління УСРР. Архівна справа. Харків, 1926. – Кн. 1; 1927. – Кн. 2-8; 1928. – Кн. 5/6–8.
1539. Чепцов В. Табу – на думку, заборона слова. За матеріалами роботи політконтролю НК – ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12-22.
1540. Черніков Ф.І. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931) // Укр. іст. жури. – 1991. – № 2. – С. 31-38.
1541. Черніков Ф.І. Про діяльність Комісії для вивчення історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933 рр.) // Там же. – 1993. – № 9. – С. 59-64.
1542. Чесноков В.И., Чесноков И.В. К вопросу о подготовке профессоров истории в университетах России XIX – начала XX вв. // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіограф. зб. – Харків: ХДУ, 1995. – С. 73-86.
1543. Чишко В. Український біографічний словник. Проект концепції // Вісник АН. України. – 1993. – № 8. – С. 74-79.
1544. Хандра В. Рубач М.А. // Українські архівісти: Бібліографіч. довідник: У 3-х вип. – К.: ГАУ при КМ України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Вип. 1. (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 288-289.
1545. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с.
1546. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: Ін-т націон. відносин і політології НАН України, 1994. – 271 с.

1547. Шаповал Ю. Невідомі документи про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 роках // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 325-349.
1548. Шаталина Е.П. Советская археография гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1920 – 1941 гг): Дис... канд. ист. наук: 07.00.06. – Харьков, 1973. – 188., XL с.
1549. Шацький П.А. Ювілей В.О. Романовського // Укр. іст. журн. – 1965. – № 3. – С. 159.
1550. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації // Наука і суспільство. Україна. Щорічник. – К.: Україна, 1991. – Вип. 25. – С. 60-66.
1551. Шевченко Ф.П. Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1986. – № 11. – С. 13-30.
1552. Шепетівське наукове при ВУАН товариство. Бюлетень. – Славута, 1927. – № 1; 1928. – № 2.
1553. Шепетівське наукове при ВУАН товариство. Записки. – Славута, 1929. – Т. 1. – 128 с.
1554. Шлихтер А.Г. Октябрь и наука // Экономические проблемы строительства фундамента социализма. – М.: Наука, 1982. – С. 344-379.
1555. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с.
1556. Шпунт Р. Рец. [Качинський В. Селянський рух на Україні 1905–1907 років. – Харків: ДВУ, 1927. – Ч. 1] // Більшовик України. – 1927. – № 10. – С. 77-81.
1557. Щедрина Д.С. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковой базы историко-партийной науки: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1974. – 232 с.
1558. Щербань Т.О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907–1921) // Архіви України. – 1991. – № 5-6. – С. 34-38.
1559. [Щепотьев В.] Про життя і діяльність Полтавського наукового при ВУАН товариства за минулі роки (1919–1927) // Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства. – Полтава: Б.В., 1928. – Вип. 2. – С. V-XIV.
1560. Ювілей академіка М.С. Грушевського. 1866–1926. – К.: Вид-во ювіл. комітету, 1927. – 143 с.
1561. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди 70-річчя життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. [ВУАН. Збірник Істор.-філолог. від. № 62]. – К.: ВУАН, 1927. – Т. 1. – XII, 196, 1192 с.; 1929. – Т. 2. – 220 с.
1562. Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського: З нагоди шістдесятої річчя життя та сорокових роковин наук. діяльності. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 1. – XII, 492 с.; Т. 2. – XII, 524 с. [ВУАН. Збірн. Істор.-філолог. від. № 76.].
1563. Юринець В. Рец. на [журнал] «Україна» // Більшовик України. – 1926. – № 2-3. – С. 127-130.
1564. Юринець В. Наука в СРСР в перше десятиріччя Жовтня // Червоний шлях. – 1927. – № 11. – С. 89-115.
1565. Юркова О. Створення академіком М.С. Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (березень – грудень 1924 р.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 4. – С. 294-312.
1566. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.
1567. Яворський М. Нарис українсько-руської історії. – Харків: ДВУ, 1923. – 132 с.
1568. Яворський М. Нарис історії України, – К., Харків, Катеринослав: ДВУ, 1923. – Ч. 1. – 170, VI с.; 1924. – Ч. 2. – 136 с.

1569. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – Харків: ДВУ, 1928. – 345 с.
1570. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби. – Харків: ДВУ, 1927. – Т. 1. – 416 с.; 1928. – Т. 2. – 278 с.
1571. Яворський М. Німецький тиждень радянської науки // Прапор марксизму. – 1929. – № 3. – С. 229-239.
1572. Яворський М. Шостий міжнародний конгрес істориків [Осло, 14–18.08.1928 р.] // Прапор марксизму. – 1929. – № 4/5. – С. 216-224.
1573. Яворський М. [Выступление на первой всесоюзной конференции историков-марксистов] // Труды Первой всесоюзной конференции историков-марксистов, 28.12.1928 – 04.01.1929. – М.: Изд-во Комкадемии, 1930. – Т. 1. – С. 426-435.
1574. Яковлев С.А. Развитие археографии на Украине за 50 лет Советской власти (1917–1967): Дис... д-ра. ист. наук: 07.00.09. – К., 1968. – 493 с.
1575. Якунин В.К. На пути к правде истории. Становление историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917 – вторая половина 1930-х годов). – К.: Вища школа, 1989. – 104 с.
1576. Литовський О., Циганкова Е. «Щоб... не було й тіні гегемонії» // Вісник АН: України. – 1992. – № 11. – С. 92-98.
1577. Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 28-287.
1578. Ястребов Ф. Рец. [Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – К., 1928] // Прапор марксизму. – 1929. – № 5. – С. 167-176.
1579. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць. (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2-х ч. – К.: Наук. думка, 1995. – Ч. 1. – С. 111-132.
1580. Ясь О. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України Ін-т історії України. – К., 2000. – 19 с.
1581. Ohloblyn O Ukrainian Historiography. 1917–1956 // Doroshenko D A Survey of Ukrainian Historiography. – New York, 1957. – P. 305-435 (The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Science in the U.S. – 1957. – Vol. V/VI. – № 4(18). – 1/2/19/20).
1582. Ohloblyn O, Zhukovsky A Historiography // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1988. – Vol. II. – P. 158-160.
1583. Polonska-Vasylenko N Two conceptions of the History of Ukraine and Russia. – London: Б.В., 1968. – 79 p.
1584. Ukraine: A Consile Encyclopedia. – Toronto: University Toronto Press, 1971. – Vol. II. – 1994 p.

Здано до набору 20.09.2006. Підписано до друку 29.09.2006.
Формат А5. Папір ксероксний. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 20,6. Тираж 300 прим. Вид № 162.
ХЮІ ХНУВС